

Наталія Білоус

КНІЇ
НАПРИКІНЦІ XV–
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ
XVII СТОЛІТТЯ

Міська влада
і самоврядування

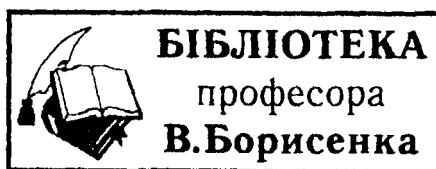
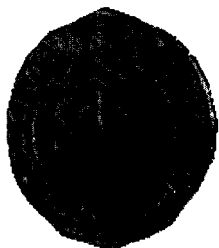
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут історії України, Центр соціальної історії

Фонд муніципальних реформ «Магдебурзьке право»

Наталія Білоус

КНИГА
МАГДЕБУРГІЙЦІ XV-
ПЕРШІ БОЛОВНИ
XVI СТОЛІТТЯ

**Ліська влада
самоврядування**

Київ
Видавничий дім
«Києво-Могилянська академія»
2008

Список умовних скорочень

Акты ЗР	– Акты, относящиеся к истории Западной России
Акты ЮЗР	– Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России
Архив ЮЗР	– Архив Юго-Западной России
АУ	– Архіви України
ЗНТШ	– Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові
КС	– Киевская старина (1882–1906 pp.), Київська старовина (з 1992 р.)
ЛМ	– Литовська Метрика
НБУВ ІР	– Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України. Інститут рукопису
НГАБ	– Нацыянальны гістарычны архів Беларусі в Мінске
РГАДА	– Российский Государственный архив древних актов в Москве
РИБ	– Русская историческая библиотека
УАЩ	– Український археографічний щорічник
УІЖ	– Український історичний журнал
ЦДІАУК	– Центральний державний історичний архів України у м. Києві
ЧИОНЛ	– Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца
лит. гр.	– литовський гріш
пол. гр.	– польський гріш
пол. зол.	– польський золотий
AGAD	– Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie
АРКг	– Archiwum Państwowe w Krakowie
APL	– Archiwum Państwowe w Lublinie
AR	– Archiwum Radziwiłłów
AS	– Archiwum Sanguszków
AZ	– Archiwum Zamoyskich
СРН	– Czasopismo Prawno-Historyczne
КН	– Kwartalnik Historyczny
КНKM	– Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
МК	– Metryka Koronna
РН	– Przegląd Historyczny
PSB	– Polski Słownik Biograficzny
TKL	– Trybunał Koronny w Lublinie
VL	– Volumina legum
ŽD	– Źródła Dziejowe
k.	– karta
ks.	– księga
sygn.	– sygnatura
v.	– verso

Місцеве самоврядування – право територіальної громади на самостійне вирішення питань місцевого значення – набуває особливого значення і ваги в наш час і стосується кожного з нас. Конституція України (стаття 140), Закони України «Про місцеве самоврядування в Україні» 1997 р. та «Про столицю України – місто-герой Київ» 1999 р. створили можливості для широкого розвитку системи місцевого самоврядування. Вони закріпили його основні принципи: народовладдя, підзвітність і відповідальність міських чиновників перед громадою, виборність (право обирати і право бути обраним), гласність тощо. Сьогодні, коли в Україні, і в Києві зокрема, триває процес становлення самоврядних структур, для нас буде корисним звернутися до його історичного коріння.

Повернення до основ місцевого самоврядування у нашій країні є абсолютно природним. Відомо, що ще в XIV ст. найбільші українські міста – Львів і Кам'янець-Подільський – користувались так званим магдебурзьким правом – правом на самоврядування, яке виникло в XII ст. у німецькому місті Магдебург. Надане київській міській громаді наприкінці XV ст., воно проіснувало до 1834 р., засвідчуючи належність Києва до правової родини країн Центрально-Східної Європи, де в більшості міст сформувалися демократичні засади управління.

Важливу роль у життєдіяльності європейських міст, які користувались магдебургією, відігравали міські ради. У часи пізнього середньовіччя навіть панувало уявлення про «ідеальну міську раду». На думку мешканців міст, це мав бути особливий орган, який не просто керував містом, але й ніс відповідальність за всю міську громаду. Вибори нових міських урядників мали відбуватися за участю всього посільства. Керівники міста повинні були завжди «мати перед очима Бога і право», дотримуватись єдності ради, не допускати порушення вольностей міста, раціонально розпоряджатися міськими фінансами, дотримуватись однаково права як щодо багатих, так і щодо незаможних, неухильно виконувати вимоги міських статутів. Ці уявлення, зрозуміло, далеко не завжди збігалися з реальністю. Роль «наймудріших» осіб, котрі мали вирішувати найважливіші питання у місті, часто відводилася городянам не середнього статку, а найзаможнішим, які визначали настрої та порядок ведення міських зібрань. Але непорушними завжди залишалися такі норми самоврядного життя, як виборність міських урядників і факт їхнього присягання. Після свого обрання вони обов'язково складали присягу – урочисту клятву на вірність місту. Її порушення означало недотримання взятих зобов'язань і тягло за собою юридичну відповідальність. Крім того, вважалося, що у такому випадку людина впадала в гріх, стаючи клятвовідступником. По закінченні терміну владних повноважень виборні

урядники обов'язково звітували перед міською громадою про свою діяльність.

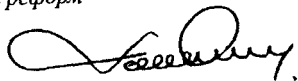
Ці та інші демократичні принципи самоврядування були закладені у привілеях на магдебурзьке право, яке протягом XIV–XVIII ст. поширилося далеко на схід від своєї історичної батьківщини. Незважаючи на іноземне походження, воно було засвоєне городянами значної кількості українських міст, охопивши навіть міста Лівобережної України.

На відміну від мешканців інших міст, кияни завжди знаходилися в особливому привілейованому становищі. Оскільки вони мешкали на пограниччі й наражалися на постійну зовнішню небезпеку, володарі країни надавали їм чимало привілеїв та пільг, а міщани намагалися вповні скористатися ними. Київська міська влада завжди прагнула самостійно ухвалювати певні рішення в інтересах всієї територіальної громади, завзято захищала її права в різних судових інстанціях. Завдяки згуртованості й рішучим діям їм удавалося обстоювати автономію міста у тривалій боротьбі з воєводами, монастирями, шляхтою. Власне цьому і присвячене дослідження київського історика – Наталії Білоус. Крім згаданих проблем, у книзі читач знайде ще чимало цікавого з історії Києва кінця XV – першої половини XVII ст. – періоду, на який припав розквіт його самоврядування. Зокрема дізнається про те, якими правами і привілеями була наділена міська громада, про соціальну топографію міста, як і кого обирали на уряд київського війта та на посади інших міських урядників, про їхні обов'язки та доходи, взаємини міської громади з представниками королівської влади, шляхтою, козаками та ін.

Ця книга написана з любов'ю до історії Києва, на багатому джерельному матеріалі, висвітлює його славні самоврядні традиції, що сягають у глибину віків. На жаль, з роками зникають сліди історії нашого міста – історичні пам'ятки, руйнується неповторна старовинна архітектура. Київ поступово втрачає свій незабутній образ міста з давньою історією. Тому вивчення історії його самоврядування особливо актуальне у наш час.

26–27 листопада 1999 р. Київська міська рада за сприяння Фонду ім. Фрідріха Еберта та участі Фонду муніципальних реформ «Магдебурзьке право» провела міжнародну конференцію, присвячену 500-річчю надання Києву магдебурзького права. На ній обговорювалися актуальні проблеми сучасного міського самоврядування, а також його історичні традиції. Переконали, що пропонує ваша увазі монографія викличе інтерес до цієї проблематики не тільки серед науковців, киевознавців, учителів, а й представників органів міської влади та всіх киян, не байдужих до історії рідного міста.

Голова Фонду муніципальних реформ
«Магдебурзьке право»,
народний депутат України

Михайло Поживанов

Яскравою сторінкою в історії Києва раннього Нового часу було самоврядування на основі норм магдебурзького права. Надане великим князем литовським Олександром київській міській громаді наприкінці XV ст., це «німецьке право» проіснувало в місті майже три з половиною століття. Незважаючи на своє «чужорідне» походження, воно органічно «вплелось» в міське життя і в дещо видозміненому вигляді засвоїлося мешканцями Києва. Йому були властиві такі риси, як: автономія міської громади, тобто її незалежність від місцевих адміністративно-судових установ, право міщан на користування загальноміською нерухомістю та право приватної власності на міські земельні ділянки. У сукупності ці чинники сприяли зростанню підприємницької ініціативи міщан, розвитку ремесла й торгівлі, що позитивно позначилося на соціально-економічному становищі міста. Згідно з нормами магдебурзького права в Києві поступово сформувалися органи міського управління, не залежні від влади великокнязівського намісника в місті – воєводи. Міщани отримали право щороку переобирати ці органи й поповнювати їх представниками з числа повноправних мешканців міста.

Кияни, які підлягали міській юрисдикції, творили свою окрему спільноту. Виділяючись серед інших городян, вони називали себе «майдеборчниками» і користувалися всіма правами та привілеями, наданими міській громаді великими князями литовськими й королями польськими. Ці привілеї регулювали соціально-правові відносини в місті і були своєрідним гарантом непорушності самоврядного життя міщан. Отже, від початку дії магдебурзького права київська міська громада мала правову автономію, до якої із часом додалися фінансова незалежність від центральних органів влади, а також зверхність міського уряду над ремісничими цехами, право міської влади вирішувати земельні питання в межах міської юрисдикції.

Інтерес до історичного минулого Києва серед фахівців ніколи не вщухав. Однак перевага віддавалася в основному його історичній топографії. Відсутність в українській історіографії комплексного монографічного дослідження з історії Києва пояснюється передусім загальними втратами, яких зазнавав міський архів протягом XVII–XIX ст. У полум'ї пожеж загинули всі київські міські судові книги, а разом із ними зникли всі сліди історії міста XV–XVII ст. Здавалось би, назавжди втрачено будь-яку можливість відтворити історію міста литовсько-польської доби. Фрагментарність тих окремих джерел, що вціліли і відклались у приватних колекціях та в різних вітчизняних і зарубіжних архівосховищах, значною мірою ускладнювала

пошуки необхідного матеріалу для повноцінного дослідження. Тому багато аспектів історії Києва й досі залишаються справжньою «terra incognita». Загалом, унаслідок нечисленності й розпорошеності джерел урбаністична проблематика опинилася поза сферою зацікавлень українських дослідників. Виняток становить хіба що історія Львова, де забезпечення джерельним матеріалом незрівнянно краще і де, починаючи з XIX ст., не переривалася традиція дослідження різних періодів історії міста від княжих до новітніх часів.

Тим часом урбаністичні студії належать до числа пріоритетних і популярних напрямів сучасної європейської історіографії. Численні дослідження, наукові конференції та публікації джерел останніх десятиліть минулого XX і початку XXI ст. засвідчують загальноєвропейську актуальність вивчення усіх аспектів історії міста, в тому числі проблем функціонування міської громади. Значних успіхів у розвитку історичної урбаністики Центрально-Східної Європи досягли німецька, чеська і польська історіографії. Науковий доробок зарубіжних істориків-урбаністів використовували у своїх працях і українські дослідники, однак до цього часу в їхнє поле зору потрапляли теми і сюжети, пов'язані з соціально-економічним і культурним життям Києва, тоді як проблеми міської влади і самоврядування розглядалися поверхово, з використанням давно відомих опублікованих джерел і лише в контексті загальної історії міста чи регіону. При цьому названі проблеми є визначальними для історії будь-якого міського осередку, оскільки від рівня розвитку міського самоврядування залежали розвиток його економіки, правова та політична культура мешканців.

Дослідницький інтерес автора цієї книги до історії «київської магдебурґії» виник ще на початку 90-х років минулого століття. Роками довелося збирати буквально «по крихтах» матеріали, що стосувалися історії київського міщанства, в архівосховищах України, Польщі, Росії, Білорусі; на їх основі було підготовлено й захищено 2003 р. дисертацію «Київський магістрат у XVI – першій половині XVII ст.: організація та юрисдикція». Відтоді значно розширилося коло моїх наукових інтересів, чому сприяли контакти з відомими польськими і литовськими істориками-урбаністами, участь у міжнародних наукових конференціях як на теренах Польщі, Литви, так і України. Залучення нововиявлених, невідомих раніше архівних джерел дало можливість розширити і поглибити тематику дослідження, в результаті чого вдалося відтворити найважливіші сюжети з історії життя міської громади Києва кінця XV – першої половини XVII ст. і заповнити чимало «білих плям» в історії самоврядування міста.

Отже, в центрі нашої уваги буде київська міська громада, що постала після надання Києву магдебурзького права. У книзі висвітлюються проблеми її функціонування, організація та структура міської влади, діяльність урядників і службовців магістрату та міської канцелярії, а також статус і доходи міських урядників. Особливу увагу приділено війтвіству, оскільки в ті часи в українських містах війти відігравали чільну роль в управлінні

містом і в житті міської громади в цілому. Вдалося відновити послідовність перебування на уряді майже всіх війтів від початку XVI до середини XVII ст. Розглядаються й такі питання, як управління містом, відносини міської громади з королівською владою, воєводами, монастирями, шляхтою, козаками. Зрозуміло, що в одній книзі важко охопити все розмаїття міського життя. До того ж через недостатню кількість писемних джерел деякі проблеми історії міста залишилися поза рамками цього дослідження, а інші, що стосувалися зокрема економіки міста й торговельних зв'язків міщан, соціальної топографії, конфліктів на релігійному ґрунті, висвітлено лише у загальних рисах.

Чому обрано саме такі хронологічні рамки? Кінець XV ст. – час надання магдебурзького права Києву і започаткування процесу формування органів міської влади. Через відсутність оригіналу та копій тексту першого магдебурзького привілею питання щодо його датування досі є дискусійним. У книзі читач знайде міркування із цього приводу, хоча, можливо, наступні дослідження внесуть свої корективи у цю контroversійну проблему. Дещо пізніше, на початку XVI ст., фіксуються перші документальні згадки про київський міський уряд і міську громаду, що дозволяє більшменш повноцінно досліджувати нашу тему. Загалом у книзі розглядається життя міста до середини XVII ст., тобто до початку значних змін, зумовлених козацькою революцією, яка поклала кінець річпосполитській добі в історії міста. На цей майже півторасотлітній період припало життя кількох поколінь мешканців міста. Це був час розвитку й тимчасових стагнацій Києва у XVI ст., піднесення в 30-ті–40-ві роки XVII ст. та його спустошення після липневих пожеж 1651 р.

Сподіваюся, що історичні терміни та розлогі цитати, якими рясніє текст книги, не стануть читачеві на заваді. Найважливіші терміни та застарілі слова «розшифровувалися» і пояснювалися. Наведені з джерел цитати є автентичними мовними ілюстраціями до авторського тексту, що не лише підтверджують зроблені узагальнення й висновки, але також дають можливість читачеві глибше відчутти дух епохи. Кілька зауваг із приводу цитування. Україномовні цитати наводилися як з оригінальних пам'яток (і тоді їх передано за автентичним написанням), так і з опублікованих джерел. При цьому літери, що вийшли з ужитку – а, я, ѡ, ѳ, ѵ – замінювалися сучасними відповідниками, натомість літери «ѣ» і «є» залишено, оскільки вони могли позначати різні звуки. Паєрк, що виконував функцію короткого «і», замінено сучасною літерою «й». Виносні літери введено в рядок без застережень і виділення. Титла не зберігалися, слова під титлами не відтворювалися в повному складі їхніх літер. Польськомовні цитати перекладалися, а в підрядках подавалися мовою оригіналу. Всі підкреслення в цитатах – авторські. Власні імена й географічні назви передано у наближеній до сучасної граматичній формі.

І нарешті, вважаю своїм приємним обов'язком згадати всіх тих, хто підтримував і допомагав у роботі над цим дослідженням. У першу чергу хочеться висловити щиру подяку моїм Учителям: професорам *alma mater* – Київського національного університету ім. Тараса Шевченка – В. І. Ульяновському та В. М. Мордвінцеву; відомому українському історикові, професору університету «Києво-Могилянська академія» Н. М. Яковенку, керівникові Міждисциплінарного семінару при Товаристві дослідників Центрально-Східної Європи, який для мене, як і для багатьох інших його учасників, став справжньою школою професійного зростання. Моїм дослідженням проблем міської громади та міської еліти Києва в останні роки значною мірою сприяли відомі польські історики-урбаністи: професор Люблінського університету ім. М. Кюрі-Склодовської Ришард Щигел, чиї мудрі поради і зауваги завжди були стимулом і поштовхом для подальших досліджень; професор Торунського університету ім. М. Коперніка Кшиштоф Мікульський, керівник проекту «Міські урядники в Речі Посполитій», який залучив мене до участі в серії тематичних конференцій, та професор Краківської Педагогічної Академії Здзіслав Нога, який надавав науково-методичну допомогу.

Особливу подяку висловлюю моїм колегам – співробітникам відділу історії середніх віків та раннього Нового часу Інституту історії України НАНУ – за критичні зауваження під час обговорення тексту книги і загальну високу оцінку моєї праці. Особливо подяку хочеться висловити професорам Вікторові Горобцю й Олексію Толочку, а також моїм найближчим колегам – Мирою Капралю, Наталії Старченко, Тетяні Вілкул, Ігорю Гиричу, Ярославу Федоруку, Ігореві Тесленку, Олександрові Одріну та моєму чоловікові – Володимирові Кравченку, які також надали мені чимало цінних порад.

Щиру подяку складаю працівникам Центрального державного історичного архіву України у м. Києві за сприяння моїм архівним пошукам. Значну допомогу, що уможливила роботу в зарубіжних архівах і бібліотеках, було надано польськими фундаціями – Касою ім. Юзефа Мяндовського (м. Варшава) та Королеви Ядвіги Ягеллонського університету (м. Краків), Центром досліджень античної традиції у Центрально-Східній Європі Варшавського університету під керівництвом професора Єжи Аксера, Університетом ім. М. Кюрі-Склодовської (м. Люблін), а також Інститутом відкритого суспільства (Research Support Scheme, грант № 622/2000) та Канадським Інститутом українських студій Альбертського університету (з Вічного фонду ім. Олександра і Галини Кулагиних).

ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛ

Історіографія

Історії Києва раннього Нового часу присвячено чимало праць наукового та науково-популярного характеру. Утім далеко не всі з них торкалися проблем, пов'язаних із самоврядуванням, діяльністю міської влади, життям міської громади й окремих міщанських родин. Найраніша спроба у вітчизняній історіографії дослідити історію Києва на науковому рівні була здійснена Максимом Берлинським. Його «Історія города Кіева» була підготовлена до друку ще в 1800 р., але так і не побачила світ за життя автора. 1820 року вийшов друком лише її скорочений варіант – «Короткий опис Кіева»¹. М. Берлинський уперше розглянув широке коло питань з історії міста, його політичний та соціально-економічний розвиток, звернув також увагу на склад і структуру Київського магістрату². Будучи вихованцем Київської академії і сучасником деяких описуваних подій кінця XVIII ст., він убачав ідеал у минулому, виявляв сум і ностальгію за втратою самоврядності Києва. У передмові до сучасного перевидання цієї праці М. Брайчевський слушно наголошує на тому, що «М. Берлинський стоїть на позиціях українського міщанства, корені яких слід шукати у магдебурзькому праві. Його ідеалом є міське самоуправління, економічна незалежність міст у поєднанні з деякою... політичною автономією України XVI–XVIII ст.»³. Появу такого дослідження на початку XIX ст. можна розцінювати як закономірне явище, оскільки саме тоді в Російській імперії виник потяг до всіляких старо-

¹ Повна назва цієї книги: Краткое описание Кіева, содержащее историческую перечень сего города, такъ же показаніе достопамятностей и древностей онаго. Собранное надворнымъ совѣтникомъ Максимомъ Берлинскимъ. Санкт-Петербургъ, въ типографіи департамента народнаго просвѣщенія, 1820.

² У 1970 р. у фондах Бібліотеки ім. Салтикова-Щедрина в Петербурзі Л. А. Пономаренко відшукала цензорський примірник повної праці Берлинського, що вважався втраченим. Перша її частина була надрукована в 1-му томі відродженої «Київської старовини». Друга частина в 1972 р. була набрана і зверстана у складі 2-го тому щорічника, але залишилася неопублікованою. Сучасне видання праці підготував до друку Михайло Брайчевський. Див.: *Берлинський М. Історія міста Києва / Упор. М. Брайчевський.* – К., 1991.

³ *Берлинський М. Історія міста Києва.* С. 9.

житностей та колекціонування. Формувалися гуртки інтелектуалів, які цікавилися «національною» історією, її витоками і розглядали Київ як місто, де починалася історія слов'ян.

Перша половина XIX ст. стала новим періодом у розвитку історіографії і, зокрема, урбаністики в цілому. Його можна охарактеризувати як «час прагматиків», коли виникла муніципальна історіографія. Особлива роль на цьому етапі належала представникам міської влади, які збирали власні колекції старожитностей. Зацікавлення місцевою історією стало поштовхом до пошуків ідентичності, усвідомлення необхідності вивчення місцевої/міської історії. Кожне велике місто Російської імперії отримало «свого історика» і «свою історію». Першою такою «ластівкою» стало видання польським істориком Михайлом Балінським першого тому двотомної історії міста Вільна в 1836 р. Того ж року в естонському місті Ревелі український історик Микола Закревський видав невеличкий нарис з історії Києва – «Очерк истории города Киева». Проте більшу популярність здобуло інше його видання – «Летопись и описание города Киева», видане в Москві у 1858 р. завдяки відомому славістові, професорові Московського університету, секретареві Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті Осипові Бодянському. За цей твір Закревського було удостоєно звання дійсного члена названого Товариства. Продовжуючи збір матеріалів щодо історії міста, влітку 1864 р. він здійснив подорож до Києва, де познайомився з протоієреєм Софійського собору, істориком П. Лебединцевим і ректором Київського університету, істориком права М. Іванішевим. Того ж року він узяв участь у роботі Московського археологічного товариства, голова якого граф О. Уваров надав кошти для видання розширеного й доповненого варіанту останньої праці історика⁴. У двох томах вона була перевидана в 1868 р. у Москві під назвою «Описание Киева»⁵. У першій частині – «Летопись города Киева» – Закревський дав періодизацію історії міста. Суттєву її частину займає давня історія. Висвітлюючи події литовсько-польської доби, історик уперше охарактеризував привілеї міської громади й оцінив значення дії магдебурзького права для киян: «Если справедливо мнение, что для каждого яда природа производит и противоядие, то и магдебургское право против насилий и своевольств воевод и других коронных чиновников, также против необузданности феодального дворянства и шляхты составляло, в свое время, для городских жителей антидот»⁶. І хоча М. Закревський у своїй праці приді-

⁴ Федорова Л. Д. Закревський Микола Васильович // Енциклопедія історії України. К., 2005. Т. 3. С. 225–226.

⁵ Закревский Н. Описание Киева. М., 1868. Т. 1, 2.

⁶ Там само. Т. 1. С. 41.

лив основну увагу історичній топографії міста, його дослідження можна вважати першою фундаментальною працею з історії Києва.

Низку праць науково-популярного характеру присвятив історії Києва ректор Університету Св. Володимира, професор Михайло Максимович. Він намагався показати й підкреслити виняткову роль Києва в загальноросійській історії⁷.

Київські вчені – історики і правники – почали активно цікавитися магдебурзьким правом із другої половини XIX ст. Серед істориків відомі дослідження В. Б. Антоновича та його учнів: І. М. Каманіна, Д. І. Багалія, М. С. та О. С. Грушевських, І. А. Лінніченка. Паралельно магдебургією займалися представники історико-правничої школи М. Д. Іванішева: М. Ф. Владимирський-Буданов присвятив даній тематиці фундаментальне дослідження «Німецьке право в Польщі та Литві»⁸; О. Ф. Кістяківський вивчав правничі трактати XVII–XVIII ст.⁹

У 60-і роки XIX ст. у Києві почала свою діяльність історико-документальна школа, що базувалася на методології позитивізму. Її основоположником став Володимир Антонович, який розвинув народницький напрям в українській історіографії. З 1863 до 1870 р., будучи членом, а згодом головним редактором Київської Археографічної комісії з розгляду давніх актів при київському, подільському і волинському генерал-губернаторі, В. Антонович підготував та опублікував кілька тисяч документів у багатотомному виданні «Архив Юго-Западной России». Серед них – «Акты о городах» із передмовою, яка є, по суті, монографічним дослідженням з історії магдебурзького права в містах України¹⁰. У статті, присвяченій відомій київській родині Ходиків, він уперше висвітлив деякі сторони життя київської міської громади другої половини XVI – першої половини XVII ст.¹¹, започаткувавши новий напрям у вивченні історії Києва –

⁷ Максимович М. Об участии и значении Киева в общественной жизни России. К.: Унив. тип., 1837; Объяснительныя параграфы о Киеве. К., 1869; Письма о Киеве. М., 1869. Див. також сучасне перевидання його творів: «Киевъ явился градомъ великимъ...»: Вибрані українознавчі твори / Упор. В. Замлинський. К., 1994.

⁸ Владимирский-Буданов М. Ф. Немецкое право в Польше и Литве // Журнал Министерства народного просвещения. 1868. Т. СХХХІХ. С. 467–554, 720–806; Т. СХ. С. 519–586; його ж. Німецьке право в Польщі і Литві. Львів, 1903.

⁹ Кистяковский А. Ф. К вопросу о Магдебургском праве // НБУВ НАНУ. ІР. Ф. 61. Спр. 116; Права, по которымъ судится малороссийский народ. К., 1879. С. 83–110.

¹⁰ Антонович В. Исследования о городах Юго-Западной России по актам 1432–1798 гг. // Архив ЮЗР. К., 1869. Ч. 5. Т. 1; он же. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. К., 1885. Т. 1.

¹¹ Антонович В. Паны Ходыки – воротилы городского самоуправления в Киеве в XVI–XVII ст. // КС. 1882. № 2. С. 235–261; його ж. Київські війти Ходики // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. К., 1995. С. 160–185.

так званий «малий жанр» у біографічному ключі. Застосований автором історико-антропологічний підхід дав можливість уперше персоналізувати міську історію. Щоправда, у цьому дослідженні конфлікти серед міщанської верхівки розглядаються як боротьба окремих антагоністичних угруповань, що не підтверджується джерелами, проте має певні аналоги в житті Києва останньої чверті XIX ст. Сучасники вбачали в цій роботі аналогію до діяльності представників міської влади.

Велику цінність для дослідження нашої теми мають праці істориків останньої третини XIX ст., у тому числі й представників Київської духовної академії, котрі зібрали і запровадили до наукового обігу значну кількість архівних джерел, частина яких на сьогодні вважається втраченою. До таких праць, зокрема, належать монографії та збірники з публікаціями документів, які висвітлюють не тільки соціальну топографію Києва, а й містять відомості щодо діяльності міського уряду, історії окремих міщанських родин, землеволодіння, взаємовідносин міських урядників із монастирями: «Сборник материалов по исторической топографии Киева и его окрестностей» (К., 1874), М. Петрова «Новые материалы для истории Юго-Западной России и в частности Киева» (К., 1874) та «Историко-топографические очерки древнего Киева» (К., 1897), С. Голубева «Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники» (1883. Т. 1), М. Мухіна «Киево-Братский училищный монастырь» (К., 1893), «Архив Юго-Западной России» (К., 1869. Ч. 3. Т. 1.; К., 1869. Ч. 5. Т. 1; К., 1886. Ч. 7. Т. 1; К., 1907. Ч. 8. Т. 5), «Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России» (СПб., 1865. Т. 2; СПб., 1863. Т. 3), «Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 г., собранные и изданные под редакцией В. Антоновича и К. Козловского» (К., 1868), «Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею» (Вильна, 1872. Т. 6), «Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов» (К., 1887), «Акты Литовской Метрики, собранные Ф. И. Леонтовичем» (Варшава, 1898. Т. 1. Вып. 2), «Палеографический сборник. Материалы по истории южно-русского письма в XV–XVIII вв., изданные Киевской комиссией для разбора древних актов» (К., 1899), «Акты Литовско-Русского государства, изданные М. В. Довнар-Запольским» (М., 1900. Вып. 1).

Одним із небагатьох дослідників історії київського міського самоврядування був учень В. Антоновича Іван Каманін – архіваріус Центрального архіву давніх актів при Університеті Св. Володимира, а згодом, у 1920 р., – член комісії ВУАН для вивчення історії західноруського та українського права. Застосовані ним напрацювання істо-

рико-документальної школи В. Антоновича, системний підхід, широка джерельна база дали можливість усебічно й вичерпно дослідити історію магдебурзького права в Києві в останні роки його дії. Історик визначив «недоліки» у розвитку міського самоврядування, які, на наш погляд, можна вважати закономірним явищем: становий характер управління, суміщення сфери діяльності ради і лави, адміністрації і суду, підпорядкування обох колегій вйтові, участь членів магістрату у виборах лавників і підвищення останніх до посад радців. Таким чином склалися ситуації, зауважує І. Каманін, коли одні й ті самі особи вели судочинство і виконували адміністративно-господарчі функції. За його припущенням, у радців і лавників існували спільні інтереси, що призводило до порушення законодавства, а надання прав шляхетства членам магістрату виділяло останніх як міську аристократію і посилювало їхню владу¹².

В інших статтях І. Каманін досліджував стосунки киян із Богданом Хмельницьким¹³ та соціальне походження гетьмана, виводячи його родовід із київської міщансько-купецької родини Хмелів. Будучи заручником народницької доктрини В. Антоновича, він стояв загалом на антипольських позиціях. Заперечуючи шляхетське походження Хмельницького, І. Каманін, таким чином, намагався зняти з нього цей соціально-негативний відтінок¹⁴, а його помилкове припущення щодо міщанського походження гетьмана було взяте на віру деякими сучасними істориками¹⁵.

Проблеми розвитку міст, міського управління, вплив та наслідки магдебурзького права в українських містах досліджував у своїх працях ще один учень В. Антоновича – Михайло Грушевський. Як і вчитель, учений розглядав магдебурзьке право з позицій народницької історіографії і вбачав у ньому антипод вічовому устрою міст. Відстоюючи загалом ідею його чужорідності для українських міст, М. Грушевський, утім, із більшим пієтетом ставився до магдебургії. І хоча проблеми влади і міського самоврядування в Києві ним окремо не висвітлювалися, у своїй фундаментальній праці – «Історія

¹² Каманин И. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // КС. 1888. № 9. С. 600–601; Материалы по истории киевской городской общины // Университетские известия. 1892. № 2. Прибавления. С. 22–32; № 8. Прибавления. С. 33–69.

¹³ Каманин И. Киевляне и Богдан Хмельницкий в их взаимных отношениях // КС. 1888. № 7. Т. XXII. С. 69–70.

¹⁴ Каманин И. Догадка о происхождении Богдана Хмельницкого из среды киевских мещан // ЧИОНЛ. 1898. Кн. 12. С. 15–18.

¹⁵ Див., наприклад: Попельницька О. Українське козацтво як складова частина населення Київського Подолу у XVII–XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. К., 2000. Вип. 7. С. 129–130.

України-Руси» – він торкнувся питання запровадження магдебургії в місті, а також висвітлив суть і наслідки конфліктів між міщанами, козаками та уніатами¹⁶. М. Грушевський уперше інтерпретував події з історії Києва на новому рівні, в контексті загальної історії України й українських міст.

Історії київської міської громади, її взаєминам із воєводським урядом наприкінці XV – першій половині XVI століть приділили спеціальну увагу інші учні В. Антоновича – М. Довнар-Запольський і П. Клепатський. Перший досліджував соціально-економічну історію та адміністративну структуру в українських старостах¹⁷, другий зосередився на соціально-економічній та політичній історії Київщини¹⁸. Обидва історики охарактеризували права, пільги та обов'язки київських міщан у зазначений період, базуючись на даних великокнязівських листів та привілеїв. Клепатський обґрунтував також свою точку зору стосовно надання магдебурзького права киянам великим князем литовським Олександром між 1494 та 1497 роками.

Вагомий внесок у дослідження історії Києва зробили польські історики XIX ст. Започатковане Олександром Яблоновським серійне видання «*Źródła dziejowe*» мало на меті протистояти проросійськи налаштованим науковим інституціям і виданням, які розглядали історію України лише в контексті російської історії. Яблоновський, натомість, намагався ввести історію України, і Києва зокрема, в контекст історії Речі Посполитої, відзначаючи позитивне значення дії її основних інститутів, у тому числі й магдебурзького права. Він уперше запровадив до наукового обігу такі важливі для дослідження історії Києва матеріали, як люстрації Київського воєводства та поборовий реєстр Києва 1571 року¹⁹. З позицій позитивізму і документалізму розглядав історію Києва Едвард Рулікоський. Цікаві відомості з історії міста і його самоврядування наведені ним у статті про Київ у багатотомному «*Географічному словнику*», а також у книзі «*Опис Київського повіту*»²⁰. Багатий історичний фактаж присутній у розділі

¹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1994. Т. 5. С. 230; К., 1995. Т. 7. С. 530–532.

¹⁷ Довнар-Запольський М. Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив ЮЗР. К., 1907. Ч. 8. Т. 5. С. 97–102.

¹⁸ Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. Одесса, 1912. Т. 1.

¹⁹ Źródła dziejowe. T. V. Lustracje królewsczyzn ziem polskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Wydał A. Jabłonowski. Warszawa, 1877; T. XX. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym; T. IX. Ziemia Ruskie. Ukraina. Warszawa, 1894.

²⁰ Rulikowski E. Kijów // Słownik Geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1883. T. IV. S. 61–91; Opis powiatu kijowskiego. Kijów-Warszawa, 1913.

про Київ у другому томі видання «Starożytna Polska», підготовленого М. Балинським та Т. Ліпінським²¹.

Києвознавча тематика була доволі популярною в місцевій періодиці, спеціальних виданнях київських навчальних та наукових інституцій і знайшла відображення в численних публікаціях, вміщених у часописах «Киевская старина», «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца», «Труды Киевской духовной академии». Широке коло питань з історичного розвитку Києва висвітлено у статтях О. Андрієвського²², Н. Молчановського²³, І. Каманіна²⁴, В. Іконнікова²⁵, М. Оглобліна²⁶, П. Лебединцева²⁷, О. Стороженка²⁸, С. Голубєва²⁹ та ін.

Загалом у «дорадянську» добу під час написання досліджень на києвознавчу тематику історики використовували переважно джерела з місцевих архівних установ, це дозволило їм висвітлити лише окремі проблеми історії міста. Більшість цих праць має аматорський, описовий характер. Вони висвітлюють помітні події з історії Києва XVI–XVIII ст. і лише побіжно – історію міської влади. Важливу джерельну цінність мають документи, опубліковані в багатотомних серійних виданнях, підготовлених Київською археографічною комісією, істориками Київської духовної академії, а також польськими істориками.

²¹ *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. Wyd. 1. Warszawa, 1845; Wyd. 2. Warszawa, 1885. T. 2. S. 532–570.

²² *Андрієвський А.* Войтовство Ивана Сычевского в Киеве (1754–1766) // *КС.* 1891. № 4. С. 1–31; № 5. С. 210–243; № 6. С. 384–422; *он же.* Указ 1734 г. «О бытии в Киеве войтом Козьме Кричевцу» и сведение об исправлении в 1739 г. должности киевского войта Быковским // *КС.* 1891. № 5. С. 309–311; *он же.* Киевские смуты середины прошлого столетия // *КС.* 1886. № 12. С. 664–708; *он же.* Киевский вооруженный мешанский корпус в 1790 г. // *КС.* 1890. № 7. С. 129–131.

²³ *Молчановський Н.* Бюджеты г. Киева в середине XVIII ст. // *КС.* 1898. № 1. С. 64–83; *он же.* Выборы в киевские войты Григория Пивоварова. Жалования киевских войтов // *КС.* 1897. № 2. С. 35–39.

²⁴ *Каманін І.* Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // *КС.* 1888. № 5. С. 140–168; № 8. С. 157–195; № 9. С. 597–622; *он же.* О последних киевских войтах // *ЧИОНЛ.* 1888. Кн. 2. Отд. 1. С. 214, 221–228; *он же.* Новые данные для истории киевского городского самоуправления в 17 в. // *Сборник статей по истории русского права.* К., 1904. С. 176–194.

²⁵ *Іконніков В.* Киев в 1654–1855 гг. // *КС.* 1904. № 9. С. 213–274.

²⁶ *Оглоблин Н.* Из архивных мелочей о Киеве XVII в. // *КС.* 1889. № 5. С. 578–585.

²⁷ *Лебединцев П.* Население г. Киева в 1742 г. // *КС.* 1884. № 2. С. 352–354; *он же.* Исторические заметки о Киеве // *КС.* 1884. № 10. С. 227–253.

²⁸ *Стороженко А.* К истории Киева и его окрестностей // *КС.* 1892. № 2. С. 339–347; *он же.* Киев 300 лет назад // *КС.* 1894. № 3. С. 403–425.

²⁹ *Голубев С.* О древнейшем плане Киева 1638 г. // *ЧИОНЛ.* 1898. Кн. 12. Отд. 1. С. 20–96.

Ідея нового дослідження магдебургії в історії України та історичної урбаністики виникла в період національно-політичного піднесення й відродження Української держави 1917–1921 рр., водночас – творення національних наукових структур із державним статусом і, в першу чергу, – Української академії наук. Зміна способу життя, реформи в галузі управління і самоврядування, поява нових методик в історичній науці сприяли дослідженню саме цих сфер. Значний імпульс науковим дослідженням у галузі історії права дав процес українізації в УРСР у 20-х роках. Створена тоді Комісія для виучування історії західноруського та українського права, котру з 1920 р. очолював відомий історик права М. Василенко, мала на меті розпочати монументальне серійне видання всіх пам'яток права. До збірки матеріалів, опублікованих ним у 1926 р.³⁰, та підготовленого до друку 1932 р. корпусу грамот, наданих українським містам³¹, увійшли й деякі привілеї Києва. Однак у ті часи «зіштовхнулись» наука і політика: через те, що українська історія випадала із загальноімперської російськоцентричної схеми історії, все «інакше», «інакше» відсікалось, українських дослідників історії права й урбаністів почали звинувачувати в сепаратизмі та націоналізмі. Багато з них зазнали репресій. Відбувалася поступова нівеляція специфіки історичних процесів в Україні в межах радянської історії, що безумовно негативно позначилось на тематиці історичних досліджень.

Окремі питання з історії Києва XVI–XVII ст. розглядались у дослідженнях українських істориків того часу: І. Моргилевського, М. Карачківського, П. Клименка, К. Лазаревської, О. Грушевського, Д. Щербаківського, С. Шамрая, Ф. Ернста, опублікованих у збірниках ВУАН: «Київ та його околиця в історії і пам'ятках», «Нові студії з історії Києва» (1926), «Записки історико-філологічного відділу ВУАН» (1927), «Україна» (1930), «Київські збірники історії, археології, побуту і мистецтва» (1931). Для цього періоду були характерні урізноманітнення тематики досліджень, поява нетрадиційних течій в історичному джерелознавстві – вивчення історії печаток, монет, прапорів, одягу тощо. Серед них левний інтерес становлять праці К. Лазаревської та М. Карачківського з історії київських ремісничих цехів, де побіжно розглянуто й деякі сторони діяльності київських

³⁰ Василенко М. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII ст. // Український археографічний збірник. К., 1926. Т. 1. С. 50–164.

³¹ Докладніше про це див.: Корпус магдебурзьких грамот українським містам. Два проекти видань 20–40-х рр. XX ст. / Упор. В. Андрейцев, В. Короткий, В. Ульяновський. К., 2000.

цехів XVI – першої половини XVII ст.³², а також О. Грушевського з історії київського ратушного господарства, де автор на підставі документів із «Литовської Метрики» висвітлив характер відносин міського уряду з воєводою, повинності київських міщан і податки, сплачувані ними до великокнязівської та міської скарбниць у першій половині XVI ст.³³ К. Антиповичу належить ґрунтовне дослідження історії київської міської печатки³⁴.

Низку визначних праць історії міського самоврядування в Києві присвятив Володимир Щербина – перший фаховий історик міста. Його наукова діяльність почалася ще в останній чверті XIX ст. і продовжилася в перші десятиріччя XX ст. Будучи учнем В. Антоновича, він перейняв від нього метод позитивізму, був ще менш схильним до синтезу історії і ще більше – до фактографії, зосередившись переважно на публікації джерел. Уперше у вітчизняній історіографії В. Щербина уклав реєстр документів з історії Києва, що нараховує 80 позицій, та опублікував декотрі з них. Особливу цінність становлять опубліковані ним привілеї на магдебурзьке право та різні вольності, надані великими князями литовськими і королями польськими київській міській громаді в XV – першій половині XVII ст., а також грамоти російських царів, які підтверджували це право³⁵. Меншу наукову вартість має складений перелік київських в'їтів, який не позбавлений фактологічних помилок³⁶. Значний інтерес становить дослідження В. Щербини «Боротьба Києва за автономію», де охарактеризовано етапи історичного розвитку міста від початку запровадження в ньому магдебурзького права і до його скасування в 1834 р., а також висвітлено права міської громади та її боротьбу за автономію й самоуправління за часів перебування міста у складі Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Російської держави³⁷.

³² *Лазаревська К.* Київські цехи у другій половині XVIII та на початку XIX ст. // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. К., 1926. С. 276–304; *Карачківський М.* Архівна спадщина київських цехів // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. К., 1927. Кн. XI. С. 203–266; *його ж.* Київські цехи за литовсько-польської доби // Київські збірники історії, археології, побуту й мистецтва. К., 1931. Зб. I. С. 134–149.

³³ *Грушевський О.* З київського ратушного господарства XVI віку // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. К., 1926. С. 109–123.

³⁴ *Антипович К.* Київська міська печатка // Юбілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. К., 1927. С. 825–836.

³⁵ *Щербина В.* Документи до історії Києва 1494–1835 рр. // Український археографічний збірник. К., 1926. Т. I. Археографічні засади цього видання піддав гострій критиці М. Василенко, готуючи до видання корпус грамот українським містам.

³⁶ *Щербина В.* Нові студії з історії Києва. К., 1925. С. 3–44, 115–131.

³⁷ *Щербина В.* Боротьба Києва за автономію // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. К., 1926. С. 167–216.

У 30-х – на початку 50-х років ХХ ст. в Україні не провадилися дослідження, присвячені історії органів міського управління Києва. Під час Другої світової війни відомий український історик права Андрій Яковлів, перебуваючи на еміграції, випустив серію фундаментальних праць з історії німецького права в Україні та його рецесії у творах українських правників ХVIII ст.³⁸ Найбільшу наукову цінність має видана німецькою мовою його монографія «Німецьке право в Україні і його вплив на українське право з 16 по 18 століття»³⁹. На його праці справила вплив німецько-австрійська історична школа. У той же час у Парижі вийшло друком написане ще в 1915–1920 рр. науково-популярне дослідження іншого емігранта – В'ячеслава Прокоповича – «Під золотою короґвою», присвячене дії останніх років магдебурґії в Києві⁴⁰. Інший відомий історик – Валентин Отамановський – ще з 20-х років займався магдебурґською тематикою на регіональному рівні, а також вивчав систему функціонування магдебурґського права в українських містах. В одній із трьох підготовлених ним дисертацій – «Вінницька міщанська громада від ХV до кінця ХVIII ст. Еволюція правового стану та устрою на тлі суспільно-господарського розвитку території та міста» – уперше в українській історіографії на монографічному рівні розглядалася історія окремої міської громади і давалася загальна позитивна оцінка ролі магдебурґського права в житті міського суспільства⁴¹.

Кінець 50-х – початок 70-х років були періодом відносної «свободи», коли знову активізувалась українська складова історії. У поле зору українських істориків потрапила урбаністична тематика: досліджувалися різні проблеми адміністративно-правового устрою міст, впливи та наслідки функціонування «німецького права» в українських містах, їхній економічний розвиток та соціальні конфлікти.

³⁸ Список основних праць А. Яковліва див.: Корпус магдебурґських грамот українським містам. Два проекти видань 20-40-х рр. ХХ ст. / Упор. В. Андрейцев, В. Короткий, В. Ульяновський. К., 2000. С. 213–214.

³⁹ Яковлів А. Німецьке право в працях українських правників ХVIII ст. // Науковий збірник українського вільного університету в Празі. Прага, 1942. Т. 3. С. 404–433; *Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16 bis 18 Jahrhundert*. Leipzig, 1942.

⁴⁰ Прокопович В. (Черепин С.). Під золотою короґвою. *Le droit de Magdeburg à Kiev*. Париж, 1943.

⁴¹ Отамановський В. Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII в.: Автореф. дис. ... докт. ист. наук. Саратов, 1955; *он же*. Развитие городского строя на Украине в XIV–XVIII в. и магдебургское право // *Вопросы истории*. 1958. № 3. С. 122–135; *його ж*. Вінниця в XIV–XVIII ст. Історичне дослідження. Вінниця, 1993.

Такі проблеми на монографічному рівні розглядали О. Баранович⁴², О. Компан⁴³, П. Михайлина⁴⁴. Друга половина 70-х – 80-ті роки – період, коли в дослідженнях українських істориків домінували економічні аспекти. Однак уже тоді почалося вивчення міського самоврядування на магдебурзькому праві у працях Г. Швидько⁴⁵ і П. Саса⁴⁶. Проблеми історичної демографії Києва досліджував А. Перковський⁴⁷.

Святкування 1500-річчя заснування Києва на початку 80-х років активізувало дослідження історії міста. Загалом за радянської доби ювілеї були своєрідним каталізатором публікаторської діяльності. Помітною подією стало видання «Каталогу документів з історії Києва XV–XIX ст.», підготовленого 1982 року відомими істориками-архівістами Г. Боряком і Н. Яковенко. У передмові до цього видання Ф. П. Шевченко вказував на відсутність монографічних праць з історії адміністративного устрою Києва і наголошував на необхідності таких досліджень⁴⁸. Каталог містить 783 позиції, історичну, археографічну передмови, примітки, додатки, списки використаних опублікованих джерел та літератури⁴⁹. Незважаючи на відсутність у ньому низки важливих привілеїв та інших актів публічного і приватноправового характеру, наданих київській міській громаді, видання й донині залишається єдиним фаховим путівником для дослідників історії «київської магдебургії».

Історія київської міської влади знайшла відображення в ювілейному виданні першого тому «Истории Киева» (1982), зокрема у розділі 7, § 3⁵⁰ та в перевиданому україномовному томі (1986)⁵¹. І хоча для української радянської історіографії це було перше комплексне

⁴² Баранович А. Украина накануне Освободительной войны середины 17 в. (социально-экономические предпосылки войны). М., 1959.

⁴³ Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963.

⁴⁴ Михайлина П. Міста України в період феодалізму. Чернівці, 1971.

⁴⁵ Швидько А. Советская историография о сущности и роли немецкого права в городах Украины 15–18 вв. // Вопросы германской истории и историографии. Днепропетровск, 1975. Вып. 3. С. 125–136; она же. Социально-экономическое развитие городов Украины. Днепропетровск, 1988.

⁴⁶ Сас П. Деякі особливості міського самоврядування на Україні в 15–16 ст. // УІЖ. 1982. № 9. С. 109–116; он же. О характере самоуправления по магдебургскому праву в городах Украины 15 в. – 60-е гг. 16 в. // Актуальные вопросы исторической науки. К., 1984. С. 18–19.

⁴⁷ Перковський А. Про чисельність населення м. Києва на початку XVIII ст. Джерела до історичної демографії України // УАЩ. К., 1992. Вип. 1. С. 144–156.

⁴⁸ Шевченко Ф. П. Передмова до: Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. / Упор. Г. В. Боряк, Н. М. Яковенко. К., 1982. С. 7–8.

⁴⁹ Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. / Упор. Г. Боряк, Н. Яковенко. К., 1982.

⁵⁰ История Киева. Древний и средневековый Киев. К., 1982. Т. 1. С. 281–284.

⁵¹ Історія Києва. Стародавній і середньовічний Київ. К., 1986. Т. 1. С. 265–268.

дослідження з історії міста, однак недостатня джерельна база, інтерпретація фактів і подій із позицій марксистсько-ленінської ідеології призвели до того, що певні висновки, зроблені авторами, на сьогодні є вже застарілими⁵².

Урбаністичний напрям в українській історіографії представлений монографією П. М. Саса, присвяченою містам України кінця XV – 60-м рокам XVI ст. Поряд із висвітленням різних проблем історичного розвитку українських міст, що входили до складу Великого князівства Литовського, історик стисло викладає основні моменти й особливості запровадження магдебурзького права в цих містах, у тому числі в Києві⁵³.

Зауважимо, що в радянський період історія київської міської влади XVI–XVII ст. не стала об'єктом спеціальних досліджень українських істориків. Очевидно, далися взнаки перервності традицій історичної школи 30-х років, репресії науковців, відсутність знайомства зі здобутками європейської історіографії і зокрема урбаністики, неможливість роботи в зарубіжних архівах. Як результат з'явилися лише поодинокі дослідження з даної тематики з реферуванням попередньої літератури, підготовлені на обмеженій джерельній базі, із застосуванням старої методології.

З проголошенням Української незалежної держави розпочався якісно новий етап в українській історіографії. Падіння «залізної завіси» значно розширило дослідницькі можливості українських істориків. Почалося вивчення пізньосередньовічної і ранньомодерної історії України в контексті історії Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. Однак історична урбаністика ще не стала постійним предметом зацікавлень вітчизняних істориків, – з'явилися лише поодинокі праці з історії українських міст⁵⁴. На основі актових

⁵² Історія Києва. Стародавній і середньовічний Київ. К., 1986. Т. 1. С. 266–267.

⁵³ Сас П. Феодальні міста України в кінці XV – 60-х гг. XVI в. К., 1989. С. 185.

⁵⁴ Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст.: Дис. ... канд. іст. наук / Інститут історії України НАНУ. К., 1994; його ж. Інститут війтства в містах Волині XVI – першій половині XVII ст. // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII ст.: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження проф. Д. Похилевича. Львів, 1998. С. 106–112; його ж. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. Львів, 2003. С. 137–162; Капраль М. Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.). Львів, 1998; його ж. Між двома уніями: правові конфлікти української громади та магістрату у Львові в другій половині XVI ст. // КС. 2002. № 1. С. 50–61; його ж. Національні громади Львова (соціально-правові взаємини). Львів, 2004; його ж. Функціонування органів влади Львова у XIII–XVIII ст. (нарис історії інститутів магдебурзького права) // УІЖ. К., 2006. № 5. С. 111–130. Деякі проблеми самоврядування в українських містах другої половини XVII–XVIII ст. намагався висвітлити А. О. Гурбик. Див. його статтю: Місцеве самоврядування в суспільній свідомості та практиці // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. К., 2001. С. 249–277.

джерел сучасні історики вивчали також деякі проблеми історії Києва: взаємовідносини міщан із представниками інших станів, міське су-
лочинство, історію місцевих архівів, київське землеволодіння, пе-
чатки київського суспільства XVI ст.⁵⁵

Деякі аспекти історії київської міської влади досліджував Р. Делімарський. Його кандидатська дисертація «Київський магістрат в другій половині XVII–XVIII ст.» лягла в основу монографії «Магдебургське право у Києві», яка насправді має компілятивний характер. Досить сумнівними є чимало тверджень і висновків цього автора, зокрема щодо надання Києву магдебургського права литовським князем Вітовтом у першій третині XV ст. Основні положення цих робіт були викладені ним також у статті ювілейного випуску журналу «Пам'ять століть»⁵⁶. На їхні недоліки неодноразово вказувалося у рецензіях⁵⁷.

Першим масштабним науковим дослідженням з історії пізньосередньовічного Києва стала монографія Г. Івакіна «Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст.», де автор на основі широкого кола джерел, насамперед археологічних, а також опублікованих документальних та картографічних, висвітлив загальний історичний розвиток міста, розглянув проблеми соціотопографії⁵⁸. Археологія

⁵⁵ Яковенко Н. Новий документ до історії київських ремісничих цехів початку XVII ст. // АУ. 1989. № 5. С. 68–71; її ж. До питання про реконструкцію складу київських судово-адміністративних архівів кінця XVI – першої половини XVII ст. // АУ. 1990. № 5. С. 18–25; Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). К., 1998; Кравченко В. Новий документ з історії міського судочинства в Києві 30-х рр. XVII ст. // АУ. 1998. № 1–6. С. 113–120; його ж. Документи з історії торгівлі шотландців із Замостя і Бродів у Києві 40-х рр. XVII ст. // УАЩ. Вип. 8/9. С. 482–503; Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV – середина XVII ст.). К., 2000. С. 160–175; Довбищенко М. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. // Пам'ятки. Архів української церкви. К., 2001. Т. 3. Вип. 1; Люта Т. Джерела до історії київського землеволодіння та рукописна карта Київщини 40-х рр. XVII ст. // Наукові записки НАУКМА. К., 1998. Т. 3. С. 87–93; її ж. Документи про юрисдикційний статус та економічне становище Святософійської митрополичої катедри і Києво-Печерської архімандрії в перші роки після берестейської унії // Ковчег. Львів, 2000. № 2. С. 313–328; її ж. Печатки київського суспільства XVI ст. як джерело до історії української геральдики // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках. Львів, 2003. № 1. С. 159–166.

⁵⁶ Делімарський Р. Київський магістрат в другій половині XVII–XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук / Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. К., 1995; його ж. Магдебургське право у Києві. К., 1996; його ж. Самоврядування Києва за Магдебургським правом у XV–XIX ст. // Пам'ять століть. 1999. № 2. С. 16–35.

⁵⁷ Русина О. Київська магдебургія: ювілейний комплект // Критика. 1999. № 6. С. 24–26; Люта Т. Права і правила // Пам'ятки України. 1999. Ч. 1. С. 177.

⁵⁸ Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (Історико-топографічні нариси). К., 1996.

в урбаністиці ранньомодерного Києва – цілком новий напрям для істориків-кієвознавців. Поєднання результатів досліджень матеріальної культури з аналізом й інтерпретацією писемних джерел дозволило вперше комплексно розглянути цілий ряд проблем історії Києва. Подальшим кроком у розвитку цього напрямку дослідження стали праці учнів Г. Івакіна – С. Климовського та О. Попельницької.

Дисертацію, а згодом монографію С. Климовського «Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII ст.» можна назвати «піонерським» дослідженням, оскільки автор уперше на основі археологічних та опублікованих джерел зробив спробу комплексно простежити просторовий розвиток Києва, що відбувався під впливом природного, економічного та військово-політичного факторів; дослідити роль і значення складових частин Києва: Подолу, Печерського містечка, Біскупщини, Старого городища (Софійської слободи). На підставі опублікованих джерел він намагався проаналізувати повноту використання магдебурзького права міщанською громадою. Певний інтерес становлять картосхеми з ретроспективним відновленням історичної топографії Києва, що дозволяє приблизно унаочнити картину землеволодіння в місті наприкінці XVI – у середині XVII ст.⁵⁹ На жаль, у процесі роботи автором не вдалося долучити неопубліковані архівні джерела – це дозволило б уникнути ряду фактологічних помилок, наприклад, щодо занепаду Києва в даний період, і глибше дослідити зазначені проблеми, а головне – висвітлити соціальний аспект, закладений у самій назві монографії⁶⁰.

У дисертації та монографії археолога О. Попельницької розглядаються питання адміністративної, планувальної структури Києво-

⁵⁹ Климовський С. До питання про «обмеженість» магдебурзького права середньовічного Києва // УІЖ. 1997. № 4. С. 76–81; його ж. Соціально-топографічний розвиток Києва XVI – першої половини XVII ст.: Дис. ... канд. іст. наук / Інститут археології НАНУ. – К., 1997; його ж. Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII ст. К., 2002.

⁶⁰ Мар'яна Долинська у нещодавно виданій монографії «Історична топографія Львова XIV–XIX ст.» (Львів, 2006), аналізуючи українську історіографію, в т. ч. праці С. Климовського, зауважила, що автором «необхідно було дослідити топографічну ситуацію на рівні забудови ділянок-парцель, їхньої щільності, проаналізувати на території середмістя співвідношення між кількістю нерухомої власності, що належала міщанам, з одного боку, та духовенству і шляхті – з іншого. Далі необхідно б визначити територію, котру займали юридики у співвідношенні до загальної площі київських (подільських) передмість, час та причини виникнення цих юрндик, а вже потім вирішувати питання про причини занепаду Києва» (С. 33–34). Після таких ґрунтовних зауважень львівського історика-архітектора кнівському археологові хочеться виступити на захист останнього і наголосити зайвий раз на тому, що весь київський міський архів був знищений полум'ям пожеж, і Київ, на жаль, на відміну від Львова, не має жодної міської книги, на підставі чого можна було б провадити такі дослідження.

Подолу XVII – початку XIX ст. Авторка на підставі археологічних, актових та картографічних джерел уперше дослідила такі важливі питання історичної топографії Києва цього періоду, як-от: церковні парафії Подолу, земельні володіння православних монастирів, вуличну мережу міста. Менш вдалою виявилася її стаття, присвячена найбільшим підприємцям і землевласникам Києво-Подолу XVI–XVIII ст., де не вдалося уникнути прикрих помилок у трактуванні системи організації міської влади Києва в окреслений період. Зібрані авторкою біографічні довідки з історії найбільш відомих родин XVI–XVII століть є далеко не повними, а деякі з них мають фактологічні помилки⁶¹.

Значний поштовх дослідженням історії міської влади і самоврядування в Києві дало святкування у 1998–1999 роках 500-річчя надання Києву магдебурзького права. Матеріали конференції, що відбулася у Києві 26–27 листопада 1999 р., містять декілька статей стосовно нашої тематики⁶². Історики зосередили свою увагу на невирішених і дискусійних проблемах історії міста. У статтях розглядаються давньоруські традиції київського самоврядування⁶³, дискусійне питання стосовно дати запровадження магдебурзького права в Києві⁶⁴, комплекс документальних джерел до його історії⁶⁵, вірменське самоврядування в місті⁶⁶, орієнтації правової свідомості міщан під час московсько-польської війни 1617–1618 рр. на підставі аналізу текстів листів міських урядників до воєводи Т. Замойського⁶⁷,

⁶¹ Попельницька О. Київський Поділ XVII–XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. / Інститут археології НАНУ. – К., 2002; її ж. Найбільші землевласники і підприємці Київського Подолу XVII–XVIII ст.: історико-географічний та генеалогічний аспект // КС. 2002. № 3. С. 3–31; її ж. Найбільші землевласники і підприємці київського Подолу XVII–XVIII ст. // Киевский альбом. Исторический альманах. 2001. Вип. 1. С. 59–63; її ж. Історична топографія Київського Подолу XVII – початку XIX ст. К., 2003; її ж. Опис Київського замку 1552 р. як джерело з історичної топографії Київського Подолу XVI–XVII ст. // КС. 2003. № 1. С. 109–117.

⁶² Самоврядування в Києві: історія і сучасність. Матеріали конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права / Ред. В. Андрійко, В. Комов, Н. Білоус. К.: Київська міська рада, Фонд ім. Ф. Еберта, 2000.

⁶³ Котляр М. Давньоруські традиції київського самоврядування // Самоврядування в Києві... С. 84–87.

⁶⁴ Русина О. До проблеми початків київської магдебургії // Самоврядування в Києві... С. 88–100. Див. також передрук цієї статті у збірнику з незначним доповненнями: Студії з історії Києва та Київської землі. К., 2005. С. 153–171.

⁶⁵ Білоус Н. Документальні джерела з історії магдебурзького права в Києві в XVI – першій половині XVII ст. // Самоврядування в Києві... С. 101–109.

⁶⁶ Дашкевич Я. Вірменське самоврядування Києва в межах магдебурзького права XV–XVII ст. // Самоврядування в Києві... С. 133–134.

⁶⁷ Сас П. Орієнтації правової свідомості київських міщан (в контексті подій російсько-польської війни 1617–1618 рр.) // Самоврядування в Києві... С. 143–146.

взаємовідносини магістрату з Києво-Могилянською академією у XVIII ст.⁶⁸, питання герба пізньосередньовічного Києва та міської печатки⁶⁹; дається порівняльна характеристика самоврядуванню Львова та Києва, визначається регіональна специфіка самоврядування в цих містах⁷⁰. Про забутий проект корпусного видання магдебурзьких грамот українським містам, підготовленого в 30-х роках М. Василенком та В. Романовським, ідеться у статті В. Ульяновського⁷¹.

Серед наукових досліджень, що виходили поза межами України, відсутні роботи, спеціально присвячені історії київської міської влади та самоврядування. Окремі проблеми самоврядування Києва досліджував відомий польський історик права Юліуш Бардах. Спираючись на опубліковані матеріали і результати досліджень українських істориків, він розглянув ці проблеми в контексті функціонування магдебурзького права в містах Великого князівства Литовського⁷². Зацікавлення «київською магдебургією» виявила також російська дослідниця Тетяна Круглова, яка намагалася встановити точну дату запровадження в Києві магдебурзького права⁷³. І хоча вона вперше на фаховому рівні розглядала цю проблему, користуючись матеріалами «Литовської Метрики», її висновки щодо точної дати запровадження магдебургії в Києві вважаються сумнівними, про що йтиметься у наступному розділі. Загалом же в польській, литовській та білоруській історіографії проблеми влади і самоврядування в містах Великого князівства Литовського і Речі Посполитої займають дуже помітне місце. Здобутки зарубіжної історіографії широко використовувались автором цієї книги⁷⁴.

⁶⁸ Дзюба О. Києво-Могилянська академія і Київський магістрат // Самоврядування в Києві... С. 162–166.

⁶⁹ Гречило А. Магдебурзьке право та питання герба міста Києва (кінець XV – 80-ті рр. XVIII ст.) // Самоврядування в Києві... С. 147–153.

⁷⁰ Капраль М. Самоврядування Києва та Львова (кінець XV – перша половина XVII ст.): регіональна специфіка // Самоврядування в Києві... С. 137–142.

⁷¹ Ульяновський В. Корпус магдебурзьких грамот українським містам: забутий проект // Самоврядування в Києві... С. 110–122.

⁷² Bardach J. Ustrój miast na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim do połowy XVII wieku // КН. Warszawa, 1980. Nr 1. S. 21–50. Розширену і доповнену версію цієї статті див. у збірнику: O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988. S. 72–119.

⁷³ Круглова Т. О времени пожалования Киеву магдебургского права // Государство и общество. История. Экономика. Политика. Право. М., 1992. № 2. С. 100–115; *ее же*. О датировке жалованной грамоты киевским мещанам (из Литовской Метрики) // Архив русской истории. М., 1993. Вып. 3. С. 125–144; *ее же*. Магдебургское право в Киеве: поиск точки отсчета. К., 1999.

⁷⁴ Список праць зарубіжних істориків див. у прикінцевому списку літератури.

Характеризуючи історіографію нашої теми, можна зазначити, що фахівцями історія Києва кінця XV – середини XVII ст. комплексно і спеціально не вивчалась. В останнє десятиліття певні зрушення спостерігаються завдяки зусиллям археологів, які досліджували в основному історичну та соціальну топографію міста. Проте й досі не існує монографічних робіт, які б висвітлювали історію київської міської влади, дію інститутів самоврядування, їх роль і значення для міської громади Києва, а також соціально-правові відносини в місті. Актуальність і важливість дослідження названих проблем є, на нашу думку, фактом беззаперечним. Хочеться сподіватись, що вихід цієї монографії сприятиме вирішенню названих наукових проблем, підштовхне до подальших наукових розробок з історії міста, а також посилисть зацікавленість історією «київської магдебургії».

Джерела

Частина джерел, використаних у книзі, добре відома києвознавцям і дослідникам історії раннього Нового часу, тим більше, що деякі з них опубліковані в серійних виданнях XIX–XX ст. Разом із тим ретельні пошуки у вітчизняних і зарубіжних архівах протягом останнього десятиліття дали можливість віднайти чимало нових, раніше невідомих джерел, які суттєво доповнили наші знання з історії Києва й дозволили відтворити, умовно кажучи, образ міста.

Основу джерельної бази для дослідження історії будь-якого міста складають книги міських та місцевих адміністративно-судових установ. Загальновідомі втрати київського міського архіву, який загинув під час пожеж 1651, 1718 та 1811 рр.* Тому для дослідження історії міської влади і самоврядування Києва надзвичайну цінність становлять *виписи (екстракти) з київських міських (ратушних) книг*. За нашими підрахунками, на сьогодні за зазначений період кількість таких виписів сягає близько 100 одиниць. Їх вдалося виявити у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ф. 62, 130, 132, 169, 182, 221, 223 та ін.), Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ф. 1, 2, 5, 61, 160, ДА/517 Л, ДА/690, 301 (ДА) № 657 та ін.), Російського державного архіву давніх актів у Москві (ф. 1473), Національного історичного архіву в Мінську (ф. 1817), у колекції «Архів Сангушків» та «Архів Ходкевичів», що зберігаються в Державному архіві в Кракові (відділення на Вавелі). Найраніший із таких виписів датується 1544 роком. Окрім виписів із київських міських книг, у фондах різних архівів

* Історія київського міського архіву розглядається у розділі 3.4.

зберігається більше двох десятків окремих міщанських актів приватно-правового характеру, що були засвідчені міськими урядниками. Половину з них складають акти купівлі-продажу майна, дарчі записи київських міщан на нерухомість у місті та передмісті Києва. Решта документів – міщанські заповіти, акти на введення у володіння маєтками, що здійснювалися в присутності міських урядників, боргові розписки (квити). Серед виписів із київських ратушних книг маємо копії королівських привілеїв, які були внесені до цих книг міськими писарями, а потім на вимогу міщан видавалися у вигляді засвідчених підписами міських урядників і скріплених міською печаткою копій. Так, збереглося кілька таких копій привілеїв для київських міщан на звільнення їх від мит по всій території Великого князівства Литовського, що видавалися на прохання київських купців (1606, 1627, 1633 рр.). Частина з них знаходиться у фондах Інституту рукопису НБУВ НАНУ. Дослідження й аналіз виписів із київських міських книг дали можливість реконструювати структуру міської влади, з'ясувати кількісний і якісний склад міського уряду, прослідкувати еволюцію міської канцелярії, встановити її персональний склад, майновий статус деяких урядників, визначити межі окремих володінь та власників дворів на Києво-Подолі у зазначений період та ін.

Важливими є також комплекси джерел, що виникли та відклалися в канцеляріях державних судово-адміністративних установ Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, а також повітових установ – земських і гродських судів. Першорядним за значенням є комплекс джерел, представлений у книгах *Литовської Метрики* (РГАДА, ф. 389) за 1499–1619 рр. У книзі використано документи з книг записів (лат. *libri inscriptionum*), книг судових справ (*libri decretorum*) та книги переписів (*libri lustrationum*). У книгах записів Литовської Метрики (№№ 5, 6, 8, 9, 10, 14, 17, 19, 24, 25, 37, 38, 39, 41, 43 та ін.) міститься низка важливих документів публічно-нормативного характеру: великокнязівські привілеї (лат. *privilegium*)⁷⁵, надані київській міській громаді на магдебурзьке

⁷⁵ Зміст цього терміна, що походить від латинських слів «*privus*» (окремий) та «*lex*» (закон), треба розуміти більш широко – як документ, що створював нові правові відносини для окремих фізичних або юридичних осіб. Фактично до категорії привілеїв належав будь-який документ володаря міста, адресований усьому місту або його владним структурам та його громадянам, який по-новому регламентував правові взаємини на певний або обмежений час. Див.: *Kutrzeba S. Historia źródeł dawnego prawa polskiego. Lwów, 1926. T. 1. S. 70; Przywileje miasta Poznania XIII–XVIII wieku / Wyd. W. Maisel. Poznań, 1994. S. V; Капраль М. Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. (Історико-джерелознавчий огляд) // Привілеї міста Львова XVI–XVIII ст.: 36. док. Львів, 1998. Т. 1. С. 8; його ж. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). Львів, 2003. С. 48.*

право та його підтвердження, на встановлення ярмарків і торгів, на звільнення київських купців від мит на території Великого князівства Литовського, звільнення від суду воєводських урядників та підпорядкування міщан судові вїта, а також найраніший (1528 р.) із відомих нам привілеїв на київське вїтвство. Шляхом надань привілеїв міській громаді володарі країни регулювали правові відносини в місті.

Найпоширенішим видом записів були «листи», які мали силу юридичного акта ⁷⁶. Серед них виділяються такі різновиди залежно від змісту: «листи»-накази та «листи»-розпорядження представникам місцевої адміністрації, «листи» на пред'явлення земельних маєтностей, «листи»-дозволи на організацію ярмарків і торгів та відкриття корчем, на безмитну торгівлю, «листи продажні», що засвідчували акти купівлі-продажу нерухомості, та ін. Серед цієї групи книг зустрічається такий вид записів, як «вирок» (лат. *decretum*), характерний для книг іншої групи – судових справ ⁷⁷.

У книгах другої групи – судових (декретових) – стосовно київських міщан зафіксовано лише два акти: вирок короля від 26 квітня 1556 р. у суперечці міщан із воєводою Г. Ходкевичем (№ 248) та присяга київських міських урядників на вірність королю і Речі Посполитій (№ 249).

Серед 22 книг переписів лише одна (№ 563) за 1552 рік стосується мешканців Києва, де серед ревізій «українних замків» міститься ревізія тогочасного Київського замку ⁷⁸. Значний інтерес у цьому джерелі становить перелік київських міщан, що знаходилися під міською юрисдикцією («которые под местским правом сядят дома своими»). Серед них нараховується 173 особи – голови міщанських родин та вдови. У цьому переліку згадуються ім'я

⁷⁶ Лист (фр. *lettres*, нім. *Brief*) – вид документа, який у своїй основі переказує або містить зазвичай актуальні відомості для певної особи. Існує спеціальний вид листів – мандат (фр. *ordonance*), тобто лист із рекомендаціями виконати окремі розпорядження, часто одноразові, зрідка ті, що повторюються багаторазово з розрахунком на довший час. Див.: *Szymański J. Nauki pomocnicze historii. Warszawa, 2001. S. 444.*

⁷⁷ Див., наприклад: вирок великого князя литовського від 22 березня 1511 р. у суперечці київських міщан із Пустинно-Микільським монастирем (книга № 8); вирок Панів Ради Великого князівства Литовського від 8 липня 1564 р. у суперечці міщан із воєводою К. Острозьким (книга № 39).

⁷⁸ Матеріали ревізій українських замків, у т. ч. Києва, за 1552 р. опубліковані в: Архів ЮЗР. К., 1886. Ч. 7. Т. 1. Під час роботи я користувалася і посилалася на текст ревізії 1552 р. з мікрофільму, відзнятого у РГАДА, оскільки текст, опублікований в «Архиве ЮЗР», містить чимало помилок.

війта Максима (Хонича), прізвища міщанських родин, представники яких обиралися міськими урядниками у другій половині XVI – першій половині XVII ст.: Власовичі, Климовичі, Конашковичі, Жолнеровичі, Кошколдейовичі, Кобизевичі, Черевчейовичі, Рої, Балики, Маликовичі, Мачохи, Мелешковичі. Опрацювання матеріалів ревізії Київського замку дало можливість з'ясувати демографічну ситуацію на той час, етнічний та соціальний склад населення, доходи міської казни (скарбниці), види податків і повинностей міщан та ін.

Після укладення Люблінської унії 1569 р. у складі *Коронної Метрики* у Варшаві була створена «Руська» канцелярія для українських воєводств. Таким чином, існували дві паралельні групи актових книг за 1569–1673 роки, що зберігаються нині у складі фонду «Литовська Метрика» № 389 РГАДА у Москві. З 29-ти книг «Руської» або «Волинської» метрики у 18-ти (№№ 191, 192, 195, 197, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 209, 211, 214, 216, 217, 218, 219) містяться акти, що відображають різні сторони життя київської міської громади. З них використано близько 100 актів, серед яких зустрічаються такі різновиди записів: привілеї (чотири – на уряд київського війта за 1576, 1581, два за 1593 рр., два – на обрання і підтвердження обрання війта 1570, 1593 рр., три привілеї, що регулювали правила торгівлі в місті на користь міщан); надання ярмарків киянам 1592 р. та їх відкладення 1592, 1596, 1616 рр. і перенесення на інші терміни; кілька листів на надання та підтвердження прав на володіння нерухомістю у Києві; «консенси» (дозволи) на будівництво та реставрацію церков у місті; підтвердження Тестаментів; 20 «декретів» асесорського суду в справах київських міщан із монастирями і шляхтою у місті та акти, що регулювали в судовому порядку взаємовідносини між цими сторонами – шість «лімітацій», дванадцять «реєкт» (відкладень судових справ через неузгодження сторін), а також декілька «рописів», «протестацій», «зисків», «арештів», «диляцій» у цих справах та низку інших актів. У книзі, що належить до «Руської серії», але зберігається у бібліотеці Польської Академії наук у м. Курник, виявлено привілей на київське війтівство Федору Ходиці (1612 р.), котрий, як і інші привілеї на війтівство, раніше не публікувався і не був відомим широкому загалові дослідників⁷⁹.

⁷⁹ Див. публікацію цих привілеїв: Білоус Н. Привілеї на київське війтівство XVI – першої половини XVII ст. // АУ. 2002. № 1–3. С. 112–124.

Серед книг записів Коронної Метрики (*Libri Inscriptionum*), що зберігаються у Головному архіві давніх актів у Варшаві, виявлено близько трьох десятків актів, які безпосередньо стосуються київського міщанства. Серед них – 6 привілеїв на київське вийтвство за 1628, 1629, 1631, 1633, 1641, 1644 рр., за допомогою яких вдалося встановити терміни та послідовність перебування вийтів на уряді за цей період. В іншому зібранні цього архіву – «Збірці пергаментних документів» (*Zbiór dokumentów pergaminowych*) – віднайдено три оригінальних привілеїв та кілька копій привілеїв, наданих київській міській громаді.

Для дослідження різних аспектів історії міської влади Києва, крім публічно-правових документів офіційного нормативного характеру, залучалися й інші види документів, завдяки яким стало відомо, як насправді функціонували органи міського самоврядування та чи відповідав зміст привілеїв дійсному стану справ⁸⁰. Серед них – приватно-правові акти (скарги, позови, боргові зобов'язання, акти купівлі-продажу майна та ін.). Значна їх частина вписувалася до книг місцевих судово-адміністративних установ – гродських, меншою мірою земських судів. На сьогодні відносно повно збережені актові книги Волинського воєводства – луцькі, володимирські, кременецькі, куди потрапляли окремі записи приватно-правового характеру, що стосувались і київського міщанства.

Але найбільшу цінність серед існуючих гродських книг для висвітлення нашої теми має корпус уцілілих книг Житомирського гродського уряду за 1582–1650 рр., що зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ф. 11, оп. 1, спр. 1–13). По суті, він є єдиним комплексом джерел з усієї актової спадщини Київського воєводства. Там вдалося виявити кілька десятків актів, що стосуються історії київського міщанства. За своїм змістом вони представляють здебільшого скарги і позови, занесені на прохання вийтів і радців до гродських книг. Серед них – два десятки актів у справах київських міщан зі шляхтою та воєводськими урядниками; близько трьох десятків актів, що висвітлюють стосунки міської громади з київськими монастирями; вісім актів, які розкривають характер взаємин міських урядників з євреями-орендарями; більше тридцяти справ різної тематики,

⁸⁰ Ковальський Н. Источниковедение социально-экономической истории Украины XVI – первая половина XVII в.): Акты о городах. Днепропетровск, 1983. С. 7–8.

що стосуються міщан магдебурзької юрисдикції, а також декілька виписів із київських ратушних книг.

З київських гродських та земських книг збереглися лише окремі виписи (екстракти), а також вписи київських актів до судово-адміністративних книг інших воєводств у XVI–XVIII ст. Вдалося віднайти біля чотирьох десятків актів у справах київських міщан міської юрисдикції, розпорошені по різних фондах українських та зарубіжних архівосховищ. За змістом переважна їх більшість – конфліктного характеру: наїзди і пограбування майна, суперечки за земельні володіння між міським урядом, з одного боку, і монастирями, воєводськими урядниками, шляхтою, з іншого; акти, що відображають конкурентну боротьбу і суперечки між ремісниками міської і замкової юрисдикції. Кількість судових справ за участю міщан, що проходила через Київський земський суд, закономірно була значно меншою порівняно з гродським. Про це свідчать зокрема дані книги «Кверенд», складеної наприкінці XVIII ст. канцеляристами з київських актових книг, що вціліли між пожежами 1651 та 1811 рр.⁸¹ Ця унікальна збірка, що зберігається у фондах Інституту рукопису НБУВ, містить 37 регестів, де є згадки про київських міщан магдебурзької юрисдикції.

У міських книгах (*Acta Consularia*) Державного архіву в Любліні вдалося знайти близько двох десятків записів стосовно київських купців-міщан, які, перебуваючи в Любліні, здійснювали торгові операції з місцевими купцями, укладали різні контракти та угоди, брали участь у ярмарках. Цікаві факти щодо київських купців, які були водночас і радцями, виявлені також у книгах Могильовського магістрату, що зберігаються в Національному історичному архіві Білорусі.

Нормативний бік міського судочинства аналізувався за «Порядком міських судів магдебурзького права у Короні Польській» та «Артикулами магдебурзького права...» Бартоломея Гроїцького – збірками праць польського правника, які широко використовувались у міському судочинстві Речі Посполитої⁸².

Епістолярні та наративні джерела, які використовувались у нашому дослідженні, суттєво доповнюють матеріали масових і правових джерел. Джерельну цінність має листування киян із воєводою Томашем Замойським (1619–1628 рр.), що зберігається у фонді «Архів Замойських» у Варшаві (AGAD, Archiwum Zamoyskich, sygn. 45, 289, 313, 337, 446). Завдяки цій унікальній збірці вдалося

⁸¹ НБУВ. ІР. Ф. 1. Спр. 4104.

⁸² Докладніше про ці збірки див. розділ 4.2.

висвітлити відносини між воєводою й міськими урядниками, які перебували з ним у клієнтарних стосунках, а також чимало реалій із життя київської міської громади. Серед документів фонду магнатів Радзивілів, що зберігаються в тому ж архіві, вдалося виявити листи київського воєводи князя К. Острозького до коронного підчашого Криштофа Радзивіла. Вони містять відомості про відносини представників міської влади з воєводою, замковими урядниками, козацтвом, а також матеріали до історії київського ремісництва. З листування Станіслава Жолкевського були використані листи, що розкривають політичну ситуацію в державі й регіоні, характеризують стосунки низових козаків із київською міською громадою.

З наративних джерел задіяно матеріали з описів подорожей венеціанського посла Амвросія Контаріні, який 1474 року перебував у Києві і залишив спогади про звичаї тогочасних киян. Завдяки гданському купцю Мартину Груневегу збереглися цікаві відомості та спостереження за життям київських міщан, докладні описи різних місцевостей Києва й аматорські малюнки автора, зроблені у 1584 році. Доповнили наше дослідження «записки» київського міщанина Божка Балики, сина вїйта Яцька Балики; відомості з «Опису України» французького інженера Гійома Левассера де Боплана стосовно юридик у місті; дані з Густинського літопису, а також із літописів Яна Бінвільського, Самійла Величка та ін.

Залучалися й неопубліковані описово-статистичні матеріали, зокрема поборовий реєстр Києва, укладений королівськими ревізорами 2 січня 1571 р., та інші джерела, що зберігаються в колекціях «Архів Сангушків», «Архів Ходкевичів», «Збірка Зигмунта Глогера» у Державному архіві в Кракові, «Архів Скарбу Коронного» в Головному архіві давніх актів у Варшаві.

З опублікованих матеріалів використовувалися матеріали люстрацій Київського воєводства 1616, 1622, 1636 рр., що були надруковані у серійному виданні «*Źródła Dziejowe*» (томи 5, 20); законодавчі акти, постанови сеймових конституцій, королівські універсали з видання «*Volumina legum*» (томи 2, 3); Литовські Статути 1529, 1566, 1588 рр., а також акти, опубліковані у серійних виданнях: «Архів Юго-Западной России», «Акты Западной России», «Акты Южной и Западной России», «Торговля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина» (К., 1990), «Архів Української Церкви. Т. 3. Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст.» (К., 2001) та ін.

Отже, загалом стосовно нашої теми нараховується понад дві сотні документів. Зрозуміло, що всі вони різні за обсягом, цінністю і вміщеною в них джерельною інформацією. Серед них є такі, що дозволяють реконструювати окремі теми і сюжети, суттєво змінюючи наші уявлення і знання про «магдебурзький Київ». Є і такі, що додають лише окремі деталі й риси, дещо уточнюють зроблені висновки. У цілому ж, незважаючи на відсутність київських міських книг, комплекс зібраних і опрацьованих джерел дозволяє дослідити ряд важливих проблем історії міської влади і самоврядування тогочасного Києва.

МІСЬКА ГРОМАДА КИЄВА НА МАГДЕБУРЗЬКОМУ ПРАВІ

2.1. Магдебурзьке право в Центрально-Східній Європі та запровадження його в Києві

Початки магдебурзького права

У XI–XIII ст. у містах Центрально-Східної Європи відбувався бурхливий урбанізаційний процес, пов'язаний із колонізацією на «німецькому праві» (лат. *Ius theutonicum*), яке незалежно від терену свого побутування означало загальні привілеї на особисту свободу новим поселенцям (колоністам), спадкоємне і відчужувальне право на землю на певних умовах, постійний чинш як феодалну ренту, свободу вибору занять і міське самоврядування із власним судочинством. У більшості випадків цей термін включав у себе різний зміст. Різними були також напрями проникнення на землі Центрально-Східної Європи елементів нової організаційної моделі міст¹.

Міське право з'явилося в німецьких землях у X ст. Його укорінення в містах було пов'язане з інтенсивним розвитком ремесла й торгівлі та, як наслідок, економічною могутністю, що вимагало внутрішнього самоврядування і свободи від свавілля власників міст². Поширення міського права було довгим процесом запозичень: завдяки складеним магдебурзькими правниками правовим повчанням – «ортилям» (нім. *Urteil*), це право передавалося від одного міста до іншого, яке, у свою чергу, передавало його наступному, і т. д. Так, шляхом рецепції серед інших міст поступово виділився Магдебург – резиденція архієпископа і значний торговельний осередок, чие право сформувалося на основі торговельних, монетарних і митних привілеїв, наданих місту впродовж X–XII століть представниками династії Оттонів³. Магдебурзьке право згодом поширилося на кілька сотень нових міст і стало основним підмурком і зразковим варіантом для міського писемного права в Центрально-Східній Європі.

¹ Детальніше про це див.: *Щигел Р.* Проблеми урбанізації Центральної Європи у XII–XVI ст. // Проблеми слов'янознавства. Львів, 1990. Вип. 42. С. 16.

² *Bogucka M., Samsonowicz H.* Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbirowej. Wrocław, 1986. S. 45–55.

³ *Puhle M.* Magdeburg – średniowieczna metropolia i kolebka prawa magdeburskiego // Europejskie miasta prawa magdeburskiego. Tradycja, dziedzictwo, identyfikacja. Kraków, 2007. S. 12–18.

У 1188 р. архієпископ Віхман реформував міське управління Магдебурга, що знаходилося в його юрисдикції, надавши йому привілей, яким упорядкував судовий устрій міста. Центральним його елементом став лавничий суд, котрий значною мірою посприяв утвердженню правових норм магдебурзького права. Зберігши спадкові уряди бурграфа і його заступника, архієпископ пізніше заснував новий орган – раду з дванадцяти осіб, до якої входило одинадцять пожиттєвих членів і представник бурграфа⁴. Архієпископ Віхман, який правив над усією єпархією, зберіг контроль над містом, хоча воно отримало автономію в судочинстві, обкладанні та збиранні податків із міщан. Процес формування міського устрою Магдебурга закінчився наприкінці XIII ст. Тоді остаточно було розділено компетенції лавничого суду і ради⁵. Унаслідок реформування міського управління було підготовлено видання першої пам'ятки писемного законодавства Магдебурга – збірника правових норм, що початково складався з дев'яти статей. Основним його джерелом стали «рішення» (нім. *Spruche*) магдебурзьких лавників – шефенів (нім. *Schoeffen*), яких ще називали судовими присяжниками. Однак найбільш розповсюдженим правничим збірником став Вейхбільд⁶. Поступово з поширенням цього права на міста Саксонії, Тюрингії, Сілезії, Чехії і Моравії, Польщі та інші землі Центрально-Східної Європи воно зазнало значних модифікацій⁷.

«Німецьке право» було принесене вихідцями з Німеччини до Центрально-Східної Європи у вигляді сформованої на певних місцевих умовах організаційної моделі міської громади, запровадження якої в містах супроводжувалося прибуттям значних мас поселенців і кардинально новими соціально-економічними перетвореннями. Така модель несла з собою особисту свободу для міщан, регулювання їхніх повинностей, а також просторову перебудову міст та правову

⁴ Докладніше про це див.: *Lieberwirth R. Das Privileg des Erzbischofs Wichmann und das Magdeburger Recht. Berlin, 1990.*

⁵ *Lück H. Prawo magdeburskie jako czynnik identyfikacji europejskiej rodziny miast // Europejskie miasta prawa magdeburskiego... S. 41–45.*

⁶ Вейхбільд (нім. *Weichbild* – територія міста; латинізована версія назив. *Ius municipale*) складався з двох правничих трактатів – про судовий устрій (нім. *Rechtbuch von dem Gerichtsverfassung*), який був списком міського магдебурзького права з додаванням статей із *Саксонського Зерцала*, впорядкованого до 1269 р., і т. зв. лавничого магдебурзького права (нім. *magdeburger Schofenrecht*). У Польщі набула розповсюдження спеціальна редакція Вейхбільду, складена в 1306/1308 р. у Кракові Конрадом з Ополя, що відрізнялась від німецької. Докладніше див.: *Kutrzeba S. Historia źródeł dawnego prawa polskiego. Kraków, 1987. S. 210.*

Саксонське Зерцало (лат. *Speculum Saxonum*) – збірник звичаєвого саксонського права, укладений Ейке фон Репковим у першій половині XIII ст.; складався з двох частин – земського права (нім. *Landrecht*) та ленного права (нім. *Lehnrecht*). (*Zaleska M. Wójtostwa dziedziczne w miastach Małopolski w różnym średniowieczu. Warszawa, 2005. Див. примітки на с. 19–20.*)

⁷ *Гарольд Дж. Берман. Западная традиция права: эпоха формирования. 2-е изд. М.: МГУ, 1998. С. 352–355.*

автономію⁸. Цей процес у джерелах називався локацією (лат. *locatio*) і супроводжувався наданням локаційних привілеїв. Завдяки дослідженням німецького історика Р. Кебнера і польського Б. Зентари нині під цим поняттям розуміють: 1) закладення нового міського поселення; 2) просторову видозміну вже існуючого міста; 3) надання міського права й устрою поселенню, котре перед тим виконувало міські функції, які відрізняли його від довколишніх сіл⁹. У Центральній-Східній Європі локаційний рух не мав характеру одноразової акції, а був багатоетапним процесом розвитку міської мережі й у правовому відношенні зводився до перетворення осередків, які виконували функції міст, на автономні поселення. У локаційній перебудові були зацікавлені всі, хто брав у ній участь: заохочені економічними стимулами колоністи, які мали на меті осісти на новому місці на вигідних умовах, вони звільнялися від сплати податків; локатори (осадчі), які після заснування міста мали стати його управителями (дідичними війтами, солтисами, ріхтерами*) і отримувати гарантовані прибутки;

⁸ Шигел Р. Проблеми урбанізації Центральної Європи у XII–XVI ст. // Проблеми слов'янознавства. Львів, 1990. Вип. 42. С. 17.

⁹ Див.: Koebner R. *Locatio. Zur Begriffssprache und Geschichte der deutschen Kolonisation* // Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens. Breslau, 1929. Т. 36; Zientara B. *Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji* // Miasta doby feudalnej w Europie Środkowo-Wschodniej. Warszawa, 1976. S. 78–80.

Локаційні привілеї містили такі клаузули: виділення частини міста з-під юрисдикції земського права і перенесення її на німецьке право; звільнення мешканців осадли від юрисдикції державних урядників (восвод, каштелян, старост); надання війтові права судочинства; окреслення обсягу юрисдикції німецького права; окреслення відповідальності війта і його правового підпорядкування. Див.: *Szczygiel R. Lokacje miast w Polsce XVI wieku*. Lublin, 1989. S. 112.

* *Війт* (*voit*) походить від нім. *Vogt*. Уряд війта виник, утвердився і набув широкого розповсюдження в німецьких містах у X–XII ст., де війти на той час були уповноваженими від церковних інституцій правниками (суддями). З часом, уже в XIII ст., у німецьких королівських містах було введено два різні за компетенцією війтівських уряди: міського війта (*Stadvogt, Burgvogt*), який мав наглядати і розпоряджатися військовими силами міста та збирати податки; земського (*Landvogt*), який очолював суд у кримінальних справах. Право призначення міського та земського війтів було прерогативою короля. Ці уряди, поєднані зі значними правами і доходами, могли передаватися королем або власником міста в заставу або продаватися. Унаслідок цього в королівських містах німецький патриціат скуповував війтівства, а уряд земського війта, як правило, віддавався у спадковий лен. Див.: *Владимирский-Буданов М. Ф.* Німецьке право в Польщі и Литві // Журнал Міністерства народного просвіщення. СПб., 1868. № 8. С. 493; *Estreicher S.* *Kraków i Magdeburg w przywileju fundacyjnym krakowskim*. Kraków, 1911; *Friedberg M.* *Kultura polska a niemiecka*. Poznań, 1946. Т. 1. S. 257–259; *Kamińska K.* *Sądownictwo m. Torunia do połowy XVII w. na tle ustroju sądów niektórych miast Niemiec i Polski* // *Warszawa-Poznań-Toruń, 1980. Studia iuridica*. Т. XVI. Z. 2. S. 19–31.

Солтус (лат. *Scultetus*, пол. *Sołtys*) – урядник у сільській місцевості, який виконував адміністративні і судові функції. Уряд солтуса виник під час інтенсивної колонізації на німецькому праві в XIII ст., виконував роль посередника між колоністами і власником поселення. *Ріхтер* (нім., чеськ. *Richter*) – урядник, який виконував функції, подібні до війтівських. Уряд ріхтера був розповсюджений у чеських і словацьких містах.

фундатори міст – монархи, світські та церковні власники – прагнули збільшити свої доходи, що їх могли забезпечити добре функціонуючі міські осередки¹⁰. Прибутки на користь фундаторів складали чинші з землі, сплати від ремесла, промислів і торговельної діяльності. Доходи, що їх отримували королі як власники міст у Західній Європі, підтримуючи торгівлю та виробництво, спонукали, у свою чергу, монархів і власників міст центральноєвропейських країн прискорювати розвиток міських осередків у своїх країнах. Визнаючи за міщанами численні привілеї і допомагаючи їм фінансово в нелегкій урбаністичній перебудові, вони сподівалися тим самим прискорити розвиток економіки у своїх землях і володіннях¹¹.

У XIII ст. локаційний рух охопив дві наймогутніші тоді в Центрально-Східній Європі монархії – Чеське та Угорське королівства. Тільки в третій чверті XIII ст. у Чехії та Моравії виникло 41 місто. Після включення Владиславом Локетком Сілезії до складу Чеського королівства локаційний рух розгорнувся в усіх землях Польського королівства. Найбільше нових локацій відбулося в Малопольщі: тут у XIV ст. відзначено 97 містозасновницьких ініціатив, у Великопольщі – 55, у Серадзькій і Ленчицькій землях – 26, у Куявії і Добжинській землі – 15, у Мазовії – 36. У XV ст. поземельна динаміка кількості міських локацій була такою: Великопольща – 56, Малопольща – 50, Куявія і Добжинська земля – 12, Серадзька і Ленчицька землі – 29, Мазовія – 43. На кінець XV ст. центральні й західні землі Польського королівства були оптимально насичені міськими осередками, яких нараховувалося 556¹². У XVI ст. темпи урбанізаційного процесу на польських землях зменшилися.

Перша хвиля поширення магдебурзького права на українські землі припала на другу половину XIII ст., коли в Холмі, Перемишлі, Львові, Володимирі з'явилися німецькі громади. «Експортоване» німецькими колоністами міське право залишалось тривалий час юридичною формою існування тільки тих громад, які постали в містах Галицько-Волинського князівства. Із включенням західноукраїнських земель до складу Польського королівства урбанізаційний процес на землях Галицької Русі інтенсифікувався: до кінця XIV ст. тут відбулося 37 локацій, у XV ст. – 73. Від початку XVI ст. локаційний рух динамічно проходив у Галицькій і Львівській землях Руського воєводства: якщо на кінець XV ст. тут відбулося 48 локацій, то на

¹⁰ *Lalik T.* Funkcje miast i miasteczek w Polsce późnego średniowiecza // КНKM. 1975. Т. 23. С. 556–562; *Щигел Р.* Проблеми урбанізації Центральної Європи... С. 19.

¹¹ *Wędzki A.* Początki reformy miejskiej w środkowej Europie do połowy XIII wieku. Warszawa, 1974. С. 233; *Щигел Р.* Проблеми урбанізації Центральної Європи... С. 19.

¹² *Щигел Р.* Проблеми урбанізації Центральної Європи... С. 21.

кінець XVI ст. – 125. Виникнення міст у цьому регіоні було викликане передусім необхідністю їхнього захисту від частих татарських, турецьких, молдавських нападів¹³. У XVI ст. локаційна хвиля посилилася в Подільському воєводстві, де було засновано 47 міст, а також на Підляшші, де відбулося 24 локації¹⁴.

Укладення Кревської унії 1385 р. сприяло поширенню «німецького права» на землі Литви. Першим дістало магдебургію столичне Вільно (1387 р.), міський устрій якого було організовано на взірць тодішньої столиці Польського королівства – Кракова, пізніше – Берестя (1390 р., повторно 1408 р.), Ковно (1408 р.), Троки (прибл. 1409 р.). Стрімкий розвиток міст у Великому князівстві Литовському настав за часів правління Казимира Ягеллончика (1440–1492 рр.). Це було пов'язано із завершенням воєн і стабілізацією політичної обстановки в Литовській державі у середині XV ст., розвитком внутрішнього ринку і зовнішньої торгівлі. Усі ці зміни відбувалися в руслі соціально-економічних процесів Центрально-Східної Європи, чому сприяло запозичення західних організаційних взірців міського життя. Міста, що отримували магдебурзьке право, діставали незалежну суто міську судову систему, необхідну для існування міської юрисдикції під зверхністю вїта. Також магдебурзьке право звільняло міську громаду від влади великокнязівських урядників, а доходи від судочинства і міських сплат, які вони раніше прибирали до своїх рук, спрямовувалися вже до міської казни (скарбниці).

Політику протегування містам продовжив великий князь литовський Олександр Казимирович (1492–1506 рр.). Цей правитель намагався створити у країні рівномірну мережу міст. Збереглося близько двохсот різних актів і привілеїв за 1492–1506 рр., виданих як окремим містам, так і особисто деяким міщанам, а крім них ще понад 120 актів різного характеру, що стосувалися міщанства¹⁵. Усі вони свідчать про те, що державна влада високо цінувала статус міст. Надання Олександром привілеїв аж 49-ти містам та його прагнення

¹³ Horn M. Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej do końca XV wieku // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. Poznań, 1974. T. 35. S. 72; Miejski ruch osadniczy na Rusi Czerwonej w latach 1501–1648 // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu. Opole, 1975. Historia. T. 13. S. 31–32. Уточнені дані щодо кількості заснованих міст у Руському воєводстві подає Р. Щигел: *Szczygiel R. Lokacje miast w Polsce XVI wieku*. S. 99, таблиця № 8.

¹⁴ Alexandrowicz S. Powstanie sieci miejskiej Podlasia na tle ówczesnych procesów urbanizacyjnych w Wielkim Księstwie Litewskim // KHKM. 1980. T. 28. S. 423; Jar-molik W. Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 roku // PH. Warszawa, 1982. T. LXXIII. Z. 1–2. S. 23–45.

¹⁵ Pietkiewicz K. Polityka w. ks. litewskiego Aleksandra wobec miast // Białostoczczyna. Nr 1–2 (61–62). Białystok, 2002. S. 18–19.

закладати нові міські осередки мало цілеспрямований характер урбанізаційної політики, в основі якої лежали передусім потреби державної казни, звідки у ті часи бралися чималі кошти на ведення війн із Московською державою, адже грошові надходження від міст, що формувалися з податків та різних сплат, були стабільними¹⁶. Серед міст, які отримали привілеї на магдебурзьке право в цей період, були: Бранськ (1493 р.), Більськ Підляський (1495 р.), Гродно (1496 р.), Луцьк (1497 р.), Полоцьк (1498 р.), Дорогичин (1498 р.), Київ (1498 р.), Мінськ (1499 р.), Мельник (1501 р.), Кам'янець (1503 р.), Високе (1503 р.), Лосичі (1505 р.).

Урбанізаційні процеси на землях Великого князівства Литовського набули інтенсивного поширення в другій половині XV і продовжувалися до середини XVII ст. На середину XV ст. загальна кількість міст і містечок становила близько 100, а через два століття вона зросла до 900¹⁷. Характерною рисою розвитку міської мережі у Великому князівстві Литовському було, по-перше, те, що в більшості випадків привілеї на магдебурзьке право надавалися вже існуючим міським осередкам та тим, які мали бути відновлені і заселені на городищах, де існували населені пункти, спустошені ще в часи монгольської навали; по-друге, суттєвою була різниця між західною і східною частинами країни: на відміну від західної, де зосередилася більшість міст на «німецькому праві», в українських та білоруських землях східної частини держави лише невелика кількість міст отримала магдебурзькі привілеї, та й то досить пізно¹⁸.

У часи пізнього середньовіччя урбанізаційний процес на теренах Наддніпрянщини на довгі роки був загальмований монгольською навалою середини XIII ст. Протягом тривалого часу за наказами правителів Золотої Орди в Південній Русі знищувалися міські укріплення, а численні внутрішні війни, усобиці й напади кочовиків, пов'язані з грабунками й пожежами, спричиняли занепад міст. Відомо, що розвиток міських осередків Київської землі був досить інтенсивним: за підрахунками істориків, перед монгольською навалою на Русі налічувалося близько 70 поселень міського характеру. 30 із них з'явилися у IX – на початку XI ст., 12 – в XI – першій половині XII ст. і ще 28 –

¹⁶ Pietkiewicz K. Polityka w. ks. litewskiego Aleksandra wobec miast // Białostoczczyna. Nr 1–2 (61–62). Białystok, 2002. S. 20–41.

¹⁷ Aleksandrowicz St. Gospodarcze, prawne i etniczne osobliwości sieci miejskiej ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVII w. // Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy / Red. J. Wyrozumski. Kraków, 1996. S. 70.

¹⁸ Bardach J. Ustrój miast na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim do połowy XVII wieku // O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988. S. 80–83; Kiaupa Z. Specyfika ustroju miast na prawie magdeburskim na późnośredniowiecznej Litwie // Europejskie miasta prawa magdeburskiego. Tradycja, dziedzictwo, identyfikacja. Kraków, 2007. S. 35–40.

у середині XII – середині XIII ст.¹⁹ Найбільшим містом за площею і чисельністю населення був Київ. Загальна його площа на той час становила 360–380 га, коефіцієнт щільності міської забудови – приблизно 60 %, кількість усіх будівель – близько 8 тисяч, що означає, що в місті могло проживати до 50 тисяч осіб²⁰. Тітмар, єпископ мерзебурзький, у «Саксонській хроніці» 1018 р. писав про Київ як про «велике місто, яке є столицею держави, де нараховується близько 400 церков и 8 торговиськ»²¹. Ці дані красномовно свідчать про те, яким був Київ перед монгольською навалою і яким він став поспіль, коли в результаті спустошливих набігів татар його населення скоротилось удесятеро.

Ситуація докорінно змінилась із входженням у XIV ст. Київщини до складу Великого князівства Литовського. Першими привілеї на магдебурзьке право дістали міста сусідньої Волині: Луцьк (1432, підтв. 1497, 1503 рр.), Кременець (1438, підтв. 1536 р.), Володимир (90-ті рр. XV ст., підтв. 1509, 1532 рр.)²², а також кілька приватновласницьких містечок на прохання їхніх власників. У XV ст. деякі елементи «німецького права» почали проникати на землі Київщини, про що свідчать зокрема документальні згадки про існуючі війтівські уряди в Житомирі, Овручі, Києві, Черкасах, Острі, Путивлі. Найраніше серед цієї групи міст магдебурзьке право отримав Київ.

Запровадження магдебурзького права в Києві

Відсутність оригінального привілею на магдебурзьке право, наданого київській міській громаді, та будь-яких його копій спричинило багато дискусій в історіографії щодо точності його датування. Такі відомі історики, як М. Закревський і В. Щербина, відносили цю подію на кінець правління великого князя литовського Вітовта, тобто на першу чверть XV ст.²³ В. Антонович вважав, що магдебурзьке право функціонувало в Києві з середини XV ст.²⁴ І. Каманін, Ф. Леонтович,

¹⁹ Куза А. В. Социально-историческая типология древнерусских городов X–XIII вв. // Русский город. М., 1983. С. 27–30.

²⁰ Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. К., 1989. С. 200.

²¹ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. К., 1874. Отд. 2. С. 2. Кількість церков є перебільшеною, на що неодноразово звертали увагу історики.

²² Архив ЮЗР. Ч. 5. Т. 1. Акты о городах. К., 1869. – Док. № I, II, IV, V, VI, IX.

²³ Закревский Н. Описание Киева. М., 1868. Т. 1. С. 41; Щербина В. Борьба Киева за автономію // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. К., 1926. С. 170.

²⁴ Антонович В. Исследование о городах Юго-Западного края // Антонович В. Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. К., 1885. Т. 1. С. 164. В основу цієї статті покладене дослідження, написане значно раніше й опубліковане в 1869 р. як передмова до видання «Архив Юго-Западной России» (Ч. 5. Т. 1. С. 1–91). У статтях «Киевские войты Ходьки...», «Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст.» історик називає іншу дату – 1499 р. Див.: Антонович В. Б. Монографии по истории... С. 197, 253.

П. Клепатський, М. Грушевський припускали, що такий привілей міг бути наданий Києву лише наприкінці зазначеного століття²⁵. Сучасні українські історики датують цю подію 1494–1499 рр.²⁶ Останніми, хто спробував розв'язати проблему початків київської магдебургії, були російська дослідниця Т. Круглова, яка у своєму дослідженні «вирахувала» точну дату надання привілею – 31 серпня 1498 р.²⁷, та О. Русина, яка детально й критично проаналізувала всі версії своїх попередників у статті «До проблеми початків київської магдебургії»²⁸. Утім і досі питання про дату запровадження магдебурзького права в Києві залишається відкритим. Погоджуючись із більшістю аргументів, наведених авторкою згаданої статті, й особливо з думкою про те, що «“києво-магдебурзьку” проблему слід розглядати не як локальну, а в дещо ширшому, ніж досі, контексті», пропонуємо також свої міркування з цього приводу.

Варто підкреслити, що коло джерел для дослідження даної проблеми є вкрай обмеженим. Усі дослідники реально могли скористатися лише двома документами Олександрової доби – привілеєм від 26 травня 1494 р. та великокнязівським листом, виданим киянам 14 травня 1499 р. Про ці документи йтиметься трохи згодом.

У XV ст. політичне й соціально-економічне становище Києва визначалося не тільки наслідками великої монгольської навали середини XIII ст., а й подальшими, майже щорічними нападами ординських ханів на землі Київщини. Зі стабілізацією політичного життя в регіоні у часи правління князя Олелька (1440–1455 рр.) та його сина Семена (1455–1470 рр.) настав період економічного й культурного

²⁵ Качанин И. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // КС. 1888. № 5. С. 141. Ф. І. Леонтович припускав, що магдебурзький привілей міг бути наданий Києву в 1492 р. великим князем литовським і королем польським Казимиром IV, див.: *Леонтович Ф. Источники русско-литовского права* // Варшавские университетские известия. Варшава, 1894. № 1. С. 61. На думку П. Г. Клепатського, кияни отримали такий привілей між 1494 і 1497 рр. Див. його працю: *Очерки по истории Киевской земли. Литовский период*. Одесса, 1912. Т. I. С. 321. М. С. Грушевський вважав, що в Києві магдебурзьке право з'явилося наприкінці XV ст., коли воно було запроваджене в головних містах Білорусі. Див.: *Історія України-Руси*. Львів, 1905. Т. 5. С. 230; К., 1994. С. 230.

²⁶ Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. / Упор. Н. Яковенко, Г. Борjak. К., 1982. С. 159–160; *Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х гг. XVI в. К.*, 1989. С. 175 та ін.

²⁷ Круглова Т. А. О датировке жалованной грамоты киевским мещанам (из Литовской Метрики) // *Архив русской истории*. Вып. 3. М., 1993. С. 125–144; *ее же*. Магдебургское право в Кисве: поиск точки отсчета. К., 1999.

²⁸ Русина О. До проблеми початків київської магдебургії // *Самоврядування в Києві: історія та сучасність...* С. 88–100. Див. також цю статтю з деякими доповненнями до коментарів у збірнику праць Олени Русиної: *Студії з історії Києва та Київської землі*. К., 2005. С. 153–171.

відродження Києва, який був значним центром розвитку ремесла і торгівлі. Свідченням зростання економічного потенціалу Києва стала відбудова пам'яток мурованої архітектури давньоруського часу. Про реставрацію Успенського собору Києво-Печерського монастиря в 1470 р. як про визначну подію йдеться в Густинському літописі:

«В лѣт 1470. По долгом спустѣній Батіевском оправлена црковь Печерская престої Бци коштом великим от блговѣрнаго князя Симеона Олельковича или Александровича, внука Володымера Олгердовича, кнзей слуцкихъ, иже оукраси ю красотою, якоже бѣ мощно, такожде и внутрь иконным писаніем (но единаче не тако, яко же прежде, исперва бо мусіею сажена бысть, не токмо по стѣнам, но и по земли), и обогати ю златом и сребромъ и сосуды црковными при Іоанѣ архимандрьтѣ. Еще же сей благочестивый кнзъ и привилея на сію стую обител, еже о древныхъ кнзей быша наданья, отдаде в руцѣ архимандрьту, их же его прародителѣ по плѣненіи Батіевском обрѣтоша»²⁹.

Смертю князя Семена Олельковича 3 грудня 1470 р. було перервано подальше зростання політичної ролі як Києва, так і Київського князівства. 1471 року великий князь литовський і король польський Казимир IV ліквідував Київське князівство, перетворивши його на воєводство. Призначеного на уряд київського воєводи католика Мартіна Гаштольда кияни двічі відмовлялися прийняти і навіть не впускали до міста. Лише силою зброї, після придушення опору городян, воєводи вдалося вступити на уряд³⁰. Ці події спонукали Казимира IV видати законодавчі акти, що гарантували збереження усталених раніше норм життя Києва і Київської землі: земський привілей, адресований усім мешканцям Київської землі (передусім шляхті), та привілей київським міщанам, що регламентував їхні права³¹. Останній, очевидно, став основою для підтверджувального привілею, виданого згодом на прохання киян сином Казимира – великим князем Олександром у 1494 р.

Розгром Києва силами кримського хана Менглі-Гірея восени 1482 р. знову надовго загальмував його розвиток. Наслідки цієї події були вкрай трагічними для міста: населення значно зменшилося, у полон потрапив київський воєвода Іван Ходкевич, татари пограбували собор Святої Софії і Печерський монастир, а літургічну утвар

²⁹ Густынская летопись // Полное собрание русских летописей. СПб., 1843. Т. 2. С. 358; Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. К., 1996. С. 94–101. Цит. узято із тексту Густинського літопису, підготовленого до друку О. П. Толочком; передається за спрощеним правописом: усі літери, що вийшли з ужитку, крім ѣ, передаються сучасними відповідними літерами.

³⁰ Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. С. 59–60.

³¹ Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. К., 1998. С. 123–134.

П. Клепатський, М. Грушевський припускали, що такий привілей міг бути наданий Києву лише наприкінці зазначеного століття²⁵. Сучасні українські історики датують цю подію 1494–1499 рр.²⁶ Останніми, хто спробував розв'язати проблему початків київської магдебургії, були російська дослідниця Т. Круглова, яка у своєму дослідженні «вирахувала» точну дату надання привілею – 31 серпня 1498 р.²⁷, та О. Русина, яка детально й критично проаналізувала всі версії своїх попередників у статті «До проблеми початків київської магдебургії»²⁸. Утім і досі питання про дату запровадження магдебурзького права в Києві залишається відкритим. Погоджуючись із більшістю аргументів, наведених авторкою згаданої статті, й особливо з думкою про те, що «“києво-магдебурзьку” проблему слід розглядати не як локальну, а в дещо ширшому, ніж досі, контексті», пропонуємо також свої міркування з цього приводу.

Варто підкреслити, що коло джерел для дослідження даної проблеми є вкрай обмеженим. Усі дослідники реально могли скористатися лише двома документами Олександрової доби – привілеєм від 26 травня 1494 р. та великокнязівським листом, виданим киянам 14 травня 1499 р. Про ці документи йтиметься трохи згодом.

У XV ст. політичне й соціально-економічне становище Києва визначалося не тільки наслідками великої монгольської навали середини XIII ст., а й подальшими, майже щорічними нападами ординських ханів на землі Київщини. Зі стабілізацією політичного життя в регіоні у часи правління князя Олелька (1440–1455 рр.) та його сина Семена (1455–1470 рр.) настав період економічного й культурного

²⁵ Каманин И. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // КС. 1888. № 5. С. 141. Ф. І. Леонтович припускав, що магдебурзький привілей міг бути наданий Києву в 1492 р. великим князем литовським і королем польським Казимиром IV, див.: Леонтович Ф. Источники русско-литовского права // Варшавские университетские известия. Варшава, 1894. № 1. С. 61. На думку П. Г. Клепатського, кияни отримали такий привілей між 1494 і 1497 рр. Див. його працю: Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. Одесса, 1912. Т. 1. С. 321. М. С. Грушевський вважав, що в Києві магдебурзьке право з'явилося наприкінці XV ст., коли воно було запроваджене в головних містах Білорусі. Див.: Історія України-Руси. Львів, 1905. Т. 5. С. 230; К., 1994. С. 230.

²⁶ Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. / Упор. Н. Яковенко, Г. Борjak. К., 1982. С. 159–160; Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV -- 60-х гг. XVI в. К., 1989. С. 175 та ін.

²⁷ Круглова Т. А. О датировке жалованной грамоты киевским мещанам (из Литовской Метрики) // Архив русской истории. Вып. 3. М., 1993. С. 125–144; *еє же*. Магдебургское право в Киеве: поиск точки отсчета. К., 1999.

²⁸ Русина О. До проблеми початків київської магдебургії // Самоврядування в Києві: історія та сучасність... С. 88–100. Див. також цю статтю з деякими доповненнями до коментарів у збірнику праць Олени Русиної: Студії з історії Києва та Київської землі. К., 2005. С. 153–171.

відродження Києва, який був значним центром розвитку ремесла і торгівлі. Свідченням зростання економічного потенціалу Києва стала відбудова пам'яток мурованої архітектури давньоруського часу. Про реставрацію Успенського собору Києво-Печерського монастиря в 1470 р. як про визначну подію йдеться в Густинському літописі:

«В лѣтъ 1470. По долгом спустѣній Батіевском оправлена црковь Печерская престої Бци коштом великим от блговѣрнаго князя Симеона Олельковича или Александровича, внука Володымера Олгердовича, кнзей слуцкихъ, иже оукраси ю красотою, якоже бѣ мощно, такожде и внутрь иконным писаніем (но единач не тако, яко же прежде, исперва бо мусіею сажена бысть, не токмо по стѣнам, но и по земли), и обогати ю златом и сребромъ и сосуды црковными при Іоантѣ архимандрытѣ. Еще же сей благочестивый кнзь и привилея на сію стую обител, еже о древных кнзей быша наданья, отдаде в руцѣ архимандрыту, их же его прародителѣ по плѣненіи Батіевском обрѣтоша»²⁹.

Смертю князя Семена Олельковича 3 грудня 1470 р. було перервано подальше зростання політичної ролі як Києва, так і Київського князівства. 1471 року великий князь литовський і король польський Казимир IV ліквідував Київське князівство, перетворивши його на воєводство. Призначеного на уряд київського воєводи католика Мартина Гаштольда кияни двічі відмовлялися прийняти і навіть не впускали до міста. Лише силою зброї, після придушення опору городян, воєводи вдалося вступити на уряд³⁰. Ці події спонукали Казимира IV видати законодавчі акти, що гарантували збереження установлених раніше норм життя Києва і Київської землі: земський привілей, адресований усім мешканцям Київської землі (передусім шляхті), та привілей київським міщанам, що регламентував їхні права³¹. Останній, очевидно, став основою для підтверджувального привілею, виданого згодом на прохання киян сином Казимира – великим князем Олександром у 1494 р.

Розгром Києва силами кримського хана Менглі-Гірея восени 1482 р. знову надовго загальмував його розвиток. Наслідки цієї події були вкрай трагічними для міста: населення значно зменшилося, у полон потрапив київський воєвода Іван Ходкевич, татари пограбували собор Святої Софії і Печерський монастир, а літургічну утвар

²⁹ Густынская летопись // Полное собрание русских летописей. СПб., 1843. Т. 2. С. 358; Івакін Г. Историчний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. К., 1996. С. 94–101. Цит. узято із тексту Густинського літопису, підготовленого до друку О. П. Толочком; передається за спрощеним правописом: усі літери, що вийшли з ужитку, крім ѣ, передаються сучасними відповідними літерами.

³⁰ Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. С. 59–60.

³¹ Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. К., 1998. С. 123–134.

Олександр, король польський і великий князь литовський. Гравюра XVII ст.

звідти переслали в дар московському правителю Івану III³². Спустошливими виявилися вторгнення кримських татар на землі Київщини в 1489, 1493, 1501, 1506 рр. Про неспокійний характер життя в Києві розповідали тогочасні іноземні мемуаристи. Так, німецький хроніст із Гданська Каспар Вейнріх описав події 1489 р. у Києві: «...влітку вийшли татари й турки з жінками і дітьми, трьома металевими машинами і 100 тисячами людей..., сплюндрували місто Київ і вирушили далі...»³³. Однак завдяки своєму географічному розташуванню Київ і в подальші часи не втрачав значення важливого економічного центру українських земель, тому чисельність його населення поступово відновилася

за рахунок новоприбулих поселенців із Полісся. До того ж на відбудову міста литовський уряд мобілізував з усіх земель Великого князівства Литовського 40 тис. війська та 20 тис. «людей з топорами» (тесль) на «роботу київську»³⁴. Можливо, що тоді ж Казимир IV запровадив уряд війта в Києві для організації міської громади та для ефективного керування нею. Оскільки подібний до наданих іншим містам привілей, який міг би підтвердити цей факт, не зберігся, не виключаємо й того, що такий уряд міг бути запроваджений у Києві й дещо пізніше – на початку правління великого князя литовського Олександра – у 1492–1494 рр., як це відбувалось у деяких містах держави, де право призначення війта було прерогативою верховної влади³⁵.

³² Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів, 2000. С. 88.

³³ Caspar Weinreichs Danziger Chronik // Scriptorum Rerum Polonicarum. T. II. Continet: Chronicorum Bernardi Vapovii partem posteriorem 1480–1535. Cracoviae, 1874. S. 296. Див. також: Боряк Г. В. Іноземні джерела про Київ XIII – середини XVII ст. // УІЖ. 1981. № 12. С. 32.

³⁴ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов. К., 1916. Вып. 2. С. 2–3, 6–7.

³⁵ Див., наприклад: РГАДА. Ф. 389, оп. 1, кн. 6, л. 446, 500; кн. 15, л. 114–114 об. та ін.

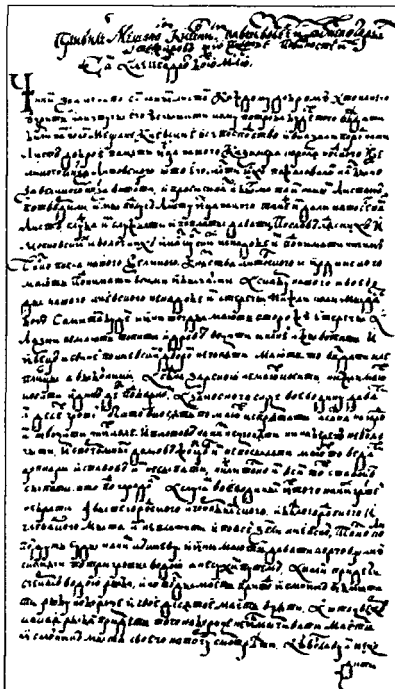
Найдавніша документальна згадка, що свідчить про функціонування уряду війта в Києві, зафіксована у великокнязівському привілеї, виданому київським міщанам 26 травня 1494 р. У ньому визначалися такі функції і компетенція війта в місті: він був зобов'язаний наглядати за дотриманням порядку в місті, дбати про його пожежну безпеку, стежити за тим, щоб мешканці Києво-Подолу не палили свічок у своїх збудованих із дерева житлах. Війтові надавалося право стягувати штрафи з порушників пожежної безпеки, що раніше було прерогативою київського воєводи: «Такеж коли вночы со огнем на месте в домех сѣжывали, ино за то на них вины воєвода бириваль, и мы то им отложили, нехай о том войтъ вѣдаеть какъ маеть то в грозѣ мѣти. А естлибы не хотел войтъ того смотрѣти, а тою нерядностью, которая бы ся от огню мѣсту шкода стала, тогда мы маем сами за то виною нашею карати»³⁶. Всі інші важливі функції міського управління на той час виконувалися воєводськими урядниками: осьмники займалися збором певних торговельних оплат, тивуни – судочинством, а також виконанням, згідно з наказом воєводи, різних доручень адміністративного характеру.

Спіраючись на згадки в названому привілеї про «мѣстское право», М. Грушевський і П. Клепатський ототожили його з «німецьким» або магдебурзьким правом³⁷. Підґрунтям для їхніх припущень були відомості про наявність війтівського уряду в місті, а також згадки про міщан і міських слуг: «...А мещаном и слугам местским с послы ув Орду не ходити. А хто мещанку из домом пойметъ в мѣстском праве, тот мает службу тую ж службыти, которая перво с того дому шла». Безперечно, у містах з магдебурзьким правом, «мѣстское право» ототожнювалося з «німецьким». Однак для українських міст значення цього терміна було дещо ширшим, воно охоплювало сукупність тих правових норм, якими керувалося населення того чи іншого міста³⁸. Дослідники майже не звертали увагу на те, що в цьому привілеї спадкові права міщан регулювалися не нормами

³⁶ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 5, л. 30 об. Опубл.: Акты ЗР. СПб., 1846. Т. 1. № 119. С. 145.

³⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. Львів, 1905. Т. 5. С. 230; К., 1994. С. 230; Клепатський П. Очерки по истории Киевской земли. С. 320–321.

³⁸ На це звернула увагу О. Русина у статті «До проблеми початків київської магдебургії» (Самоврядування в Києві: історія та сучасність... С. 89). Дослідниця навила також слушний приклад щодо наявності уряду війта в 1480 р. у м. Путивль, який, звісно, не міг раніше за Київ отримати магдебурзьке право. Але функціонування цього уряду в такому крайньому місті Київського воєводства, розташованому на кордоні з Московською державою, свідчило про проникнення елементів «німецького права» далеко на схід держави ще за часів литовського князя Казимира IV.

Привілей великого князя литовського Олександра київським міщанам 1494 р.

«німецького права», а великим князем, до того ж не бралися до уваги посилення на традиційні правові норми «Руської Правди»:

«А в кого, што вкрадуть и выймут лицем в татя, а того еше будет в дом свой не вносил, а жона и дѣти не поживяли, жона и дѣти от того прави. А татя мочиль будеть заплатити со своего дому и он заплати. А татя казнити по его дѣлом подле права. Пак ли не будет татяви чымъ заплатити, ино и лица у двор не брати, отдати истпу в кого вкрадено. А холопу и робѣ не верить, ани на светочство их не пушати. А ни суда с невольным не надобе. А вина и гривны по-старому»³⁹.

Варто звернути увагу й на той факт, що в акті 1494 р. не згадується про таку важливу складову магдебурзького права, як прийняття до міського громадянства – будь-який мешканець Києва міг вільно й безперешкодно залишити місто без сплати внеску до міської скарбниці, в той час як у містах на магдебурзькому праві такий внесок був обов'язковий:

«А который мешанинъ по своему нещастью всхоцет пойти до иного города або мѣста, а маючи свое што влостное, ино ему волно продати, а любо пойти со всем своим у Великое князство Литовское, а не за границу... А коли заповеди о поганстве не будеть, а который мешанин з мѣста въедет, на том вины за то не брати».

Закінчується цей привілей словами, які дали підставу деяким історикам XIX і XX ст. для припущення щодо існування магдебурзького права у Києві ще в першій третині XV ст.: «И всем есмо пожаловали мещан киевских и все посполство по давному какъ было за великого князя Витолта, бо мы никому новины не велим уводити а старины рухати». При цьому дослідниками ігнорувався той факт, що даний привілей мав підтвердний характер і зафіксував лише ті норми міського життя, які склалися ще за часів правління Вітовта

³⁹ Порівн. за «Руською Правдою» за Троїцьким списком: Правда Русская. Тексты / Под ред. Б. Д. Грекова. М., 1940. С. 107–108.

і Казимира IV, на що і вказувалося на його початку⁴⁰. Нововведенням у ньому, можливо, було лише положення про обов'язки вїйта.

Отже, з привілею 1494 р. впливає тільки те, що київську міську громаду на початку правління великого князя литовського Олександра очолював вїйт, що свідчило про існування елементів «німецького права» в міському устрої Києва. Однак київський вїйт був наділений лише обмеженими адміністративними функціями, а до судової влади не мав жодного відношення. Міська громада на той час жила й керувалася власним «звичаєвим правом» та деякими нормами, успадкованими з «Руської Правди». Надання магдебурзького права означало б не просто упривілеювання міста, а передусім формальне піднесення його статусу, доволі актуальне в середині 90-х років XV ст., коли постав проект передачі «Києва и иных городов» братові великого князя литовського Олександра Сигізмунду, який мав би перетворитися на співправителя Литовською державою⁴¹. Але з огляду на те, що цей проект зіткнувся з потужним опором як усередині держави, так і ззовні – з боку Івана III, то залишився нереалізованим. Це певною мірою прояснює, чому великий князь Олександр на певний час «охолов» до нього⁴² і повернувся до цієї ідеї дещо пізніше, у зв'язку з іншими обставинами.

Найраніша документальна згадка про функціонування магдебурзького права в Києві міститься у великокнязівському листі, виданому 14 травня 1499 р. на прохання воєводи й адресованому міським урядникам та всім міщанам Києва – «Лист до войта и мещан киевских з стороны пожитков з места Киевского воєводе киевскому прыходячыхъ». Метою і призначенням видачі цього документа було розв'язання конфлікту, що виник між новоствореною міською владою і воєводою з приводу перерозподілу доходів від воєводи на користь міської громади та сфер впливу в місті. На початку документа зазначено:

«Войту места Киевского, бурмистром и радцомъ, и всимъ мещаном. Што жаловал намъ очевидно на васъ воєвода киевский князь Дмитрей Путятичъ, што ж которыи вряды и пошлины городский первыи воєводи

⁴⁰ «Били нам чолом мещане киевские все посполство и вказали преред нами листъ доброе памяти отца нашего Казимера, короля полского и великого князя литовского, што его млеть ихъ пожаловаль как было за великого князя Витовта, и просили нас абыхмо то им нашим листомъ потвердили. И мы подлугъ листу отца нашего такеж им дали на то сес наш листъ...». РГАДА. Ф. 389, оп. 1, л. 5, л. 29 об. Оpubл.: Акты ЗР. СПб., 1846. Т. 1. № 119. С. 144.

⁴¹ *Białowiejska W. Stosunki Litwy z Moskwą w pierwszej połowie panowania Aleksandra Jagiellończyka (1492–1499)* // *Ateneum Wileńskie*. 1930. S. 750–752.

⁴² *Русина О.* До проблеми початків київської магдебургії... С. 97. Див. також прим. № 27 до передрукованої статті у збірнику «Студії з історії Києва та Київської землі» на с. 171.

заведали и тыи вряды роздавали, и пошлины биривали на город, ино какъ есмо дали вам право Нѣмецкое и вы дей тыи вси вряды и пошлины городский за себе забрали»⁴³.

З огляду на зміст цього великокнязівського листа, можна припустити, що його було видано через певний проміжок часу після надання Києву привілею на магдебурзьке право, тобто хронологічний період, що, по-перше, увібрав конфлікти між воеводою й новоствореною міською владою, по-друге, час, витрачений посланцями на дорогу від Києва до Вільна та на поїздку у зворотному напрямку, і, по-третє, на обговорення цього питання та прийняття рішення й оформлення відповідного листа у великокнязівській канцелярії. Якщо взяти до уваги подібні ситуації в інших містах Великого князівства Литовського, які в той час також отримали магдебурзькі привілеї, в Полоцьку (отримав привілей 4 жовтня 1498 р.) та Мінську (14 березня 1499 р.), можна помітити, що подібні конфлікти там виникли відповідно через п'ять і дванадцять місяців після запровадження магдебургії. Із цього приводу міським громадам Полоцька і Мінська також було видано подібні за змістом великокнязівські листи. Особливо жорсткий опір новим міським порядкам чинили намісник воеводи і бояри у Полоцьку. Для врегулювання конфліктів у цьому місті великий князь литовський Олександр видав два листи: 12 липня 1499 р. і в грудні 1500 р.⁴⁴ У Мінську, через п'ять місяців після запровадження магдебурзького права, великий князь литовський, за скаргою мінського намісника князя Богдана Івановича Заславського на «войта менского, на бурмистров, и радец и на всех мешчан» видав листа, яким задовольнив ряд вимог намісника щодо обмеження прав міської громади⁴⁵. На ці факти вперше звернула увагу Т. Круглова, яка «вирахувала» можливу дату надання магдебурзького привілею для Києва⁴⁶, що, на нашу думку, є малоімовірним, оскільки тогочасний напівзруйнований Київ навряд чи міг отримати такий привілей раніше від Полоцька, який на той час знаходився у більш сприятливих і вигідних умовах розвитку. Т. Круглова пов'язала цю подію також із актом підтвердження Олександром 20 березня 1499 р. так званого «свитка Ярославля» (церковного ста-

⁴³ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 6, л. 256. Оpubл.: Акты ЗР. Т. 1. № 170. С. 194–195.

⁴⁴ Акты ЗР. Т. 1. №. 175. С. 198–200; № 185. С. 214–215.

⁴⁵ Обмеження стосувалися зокрема ремісничої сфери: міському урядові наказувалося виділити 15 ремісничих будинків і передати їх під замкову юрисдикцію. Див.: Дружчыц В. Места Менск у канцы XV і пачатку XVI ст. // Працы БДУ. 1926. № 12. С. 5; Белоруссия в эпоху феодализма. Сборник документов и материалов: В 3 т. Минск, 1959. Т. 1. С. 407–408.

⁴⁶ Круглова Т. Магдебургское право в Киеве: поиск точки отсчета. К., 1999.

туту князя Ярослава) у відповідь на клопотання митрополита Йосифа Болгариновича, який був нібито занепокоєний тим, що внаслідок запровадження магдебургії обмежилися доходи митрополичої кафедри. В акті зокрема зазначено:

«...И приказуем, абы князи и панове нашего римского закону, такъ духовные, какъ и светские, и теж воеводы, старосты и наместники, так римского закону какъ греческого, и тивуны и вси заказники, державцы по городомъ нашимъ, и тежъ по местомъ нашимъ войтове, бурмистрове и радцы, тые, которые здавна отъ продковъ нашихъ права мають майтборские, и тежъ вже которымъ мы тые права немецкие подавали и наперед еще которымъ инымъ местомъ нашимъ тое право зъ ласки наше дадимъ, – кривды церкви Божьей и митрополиту и епископомъ не чинили, въ доходы церковные и во вси sprawy и суды ихъ духовные не вступалися»⁴⁷.

Висновки Т. Круглової та її ідею щодо визначення точної дати запровадження магдебурзького права в Києві піддала критиці О. Русина, наголосивши при цьому, що в основі висновків російської дослідниці є лише спостереження про те, що у великокнязівському листі від 14 травня 1499 р. зафіксовано факт відмови київських лучників «давати воеводе луки к Великодню и к Божьему Нароженью»⁴⁸. Це вказує на те, що наприкінці 1498 р., на Різдво, магдебурзьке право в Києві вже функціонувало⁴⁹. Тому, підсумовує О. Русина, появу такого привілею слід датувати не 1494–1499, а 1494–1498 роками⁵⁰.

Спираючись на результати власних досліджень, а також усіх згаданих вище істориків, із великою долею ймовірності можемо припустити, що перший привілей на магдебурзьке право міг бути наданий Києву в жовтні – грудні 1498 р. Зауважимо, що надання привілеїв на магдебурзьке право містам Великого князівства Литовського саме в цей час було зумовлено причинами політичного характеру й тією дипломатичною ситуацією, що склалася тоді у стосунках великого князя литовського Олександра з Московською державою. У липні 1498 р. він призупинив переговори з посольством великого князя московського Івана III. Відмова вирішувати мирним шляхом накопичені проблеми призвела до того, що обидві сторони – литовська і московська – взяли курс на військові дії⁵¹. Готуючись до війни, великий князь литовський намагався заручитися підтримкою городян.

⁴⁷ Акты ЗР. Т. I. № 166. С. 189–190.

⁴⁸ Акты ЗР. Т. I. С. 195.

⁴⁹ Круглова Т. Магдебургское право в Киеве: поиск точки отсчета. К., 1999. С. 21–22; Русина О. До проблеми початків київської магдебургії... С. 94–96.

⁵⁰ Русина О. До проблеми початків київської магдебургії... С. 96.

⁵¹ Хорошкевич А. Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI в. М., 1980. С. 104–108.

На ці обставини звернула увагу й А. Л. Хорошкевич, зазначивши, що однією з причин запровадження магдебурзького права в Полоцьку була міжнародна обстановка другої половини 1498 р.: «До осені 1498 р. чітко визначилася не тільки конфронтація двох найбільших східноєвропейських держав, але й невідворотність війни між ними. Забезпечення підтримки міщанам, які надавали значні військові контингенти, було не зайвим, особливо враховуючи близькість Полоцька до можливого театру військових дій»⁵². Одночасно з Полоцьком, тобто 4 жовтня 1498 р., привілей на магдебурзьке право отримав Дорогичин, а згодом, очевидно, і Київ.

Привілей на магдебурзьке право Києву поклав початок оформленню в місті окремої міської юрисдикції. Після цього надання частину міського населення поступово було вилучено з-під влади й судової компетенції воеводи та його намісників і переведено в підпорядкування новій міській владі з війтом на чолі. Украй важко реконструювати зміст протографу цього привілею, оскільки наступні його підтвердження – привілеї від 29 березня 1514 р.⁵³ та від 12 січня 1516 р.⁵⁴ – були більшими за обсягом і значно ширшими у правах. Виходячи зі змісту привілеїв на магдебурзьке право іншим містам Великого князівства Литовського кінця XV ст. – Полоцьку, Мінську та ін., можна припустити, що подібні нововведення були запроваджені тоді ж і в Києві. Ці привілеї зазвичай містили таку формулу: «...с права литовского и руского, и которое коли будет тамь перьво держано, въ право Нѣмецкое, которое зоветься маитборское, перемѣняем на вѣчныє часы»⁵⁵. Такі надання служили правовою основою для формування органів міського управління, що склалися з виборних урядників. Так, у Полоцьку, згідно з привілеєм 1498 р., щороку війт мав обирати 20 радців, половина з яких мала католицьке віровизнання, а половина – православне. Рада і війт обирали двох бурмистрів із-поміж радців. Подібну організацію для міської влади визначив привілей на магдебурзьке право 1498 р. Дорогичину. Різниця полягала в тому, що рада в цьому місті обиралася війтом разом із міською громадою, а число радців сягало 17-ти⁵⁶. У Мінську обме-

⁵² Див. коментар А. Л. Хорошкевич до видання: Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв. // Сост. А. Л. Хорошкевич. М., 1982. Вып. 4. С. 139, док. № 226.

⁵³ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 9, л. 118–120; опубл.: Lietuvos Metrica. Knyga Nr. 9 (1511–1518). Užrašymų knyga 9. Parengė K. Pietkiewicz. Vilnius, 2003. S. 141–142.

⁵⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 17, л. 245 об. – 249 об. Опубл.: Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год. / Собр. и изд. под ред. В. Антоновича и К. Козловского. К., 1868. № 25. С. 46–51.

⁵⁵ Дружчыц В. Места Менск у канцы XV і пачатку XVI ст. ... С. 5–6; Jaworski I. Przywileje miejskie na prawo niemieckie ... S. 49–51.

⁵⁶ Jaworski I. Przywileje miejskie na prawo niemieckie ... S. 60.

жилися 12 радцями, які разом із війтом щороку обирали двох бурмистрів⁵⁷.

Перша документальна згадка про існування в Києві війта, бурмистрів, радців міститься у згаданому вже листі великого князя литовського Олександра від 14 травня 1499 р., що свідчить про наявність початкових організаційних форм міського самоврядування. Зважаючи на розміри міста, чисельність міських урядників у Києві могла сягати на той час 12 осіб. Окрім того, таке число відповідало нормам магдебурзького права. Можна припустити, що в Києві наприкінці XV – на початку XVI ст., подібно до Полоцька, Дорогичина та Мінська, війтові належало право обирати міську раду.

До інших нововведень у містах із магдебурзьким статусом належали: звільнення міщан від судового підпорядкування воєводським урядникам і передача їх під присуд війта; звільнення від повинності надавати підводи послам і гінцям, право бути вільними від сплати мита в межах усієї держави; встановлення щорічних ярмарків і щотижневих торгів; право забудови незаселених земельних ділянок у межах і навколо міста; дозвіл на вільне користування лісом поза містом у засягу трьох миль; будівництво в центрі міста ратуші й різних об'єктів господарського призначення: міської лазні, крамниць, «комори постригальної», «важниці» та ін.

Аналізуючи великокнязівський лист від 14 травня 1499 р., можна також частково з'ясувати, яких прав набула київська міська громада. У будь-якому разі компетенція війтівської влади в місті розширилася. У зв'язку з цим війт і радці не забарилися скористатися отриманими правами та вольностями і почали перебирати на себе найважливіші з них – обвістку (грошовий збір із прибулих до Києва купців і козаків) та функції осьмника, обов'язками якого було: наглядати за дотриманням моральності мешканцями міста, штрафування порушників, контроль над міським торгом, збір мита і торгових сплат на користь воєводи від привезеної до Києва риби. Крім цього, міщани припинили давати воєводі у торговий день щосуботи «от товару по дензе», від лучників двічі на рік – луки, від ковалів і чоботарів – сокири і чоботи на замок, від приїжджих купців – товари, що падали з перевантажених возів на в'їздах до міста:

«...Тежь поведал намъ панъ Юрей Пацевичъ, штож которыи купцы коли едутъ с Києва и возы свои товаромъ тяжко накладывают для мыта, иж бы возовъ меншей было, и въ которого купца воз поломится

⁵⁷ *Дружчыц В.* Места Менск у канцы XV і пачатку XVI ст. ... С. 11.

с товаром на одну сторону по Золотыи Ворота, а на другую сторону по Почайну реку, ино тот воз с товаром биривали на воеводу киевского...»⁵⁸.

Із цього приводу воєвода Дмитрій Путятич і поскаржився великому князеві, який видав згаданого листа київському війтові та міщанам, забороняючи їм відмовляти воєводі в усталених звичаєм сплатах від ремесел і торгівлі. На порушників цієї постанови мав бути накладений чималий штраф у сумі 100 кіп лит. гр.: «Прото ж и тыми разы приказуемъ вамъ под виною нашою сто копъ грошей аж бы есте в тыи обестъки и в тоє осмъництво не вступовалися, и дали ему в том впокой. Нехай тыи вряды осмъництво и тые вси пошълины заведает осмъникъ воеводин подлугъ давного обычая»⁵⁹.

Повертаючи воєводі належні йому раніше доходи від сплати міщанами податків і ремесел, великий князь тим самим обмежував права нової міської влади і поновлював на певний час старі порядки в місті. Причиною такої «непослідовної політики» була, найімовіріше, військова нестабільність у державі, викликана тривалою війною з Московською державою. Дмитрій Путятич, який очолював військові сили у прикордонному Київському воєводстві, потребував значних коштів на їх утримання, а також на підтримку в належному стані веж, стін та озброєння Київського замку. Водночас він виконував функції великокнязівського посла і виступав посередником у переговорах із кримським ханом Менглі-Гіреєм⁶⁰. Утім уже через три роки міщани, у свою чергу, поскаржилися великому князеві на воєводу та його урядників у тому, що «им тяжкость великая ся деет, иж пословъ и гонцовъ наших и московскихъ, и волоских, и турецкихъ, и перекопских, и заволских и иных ордынских... стациєю поднимают и подводы под нихъ дают, и коней, и скарбовъ пословых стерегут, и в Орду з нашими послы ходять, и кони свои под нихъ дают до Орды и зася до нас и подвоеводиных гонцов подводы дают». До того ж, продовжували міщани, від київських тивунів «великии имъ кривды и втиски, и драпежства деются», а піддані воєводи, монастирів, шляхти, а також замкові ремісники, торговці,

⁵⁸ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 6, л. 258 об.; опубл.: Акты ЗР. СПб., 1846. Т. 1. № 170. С. 195; Торговля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина / Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. К., 1990. С. 45.

⁵⁹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 6, л. 258 об.; опубл.: Акты ЗР. СПб., 1846. Т. 1. № 170. С. 195.

⁶⁰ Про це зокрема свідчить лист в. кн. лит. Олександра київському воєводі з «тайным наказом ... о приглашении крымского хана Мендли-Гирея к союзу против Государя Московского» від 27 листопада 1500 р. (Акты ЗР. Т. 1. С. 210–212. № 183). Про те, що київські воєводи за литовської доби виконували роль «великих послів» до Криму, зазначав П. Клепатський. Див.: Очерки по истории Киевской земли ... С. 94.

перекупні «и иньи прихожии люди» відмовляються нарівні з ними відбувати міські повинності: «тыи дей вси служобъ мѣстских с ними посполу не служат и полатковъ не платят, и кликовщины городовое не дают, и в поли сторожи не стерегутъ, и мосту городового не мостят, и ставка под городом не сыплют, и острогу не острожат». Раніше ж вони «с ними посполу службы мѣстские служивали и полатки плачивали».

Великий князь литовський цього разу прихильно поставився до проблем міщан, про що свідчить його звернення до київського воеводи: «Ино сам можешъ розумети, кнже воевода, штожь им одним тые службы служачи и полатки мѣстские платячи, тяжкость великая есть. Нехай бы в том имъ тяжести не было. А естли бы которыи люди не хотели в том им помагати, и мы дозволили им таковыхъ грабити». У результаті київські міщани дістали великокнязівський лист від 3 грудня 1502 р., яким було задоволено всі їхні прохання: вони отримували звільнення від надання стацій і підвід послам і гінцям, усі шляхетські й духовні піддані, які займалися торгівлею, мали залучатися до виконання міських повинностей. Воеводі наказувалося пильнувати за тим, щоб усі категорії міського населення однаково сплачували міські збори і відбували служби. До того ж міщан звільнили від судового підпорядкування воеводському тивуну⁶¹.

Так, черговий конфлікт між воеводою і київською міською громадою закінчився перемогою останньої. Аналогічно був розв'язаний конфлікт і в Полоцьку між міською громадою і намісником Станіславом Глібовичем, який «имъ почаль былъ кривды и втиски великии делати через тое право Майтборское, моцно хотел люди ихъ судити и рядити, и земли ихъ розъезджати, и которыи они мели на тые земли твердости и листы, тыи вси листы въ них поотнималъ, и мещанъ моцно былъ за себе забралъ». Великий князь литовський у цьому випадку своїм листом від 30 грудня 1503 р. дозволив міщанам вдаватися до крайніх заходів – садити порушників його розпоряджень до в'язниці⁶².

⁶¹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 6, л. 429–431; 15 березня 1619 р. копія цього листа була видана київському митрополитові, нині вона зберігається у: ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1а. Опубл.: Акты ЗР. Т. 1. № 207. С. 355–356. Автори видання припустилися помилки при розшифруванні 6-го індикту і продатували акт 1503 роком.

⁶² «...А пакъ ли бы которыи люди через то хотели поддатися въ городский присудъ, або за владыку и за бояръ... не хотечи въ ихъ праве Майтборскомъ быти, и мы велели лентвойту и бурмистром, и радцомъ моцно таковыхъ имати и въ нятстве держать, до тыхъ часовъ, поки мы ихъ о томъ научимъ...». Акты ЗР. Т. 1. № 210. С. 358–359.

2.2. Права і привілеї міської громади

За часів Середньовіччя і раннього Нового часу привілеї створювали правове підґрунтя, що давало початок міському життю, регламентували права й обов'язки мешканців міст і надавали їм різні пільги та вольності. Міста Великого князівства Литовського, які отримували привілеї на магдебурзьке право за польським взірцем, у процесі творення свого міського устрою наштовхувались на відмінні, порівняно з містами Польського королівства, економічні умови й відносини, нерідко ускладнені релігійними й етнічними чинниками⁶³. За спостереженнями Іво Яворського, творці привілеїв хотіли «перенести живцем» організацію міського устрою з польських міст у Литву і, зустрічаючись з іншими умовами, змінювали, доповнювали їх, як могли, аби автономне місто, що керувалося магдебурзьким правом, могло узгодити своє існування з тим іншим світом, яким тоді було Велике князівство Литовське⁶⁴.

Сигізмунд I Старий.
Гравюра XVI ст.

Як відомо, перший привілей, наданий Києву великим князем литовським Олександром у 1494 р., за відсутності окремої міської юрисдикції регламентував права й обов'язки мешканців міста. Уряд віята тоді був номінально діючим. Звідси – обмежений обсяг прав міщан. Черговий великокнязівський привілей 1498 р., що надавав мешканцям Києва магдебурзьке право, вніс суттєві зміни в життя міської громади. Після смерті великого князя литовського Олександра у 1506 р. кияни не одразу почали клопотатися перед новим володарем Литви про підтвердження магдебурзького статусу міста. Лише через вісім років вони звернулися з таким проханням до Сигізмунда I. Причину такої «затримки» з'ясувати важко. Очевидно, що, крім

⁶³ У привілеях містам Великого князівства Литовського, як правило, вказувалося місто, за зразком якого мешканці мусили організувати міський устрій. Наприклад, для Вільна, Кременя це був Краків, Володимиру рекомендувалося одразу три міста – Люблін, Грубешів і Сандомир, Литовіжу – Грубешів. Загалом процес рецепції магдебурзького права містами ВКЛ був доволі тривалим. Докладніше про це див.: Buczek W. Nowe spojrzenie na recepcję miejskiego prawa niemieckiego w Wielkim Księstwie Litewskim // Wielkopolska – Polska – Europa. Studia dedykowane pamięci A. Karłowskiej-Kamzowej. Poznań, 2006. S. 37–44.

⁶⁴ Jaworski I. Przywileje miejskie na prawo niemieckie w Wielkim Księstwie Litewskim // Rocznik Prawniczo-Wileński. Wilno, 1929. T. 3. S. 61.

зовнішньополітичних факторів, які могли вплинути на процес надання й утвердження магдебургії в Києві, існували ще і внутрішні суперечності в самому місті. Тодішній київський вїйт Ганко Онкович, який належав до литовської боярської аристократії і був великокнязівським ставлеником у місті, напевно, не бажав конфліктувати з воєводами⁶⁵. Можливо, що тільки після смерті вїйта, а це могло статися близько 1514 р., міщани наважилися звернутися до великого князя з проханням підтвердити магдебурзьке право місту. Про гостроту всіх суперечностей із центральною владою свідчить згадування у самому привілеї 1514 р. того факту, що великий князь литовський Олександр не хотів дотримуватися умов виданого ним привілею: «черес тот привилей свой, зася, в нѣкоторых рѣчах многих, того права не хотел им дрѣжати».

Привілеї, виданий Сигізмундом I 29 березня 1514 р., підтвердив попереднє надання магдебурзького права київським міщанам і розширив їхні права. У ньому зазначалося, що він надавався на прохання вїйта та всієї міської громади з таким же обсягом прав, що і столичному місту Вільно:

«Били нам чолом войт и мѣщане мѣста Киевского, и повелили перед нами, што ж брат ншѣ славное памяти Александрѣ, корол и великий княз его млсть, для полепшєня мѣста Киевского, з ласки своеє дал им право нѣмецкое, то єсть майтбарское, как мѣщаном римское вѣры, так и греческое, и теж арменское, ажбы они и напотом будучии мѣщане в том правѣ, во всяких члонках справовали ся так, как єсть суполны обычай и устава тых справ, на што ж его млсть и привилей свой под завесистою печатю им дал... И они тыми разы били нам чолом, абыхмо им ласку ншу вчинили, и тоє право нѣмецкое имѣ, мѣсту ншому дали, и подлє того привилєя брата ншго zostавили... Мают они тоє право суполно дрѣжати и так ся в нем справовати, как и мѣсто нше Виленское право майтборское маст и вживает»⁶⁶.

Міщани звільнялися від присуду воєводи та його урядників, а вїйтові надавалася необмежена судова влада над ними. Скасовувалася раніше введена «новина», коли з міщан стягувався штраф у сумі 12 кіп лит. гр. на користь воєводи з приводу запалення свічок для освітлення жител уночі. Мешканців, що проживали в межах міської юрисдикції, зобов'язували до сплати загальноміських зборів.

⁶⁵ Київськими воєводами від початку XVI ст. були: Дмитрій Іванович Путятич (1492–1505), Михайл Іванович, князь Мстиславський (1505–1506), Іван Львович Глинський (1506), Юрій Михайлович Монтовтович (1507), Юрій Олександрович Гольшанський (1507–1510), Юрій Миколайович Радзивіл (1511–1514). Див. Додаток, табл. № 1.

⁶⁶ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 9, л. 118–120; Опубл.: Lietuvos Metrica. Knyga Nr. 9 (1511–1518). Užrašymų knyga 9. Parengė K. Pietkiewicz. Vilnius, 2003. S. 141–142.

До пільг і вольностей економічного характеру, що надавалися «на всякий потреби мѣстцкии и на посполитое доброе того мѣста», належали: запровадження в місті двох щорічних ярмарків, право на шинкування медом, пивом, винами та отримання доходів із них, а також прибутки від м'ясних «яток» і воскобійні. Водночас Сигізмунд I утримався від передачі київській міській громаді важниці*: «...А важное в Киевѣ они маюг давати, а вага нам и важное маег быти на нас давано по старому»⁶⁷.

Згідно з привілеєм 1514 р. до інших обов'язків міщан належало: сплатення до королівської казни («господарського скарбу») щорічного загальнодержавного податку на військові потреби – «серебщизни», відбування «сторожовщизни» («сторожою мѣти в поли от татар кожного часу, подле давного обычая») та «кликвщизни» («на замку ншем Киевском маюг они вночи стеречи и кликати, подле стародавного обычая») ⁶⁸. На думку деяких дослідників, київські міщани, порівняно з мешканцями таких міст Великого князівства Литовського, як Вільно, Полоцьк, Новогрудок, Мінськ, були переобтяжені військовими повинностями ⁶⁹, і це загалом зрозуміло, зважаючи на прикордонне розташування міста. Мешканці Києва та інших міст Київського воєводства, особливо його південної частини, часто приймали на себе перший удар кочовиків. Через ці обставини тамтешні міщани нарівні зі шляхтою відбували військову повинність. До середини XVI ст. київські міщани відбували ще й підводну повинність (надання коней та підвід для послів і гінців), яка вважалася особливо обтяжливою для міщан у всіх містах Великого князівства Литовського ⁷⁰. Від цієї повинності кияни були звільнені королівським привілеєм 5 травня 1558 р.: «не маюг мещане места нашего Киевского, под правом майдебурским мещкаючие, з домов, фольварков, с това-

* *Важниця* – приміщення, де зважувалися товари, що реалізовувалися на місцевому ринку. Зважування супроводжувалося збором т. зв. «вагового», яке було джерелом прибутків для державної казни.

⁶⁷ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 9, л. 119 об.; Lietuvos Metrica. Knyga Nr. 9 (1511–1518). ... S. 141.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Так, наприклад, віленські міщани у 1505 р. отримали від великого князя литовського Олександра привілей на звільнення від військової служби за умови, що місто буде обнесене муром. Привілесм 1498 р. полоцьким міщанам наказувалося нести військову службу на замку у тих випадках, коли накаже великокнязівський намісник або в час перебування великого князя в місті; за інших обставин міщани звільнялися від несення сторожової служби. Подібні застереження містив і привілей 1552 р. для Мінська. Привілей для Новогрудка 1511 р. звільняв міщан від сторожі, за винятком перебування у місті великого князя. Див.: *Jaworski I. Przywileje miejskie na prawo niemieckie ... S. 53.*

⁷⁰ *Дружчыц В. Места Менск у канцы XV і пачатку XVI ст. ... С. 7.*

ровь своих тых пенезей на подводы давати и коней их, которыми службу нашу военную заступуют, под послы и гонцы наши не мает их воевода киевский оных по иной за наем и некоторым оным обычаем у них брати»⁷¹. Цей привілей був підтверджений Сигізмундом III 23 квітня 1596 р.⁷²

По двох роках, у 1516 р., кияни знову звернулися до Сигізмунда I з проханням підтвердити привілей 1514 р. і розширити їхні права. Як можна припустити, до цього їх спонукала та обставина, що під міську юрисдикцію не підпадала реміснича верства населення Києва, а отже, ремісники не сплачували загальноміських зборів і сплат на користь міста. 12 січня 1516 р. міщани отримали бажаний привілей.⁷³ За змістом цей привілей був подібний до попереднього, але, крім підтвердження вже існуючих прав міської громади, ще й виводив із під замкової юрисдикції ремісничі цехи (кравецький, ковальський, цирульницький, золотарський, лучницький, зброярський, кушнірський, шевський) і підпорядковував їх міській юрисдикції, за винятком двох ремісників від кожного цеху, які залишалися працювати на замкові потреби. У привілеї також підкреслювалося, що міщани звільнялися з-під влади воеводи, його намісників, урядників і, зокрема, осьмника, який, «с некого звичаю в мѣсте Києве изстари будучого», все ще силувався стягувати сплати з міщан за виконання судових функцій. Після надання привілею 1516 р. вони вже мали підпорядковуватися виключно війтівській судовій владі. Міщани звільнялися від обов'язку утримувати великокнязівських послів, гінців та військові підрозділи під час постоїв у місті.⁷⁴ Київський воевода Андрій Немирович своїм листом від 9 січня 1518 р. підтвердив свою готовність виконати волю короля і поступитися на користь міській громаді деякими своїми доходами, а також передати згадані ремісничі цехи під юрисдикцію міської влади:

«Вызнаваем сим нашим листом войту и бурмистром и рядцам и всем мѣщанам мѣста Киевского. Мовили нам о тым врьдѣ мѣстьскый,

⁷¹ ЦДАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 12–13.

⁷² РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 200, л. 156–157; AGAD. Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 8039 (копія).

⁷³ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 17, л. 245 об. – 249 об. Із цього тексту робилися надалі копії привілею на магдебурзьке право Києву. У першій чверті XVIII ст. він був перекладений українською мовою срібрянським сотником Антоном Трохимовичем Троциною та журавським сотником Михайлом Ягельницьким. Саме цей список використали надалі для публікації привілеїв В. Антонович і К. Козловський у збірнику «Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год...», П. Муханов в «Историческом сборнике...».

⁷⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 17, л. 245 об. – 249 об. Оубл.: Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год. / Собр. н изд. под ред. В. Антоновича и К. Козловского. К., 1868. № 25. С. 46–51.

который ж перво яко их к замку вживали, але мѣсто к ратуши. И мало они покладали перед нами данину привиля и листы гедря от короля его млсти Жикгимонта, и в тых их привилях выписано стоить, иж его млсть гедрь наш, тыи вси вряды городови отдаливши от замку своего, казал их мѣщанам к ратушу мѣсту своему вживати и в них ся справовати и мѣти, яко в их привилях им выписано, и как их право майтборьское дсить... А мнѣ воеводе и моим врядником вжо в тыи вряды нѣкоторы не вступати»⁷⁵.

Отже, привілеї 1498, 1502, 1514, 1516 років засвідчують, що магдебурзьке право надавалося мешканцям Києва поступово, в кілька етапів, що було однією з особливостей його запровадження. Така ситуація була характерною загалом для багатьох міст Великого князівства Литовського⁷⁶.

У 1544 р. київська міська рада звернулася до Сигізмунда Августа з проханням поновити текст привілею 1516 р., оскільки під час подорожі посланців від міста «у публічних справах» до Львова скринька з автентичним привілеєм була захоплена татарами. Пізніше її викупили «знатною сумою грошовою», однак великокнязівська печатка в цих перипетіях була втрачена. Переписаний наново й засвідчений печаткою привілеї було видано 8 березня 1544 р. у Пьотркові⁷⁷.

Сигізмунд II Август.
Гравюра XVI ст.

Наступного року посланці від міського уряду Тарас Алексієв, Прокіп Андрієвич, Васко Ходкович пред'явили його у великокнязівській канцелярії і просили підтвердити й розширити в правах. Такий привілеї було видано київським міщанам у Вільні 24 квітня 1545 р. За текстом він повторював привілеї 1516 і 1544 рр., єдиним нововведенням у ньому була

передача до ратуші міської ваги з правом збору вагового: «Они жь мещани наши от ваги ваговое до ратуши повинни давати заровно,

⁷⁵ Цит. за: AGAD. Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 8412. Копія: РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 231, л. 80. Опубл.: Акты ЮЗР. Т. 1. № 68. С. 57–58.

⁷⁶ Bardach J. Ustrój miast na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim do połowy XVII wieku // O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988. S. 72–119.

⁷⁷ РГАДА. Ф. 124, оп. 1, д. 3, л. 217–220. Копія XVII ст.; ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 3–6. Засвідчена копія першої половини XVIII ст. Опубл.: Исторический сборник П. А. Муханова. 2-е изд. М., 1866. № 91. С. 145–149.

теж важницю со всѣми вагами при ратуши заховуємъ подлугъ давняго звичаю»⁷⁸.

Привілей 1545 р. не раз пред'являвся київськими міщанами в коронній канцелярії для підтвердження і став складовою частиною наступних підтвердних привілеїв, що їх надали польські королі Сигізмунд Август (21 липня 1569 р.)⁷⁹, Стефан Баторій (7 липня 1576 р.)⁸⁰, Сигізмунд III (10 травня 1588 р.)⁸¹, Владислав IV (28 лютого 1633 р.)⁸². Надання підтвердних привілеїв на магдебурзьке право було зумовлене здебільшого чинниками й обставинами політичного характеру, такими як приєднання Київського воєводства до Корони Польської згідно з актом Люблінської унії 1569 р., зміна володарів країни у 1576, 1588, 1633, 1649 роках.

Стефан Баторій.
Гравюра XVI ст.

Право на проведення двох щорічних ярмарків (Богоявленського – 6 січня й на Різдво Богородиці – 8 вересня), як уже згадувалося, київська міська громада вперше отримала у 1514 р. Але визначені для них дати були невигідні для киян, тому що збігалися із часом проведення ярмарків у інших містах. Тож листом Сигізмунда III від 25 лютого 1592 р. їх скасували й запровадили нові – на Різдво Христове і на день Св. Малгожати⁸³. Утім і ці дати не задовольнили киян із тих самих причин, а тому були скасовані. Відтак, згідно з виданим на сеймі у Варшаві актом від 9 жовтня 1592 р., було запроваджено новий ярмарок – на Св. Юрія (23 квітня) й повернуто Різдвобогородицький (8 вересня)⁸⁴. Такі дати проведення ярмарків було підтверджено на сеймі у Варшаві 24 квітня 1596 р.⁸⁵ Вони також згадуються у привілеї Сигізмунда III від 28 жовтня 1611 р., що дозволяв київським міщанам збирати торговий збір на користь міста з приїжджих на

⁷⁸ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 7–11; Грамоты великих князей литовских... С. 46–51.

⁷⁹ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 14–19.

⁸⁰ Там само. – Арк. 24–31.

⁸¹ Там само. – Арк. 43–51.

⁸² Там само. – Арк. 94 зв. – 101.

⁸³ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 200, л. 65 – 65 об.

⁸⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 197, л. 33 об. – 34; AGAD. Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 7980 (копія); ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 41, арк. 738–739. Копія з оригіналу була вписана до луцької гродської книги 24 червня 1594 р. за поданням київських радців Дешка Сказки і Дениса Мартяновича.

⁸⁵ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 200, л. 157 – 157 об.

Сигізмунд III Ваза,
бл. 1610–1613 рр.
Художник Ш. Богушович

ярмарки купців⁸⁶. Відповідно до виданого на прохання воєводи королівського розпорядження від 8 січня 1616 р.⁸⁷ ярмарки в місті тимчасово не проводили з огляду на військову небезпеку з боку Московської держави та через грабіжницькі набіги татар. Пізніше в Києві влаштовували Богоявленський, Новобогородицький, Миколаївський і т. зв. Збірний ярмарки. Два останні розпочиналися відповідно 9 травня і на початку другого тижня Великого посту.

Окремі королівські розпорядження утруднювали іноземним купцям торгівлю в містах. Такі обмеження містилися, наприклад, у привілеях на магдебурзьке право Полоцьку (1498 р.), Дорогичину (1498 р.), Мінську (1499 р.)⁸⁸. Привілей 1516 р. тільки побіжно згадує про *право складу*⁸⁹ для киян: «Позволяємъ тежъ помянутимъ мещаномъ вшелякий складъ в мѣсте ихъ имѣти»⁹⁰. Пізніше в Києві було побудовано спеціальний гостинний двір⁹¹ для приїжджих купців, які мали зупинятися там і провадити оптову торгівлю з киянами. Але, як свідчать джерела, «гости приєжджие» часто зупинялися у приватних будинках, де на місці збували свої товари, у тому числі й горілку, на що неодноразово скаржилися міщани. З метою впорядкування торгівлі іноземних купців у місті Сигізмунд III на прохання міських урядників і всього поспільства видав киянам привілей від 10 березня 1601 р.⁹² Відповідно до розпорядження Сигізмунда III від 22 серпня

⁸⁶ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 205, л. 8 об. – 9.

⁸⁷ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 206, л. 127.

⁸⁸ Jaworski I. Przywileje mięskie na prawo niemieckie ... S. 59.

⁸⁹ *Право складу* – один із заходів регламентації торгівлі, що передбачав від приїжджих купців протягом певного часу (різного для кожного складського міста) продавати оптом свої товари місцевим купцям, після чого вони могли рушати далі. З правом складу пов'язаний дорожній примус – зобов'язання купців транспортувати товари певними шляхами, що вели через складські міста. (Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина. С. 342.)

⁹⁰ ЦДАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

⁹¹ Найраніша згадка про *гостинний двір* – «карвасар» (від караван-сарай), споруджений із дерева, міститься в описі подорожі гданського купця М. Груневега, який 1584 р. перебував у Києві. Він знаходився на міському ринку поблизу церкви Успіння Богородиці. Див. перекладений із нім. Я. Ісаєвичем уривок тексту: Мартин Груневег і його опис Києва // Всесвіт. 1981. № 5. С. 208.

⁹² «Przywilei kiiowianom na zahamowanie kupców obcych i żydów»: РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 202, л. 93 об. – 94 об.

1618 р., приїжджі купці, згідно зі складським правом Києва, зобов'язувалися до виключно оптової торгівлі: «не в домах приватнихъ, але в дому гостинному, который на то ест збудованный, ставали и тамъ свое товари, которое будут мети складали»⁹³. А за королівським привілеєм від 7 березня 1624 р. у Києві впроваджувався лише один щонедільний торговий день зі звільненням «людей приезжающих и купующих» від сплати торгових зборів⁹⁴. З метою уникнення конкуренції приїжджих купців із київськими Владислав IV привілеями від 12 вересня 1634 р. та 30 квітня 1638 р. підтвердив «право складу» Києву для краківських, волоських, турецьких, московських привозних товарів⁹⁵. Згідно із зазначеними королівськими привілеями і розпорядженнями, іноземні купці по закінченні ярмарків повинні були продати свої товари київським купцям за оптовими зниженими цінами і залишити місто, після чого ці товари могли бути реалізовані вже за роздрібними цінами місцевими торговцями.

Одним із найважливіших прав, про підтвердження якого міська громада завжди клопоталася, було *право на монопольне шинкування* в межах міста. Виготовлення трунків давало найбільші прибутки, за що міщан зобов'язували сплачувати щороку капщизний податок від кожної корчми. Ще 1494 року вони сплачували такий податок у розмірі «полтрети копи» (150 лит. гр.)⁹⁶. Привілей 1516 р. передбачав сплату двох кіп (120 лит. гр.) щороку до королівської казни. Однак на практиці це право неодноразово порушувалося втручаннями воєводи. Виданий 1 вересня 1558 р. королівський привілей надавав міській громаді виключне право на шинкування в Києві і забороняв будь-кому встановлювати шинки в місті без дозволу міської влади:

«...чинячи в томъ ласку ншу имъ, яко людямя украиннымъ, и не хотячи на даніе листи и привилія нши гедрскіе, через нихъ передъ нами покладанніе, ублженія нѣкоторого у пожиткахъ ихъ местцкихъ имъ чинити на той суме пнзей на осмисотъ копахъ грошей, и всѣ корчмы места Киевского имъ есмо поступили и дали... А пнѣ воєвода киевский теперешній и потомъ будучий воєводе в тіе корчмы ничим ся вступовати и переказы никоторіе дѣлати имъ не мают, такъ теж пнове воєводи и ротмистрове нши и теж десятники, товарищи ротъ ихъ и митрополии, бискупъи, архимандричъи люди, сами ани на пановъ своихъ и всякіе

⁹³ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 71–72.

⁹⁴ AGAD. MK, ks. 171, k. 113 v. – 114; ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 85–86; AGAD. AZ, sygn. 45, k. 5; Исторический сборник П. А. Муханова. 2-е изд. М., 1866. № 237. С. 464–465.

⁹⁵ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 59 об. – 60 об.; ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 102–103, 110–111.

⁹⁶ «А от капити с корчмы давати им по полтрети копи грошей». РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 5, л. 30; опубл.: Акты ЗР. Т. 1. № 120. С. 145.

перемешкиваючіє в мѣстѣ и в манастиру киевскомъ корчомъ ку пожитку своєму установляти, и яко в мѣстѣ, за замкомъ, такъ и в замку, кляшторѣ и в манастирехъ жадного шинку на продажу держати не маюут, кромъ ихъ мешанъ киевскихъ, або кому они призволятъ»⁹⁷.

Король Стефан Баторій 22 листопада 1576 р. підтвердив привілей 1558 р., заборонивши будь-кому, крім міщан, тримати шинки в місті, на замку та по монастирях⁹⁸. За надане право міщани мали сплачувати щороку до королівської казни 800 кіп лит. гр. У 1604 р. вїйт і радці звернулися до короля з проханням зменшити цю суму у зв'язку з тим, що частина міських ґрунтів перейшла під юрисдикцію київського біскупа, що призвело до зменшення їхніх прибутків від корчем. 21 червня того ж року король видав відповідне розпорядження, яким зобов'язав комісарів та київського земського писаря Івана Лозку провести ревізію прибутків київських міських шинків і довідатися про справжні доходи міщан від корчем після відкриття біскупських шинків⁹⁹. У результаті перевірок скарг радців у 1605 р. сума капщизного податку була зменшена до 600 кіп лит. гр.¹⁰⁰ Наступного року король Сигізмунд III окремим листом від 17 квітня підтвердив міщанам привілей 1558 р.¹⁰¹, а 1 травня 1623 р. звільнив київську міську владу від підзвітності королівським ревізорам у міських прибутках від шинкування¹⁰². 22 січня 1633 р. король Владислав IV на прохання міщан підтвердив їм це право¹⁰³.

Осібну групу становлять привілей економічного характеру – на звільнення від мита і цла¹⁰⁴, на землеволодіння і землекористування у приміській місцевості. Першим окремим актом, що гарантував міщанам *право на безмитну торгівлю*, був привілей великого князя литовського Олександра від 4 червня 1500 року («Отпущене мешчаном киевскимъ мыта у Великом князстве Литовском вечне»), виданий на прохання всієї громади міста:

«Били намъ чоломъ войт мѣста Киевъского и бурмистры и радпы вси мешчанѣ о томъ штожъ з Божьего допущенья мѣсту их от поганъства

⁹⁷ ЦДАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 12 зв. – 13.

⁹⁸ Там само. Арк. 35–38. Опубл.: Грамоты великих князей литовских... № 38.

С. 78–82.

⁹⁹ ЦДАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 51 зв. – 52 зв.

¹⁰⁰ Архив ЮЗР. Ч. 8. Т. 5. № 136. С. 333–336.

¹⁰¹ ЦДАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 54–57; Исторический сборник П. А. Муханова... № 227. С. 447–448.

¹⁰² ЦДАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 83 зв. – 84 зв.

¹⁰³ Там само. Арк. 92 зв. – 94.

¹⁰⁴ Цло – пограничне мито (на відміну від внутрішніх торгових зборів, власне мит). Див.: Торговля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина. С. 367.

татарь впад великий каждого году и не мають чымъ поживити се и вспо-мочи. И били намъ чоломъ абыхмо имъ отпустили мыто нашо по всеї отчыне нашой, ино мы для такового их впаду отпустили имъ мыто нашо вечно на всий веком по всему нашому панъству по Великому княжеству Литовському и Рускому и Жомоитскому сухимъ путемъ и водою»¹⁰⁵.

Привілей був своєрідною «охоронною грамотою» для тих київських міщан, які займалися торгівлею в межах держави. Купці, що демонстрували митникам копію цього великокнязівського листа, засвідченого київською ратушною печаткою, мали бути звільнені від сплати мита: «Ино в которых мещанъ киевскихъ зъ ратушы киевскоє будеть лист под их печатью мѣстскою тымъ мещаномъ не надобѣ мыта давати нигде»¹⁰⁶. Аналогічний за змістом документ – «Волность мещаномъ киевскимъ от даванья мыта вечностю» – великий князь у черговий раз видав 4 червня 1505 р. на прохання всієї міської громади¹⁰⁷, а невдовзі – 8 грудня 1506 р., – ще один привілей на звільнення від «даваня мыта по всему Великому князству Литовскому и от подниманя послов, и гонцов стацыєю и подводами вечными часы»¹⁰⁸.

Право на звільнення від мита присутнє в магдебурзьких привілеях міщан 1514, 1516 рр. та їхніх пізніших підтвердженнях. Сигізмунд I окремим листом від 10 лютого 1536 р. підтвердив киянам право на безмитну торгівлю в межах держави¹⁰⁹. Його наступник, Сигізмунд Август, актом від 15 квітня 1545 р. також підтвердив на прохання вїйта та радців привілей Олександра на звільнення від мит. Часті звернення міщан до королів із такими проханнями були обумовлені численними скаргами на порушення й недотримання митниками умов цих актів. В останньому випадку Сигізмунд Август категорично заборонив порушувати умови виданого ним привілею під загрозою накладення штрафу в сумі 1000 пол. зол.:

«...не дбаючи о листы и розказанье его кролевскїи милости, предся уво имѣньях своихъ мыта на нихъ вездѣ беретє и товары ихъ гамуетє, въ чомъ же ся имъ великая кривда и тяжкость отъ васъ дѣеть. Чого бы есте надѣ привилєя и листы короля его милости чинити имъ не мѣли. Которыи жѣ листы короля его милости они тыхъ часовъ передѣ нами покладали. Мы ихъ огледавши, въ томъ ихъ заховывасмѣ подле привилєя Александра и тежѣ листа отца нашого, королей ихъ милости,

¹⁰⁵ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 5, л. 117. Опубл.: Акты Литовской метрики, собранные Ф. И. Леонтовичем. Варшава, 1898. Т. 1. Вып. 2 (1499–1507). № 536. С. 56–57.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 6, л. 85.

¹⁰⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8. Parengė A. Baibilis, R. Firkovičius, D. Antonavičius. Vilnius, 1995. S. 169–170, nr 167.

¹⁰⁹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 19, л. 113–114.

и приказуемъ вамъ подъ закладомъ нашимъ тысячью копами грошей, а жебы есте отъ тыхъ мѣщанъ нашихъ Кіевскихъ, въ которыхъ будетъ листъ подъ ихъ мѣстцою печатью, отъ товаровъ ихъ мыта на нихъ вездѣ по нашимъ мытамъ, по князскимъ и панскимъ и боярскимъ, духовнымъ и свѣтскимъ, сухимъ путемъ и водою, не брали и вездѣ ихъ добровольне а безмытне пропускали, и в томъ имъ никоторос кривды и тяжести и шкоды не дѣлали конечно...»¹¹⁰.

Листом від 4 березня 1567 р. Сигізмунд Август звернувся до митників прикордонних замків Великого князівства Литовського не стягувати з київських міщан нововстановлені податки і мита, крім належних зборів із товарів¹¹¹, а універсалом від 6 червня 1570 р. підтвердив права міщан на безмитну торгівлю в королівських і приватних маєтках¹¹². Король Стефан Баторій своїм універсалом від 11 листопада 1576 р. також підтвердив давні привілеї київських міщан, порушених митниками під час безкоролів'я (1574–1575 рр.), у тому числі на звільнення їх від сплати «воскового и соленого» мит¹¹³, а наступного року, 5 серпня, видав універсал про припинення стягнення цих мит із київських міщан¹¹⁴, 10 серпня – про звільнення їх від «нового мита», встановленого Торуньським сеймом 1577 р.¹¹⁵

Незважаючи на зазначені привілеї, у 1585 р. київські міщани були навіть притягнуті до сеймового суду за відмову сплачувати ціло і мито. Державця волинського, підляського і київського мит, сандомирський воевода Станіслав Шафранець вимагав від міщан сплатити штраф у сумі 10 тисяч пол. зол. Війт Семен Конашкович, бурмистр Гаврило Іванович Осип, представник від поспільства Іван Мойсейович та міський писар Якуб Ястрембський, виправдовуючись у суді, пред'явили відповідні привілеї, в результаті чого їх визнали невинними, а король підтвердив надані їм раніше права:

«...моцю нинешняго декрету ншого казуемъ, иж тіе то мѣщане киевскіе водлуг правъ и привиліевъ ихъ преречонихъ во всемъ мѣютъ быти захиовани, отъ плацения цла всякого такъ пограничного, ново тепер на иншіе нши мѣста и обиватели панствъ ншихъ постановленного, яко и того, которіе во всехъ панствахъ ншихъ, также и обивателевъ иннихъ корон-

¹¹⁰ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 12, арк. 599; Акты ЮЗР. Т. 1 (1361–1598). СПб., 1863. № 113. С. 120, повторно опублікований у тому ж томі: № 237. С. 299.

¹¹¹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 266, л. 145 об. – 146 об.

¹¹² РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 12, л. 354–355.

¹¹³ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 384. Копія з оригіналу була записана до луцької гродської книги за поданням радці Василя Федоровича Ходики від імені всіх міщан Києва.

¹¹⁴ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 584 – 584 зв. Копію королівського привілею було вписано до луцької гродської книги за поданням війта Федора Черевця, бурмиистра Хатяна Балики та всіх міщан Києва.

¹¹⁵ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 59, л. 18–19. Опубл.: Акты ЗР. Т. 3. № 85. С. 213–214.

нихъ от всякихъ яковихъ-колвекъ товаровъ, которіе водою и землею привожени и увожени бивают, к тому воскового, соляного и рыбного меют бити волни ведлуг привилею ихъ часи вѣчними...»¹¹⁶.

Кияни двічі отримували привілеї на звільнення від мит від московських лжецаревичів. 17 жовтня 1604 р. «царевич» Дмитрій Іванович на шляху до Москви разом із військом і своїми сподвижниками в'їхав до Києва¹¹⁷. У місті його приймали як справжнього монарха. Під час свого триденного перебування він гостював у бурмиистра Федора Митковича, заможного купця. Урочисту зустріч самозванцю влаштував київський біскуп Криштоф Казимирський¹¹⁸. Після відпочинку військо рушило далі, до берегів Дніпра, однак виявилось, що переправа не можлива: перешкодив цьому черкаський староста, син київського воеводи Януш Острозький, який наказав забрати усі пороми з переправ під Києвом. Затримка виявилася нетривалою: 23 жовтня надійшли пороми, а 25 жовтня все військо переправилось через Дніпро¹¹⁹. Неоціненну допомогу Дмитрію Самозванцю надали київські міщани, «коштом и накладом своим перевоз зготовавши». Платою за їхні послуги став привілей на вільну безмитну торгівлю на території Московської держави, який «царевич» підписав 23 жовтня 1604 р. на перевозі під Вишгородом¹²⁰. Київські купці сподівалися, що після його перемоги та воцаріння в Москві завдяки цьому привілею вони матимуть необмежений доступ до ринків Московської держави. Саме з тієї ж причини вони згодом

Дмитрій Самозванець.
Гравюра з панегірика:
*Grochowski S. Pieśni
na fest ucieszny...*
(Краків, 1606).

¹¹⁶ ЦДАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 40 зв. – 42. Опубл.: Исторический сборник П. А. Муханова... № 224. С. 444–446.

¹¹⁷ Згідно з переказами свідків тих подій – моголівських купців – «saryk wjechał do Kijowa konno, zbrojno i strojno, wojska z nim husarzów, kozaków i picchoty, wszystkiego do dwudziestu tysięcy». Див.: Ульяновский В. И. Лжедмитрий I и Украина: Указатель архивных источников и материалов. К., 1990. С. 14; *его же*. Киевские эпизоды из биографии Лжедмитрия I // Духовная культура населения Украины с древнейших времен. К., 1991. С. 79; *Граля Г.* Киевские пожалования самозванцев 1604 и 1608 гг. // *Russia Mediaevalis*. München, 1997. Т. IX, 1. S. 115–116.

¹¹⁸ Київський літопис першої чверті XVII ст. / Підгот. В. І. Ульяновський, Н. М. Яковенко // УІЖ. 1989. № 5. С. 109–110; Ульяновский В. И. Киевские эпизоды из биографии Лжедмитрия I. С. 79.

¹¹⁹ Ульяновский В. И. Киевские эпизоды из биографии Лжедмитрия I. С. 79.

¹²⁰ AGAD. Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 8086. Опубл.: *Граля Г.* Киевские пожалования самозванцев 1604 и 1608 гг. // *Russia Mediaevalis*. München, 1997. Т. IX, 1. S. 121–122.

пред'явили привілей «царевича» Дмитрія у коронній канцелярії і домоглися його підтвердження королем Сигізмундом III. Документ було вписано до книг Литовської Метрики 12 травня 1606 р.¹²¹ Незадовго до того, 25 квітня 1606 р., привілей на звільнення від «давання мита всякаго от товаровъ своихъ сухимъ путемъ и водою, такъ в Корунѣ Полскої, яко и в Великомъ князствѣ Литовскомъ», київські міщани отримали від Сигізмунда III, який підтверджував

Владислав IV Ваза.
Гравюра з портрета
Пітера Рубенса 1624 р.

цим документом надання своїх попередників¹²². 9 липня 1608 р. новий московський «царевич» Лжедмитрій II на прохання київських міщан також надав їм привілей на звільнення від мит на території Московської держави, скористатись яким вони так і не встигли¹²³.

Згідно з привілеєм Сигізмунда III від 3 липня 1627 р., київським міщанам підтверджувалося право на безмитну торгівлю в межах Великого князівства Литовського та право складу товару. Купців, які порушували право складу, примушували сплачувати штраф у сумі 1000 кіп лит. гр., з яких половина суми мала йти до міської «скарбниці», а друга половина – на замок¹²⁴. Також киянам надано окремий привілей від 3 липня 1627 р. на монопольне право продажу збіжжя і продуктів у місті приїжджим купцям¹²⁵. Акти Владислава IV від 28 лютого та 4 серпня 1633 р. підтвердили їхнє право на безмитну торгівлю в межах усїєї держави¹²⁶, а 25 лютого 1634 р. –

¹²¹ РГАДА. Ф. 389; оп. 1, д. 85, л. 437–438; AGAD. Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 8087. Засв. копія 1606 р. На звороті привілею дописано: «Extrakt z kancelaryi WXLitt listu Dymitra Iwanowicza, carewicza Moskiewskiego, kupcom miasta Kijowa danego na wolne przejazdu z towarami w panstwie Moskiewskim bez płacenia myta, nagradzając im szkody poczynione, kiedy przechodził z Woyskiem swym przez Kijow do stolicy swoiey. Datt A. 1604, 8-bris 23. Extrakt 1606, May 12». Опубл.: Акты ЗР. Т. 4. № 161. С. 247–248; *Граля Г.* Киевские пожалования... С. 123–124.

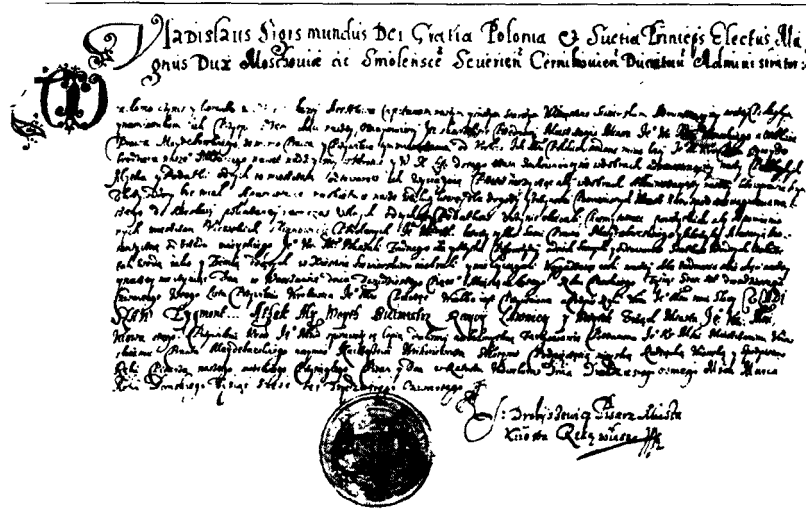
¹²² ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 57 зв. – 58 зв.; НБУВ ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 244–244 зв. Копія XVII ст. Арк. 197–197 зв. – копія XVIII ст. Опубл.: Исторический сборник П. А. Муханова... № 95. С. 169–170.

¹²³ AGAD. Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 8095. Опубл.: *Граля Г.* Киевские пожалования... С. 125.

¹²⁴ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 203–203 зв.

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 100 зв.; НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 151–154, 156 – 156 зв.

Привілеї Владислава IV від 25.02.1634 р. на звільнення від мит київських міщан. Засвідчена копія з міської книги.

в межах Сіверських земель¹²⁷, які відійшли до складу новоствореного Чернігівського воєводства. Універсалом Владислава IV від 9 грудня 1646 р. київським міщанам-купцям підтверджувалося право на звільнення від сплати мит у межах держави та надавалося право на торгівлю будь-якими товарами «огулом и потроху» з дозволом «мерею своєю мерити»¹²⁸.

Привілеї на звільнення від мита і цла надавалися й далі як усій громаді міста, так і окремим міщанам-купцям¹²⁹.

Не менш важливим для міської громади було право на землеволодіння і землекористування. Актом 1494 р. підтверджувалося давнє право київським міщанам на користування загальноміською нерухомістю*,

¹²⁷ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 167. Засвідчена в міській канцелярії копія 1634 р.; арк. 168 – засвідчена копія 1639 р.

¹²⁸ ЦДДАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 116–118; НБУВ. ІР. Ф. ДА 517/Л, арк. 196–96 зв. Копія XVIII ст.

¹²⁹ Такий привілей, наприклад, було надано Андрію Йововичу 18 березня 1635 р. (на uwolnienie od płacenia myta na wodzie i łądzie, wyjąwszy publiczne podatki па potrzeby Rzeczypospolitej). (AGAD. MK, ks. 181, k. 93 – 93 v.)

* «... під міською нерухомістю розумілися ліси, поля, орні ґрунти, і навіть річки, – однак, як відомо, самому поняттю міської нерухомості не відповідав до кінця XVIII ст. рівний обсяг прав і обов'язків у сфері власності». Див.: *Opas T. Własność w miastach i jurydykach prywatnych w dawnej Polsce. Studium historyczno-prawne.* Lublin, 1990. S. 195.

тобто міськими ґрунтами, що віддавна перебували у власності міщан: «...А волно бывало из старины мещаном на Болони сѣно косити, а островы за Днепром чим ся мѣсто кормливало»¹³⁰. Привілей, виданий усій Київській землі ще за часів Казимира IV (ймовірно, в 70-х рр. XV ст.), 1 вересня 1529 р. підтвердив Сигізмунд I, який за вїйтом і міською громадою визнав право брати деревину для будівництва та на дрова в державних лісах навколо Києва, забороняючи при тому робити це без дозволу в приватних володіннях – церковних, княжих і панських лісах та дібровах¹³¹. Коли 1556 року міщани поскаржилися Сигізмундові Августу на намісника митрополита, печерського архімандрита, а також князів і панів, які поблизу Києва мають свої пущі, а дерево для будівництва та на дрова брати їм не дозволяють, вимагаючи з них за це сплати певної суми грошей, король дозволив їм рубати ліс «во всех пущах митрополичих, архимандритовых, княжеских и панских» у межах трьох миль (15–20 км) навколо Києва. Через 15 років вільна для міщанських вирубок зона зросла до п'яти миль (25–30 км), про що зазначалося в королівському привілеї від 22 квітня 1571 р.: «волній уступъ маот в пущи тамошніе от места Киевского в пяти миляхъ на вси стороны вкругъ и там де они дерево на будованіе и на дрова доброволне собе завжди ку потребе своей ... водлуг стародавнего обычаю...»¹³². У 1576, 1577, 1581 роках Стефан Баторій підтвердив київським міщанам ці права¹³³.

28 березня 1615 р. Сигізмунд III на чергове прохання міської громади видав привілей, що дозволяв вільно користуватися лісами довкола Києва і займатися риболовлю на певному відтинку Дніпра та його затоках:

«Просили насъ мещани нши киевские аби есми ихъ при правахъ на волноє рубанье дерева в пущахъ ншихъ около Киева лежачих, такъ на поправу и оборону месту, яко и иншіе потреби мѣскіе, до того и ловеньє риб в Днепри и по затокахъ днепровихъ, почавши зверху Києва от устя Ирпеня аж ниже Києва до верхнего конца рѣчки Кривца, оним от святое памяти королей полскихъ, продковъ нашихъ наданихъ, zostавили при волномъ вживанню звишпомеєннихъ рѣчи водлуг границъ стародавнихъ заховали»¹³⁴.

На початку 1619 р. міщани звернулися спершу до воєводи Томаша Замойського, а згодом і до короля з проханням надати їм дозвіл на заселення земельної ділянки біля гори Щекавиці з метою розширити міську територію, оскільки «...под часъ весни мало не половину міста

¹³⁰ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 5, л. 30; опубл.: Акты ЗР. Т. 1. № 120. С. 144.

¹³¹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 25, л. 157–162; опубл.: Акты ЗР. Т. 2. № 164. С. 207–211.

¹³² ЦДАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 23 – 23 зв.; Исторический сборник П. А. Муханова... № 207. С. 386–387.

¹³³ Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. № 65, 70, 75.

¹³⁴ ЦДАУК. Ф. 223, оп. 1, спр. 307. Оригінал; ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 69 зв. -- 70 зв. Опубл.: Исторический сборник П. А. Муханова... № 228. С. 448–449.

вода поймуєт и заливаєт, за чим немало люду тамъ до Києва на мешканє з рознихъ мєстъ приходячи, а нє мєючи на то пляцу гдє би под правомъ ихъ мєстскимъ мешкати мєли и знову з мєста ншего Києва прочъ отходятъ». 15 лютого 1619 р. міщанам було надано такий привілей:

«...гора Щиковица зо всема єя приналежностми и пожитками, то єст з вигономъ бидла и з волнимъ рубанъємъ дерева на будованъє и дрова, з паханъємъ збожа от того часу в держанью, спокойнимъ уживаню и в посєссїи прєрєчоннхъ мешанъ ншихъ кїєвскихъ била и зоставала часи вечними. Якож от того часу волно уже будєт войтови и урадови ншєму мєскому и тепєр и напотомъ будучому тую гору Щиковицу и с приналежностми єя людми, ремєсниками всякого ремєсла осажовати, и мєсто нше Кїєвь разширати, над ними право своє мєское мєти и растєгати, онихъ судити винних, водлуг права карати, повинности, чинши, куници з нихъ належитє до ратуши брати и пожитки с того ґрунту тепєрь и напотомъ на сєбє примножати и онихъ уживати без перешкоди всякой яко ж колвєкъ стану людєй часи вечними»¹³⁵.

Пізнїше, 27 березня 1645 р., Владислав IV надав кїївським міщанам привілей, яким затвердив за магістратом територїї між Старокїївськими валами для поселення новоприйнятих під міську юрисдикцію осіб¹³⁶.

З початком воєнних дїй 1648/49 рр. вїйт та радцї від іменї всїєї громади почали клопотатися про підтвердження всїх наданих їм ранїше прав і привілеїв. 24 листопада 1649 р. вони уклали угоду з кїївським воєводою Адамом Киселем про переведення всїх ремісників виключно під міську юрисдикцію, скасування фїнансової підзвітності королївським комісарам, непідлеглистї міщан будь-якому судочинству, крім вїїтївського, підтвердження їм монопольного права шинкування рїзними напоями, заборону євреям мешкати й торгувати в містї та брати на відкуп мито, а також лїквідацї мит і стацїй, звільнення від «постоїв» (утримування коронних вїїськ)¹³⁷. За цїєю угодою воєвода також зобов'язувався клопотатися на сеймі у Варшаві про затвердження гарантїйних привілеїв на охорону пільг кїївських міщан. 12 сїчня 1650 р. король Ян Казимир видав підтверднї привілеї на

Ян Казимир.
Гравюра 1649 р.
Вільгельма Гондіуса
з портрета
Данїєля Шульца.

¹³⁵ ЦДАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 76. Опубл.: Сборникъ материаловъ для исторической топографии Киева и его окрестностей. К., 1874. Отд. 3. № 36. С. 59–60; Исторический сборник П. А. Муханова... № 230. С. 449–451.

¹³⁶ Берлинський М. Історія міста Києва. К., 1991. С. 146.

¹³⁷ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 251–255.

магдебурзьке право Києву¹³⁸, монопольне шинкування в місті, поширення юрисдикції магістрату на непідпорядковане йому населення.

Проте 7 березня 1650 р. на об'єднаному сеймику Київського і Чернігівського воєводств було прийнято ухвалу, що суперечила магдебурзьким правам і вольностям міщан: ішлося про стягнення з них надзвичайного подимного податку на утримання каральних загонів для придушення повстанців¹³⁹. Міські урядники одразу відреагували на цю ухвалу: 9 березня київський синдик і писар Василь Усович, прийшовши до Житомирського гродського уряду, подав копію виданого киянам 11 квітня 1649 р. королівського листа про звільнення їх на три роки від усіляких податків на утримання жовнірських військ, давання стацій та підвід у зв'язку з розоренням міста військовими й козаками¹⁴⁰.

2.3. «Дольне місто» в київській міській агломерації

У XVI – першій половині XVII ст. Київ являв собою складну міську агломерацію¹⁴¹. Головним її елементом був Поділ – «Дольне» або «Нижнє» місто, яке разом із замком відігравало роль містоутворювального ядра цієї системи. Колишній центр Києва X–XIII ст. – Верхнє старе місто, де знаходилися Софійський і Михайлівський Золотоверхий монастирі, на той час було напівзапустілим городищем. На південь від нього розташовувалися Печерське містечко, Пустинно-Микільський і Видубицький монастирі з прилеглими до них землями. Інші місцевості давньоруського Києва – Копирів кінець, Щекавиця, Дорогожичі залишалися незаселеними і разом з Оболонню й островами Дніпра функціонували як сільськогосподарська зона міста: луки, поля, пасовиська, що знаходилися на них, використовувалися міщанами в основному для випасу худоби та заготівлі кормів для неї.

¹³⁸ Привілей виданий на основі пред'явлених міщанами восьми пергаментних грамот: 21 лютого 1585 р., 10 квітня 1589 р., 15 лютого 1619 р., 1 травня 1623 р., 20 січня 1633 р., 26 лютого 1633 р., 30 квітня 1638 р., 19 грудня 1646 р. ЦДДАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 130–132.

¹³⁹ ЦДДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 13, арк. 84. Опубл.: Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 4. № 172. С. 415.

¹⁴⁰ ЦДДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 13, арк. 100.

¹⁴¹ *Міська агломерація* – сукупність окремих поселень, розтягнутих у міському просторі, слабко пов'язаних між собою в адміністративному відношенні. Міські агломерації утворилися, наприклад, у таких містах, як Краків і Прага (див.: *Belzyt L. Kraków i Praga około 1600 roku. Porównanie topograficznych i demograficznych aspektów struktury społecznej i etnicznej dwóch metropolii Europy Środkowo-Wschodniej. Toruń, 1999*), але були характерні й для менших міст Центрально-Східної Європи.

Київ у сучасників асоціювався саме з Подолом, передусім тому, що там була скоцентована більшість населення. Так, Р. Гейденштейн, описуючи запустілі й напівзруйновані пам'ятки Верхнього міста в 1596 р., згадує про те, що сучасний йому Київ знаходився не в старих стінах, а дещо нижче – біля Дніпра, і не був схожий на старий Київ. Із його слів, у ньому мешкало чимало купців, що займалися торгівлею з Москвою, над містом височів дерев'яний замок, який не вартий цієї назви, оскільки був запустілим і майже згнив¹⁴². За свідченнями Г.-Л. де Боплана (1640 р.), між стародавнім містом і Дніпром (Борисфеном) знаходився новий Київ – місто малозаселене, яке налічувало не більше 5–6 тис. жителів; уздовж Дніпра воно тягнулося на 4 тис. кроків, а вище від ріки до гори – на 3 тис. кроків (прибл. 2,8 та 2,1 км); його оточено поганеньким ровом завширшки 25 футів (прибл. 7,5 м); місто має форму трикутника й обгороджене дерев'яною стіною з вежами з такого ж матеріалу¹⁴³. У королівських привілеях містом Києвом називався Поділ¹⁴⁴. Самі міщани у XVI ст. називали «містом Києвом» величезну площу від Дніпра до річки Либідь, а в другій чверті XVII ст. поширювали цю назву навіть на Верхнє місто, про що свідчать їхні скарги та вчинки (детальніше про це див. розділ 5).

Адміністративна роздрібненість Києва зберігалася і на початку XVIII ст., про що згадується в актових джерелах. Так, в одному з виписів із київських міських книг за 16 липня 1708 р. зазначається, що «вдова, прежде бывшая жителка Печерска, а тепер в Києве мешкающая» (тобто на Подолі), Катерина Баличанка продала свою нерухомість поблизу Воскресенської церкви¹⁴⁵.

Міська громада довгий час обмежувалася лише частиною Подолу. Впродовж XVI ст. населення Києва швидко відновлювалося за рахунок нових прибульців, тому на кінець століття перед міським

¹⁴² Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. К., 1874. Отд. 2. С. 23–24. Київський замок був збудований наприкінці XIV ст. на горі, що здіймається на 70 м над Подолом, яка з того часу почала зватися Замковою. Замок неодноразово перебудовувався. Збереглися його детальні урядові описи, див. ревізію 1552 р., інвентарі 1570, 1619 рр.

¹⁴³ Боплан Гійом Левассер, *де*. Опис України ... К., 1990. С. 28.

¹⁴⁴ Див., наприклад, привілей Сигізмунда III від 3 листопада 1611 р., яким дозволялося «осажат место Киев войтови киевскому и розширят где бы могль». (РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 205, л. 10 об. – 11; опубл.: Архив ЮЗР. Ч. 8. Т. 5. № 147. С. 381–382.) В українській радянській історіографії певний час панувала думка про те, що Поділ був лише передмістям Києва: «Великим передмістям Києва був Поділ, що в XVIII ст. перетворився на центр жвавої торговельної і ремісничої діяльності». Див.: Кампан О. С. Участь міського населення у Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. К., 1954. С. 25.

¹⁴⁵ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 295.

урядом постала гостра проблема віднайдення додаткових територій для розширення міста. Міська влада тоді зіткнулася з труднощами не тільки природного характеру, зумовленого рельєфом місцевості, а й соціального. Причинами тому були, по-перше, відсутність у самих привілеях на магдебурзьке право Києву, на відміну від міст Корони Польської¹⁴⁶, чітко визначених меж території, підпорядкованої магістратові, по-друге, наявність інших юридик на Києво-Подолі, що не тільки створювало певний хаос, а й значно перешкоджало розширенню міської території, населення якої поступово збільшувалося¹⁴⁷.

У XVI ст. у великокнязівських та королівських привілеях міщанам у загальних рисах підтверджувалися права на користування грунтами, сіножатями і приміськими лісами. Невизначеність меж міської території була характерною ознакою для більшості міст Великого князівства Литовського¹⁴⁸. Такі ситуації, звісно, провокували безліч конфліктів між міщанами магдебурзької юрисдикції та їхніми сусідами – власниками різних юридик та монастирями. Тільки на початку XVII ст. кияни отримали кілька привілеїв, що уточнювали кордони міських земель, про що йшлося у попередньому розділі.

Замкова зона, або територія, що підлягала юрисдикції воєводи та замковому урядові, була меншою від магістратської. Вона простягалася смугою вздовж північного підніжжя Замкової гори навпроти Дніпра, починалася, вочевидь, вище перехрестя сучасних вулиць Костянтинівської і Нижнього Валу, далі йшла до домініканського костелу, минала Ринок і, найімовірніше, за напрямком сучасної Покровської вулиці доходила до міських укріплень. Замковою юрисдикцією були охоплені також землі біля річки Кудрявець¹⁴⁹, урочище

¹⁴⁶ Наприклад, у привілеях Львова 1356 і 1368 рр. чітко визначалася площа міської території – 100 франконських ланів (близько 2,5 тис. га). У зазначених межах була міська юрисдикція, львівські міщани могли самостійно закладати нові села, городи і т. п. й отримувати з них прибутки. Див.: *Капраль М.* Самоврядування Києва та Львова (кінець XV – перша половина XVII ст.): регіональна специфіка // *Самоврядування в Києві: історія та сучасність...* С. 141.

¹⁴⁷ Хаотичність, напевно, підсилювалася і тим, що в самих збірниках магдебурзького права не було чітко окреслено поняття «поділеної» власності в містах, тоді як така інституція в містах Речі Посполитої була реальним фактом. Загалом, як зазначає польський історик Томаш Опас, на основі міського права виросло абстрактне поняття міської власності, що містило в собі, у свою чергу, такі поняття: власності «ділочної» (з правом передачі у спадок), власності «вічистої» (вічне користування), а пізніше – власності «ужиткової» (тимчасове користування). Див.: *Opas T.* Własność w miastach i jurydykach prywatnych w dawnej Polsce ... S. 193.

¹⁴⁸ *Jaworski I.* Przywileje miejskie na prawo niemieckie w Wielkim Księstwie Litewskim // *Rocznik Prawniczo-Wileński.* Wilno, 1929. T. 3. S. 52.

¹⁴⁹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 51 об. – 52; ІЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 9–10 (акт купівлі-продажу від 10.05.1628 р.).

Загальний вигляд
Замкової гори,
палацу восводи,
1651 р.
Фрагмент
малюнка А. ван
Вестерфельда.

Скольників під горою, що знаходилося навпроти церкви Різдва Христового (поблизу сучасного фунікулера)¹⁵⁰. За даними ревізії 1552 р., замкові належало 11 сіл навколо Києва¹⁵¹.

Під Замковою горою, біля сучасної Притисько-Микільської вулиці розташовувався *Миколаївський домініканський монастир*, що займав територію площею 200 кв. м. Центральною спорудою монастиря був костел Св. Яцька *. Монастиреві належали урочище «Хлопач», або «Бісова Баба», ґрунти та 10 млинів поблизу річки Сирець, вище Подолу і Кирилівського монастиря, на північному заході міста, дотикаючись на півдні до села Берковець, далі повертаючи до впадіння річки Котур у річку Ірпінь, потім ідучи вздовж Ірпеня нижче села Мостиші, прямо на схід до річки Водиця, що являло собою вишгородський кордон, а наступним берегом доходили до Дніпра¹⁵². За єпископату Богуслава Окші-Радошевського (1618–1633 рр.) під Андріївською горою з'явилися бернардинський монастир, а неподалік від нього – резиденція єзуїтів (костел, колегія, двір)¹⁵³.

¹⁵⁰ Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь. К., 1893. С. 322.

¹⁵¹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 42–44 об.

* Назва костелу пов'язується з іменем місіонера Яцька Одровонжа. Костел був спалений татарами у 1482 р., після чого відновився і як діючий згадується у 1495 р. На кошт київського земського судді Стефана Аксака замість дерев'яної будівлі була споруджена кам'яна. Після воєнних подій середини XVII ст. монастир трипинив діяти. У кінці XVII ст. костел був перетворений на православну церкву св. Петра і Павла.

¹⁵² Rawita-Gawroński Fr. Zakon o.o. Dominikanów w Kijowie. Kijów, 1912. S. 30–36.

¹⁵³ 16 січня 1624 р. київській капітулі було надано королівський лист, що підтверджував попередній від 2 квітня 1616 р. на її фундацію й утримання. (AGAD. MK, s. 171, k. 13–15.) У 1641 р. київські бернардини почали будувати мурований костел. (AGAD. MK, ks. 185, k. 426–426 v.) Див. також: Историко-топографические очерки Древнего Киева Н. И. Петрова. К., 1897. С. 219; примітки до видання: *Боплан Гійом Тевассер, де. Опис України ...* С. 127–129.

Єзуїтський
катедральний костел
та Бернардинський
монастир.
Фрагмент малюнка
А. ван Вестерфельда

У зв'язку з утворенням *Біскупського містечка* в 1602 р. частину території з населенням, що належали міській громаді й замкові, було передано під юрисдикцію київського біскупа. На чолі громади новоутвореного містечка стояв підпорядкований біскупові вїйт¹⁵⁴. 1612 р. біскуп Криштоф Казимирський видав постанову, якою визначалися повинності мешканців містечка, джерела прибутків біскупа, порядок обрання вїйта (з-посеред чотирьох кандидатур, запропонованих мешканцями юридики, з наступним затвердженням одного з них і наданням йому відповідного листа біскупом) та його доходи – щороку по 2 лит. гр. із «підсусідків», 1/3 від пересудів, ведення міських книг вїйтом¹⁵⁵. Біскупщина охоплювала урочища Глибочицьке, Кожум'яки, частину Гончарів, гору Щекавицю, частину Лук'янівського плато з Кудрявцем. Владу над цією територією київські біскупы змогли утримувати лише 17 років. У 1619 р. за розпорядженням Сигізмунда III з-під їхньої юрисдикції було вилучено гору Щекавицю, долини Кудрявця і Юркового ставка та передано магістратові¹⁵⁶. У результаті Біскупське містечко займало вже площу близько 1 га й охоплювало територію півніжжя Щекавиці, ділянки долини між нею і Замковою горою до початку урочища Гончарі-Кожум'яки¹⁵⁷. На території Біскупщини (поблизу сучасного Житнього ринку) знаходився катедральний католицький костел.

¹⁵⁴ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. К., 1883. Т. 1. Приложения. № XXII. С. 171–177. Вїйтами у Біскупському містечку були шляхтичі польського походження. Про одного з них – Адама Осецького – «войта мсста бискупьского» у 1645 р. див.: РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 221 об. – 222 об., 244 об. – 249.

¹⁵⁵ ЦДІАУК. Ф. 223, оп. 1, спр. 306.

¹⁵⁶ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. К., 1874. Отд. 3. № 36. С. 59–60. Як свідчать джерела, населення і землі в долині р. Кудрявець до і після 1619 р. перебували під замковою юрисдикцією. Упродовж 1607–1618 рр. городничий Станіслав Вігура володів млином і фільварком біля р. Кудрявець. РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 51 об. – 52. Див. також: ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 2, арк. 6–7, спр. 3, арк. 9–10.

¹⁵⁷ Климовський С. Соціальна топографія Києва... С. 71.

Кирилівському монастиреві належали землі за біскупськими ґрунтами, за річкою Сирець. Судовий акт 1539 р. зафіксував такі межі володінь монастиря: з Оболоні від озера Йорданського та долини річки Турець до «старожитнього валу», по валу, яру і ставку через Скавику-долину та Чортову долину в р. Кудрявець, потім у долину Хвощову і звідти на дорогу, що веде з Києва до Святошицького бору – з правого боку по тій дорозі Кирилівська і Йорданівська землі, а з лівого – Миколи Притиска і Василівська землі. Далі – до Берковецької дороги в долину, в рудку і до річки Сирець, у ниву Плоху на низ – до Оболоні, валком до Дніпра йдучи: справа – Кирилівська та Йорданівська землі, зліва – церкви Миколи Притиска і Печерського монастиря¹⁵⁸.

Кирилівська церква.
Сучасний вигляд

Територіально відокремленою була вірменська громада. Королівським привілеєм від 28 серпня 1571 р. їй підтверджувалися всі привілеї, надані за часів великих князів литовських Казимира, Олександра та королів Сигізмунда I, Сигізмунда Августа, а також право на володіння нивою і млином на р. Сирець, двома корчмами і дворищами поблизу власної церкви¹⁵⁹. *Вірменська дільниця* розташовувалася довкола церкви Різдва Богородиці, збудованої у XIV–XV ст.¹⁶⁰ Її мешканці в правовому відношенні підлягали двом юрисдикціям. М. Груневег, перебуваючи у Києві, залишив такі спогади про неї: «...у Києві мешкає досить вірмен, які мають церкву з дерева. Мало хто з них знає вірменську мову, більшість володіють лише руською (тобто українською) й одружуються з русинами, хоч це й суперечить їхнім законам»¹⁶¹. Після прийняття унії київські вірмени були

¹⁵⁸ Акт було вписано до книги Коронного Трибуналу в Любліні 1618 р., звідки надалі робилися копії. Див.: НБУВ. ІР. Ф. 160, № 938, арк. 17–19, 29–30 зв., 39–41; Архів ЮЗР. К., 1883. Ч. 1, т. 6, № XIV, с. 26–30; *Марголіна Ф., Ульяновський В. І.* Київська обитель Святого Кирила. К., 2005. С. 150.

¹⁵⁹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 216, л. 168 об. – 170.

¹⁶⁰ Церкву Різдва Богородиці археологи локалізують із сучасною вул. Покровською, 7. Вона згоріла під час пожежі 1651 р. На її фундаменті у 1685(98) рр. на кошти грецького купця Тернавіота була побудована нова кам'яна церква Покрова Богородиці. Див.: *Берлінський М. Ф.* Історія міста Києва / Підгот. М. Брайчевський. К., 1991. С. 251.

¹⁶¹ *Ісаєвич Я.* Мартин Груневег і його опис Києва // Всесвіт, 1981. № 5. С. 208. Див також: *його жс.* Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. К., 1982. С. 121.

Києво-Печерська лавра. Фрагмент гравюри з книги «Акафісти» (1677 р.)

підпорядковані раді вірменських старійшин Львова. Розпорядженням Владислава IV від 26 лютого 1633 р. майно церкви передане Київському магістратові¹⁶², а іншим наказом короля від 8 червня 1640 р. київським вірменам підтверджувалися і відновлювалися всі права й привілеї на різні земельні ділянки, крами, надані попередніми королями¹⁶³.

У XVI – першій половині XVII ст. на Подолі також знаходилися двори приватних осіб – шляхтичів, що підлягали земській юрисдикції, й міщан, які з набуттям шляхетства або з якихось інших причин де-юре виходили з-під міського присуду разом зі своєю нерухомістю. Серед «сусідів» міщан були: князі Домонти і Ружинські, шляхтичі Аксаки, Тиші-Биковські, Горностаї, Дублянські, Лозки, Воронич, Голуби, Вітовські, Стрибилі, Трипольські, Солтани, Гулькевичі-Глбовські та ін. З правової точки зору такі володіння становили лібертації¹⁶⁴, але не виключено, що тогочасні міщани могли сприймати їх як приватні (шляхетські) юридикти (докладніше про це див.: розділ 5.2).

Статусом окремого містечка користувався *Печерський монастир*. Привілеєм Сигізмунда Августа від 29 травня 1570 р. йому підтверджувалося право на самоврядування і незалежність від воєводи¹⁶⁵. Монастир був значним землевласником: окрім прилеглих земель, він володів кількома десятками сіл поза містом¹⁶⁶. Землевлас-

¹⁶² Каталог документів з історії Києва... С. 58, № 153.

¹⁶³ AGAD. MK, ks. 186, k. 210 v. – 211 v.

¹⁶⁴ *Лібертація* (від лат. *libertare* – звільняти) означала звільнення власників нерухомості у місті (у даному випадку – шляхетських дворів) від: 1) підпорядкування міській владі, 2) сплати міських податків і відбування міських повинностей. Див. наприклад: *Szczerba J. M. Jurdyki i libertacje królewskich miast podlaskich do połowy XVII wieku // Studia Podlaskie. Białystok, 1990. T. 1. S. 13–46.*

¹⁶⁵ Акты ЮЗР. СПб., 1865. Т. 2. С. 164–168.

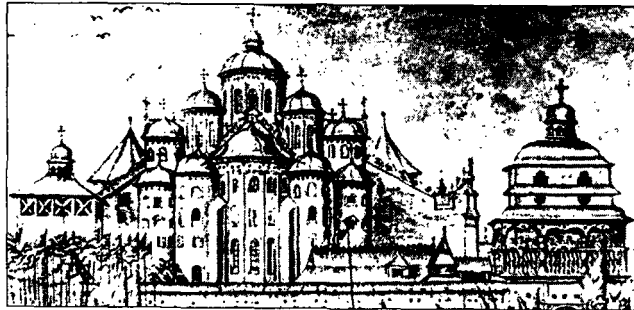
¹⁶⁶ У ревізії 1552 р. нараховується 20 сіл і поселень, піддані яких сплачували данину Печерському монастиреві. Див.: РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 44 об. – 45. Див. також: *Льота Т. Земельна власність Києво-Печерського монастиря в Києві та його околиці в XVI – першій половині XVII ст. // Наукові записки НаУКМА. К., 1995. Т. 14: Історія. С. 30–38.*

никами в цій частині Києва були також *Михайло-Видубицький* та *Тустинно-Микільський монастирі*. Останньому належали кілька дворів на Хрещатицькій вулиці, Труханів острів¹⁶⁷, хоча основні земельні володіння цих монастирів знаходилися поза Києвом. 14 серпня 1628 р. Сигізмунд III надав Видубицькому монастиреві привілей на користування поромом через Дніпро на р. Либідь¹⁶⁸.

У Верхньому місті власником чималої за розмірами території був *Софійський монастир*. З дозволу воеводи князя К. Острозького в 1586 р. біля монастиря було засновано слободу, на чолі її громади стояв вїйт¹⁶⁹. Після укладення Берестейської унії 1596 р. Софійський монастир разом зі слободою перейшов під юрисдикцію унійного митрополита. Між ним та замковим урядом упродовж 1612–1619 рр. тривали судові суперечки за право підпорядкування слободи своїй владі¹⁷⁰. У 1633 р. слобода перейшла під юрисдикцію київської православної митрополії. На прохання митрополита Петра Могили король Владислав IV видав привілей від 8 листопада 1639 р., яким дозволив заснувати містечко на прилеглий до Софійського монастиря землі, збудувати замок, а його мешканцям користуватися магдебурзьким правом і правом пропінації, а також запровадити два щорічні ярмарки: на день Св. Софії і Вознесіння – та щотижневий торг по лоділках¹⁷¹. Однак цей задум митрополита залишився нездійсненим.

Іншим землевласником у Верхньому місті був *монастир Св. Михайла Золотоверхого*, який із 1560 р. володів островом Обрубним

Софійський монастир, 1651 р. Фрагмент малюнка ч. ван Вестерфельда

¹⁶⁷ Акты ЮЗР. СПб., 1862. Т. 1. С. 155. № 146.

¹⁶⁸ ЦДАУК. Ф. КМФ-9, оп. 1, спр. 35.

¹⁶⁹ Галубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. № LXXXVII. С. 533.

¹⁷⁰ НБУВ. ІР. Ф. 2, № 22619, 22620, 22621; *Сегеда Р.* З історії Софійської слободи в Києві 1586–1633 рр. // Вісник Київського славістичного ун-ту. 2003. Вип. 14. С. 173.

¹⁷¹ AGAD. МК, ks. 185, k. 206 v. – 207 v.; копія XIX ст.: НБУВ. ІР. Ф. 2, № 22622.

з озерами Петриковим і Плоським та сіножатями за Дніпром¹⁷², землею Орининською і Дівич-горою¹⁷³ з правого берега у гирлі р. Либідь, землею Юріївською¹⁷⁴ та нивою Введенською, придбаною у бурмистра Василя Черевчя в 1602 р.¹⁷⁵ Монастир мав підданих здебільшого за межами Києва – у селах Лісківцях та Товстоліссі¹⁷⁶, з 1652 р. – у селах Михайлівській Борщагівці, Юр'ївці, Віті, Глеवासі, Ходосівці, Креничах¹⁷⁷. У 1609–1630 рр. монастир Св. Михайла Золотоверхого знаходився під юрисдикцією унійного митрополита.

Просторовий поділ міста

Київ не був регулярно розпланованим за типовим для міст із магдебурзьким правом прямокутно-квартирним планом. Тогочасні мандрівники, які відвідували місто, відзначали хаотичність і нерегулярність його забудови. Наприклад, львівський купець М. Грунчев залишив у спогадах такі враження від свого перебування в Києві у 1584 р.:

«...йдеш між дерев'яними будівлями і парканами, неначе у багатолюдному селі, покрученими, нерегулярними вулицями. Кожен двір має власний великий садок, город і багато будівель для худоби та людей. Все це розкидане тут і там, неначе гониться одне за одним. Кожен дім має свою лазню за таким зразком, як у нас платні лазні, але розміром як мала кімнатка. Вони палять в них майже щодня на зразок московитів, які постійно купаються... Паркани при будинках гарно збиті з стоячих дощок. І все місто, хоч і дерев'яне, добре забудоване. Лише зрідка трапляються приміщення з кахлевими грубками. Будинки криті гонтами, які вдвічі більші, ніж гонти у Польщі...»¹⁷⁸.

Така хаотична забудова домінувала в Києві ще з давньоруських і литовських часів, не змінилася вона і на середину XVII ст. Як зауважив Г.-Л. Боплан, «у місті є лише три гарні вулиці, всі ж інші, не будучи ні прямими, ні правильно дугоподібними, звивисті на зразок лабіринту»¹⁷⁹. Про нерегулярну забудову міста свідчать і документальні джерела – виписи з київських ратушних книг XVI – першої

¹⁷² Акты ЮЗР. Т. 1. С. 151. № 139.

¹⁷³ Акты ЗР. СПб., 1848. Т. 3. С. 163. № 157.

¹⁷⁴ Там же. С. 195. № 70.

¹⁷⁵ *Закревский Н.* Описание Киева. М., 1868. С. 516.

¹⁷⁶ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 450–450 зв.

¹⁷⁷ *Люта Т.* Земельні володіння Мнхайлівського Золотоверхого монастиря в Києві та його околицях (XV–XVII ст.). Огляд джерел // Пам'ятки України: історія та культура. К., 1999. С. 92–94.

¹⁷⁸ Див. переклад джерела з німецької та його публікацію у журналі «Всесвіт», здійснені Я. Ісаєвичем (1981. № 5. С. 207.).

¹⁷⁹ *Боплан Гійом Левассер, де.* Опис України... С. 28.

половини XVII ст. У деяких із них описано межі дворів мешканців Подолу, в основному без фіксації назв вулиць і топонімів – зазначено лише імена сусідів міщан (покупців і продавців нерухомості), через що у сучасних дослідників виникає багато труднощів з їхньою локалізацією. Крім того, більшість тодішніх дрібних подільських вулиць та провулків узагалі не мали власних назв, а дерев'яні будівлі зазнавали частих руйнувань і перебудов, особливо після пожеж. Так, у 1638 р. «под час запалу огня такъ увес рынокъ, ратушь, церковь, звонница през огон сгорели и внивечъ обернут мусели...». Тоді ж згоріло чимало міщанських комор на Ринковій площі¹⁸⁰. Досить руйнівною виявилася пожежа в липні 1651 р., під час якої на Подолі згоріло майже 200 будівель¹⁸¹. Післявоєнні перепланування і забудова майже не змінили характеру вуличної мережі «Дольного міста», що підтверджується планом Ушакова 1695 р.¹⁸²

Тривалий час навколо Подолу не існувало належних укріплень, і це викликало нарікання з боку королівських комісарів, оскільки така ситуація унеможливлювала контроль над в'їздом і виїздом із міста та його захист від нападів ворогів¹⁸³. Зведенню мурів із каменю або цегли заважав брак коштів і відсутність місцевих покладів каменю, на чому кияни, очевидно, ще й заощаджували, використовуючи з цією метою рельєф: гори, земляні вали і р. Дніпро тривалий час виконували оборонну функцію. Найбільш незахищеним місто виглядало тільки з півночі і з боку Оболоні, хоча й тут існували укріплення у вигляді

¹⁸⁰ ЦДАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 31.

¹⁸¹ Историко-топографические очерки Древнего Киева Н. И. Петрова. К., 1897. С. 184. Й. Єрлич зазначає, що під час пожежі 6 серпня 1651 р. у Києві згоріло понад 2000 будинків і кілька церков. Див.: *Jerlicz Joakim. Latopisiec albo kroniczka*. Red. K. Wójcicki. Warszawa, 1853. T. 1. S. 125.

¹⁸² Детально про план Івана Ушакова та систему планування Подолу в кінці XVII ст. див.: *Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. Историко-архитектурный очерк*. К., 1982.

¹⁸³ У 1570 р. за дорученням варшавського сейму ревізорами були призначені київський хорунжий Щасний Харлинський, Ян Бистриковський, справця Київського воєводства Михайло Мишка-Варковський, які уклали «*Registr albo inwentarz zamków J.kr.m-ci ... w województwie kijowskim*», де висловили свої нарікання з приводу незадовільного стану замкових укріплень і забудови міста: «*To miasto leży w dole pod zamkiem aż do brzegu rz. Dniepra... począwszy od góry aż do samego Dniepru, ostrogiem otoczone, dosyć niebezpiecznym, a od rzeki żadnego opatrzenia nie masz, ani ostrogu. Co baczyliśmy być bardzo ku wielkiemu niebezpieczeństwu miastu i zamkowi, gdyż snadnie bez wiadomości urzędowej, prosto z domu, inny kupiec wodą do nieprzyjacielskiej ziemie wjechać może, także też z nieprzyjacielskich ziem może kupiec każdy wjechać i wyjechać kiedy chce, jako się tego dosyć trafia. A to się wszystko dzieje za nieporządym osadzeniem miasta, gdyż ani rynku porządnego, ani ulic słusznych nie masz, jedno prosto siedzą, jako w lesie, każdemu się wolno budować, jako chce i gdzie na którym miejscu chce, czemu jest rzecz potrzebna zabierać, aby inakszym porządkiem miasto było budowane dla lepszego bezpieczeństwa zamkowi*». *ŽD. T. XX. S. 8.*

дерев'яного частоколу. У 1630–40-х рр., за свідченням Г.-Л. де Боплана, перед ними знаходився невеликий рів завширшки 25 футів (8,5 м). Реальна межа подільських укріплень з боку Оболоні проходила північніше сучасних вулиць Верхній Вал – Нижній Вал. Північна лінія укріплень Подолу кінця XVI–XVII ст. мала збігатись із сучасною вулицею Ярославською, яка пролягала від гори Щекавиці до Дніпра. Загальна площа обнесеної ними території могла становити від 85 до 120 гектарів ¹⁸⁴.

До Нижнього міста можна було потрапити кількома шляхами через в'їзні брами: з Верхнього міста двома узвозами, що мають сучасні назви Володимирський і Андріївський (тоді вони були безіменні); з Печерського містечка – через Хрещатицьку браму Хрещатицькою вулицею. Через Кожум'яцьку браму йшла дорога з урочищ Кожум'яки і Кудрявець, а через Біскупську (пізніша назва Йорданська) можна було потрапити до Біскупського містечка, Житнього ринку, Йорданського та Кирилівського монастирів, далі ця дорога вела до Вишгорода. У джерелах Кожум'яцька башта називається ще Заставоцькою ¹⁸⁵, а Воскресенська, через яку йшла дорога в Межигірський монастир, – Бидлогінною ¹⁸⁶.

А втім, необхідні складові елементи забудови і планувальної структури, характерної для магдебурзьких міст, тобто – замок, власне місто з ратушею в центрі, передмістя, були і в Києві. Відсутність правильної, задалегідь розпланованої вуличної структури пояснюється обставинами її формування, особливостями рельєфу Подолу, типом забудови. Як і в інших містах, вулиці орієнтувалися на Ринок, в'їзні брами і церкви. Тому й не випадково, що їхні назви здебільшого походять від назв подільських башт і церков. Джерела зберегли лише деякі назви вулиць: Велика, або Воскресенська, Святодухівська, Борисоглібська, Спаська, Вірменська, Біскупська, Огиреанська, Бидлогінна та ін., а також різних топонімів. «Три гарні вулиці», згадані Бопланом, – це Велика, або Воскресенська, Хрещатицька й, очевидно, Спаська.

Вулиця *Велика* неодноразово згадується в актових джерелах. Вона збігалася з вул. *Воскресенською* і вела від Воскресенської брами до Ринку ¹⁸⁷. *Хрещатицьку* вулицю можна локалізувати за планом

¹⁸⁴ Площу у 85 га вирахував С. Климовський (див. його монографію: Соціальна топографія Кисва... С. 14–16). На нашу думку, дана цифра видається замалою, оскільки для періоду X–XIII ст. ту ж саму площу археологи обраховують у 120 га. Див.: Гупало К. Н. Подол в древнем Киеве. К., 1982. С. 108.

¹⁸⁵ ІЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 58–60.

¹⁸⁶ Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь. С. 395.

¹⁸⁷ Це зафіксовано в акті купівлі-продажу двору, оформленого у київській гродській канцелярії 2 вересня 1623 р.: «...тут в Києве на Великой Воскресенское улицы межы пляцомъ паювъ Богуневичовъ Глѣбовских, з одное, а пляцомъ Онопрейским об межу лежачого...». ІЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 107.

Ушакова 1695 р. Вона проходила від Хрещатицької башти і вела до Ринку (її траса є дещо близькою до сучасної вул. П. Сагайдачного). *Спаська* вулиця починалася від Дніпра (за планом Ушакова, від Проварських або Спаських воріт), ішла повз Спаську церкву і вела до домініканського костелу Св. Яцька¹⁸⁸. Близько Спаської вулиці знаходився Спаський узвіз¹⁸⁹. *Замкова* вулиця, відома з 1571 р., проходила, очевидно, під Замковою горою, з'єднувалась із вулицею Великою і вела до замку¹⁹⁰. *Борисоглібська* вулиця вела від церкви Святих Бориса і Гліба в напрямку Братського монастиря¹⁹¹; зафіксовано ще й іншу версію її назви – «улиця Святих Страстотерпец Бориса и Глеба»¹⁹² (є близькою до сучасної вул. Братської). Згадується також «улиця пробитая», що вела від Ринку до церкви Св. Духа, яка називалася *Духівською*¹⁹³ і *Святодухівською*¹⁹⁴. *Бидлогінна* вулиця вела до Воскресенської брами, за якою починалися оболонські пасовиська (дещо близька до сучасної вул. Волоської), інша назва цієї вулиці – *Вигонна*¹⁹⁵. *Хмелевська* вулиця знаходилася між Братським монастирем і Ринком¹⁹⁶. *Біскупська* вулиця вела від в'їзних міських воріт до Біскупського містечка. За сучасною локалізацією цієї частини Біскупського містечка відповідає площа Подільського автовокзалу не далі вул. Ярославської¹⁹⁷. *Вірменська* вулиця знаходилася на території вірменської дільниці поблизу церкви Різдва Богородиці¹⁹⁸ – майже збігається з сучасною вул. Покровською. *Огіреанська* вулиця, ймовірно, знаходилася поблизу Воскресенської¹⁹⁹. У джерелах згадується також вулиця, «которая од Днепра до церкви Светого Николы Притиского идет»²⁰⁰.

¹⁸⁸ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 204, л. 9 об. – 10.

¹⁸⁹ У 1629 р. ремісник-гарбар замкової юрисдикції Іван Василевич Склад продав «крунт земный замковый куничный, близко Спаского звозу и огорода, а мсжи огородами пречистенскими и левковским домом Гришка Батюка, гарбаря, лежащий на побудованс» іншому гарбареві Денису Павловичу. ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 51.

¹⁹⁰ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 191, л. 166; д. 207, л. 119 -- 119 об.

¹⁹¹ Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше утвержденного при Киевском военном, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе. К., 1896. Т. 2, отд. 3. С. 293; *Мухин Н.* Киево-Братский училищный монастырь. С. 376.

¹⁹² РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 613.

¹⁹³ *Мухин Н.* Киево-Братский училищный монастырь. С. 376, 406.

¹⁹⁴ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 269.

¹⁹⁵ Там само. Арк. 219--220.

¹⁹⁶ Назва походить від двору і «пляців хмелевських», що належали міщанській родині Хмелів. Див.: *Мухин Н.* Киево-Братский училищный монастырь. С. 341.

¹⁹⁷ *Климовський С.* Соціальна топографія Києва. С. 75.

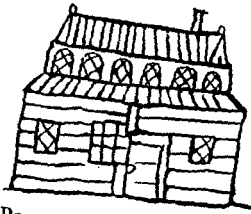
¹⁹⁸ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 47 зв.

¹⁹⁹ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 13, арк. 471.

²⁰⁰ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 1345 зв.

На відміну від західно- і центральноєвропейських міст, де вулична мережа формувалася на основі компактних поселень ремісників одного фаху, внаслідок чого виникали відповідні назви вулиць, які збереглися й донині, специфікою формування вуличної мережі в Києві XVI–XVII ст. була відсутність таких поселень. У Києві вулиці з подібними назвами, і то в дуже незначній кількості, виникли лише у XVIII ст., що було пов'язано з особливостями соціально-економічного розвитку міста.

Головні вулиці Подолу прямували до його центру – Ринку, розташованого між Успенською церквою і Братським монастирем. Північніше від нього, на замковій території (з 1602 р. – біскупській) знаходився Житній ринок. На Ринковій площі було побудовано гостинний двір, «торгові ряди», більшість з яких належала міщанам міської юрисдикції. Власниками «комор на Ринку» були також замкові ремісники.

Ратуша. Фрагмент плану І. Ушакова, 1695 р.

На Ринковій площі, між церквою Успіння Богородиці Пирогощі і Києво-Братським монастирем (праворуч від сучасного пам'ятника Григорію Сковороді) розташовувалася *ратуша*, де відбувалися засідання ради і лави та діяла міська канцелярія. Іноді це приміщення використовувалося для засідань земського суду і навіть певний час гродського. Після пожежі в замку, що сталася в 1605 р., київський гродський суд тимчасово перемістився до ратуші, а на старе місце зміг повернутися лише 1609 р.²⁰¹ Найстаріше зображення ратуші відтворене на малюнку Абрагама ван Вестерфельда 1651 р., на якому вона частково перекрита іншими будівлями²⁰². Виразніше ратуша зображена на плані Ушакова 1695 р. Хоча обидва малюнки дуже схематичні, архітекторові П. Юрченку вдалося зробити схему-реконструкцію цієї будівлі²⁰³. Вона мала вигляд двоповерхового будинку, в якому верхній поверх вужчий за нижній. Приміщення ратуші, очевидно, було

²⁰¹ Яковенко Н. До питання про реконструкцію складу київських судово-адміністративних архівів кінця XVI – першої половини XVII ст. // АУ. 1990. № 5. С. 18–19.

²⁰² Репродукції малюнків придворного художника Януша Радзивіла А. ван Вестерфельда, який супроводжував литовського гетьмана і перебував у Києві під час окупації, див. у: Смирнов Я. И. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII века // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе. М., 1908. Т. 2. Табл.; Памятники, изданные временной комиссией для разбора древних актов. К., 1848. Т. 1. Прил. № 1–2.

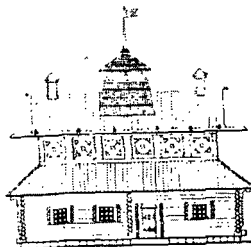
²⁰³ Сучасні копії плану Ушакова, гравюри А. ван Вестерфельда та малюнок-реконструкція Петра Юрченка знаходяться в музеї історії Києва.

двокамерним: головну її частину становила «ізба судова» (зустрічається й інша назва – «дом судовий»), іншу – «світлиця»²⁰⁴. Засідання ради і лави проходили в «ізбі судовій». Імовірно, площа цього приміщення дозволяла приймати значну кількість осіб, про що дізнаємося з акту, вписаного до жиитомирської гродської книги: «в ызбе, где се судит местское право майдебурское, отправуе при бытности на той час при ним [тобто вїтї. – Н. Б.] бурмистров, райцов, лавников и з ними людий посполства немало»²⁰⁵.

Будівля ратуші суттєво постраждала під час пожежі Києво-Подолу в 1638 р.²⁰⁶, а також у 1651 р. із входженням війська литовського гетьмана Я. Радзивіла до Києва. Після війни вона була відбудована.

Територія поблизу Ринку вважалася престижним місцем для проживання, тому там мешкала переважно міська правляча еліта. Закономірно, що й ціни на нерухомість у цій частині міста були найвищими: так, забудований двір із городом на вулиці «Святих Стратотерпців Бориса і Гліба» був проданий Андрієм Гридковичем у 1598 р. за 60 кіп лит. гр.²⁰⁷, а половину забудованого «Хмелівського пляцу» в 1607 р. Яцько Хмель продав за 40 кіп лит. гр.²⁰⁸ У 1657 р. дружина козака Опанаса Волинця Ганна продала лавникові Данилові Сушевичу «пляц голий погорілий», що знаходився неподалік від Ринку, за 200 пол. зол.²⁰⁹ Такими ж високими були ціни на комори, що знаходилися «на ґрунті міському ратушному», тобто в Ринку. У 30-х роках XVII ст. вони оцінювалися в середньому у 300 пол. зол.²¹⁰, у 1649 р. – у 500 пол. зол.²¹¹

За повідомленням Г.-Л. де Боплана, житло на Подолі будувалося на зразок московського, одноповерхового, досить низького, рідко вище одного поверху²¹². Основним елементом забудови були двори, що склалися в основному з 1–2, зрідка 3 житлових, а також господарських будівель (стайні, комори, льохи, лазні, пекарні, клуні та ін.). Кількість житлових та господарських будівель у дворі залежала,

Ратуша. Реконструкція П. Юрченка за планом І. Ушакова 1695 р.

²⁰⁴ ЦДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 6, арк. 238, 290 зв. – 291, 297 зв.; спр. 8, арк. 799.

²⁰⁵ ЦДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 1266 зв.

²⁰⁶ ЦДАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 31.

²⁰⁷ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 613.

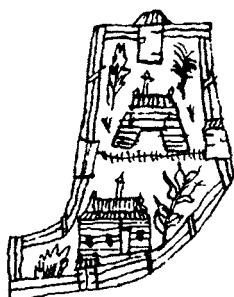
²⁰⁸ Там же. Д. 630.

²⁰⁹ НБУВ. ІР. Ф. II, № 20759.

²¹⁰ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 176, 177.

²¹¹ Там само. Арк. 159.

²¹² Боплан Гійом Левассер, де. Опис України ... С. 28.

Двір. Фрагмент
з плану І. Ушакова
1695 р.

звісно ж, від рівня заможності власників. Ціни на нерухомість, що виставлялася на продаж, коливалися і помітно зростали внаслідок інфляційних процесів. Так, у 1610 р. Онисим Ходкович продав свою «халупу з пляцом», що знаходилися «подле валу і бакшти мєское», міщанинові Гриню Богдановичу за 20 кіп лит. гр.²¹³; в 1620 р. козак Війська Запорозького Сава Остапович Скриль продав свій «дом і пляц зо всім на все будованем дворовим, огородом овочовим, з деревом садовим» близько Бидлогінної вулиці магістратському міщанинові Федорові Стефановичу за 600 пол. зол.²¹⁴; у 1635 р. замкові міщани Конон Харкович і Орина Висоцківна продали «двор свой власний... то ест халупу, сіни, кліть, коморку, погріб, сінник, лазню і колодязь на пляцу незамковому в місті Києві» міщанину-кравцю Стефану Радковичу за 60 кіп лит. гр.²¹⁵ У 1658 р. козак Війська Запорозького Іван Костогрижа продав свій двір із будинками, пляцом, садом, городами на передмісті «за валом міським подле брами названое Притики» магістратському міщанинові Леську Ходченку за 300 пол. зол.²¹⁶; того ж року Анна Матюшковичівна продала ґрунт поблизу Святодухівської вулиці міщанинові Кипріяну Филиповичу за 400 пол. зол.²¹⁷

Головним соборним храмом київських міщан упродовж зазначеного періоду вважалася церква Успіння Божої Матері, збудована у 1131–1135 рр. і реконструйована коштом міщан у 1613 р.²¹⁸ При ній знаходилися міський шпиталь і школа²¹⁹. Цвинтар цієї церкви за кількістю поховань був найбільшим серед цвинтарів інших церков Нижнього міста²²⁰. На 1632 р. на Подолі також діяли одинадцять православних церков, вісім з яких розташовувалися на території, підпорядкованій магістратові: Воскресенська, Спаська, Набережно-

²¹³ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 235.

²¹⁴ Там само. Арк. 219–220.

²¹⁵ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 52–54.

²¹⁶ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 267.

²¹⁷ Там само. Арк. 269.

²¹⁸ Київський літопис першої чверті XVII ст. / Підгот. В. Ульяновський, Н. Яковенко // УІЖ. 1989. № 2. С. 107–120.

²¹⁹ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 646, л. 3.

²²⁰ Чимало поховань було виявлено археологами в 1889, 1952, 1979–1996 рр. У 1996 р. археологи знайшли свинцеву табличку від поховання бурмістра Івана Сказки та його дружини, які померли відповідно у 1647 та 1630 рр. Див.: Попельницька О. Історична топографія київського Подолу... С. 92–93.

Микільська, Іллінська, Святодухівська, Борисоглібська, Різдва Христового, Богоявленська. На замковій території знаходилися Добро-Микільська, Притисько-Микільська, Василівська церкви, Флорівський монастир²²¹. Крім соборної церкви, всі тогочасні подільські православні храми були дерев'яними.

Населення Києво-Подолу і його суспільно-професійна структура

Демографічні зміни на територіях, де в XVI ст. мешкало підпорядковане міському урядові населення, можна простежити за даними лише двох джерел: ревізії Київського замку 1552 р. та поборового реєстру Києва 1571 р. Тож за 19 років кількість міщанських «димів*» зростає із 173 ($173 \times 6 = 1038$ осіб) до 327 (або близько 1960 осіб)²²², тобто населення, що перебувало під цією юрисдикцією, збільшилося приблизно в 1,8 рази. Як свідчать матеріали поборового реєстру, за родом занять це були: купці, які мали власні «комори», «лавки» на міському ринку; власники торгових суден («комяг» та великих човнів), що використовувалися для транспортування товарів річкою Дніпром (27); міщани, які тримали городи, – т. зв. «огородники» (32); дрібні торговці та перекупні, що займалися перепродажем на Ринку різних продуктів харчування (70); риболови (32), корчмарі (10). Частина міського населення склали убогі мешканці, які мали нерухомість (31), т. зв. «коморники» – особи, які не мали міських прав і наймали житло у міщан (44). Як і в інших містах, певний відсоток складала біднота, що не мала нерухомості (приблизно 10%)²²³.

Під замковою юрисдикцією перебувала частина мешканців Києво-Подолу, а також населення, яке мешкало на земельних ділянках, прилеглих до Замкової гори. Демографічні зміни на цій території можна простежити також за даними двох названих джерел.

²²¹ Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь. С. 335; див. також: Попельницька О. Історична топографія київського Подолу... С. 77–104.

* Дим – одиниця оподаткування.

²²² РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 40; ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 423–435. Коефіцієнт «б» застосовуємо як середній і загальноприйнятий у сучасній історіографії для підрахунку населення в містах Речі Посполитої. Див.: Waszak S. Ludność i zabudowa mieszkaniowa Poznania w XVI i XVII wieku // Przegląd Zachodni, 9 (1952). S. 64–136; Wiesiołowski J. Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania. Poznań, 1997. S. 231–236; Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века... С. 71 та ін.

²²³ 10% при підрахунках убогої людності в містах пропонує додавати відома польська дослідниця І. Гейшторова. Див.: Gieysztorowa I. Wstęp do demografii staropolskiej. Warszawa, 1976. S. 196; Szczygieł R. Powstanie miasta i jego dzieje // Tarnobrzeg. Dzieje miasta 1593–1939 / Red. F. Kiryk. Tarnobrzeg, 2005. S. 83.

Так, якщо в 1552 р. нараховувалося 158 «димів» замкових міщан ($158 \times 6 = 948$ осіб), то у 1571 р. їх кількість зросла до 187 (або близько 1122 осіб)²²⁴, тобто число мешканців, підпорядкованих замковій юрисдикції, зросло приблизно на 174 особи. Серед них нараховувалося: 50 власників «димів», 9 – належали міщанам, які мешкали в «замковому прикладі» (тобто поблизу замку), 12 – «коморникам», які мешкали по сусідству, 20 – убогим – власникам халуп. Замкове населення складалося переважно з ремісників різних спеціальностей, які працювали на замок, забезпечуючи його потреби, а також замкових слуг, представників військово-службового стану (севрюків або стрільців), дрібних торговців (коморників). Ревізія 1552 р. фіксує 43 «жовнірські доми в місті», власники яких, судячи з імен і прізвищ, були переважно поляками²²⁵. Характерно, що надалі їх присутність у місті зменшилася: поборовий реєстр 1571 р. зафіксував 21 військового (Siewruki tho yest strzelczy). На той час це були здебільшого особи місцевого походження або прийшли литвини (білоруси), на що вказують їхні імена і прізвища²²⁶. У поборовому реєстрі перераховуються піддані київських зем'ян («Ludzie ziemian kiiowskich, ktorzy domu swoje maia w mieszczie Kiiowskim»), серед яких троє сплатили податку по 16 пол. зол., один чоловік пана Шкаревського, двоє – Лозки, троє – Рута, сімнадцять – Фурса²²⁷. Двори цих зем'ян знаходилися близько Замкової вулиці²²⁸.

У ревізії 1552 р. згадується про «подачки і служби» від ремісників, які дають на воеводу по 2 гроші на свято Різдва Христового, крім того, лучники – по луку, чоботарі – по парі чобіт, ковалі – по сокирі, стрільники – по 10 стріл, а римарі, кушніри та кравці працюють на воеводу задарма²²⁹. У поборовому реєстрі 1571 р. перераховано ремісників лише семи цехів: лучники (3 особи), кушніри (13), шевці (26), кравці (12), римарі (4), ковалі (3), пічники (2), а також 6 «товаришів» цехів та 3 убогих ремісники. Усі вони належали до замкової юрисдикції²³⁰. Решта ремісників незгаданих спеціальностей, як можна припустити, підлягала міській юрисдикції, а радці, прагнучи захистити міщан від обкладення податками, могли не вписати їх до поборового реєстру.

²²⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 40а; ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 435 зв. – 441.

²²⁵ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 41 об.

²²⁶ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 436 зв.

²²⁷ Там само. Арк. 450 зв. – 451.

²²⁸ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 191, л. 165 – 167.

²²⁹ Там же. Д. 563, л. 39.

²³⁰ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 438 зв. – 440 зв.

У 1552 р. загальне число підданих київського біскупа становило близько ($16 \times 6 = 96$) 100 осіб²³¹, а в 1571 р. збільшилося вдвічі. Серед них були: чотири родини, які сплатили по 20 пол. гр. податку від будинків, одинадцять родин – 16 пол. гр., п'ять родин убогих людей, що мешкали за острогом і сплатили від своїх халуп по 4 пол. гр. (з них один риболов – 8 пол. гр.), сім родин із села пана Вітвицького – по 4 пол. гр., дев'ять коморників, які мешкали по сусідству з біскупськими людьми в місті, – по 6 пол. гр.²³² З утворенням у 1602 р. Біскупського містечка число підданих київського біскупа значно зросло і могло нараховувати близько 350 осіб. Після передачі у 1619 р. частини його території магістратові мінімальне число населення в містечку могло складати 100 осіб.

Численною в XVI ст. була вірменська громада. Якщо за даними ревізії 1552 р. приблизна кількість вірменів становила 230 осіб, то, за підрахунками Я. Р. Дашкевича, з них міській юрисдикції на той час підлягало 90 осіб. Виходячи з антропонімії, яку містять матеріали тієї ж ревізії, виписи з київських ратушних книг та інших документів, можна визначити, що київські вірмени були або давніми автохтонами, тобто носили українські імена та прізвища, через що неможливо зробити точніші підрахунки щодо їх загальної чисельності, або прибульцями з країн, підпорядкованих Оттоманській Порті. У 1622 р. вірменська громада в Києві налічувала близько 70 осіб²³³. За професійною ознакою то були переважно купці, перекладачі зі східних мов, ремісники-винороби.

Зробити підрахунки щодо кількості козацьких дворів у Києві неможливо за браком належних джерел. У різні часи вони становили різну кількість. Якщо поборовий реєстр 1571 р. згадує лише чотири двори «козаків-гульгяїв», що мешкали на міській території, і п'ять – на замковій, то з початком XVII ст. присутність козаків у місті помітно зростає. Можна припустити, що на середину XVII ст. у місті могло нараховуватися кілька десятків таких дворів.

Поборовий реєстр Києва 1571 р. зафіксував 198 платників податку у Печерському містечку, з чого можна зробити висновок, що на підпорядкованій Печерському монастиреві території на той час могло проживати близько 1200 осіб, що становило 1/5 населення всього Києва. Підданих Пустинню-Микільського монастиря

²³¹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 40 об.

²³² ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 441–442.

²³³ Дашкевич Я. Вірменське самоврядування Києва в межах магдебурзького права XV–XVII ст. // Самоврядування в Києві... С. 133–136; Les Arméniens à Kiev (de la deuxième moitié du XIII au XVII siècle // Armenian studies études arméniennes in memoriam haig berbérien / Dickran Kouymjian editor. Lisboa, 1986. P. 185–214.

налічувалося близько 300 осіб, Михайло-Видубицького монастиря – близько 120²³⁴.

Королівські ревізори у 1552 р. нарахували у Києві на 6450 будинків («домовъ в мѣстѣ, кромѣ церквей а шпиталевъ ручьяцкихъ а оръмянскихъ польпятаста»), але при цьому зазначили, що ретельного опису їм зробити не вдалося через спротив намісників своди та городничого, які відмовилися надати правдиві свідчення щодо воеводських доходів та маєтностей²³⁵. Можна припустити, що на Подолі на той час мешкало близько трьох тисяч киян. Якби до них населення з Печерського містечка, Верхнього міського передмість, то загальне число мешканців Києва на середину XVI ст. дорівнюватиме приблизно 4,5 тисячі. У 1571 р. кількість будинків («димів») на Подолі обраховується приблизно 655 ($\times 6 = 3930$) у Печерському містечку і Верхньому місті майже 300 ($\times 6 = 1800$). Таким чином, населення Києва на початок 1571 р. могло становити близько 6 – 6,5 тисяч. Унаслідок епідемії чуми, що лютувала в Києві у 1571/1572 рр., воно значно скоротилося, про що згадується в заповітах киян²³⁶. Згідно з даними люстрації Київського воеводства 1622 р., у місті нараховувалося 1750 будинків (d wszystkich osiadłych różnych jurysdykcji), що могло складати 11 тисяч мешканців²³⁷. Переважна більшість міщан на той час ходила під міською юрисдикцією, доказом чого є дані податкового тарифу Київського воеводства 1628 р., який зафіксував суми щорічного податку: піддані замку сплатили 120 пол. зол., а магдебурзькі міщани – 900 пол. зол.²³⁸

Відомо, що найбільшими містами у Речі Посполитій вважалися ті, що мали число мешканців понад 10 тисяч. Такими на початку XVII ст. були: Гданськ (70 тис.), Варшава (30 тис.), Краків (28 тис.), Познань (20 тис.). У таких містах, як Торунь, Ельблонг, Люблин нараховувалося приблизно по 10 тисяч мешканців²³⁹. Найбільшим містом на українських землях був Львів, де у другій половині XVI ст.

²³⁴ ЦДАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 442 зв. – 449 зв. За підрахунками І. М. Сидоренка, у цій частині Києва до 1707 р., тобто до початку побудови Печерської церкви, нараховувалося 955 дворів, а загальна чисельність населення Києва на той час могла становити 23,3–26,4 тис. осіб. Див.: *Перковський А. Л.* Про чисельність населення м. Києва на початку XVIII ст. Джерела до історичної демографії України. К., 1992. Вип. 1. С. 144–156.

²³⁵ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 42, 46 об.

²³⁶ Див., наприклад: РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 18, 19.

²³⁷ *ŽD*. Т. XX. S. 56.

²³⁸ *ŽD*. Т. XX. S. 75–76; Архив ЮЗР. Ч. VII. Т. I. К., 1886. С. 380. (Копія з гродської книги 1631 р.)

вській міській агломерації

найменше 22–23 тис. жителів²⁴⁰. Отже, за демографічними даними Київ вважався «середнім» містом Речі Посполитої між 30–40-х років чисельність його населення залишалася стабільною і на кінець 40-х років могла скласти близько 20 тис. осіб, що відзначають також інші дослідники²⁴¹. Серйозні соціальні події середини XVII ст. населення значно пошкодили, що на Подолі нараховувалося всього 635 дворів мешканців²⁴².

Процес, що розпочався у країнах Заходу в XI–XII ст. з колонізацією на «німецькому праві». З плином часу вплив пересунулася із заходу на схід і південний схід, охоплюючи Польське, Польське королівства, а згодом – Литовське, до складу якого входила Київщина. Процес функціонування «німецького права» в Україні починається з 1499 р., можна припустити, що місто Київ прийняв його – грудня 1498 р. Запровадження магдебурзького права в прикордонних містах Великого князівства Литовського в перехідній ситуації, викликало значні труднощі, але, незважаючи на цю обставину, в Україні були розв'язані на користь нової міської влади. Для мешканців – під судового підпорядкування – започаткувало новий етап у самоназви міста Києва.

У Європі, так і у Великому князівстві Литовському, були правову основу, на якій кожне місто мало свої привілеї, вони є головними (базовими) джерелами права, у тому числі й Києва. За попередньою традицією можна поділити на такі групи: привілеї на магдебурзькому праві; звільнення від мит та митні регламенти; надання на міські землі; привілеї на самоуправління; у становлять привілеї у справі функціонування міської влади, про котрі йтиметься у наступних розділах. Вони були переважною більшістю київських

²⁴⁰ Пльова XVI–XVIII ст. (соціально-правові

²⁴¹ По вид.: *Боплан Гійом Левасер де. Опис Соціально-топографія Києва...* С. 179.

²⁴² *Закревский Н. Описание Киева. К., 1868.*

привілеїв не дійшли до нашого часу, спираючись на їхні пізні піі, можемо вповні скласти уявлення про той обсяг пільг і пр мала міська громада. Численні звернення представників кії міської влади до володарів країни з проханнями підтвердити і леї свідчили про їхню неабияку цінність і вагу для міщанської ноти.

Розміри території і чисельність населення, що знаходили юрисдикцією міської влади, у різні часи були неоднаковими. Пс до Вільна, Полоцька та інших значних міст Великого княз Литовського, у Києві з наданням магдебурзького права лише ча населення було передано під присуд вїта. Наприкінці XVI – п чатку XVII ст. намітилися тенденції до розширення меж міськ риторії і збільшення числа мешканців, підпорядкованих міс урядові. У Києві склався своєрідний просторовий поділ, не г манний містам із магдебурзьким статусом, що було зумовлене никами як географічного характеру, зокрема особливостями ре так і соціального (адміністративна різномірність, наявність юрі а також традиціями забудови території міста, що існували ще ньоруські та литовські часи.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА СТРУКТУРА МІСЬКОЇ ВЛАДИ

3.1. Війтівство і лава

У XIII–XIV ст. у містах Польського королівства разом із поширенням різновидів міського права (магдебурзького, хелмінського, шродського) запроваджувалися уряди війтів, які при заснуванні нових поселень діставали в нагороду в тимчасове ленне або вічне володіння звільнені від податків земельні ділянки, садибу, різні джерела прибутків (млини, корчми, лазні та ін.) та доходи від судочинства. Війти очолювали судову колегію – лаву, їхньою основною компетенцією було здійснення судочинства. Якщо протягом зазначеного періоду війт був головною особою в системі управління містом, а його уряд був, як правило, «дідичним» (тобто спадковим), то в XV ст. зросла роль і вагомість міських рад, до яких обиралися представники міської верхівки. Сконцентрувавши поступово всі важелі міської влади у своїх руках, ця нова правляча еліта обмежила компетенцію війтів і підпорядкувала їх раді. У більшості польських міст ради викупили війтівство і почали призначати на певний термін судових війтів для відправлення судочинства, розширивши в такий спосіб межі самоврядування¹.

У містах Великого князівства Литовського війтів призначали або обирали переважно з-поміж представників міщанської верхівки, хоча серед кандидатур на цей уряд часто траплялися й бояри-шляхта, яких висували зверхники міст – великий князь чи приватний власник. Скуповування війтівств радами в містах цієї країни було явищем малопоширеним і пізнім. Тому війт у містах Великого князівства Литовського досить довго зберігав окремішність стосовно органів

¹ Ptaśnik J. Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. Kraków, 1934. S. 44–51; Niwiński M. Wójtostwo krakowskie w wiekach średnich. Kraków, 1938. S. 21–129; Maisel W. Sądownictwo miasta Poznania do końca XVI w. Poznań, 1961. S. 27–88; Myśliński K. Wójt dziedziczny i rada miejska w Lublinie. Lublin, 1962. S. 13–141; Stankowa M. Kancelaria m. Lublina XIV–XVIII w. Warszawa, 1968. S. 29–35; Kamińska K. Lokacje miast na prawie magdeburskim w ziemiach polskich do 1370 r. Toruń, 1990. S. 139; Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1999. S. 93; Załęska M. Wójtostwa dziedziczne w miastach Małopolski w późnym średniowieczu. Warszawa, 2005. S. 11–81.

міського самоврядування, виступаючи самостійно або як репрезентант зверхника міста².

У XV–XVI ст. вйтівства надавалися великим князем литовським в основному представникам військово-службового стану як «жовнірський хліб» у нагороду за службу. Варто підкреслити, що вйтіти брали активну участь у численних війнах, які вело Велике князівство Литовське у XVI ст., оскільки багатьом із них випадала можливість отримати за це певні пільги, грошові винагороди, маєтності, а деяким – навіть отримати шляхетство. Така ж практика була розповсюдженою і в містах Корони Польської³. Військова служба вважалася обов'язковою для «дідичних» вйтітв, оскільки до цього їх зобов'язувало ленне право⁴.

У містах Речі Посполитої вйтівства становили вигідний об'єкт, яким королі охоче розпоряджались на користь своїх вірних слуг. Траплялися випадки, коли вйтівство переходило до рук короля кадуковим правом⁵ після смерті особи, що його тримала, а король надалі надавав цей уряд шляхтичам за особливі заслуги. В інших випадках король офіційно викупував вйтівство і надавав його на визначений привілеєм термін. Найбільш вигідним для міст було викуплення вйтітв коштом міської громади. Щоправда, це траплялося досить рідко і було властиве тільки найбільш економічно розвиненим міським осередкам. Оскільки вйтівський уряд забезпечувався чималим

² Дружчыц В. Войты і их улада у беларускіх гаспадарскіх местах з майдэборскім правом // Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Менск, 1928. Кн. 3. Т. 2. С. 241–298; Jaworski I. Studia nad ustrojem miast na prawie niemieckim w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Jagiellonskiej // Rocznik Prawniczo-Wileński. Wilno, 1931. Т. 5. С. 297–352; Копытский З. Ю. Магдебургское право в городах Белоруссии (конец XV – первая половина XVII в. // Советское славяноведение. 1972. № 5. С. 26–41; Bardach J. Ustrój miast na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim do połowy XVII wieku // O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988. С. 118–119; Alexandrowicz S. Gospodarcze, prawne i etniczne osobliwości sieci miejskiej ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVII w. // Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy / Red. J. Wyrozumski. Kraków, 1996. С. 72–76.

³ Szczygielski W. Obowiązki i powinności wojskowe miast i mieszczaństwa w Polsce od XIII do połowy XV wieku // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. 1960. Т. V. С. 441; Zajączkowski S. Obowiązki wojskowe wojtów w państwie polskim w okresie monarchii stanowej // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. 1978. Т. XXI. С. 40–42; Jarmolik W. Służba wojskowa wojtów podlaskich // Zeszyty Naukowe Muzeum Wojska. 1991, z. 5; Makarau M. Witebskie prawo miejskie w XVI wieku // Zapiski Historyczne. Т. LXVIII, zes. 1. R. 2003. С. 15–16.

⁴ Załęska M. Wójtostwa dziedziczne w miastach Małopolski w późnym średniowieczu. С. 148–153.

⁵ Кадукове право (*Jus caducum, jure caduco*) – юридичний термін на означення успадкування маєтності без права передачі нащадкам або іншим особам, визначеним заповітами; походить від лат. *cado* – спадати. Див.: Glogier Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana. Warszawa, 1972. Т. 2. С. 302.

маєтком і був гарантованим джерелом доходів, сталося так, що наприкінці XVI ст. більшість міських війтівств опинилася в руках магнатів і заможної шляхти⁶.

Цілком інша ситуація склалася в Києві. З наданням міській громаді привілеїв 1514 і 1516 рр.⁷ компетенція війтівської влади в місті значно розширилася. Відтоді міщани були остаточно звільнені від влади воеводи та його урядників і підпорядковані виключно війтівському суду. Війт, своєю чергою, також звільнявся від присуду воеводи і в «судових справах» став підлягати безпосередньо королівській владі: «а войтъ ни передъ ким инымъ, толко передъ нами не иначе, толко ихъ же правомъ Нѣмецкимъ маєт отповедити, и то естли бы былъ передъ насъ позванъ нашимъ листомъ»⁸. Перший і Другий Литовські Статути та матеріали ревізії замків Київського воеводства 1570 р. свідчать про те, що київські війти були зобов'язані відбувати службу у війську⁹. Якщо в першій половині XVI ст. київське війтівство надавалося великим князем литовським здебільшого шляхтичам за військові заслуги, то з отриманням міською громадою в 1570 р. привілею на право вибору кандидата на уряд війта цей урядник ставав виборною особою. Хоча й надалі траплялися випадки призначення війта «згори» або відсторонення його від влади через втручання можновладців, однак це було радше винятком і мало тимчасовий характер.

Вибори війта

Надання 28 травня 1570 р. Сигізмундом Августом привілею київській міській громаді на вільне обирання чотирьох кандидатур із наступним затвердженням однієї з них королем¹⁰ стало важливою подією для міщан, які й надалі прагнули отримати його підтвердження. Наступники Сигізмунда Августа надавали їм такі привілеї:

⁶ *Bieniarzówna J.* Proces ograniczania autonomii miast małopolskich w pierwszej połowie XVI w. // *Małopolskie Studia Historyczne*. T. VI. Z. 1/2. 1963. S. 56–57.

⁷ Див. розділ 2.2.

⁸ Акты ЮЗР. Т. 2. № 103. С. 127.

⁹ Первый Литовский статут. Ч. 1. Вильнюс, 1991. С. 90–92 (Раздел второй. о обороне земской. Арт. 1); Статутъ Великаго князства Литовскаго 1566 р. (Разделъ второй. о обороне земской. Арт. 1) // *Временник Императорского Московского Общества Истории и Древностей Российских*. Кн. XXIII. С. 50–51; Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. М., 1989. С. 101–102 (Раздел второй: о обороне земской. Арт. 1). *ЖД*. Т. XX. С. 10. Див. також: *Ochmański J.* Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami tatarów krymskich w XV–XVI w. // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. 1960. T. V. S. 349–398.

¹⁰ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 192, л. 13–14; опубл.: Акты ЮЗР. СПб., 1862. Т. 1. № 155. С. 172–173.

Сигізмунд III двічі – 10 травня 1588¹¹ та 3 червня 1593 року¹², Владислав IV – 28 лютого 1633 р.¹³, Ян Казимир – 3 квітня 1649 р.¹⁴

Варто зауважити, що право міщан на обирання вїйта у зазначений період було винятковим і рідкісним явищем. Одним із перших його набуло місто Сянок від Казимира III, який 1366 р. постановив, що вїйта в місті щороку обиратиме міська громада¹⁵. У 1378 р. король Владислав-Ягайло надав таке ж право Львову¹⁶, яке пізніше було підтвержене привілеями Владислава II від 29 вересня 1388 р. та Сигізмунда I від 2 липня 1541 р.¹⁷ З 1591 р. львівських вїйтів по чергово призначали з числа райців і лавників. У 1642 р. львівська рада постановила, що вїйт має обиратися лише з членів ради, а 1650 р. взагалі скасувала вибори і встановила черговість між райцями на вїйтівство¹⁸.

У містах Великого князівства Литовського практика надання подібних привілеїв міщанам набула розповсюдження досить пізно. Одними з перших його отримали Вільно, Кам'янець і Ковно. Так, на прохання бурмистра, радців і всієї кам'янецької громади 8 березня 1534 р. Сигізмунд I видав «привилей потверженья мешчаномъ каменецьким на обирање войтовъ тамошних каменецькихъ межи собою». У документі зазначалося, що він є підтвердженням раніше наданого великим князем литовським Олександром привілею, в якому «єсть описано, ижъ они мають сами войта промежку себе в томъ месте нашомъ обирати доброго и годного человека, который бы ся с тымъ правомъ разумел и хто бы ему былъ любъ...»¹⁹. Проте із часом міщани втратили це право і вїйтівство було передане шляхтичу Мартину Туру, а згодом «доживотним правом» дісталось Гришку Івановичу в обмін на маєток Ветошки. Міська громада компенсувала вїйтові його витрати і за дозволом короля викупила цей уряд²⁰.

¹¹ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 46 зв.

¹² РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 200, л. 109–110.

¹³ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 99.

¹⁴ Там само. Арк. 134.

¹⁵ Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. Lwów, 1872. Т. III. S. 15.

¹⁶ Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упор. М. Канраль. Львів, 1998. С. 41–42.

¹⁷ Там само. С. 51–52, 249–250.

¹⁸ Ptasnik J. Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. S. 61–62.

¹⁹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 17, л. 554 об. – 556.

²⁰ Там само. У привілеї 1534 р. також підкреслювалося: «...мають они сами – и бурмистры и радцы, и вси мешчане места Каменецького войта межи собою обирати и вставляти доброго а годного человека а пожиточного месту нашому. И хто бы ся с тым правом майтборским добре разумел, а мы не маем никому того войтовства под ними отдавати, и маем их в том заховати водле привилейвъ твердостей наших на вечные часы».

У 1546 р. у місті Ковні міщани звернулися до великого князя з проханням затвердити ковенським війтом висунутого ними на цей уряд бурмистра Юрія Пециговича. Прохання ковенських міщан підтримав староста Григорій Ходкевич, а згодом великий князь задовольнив його, надавши привілей на війтівство Пециговичу 8 квітня 1546 р.²¹ Але міщани на цьому не зупинилися і спробували назавжди усталити й узаконити це право. 1584 року Стефан Баторій надав їм привілей на вільне обирання війта з-посеред чотирьох кандидатур із наступним затвердженням однієї з них на цьому уряді великим князем²². Слід зазначити, однак, що фактично віленські міщани змогли скористатися раніше наданим їм правом обирати війта тільки в 1621 р.

Очевидно, аналогічні події відбувалися і в Києві наприкінці 40-х та у 50-х рр. XVI ст., коли уряди київських війтів посідали Семен Мелешкович, Максим Хонич, Василь Черевчей. Достеменно невідомо, чи обирали київські міщани кандидатів на війтівський уряд до надання їм привілею 1570 р., хоча в ньому зазначається, що вони вже давно користувалися таким правом:

«...водлуг стародавнього звичаю за продковъ наших, славное памяти святое королей полских и великих князей литовских, и теж за щастливого панования ишого таковую волность мели: сами межю собою с посродку себе, мешан киевскихъ, войта себе обирали, которыи за обираемъ ихъ а потверженемъ ншимъ завжды в том мѣсте ишом Киевскомъ будучи, водлуг права их майдеборьского, паданого им с продковъ нших и з ласки ишого им потверженого, ими мешаны киевскими справоваль, судил и радил, на што показывали перед нами листы иши господарские с подьписанемъ руки нашое господарское, которыми листы ишими за обираемъ и ознайменемъ а прозбою ихъ войтове им от нас были потверживаны...»²³.

Однак факт користування таким правом до надання привілею викликає певний сумнів, оскільки до кінця XVI ст. ця процедура не була усталеною, а остаточно ввійшла у практику лише на початку наступного століття. Посилання на «стародавній звичай» у даному випадку можна тлумачити як «формулярний зворот», яким оперували урядники великокнязівської канцелярії для закріплення традиції вибору кандидатів на цей уряд.

²¹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 30, л. 69 об. – 70.

²² Дружчыц В. Войты і іх улада у беларускіх гаспадарскіх местах... С. 259; *Kiaupa Zigmantas*. Vilniaus ir Kauno vaitų teisminės galios raida XV–XVII amžiais // Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija, 4 (49) t. Vilnius, 1974. P. 83–89; його ж. *Vaito rinkimas Kauno magistrato (XVI–XVIII a.)* // Lietuvos istorijos metraštis. 1974 metai. Vilnius, 1976. P. 13–16.

²³ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 192, л. 13 об.

Мапа-схема Речі Посполитої близько 1570 р.

Надання зазначеного привілею київським міщанами як далекоглядний політичний крок королівської влади підписання Люблінської унії 1569 р. стала активно запозичувати в українських містах адміністративні порядки та устрій польських міст, що проявилось в підтвердженні магдебурзького привілею Києву в 1570 р., встановленні того ж року війтівства в містах Київського воєводства, а згодом надання їм магдебурзького права. Від 1570 р. новообраним київським війтам королем видавались привілеї на війтівство, які узаконювали запропоновані міщанами кандидатури на уряді війта й надавали правову чинність їхній подальшій діяльності.

Підставою для видачі будь-якого документа у великокнязівській та коронній канцелярії, зокрема будь-яких надань, становила звичайна петиція* сторони (особи), що містила прохання про здійснення дарчого акту («даровизни»), акту купівлі-продажу чи надання урядів. У коронній канцелярії існував звичай подання таких звернень у письмовій формі²⁴. Подібно чинили й київські міщани, прагнучи отримати черговий привілей на війтівство: «мещане міста ншого Києва... через лист свой нам, чотырох особъ с посредка себе обравши. на отправанє того войтовского уряду годных, подали, и просили

* Петиція – лист із проханням; походить від лат. *petitio*.

²⁴ *Dyplomatyka wieków średnich...* S. 82.

нас униженє, абыхмо межи тыми одного... мещанина тамошнего киевского... дали им за войта и то листом нашим потвердили»²⁵.

Траплялися випадки, коли міщани обирали і пропонували лише одну кандидатуру на війтівський уряд для наступного затвердження її королем, що було винятковим явищем і відрізняло практику виборів війта в Києві від подібних виборів в інших містах держави, а також від практики виборів земських урядників, котрих теж обирали з-поміж чотирьох кандидатур. Часовий проміжок між виборами міщанами кандидата на війтівський уряд і отриманням привілею становив у середньому один місяць. Часто привілеї на війтівство були фактично лише формальними підтвердженнями вибору, зробленого міщанами раніше. Так, наприклад, Яцько Балика згадується як війт у виписі з київських міських книг від 25 січня 1592 р.²⁶, тобто за півтора року до отримання ним підтвердного привілею – 13 червня 1593 р. Іван Євсейович за місяць до надання йому привілею на війтівство від 10 березня 1629 р. згадується як війт уже 10 лютого того ж року²⁷. Ще одним свідченням такої практики є привілей, виданий 18 травня 1644 р. Андрієві Ходиці, в оригінальному заголовку якого читаємо: «Ствердження славетного Андрія Ходики на київському війтівстві»²⁸. У виборах київського війта брали участь тільки міські урядники. Війт обирався серед радців Старої ради, «людей добрых, годных». Обравши кандидатуру з-поміж чотирьох претендентів, урядники зверталися до короля з письмовим проханням її затвердити. Прохання київських міщан подавалися королю у формі листа-«чолобитної», що в цілому було характерним для практики таких подань ще за часів перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського, де чолобиття були ефективним діючим засобом у всіх справах, коли зацікавлена сторона або особа хотіла отримати від великого князя певні уряди чи землі. Такі чолобиття були санкціоновані звичаєм²⁹. Посередником-протектором між міщанами і королем міг виступати воєвода або хтось із впливових осіб при королівському дворі – сенаторів, земських урядників або магнатів.

Новообрані війти складали присягу на вірність королю і міській громаді. Кияни, подібно до мешканців більшості міст Речі Посполитої,

²⁵ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 200, л. 110.

²⁶ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 975.

²⁷ Там же. Д. 656.

²⁸ AGAD. MK, sygn. 189, k. 53 v. – 54 v.

²⁹ *Bardach J. Czolobicia i poklony. Kartka z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVI wieku // Wieki średnie. Medium aevum. Prace ofiarowane T. Manteufflowi w 60-tą rocznicę urodzin. Warszawa, 1962. S. 311.*

користувалися текстом присяги, вміщеним у «Порядку міських судів у Короні Польській» Б. Гроїцького:

«Я, N., присягаю панові Богу всемогутньому та найяснішому панові нашому, королеві польському і цьому місту. Хочу бути відданим своєму урядові в суді моїм і судити однаково як сусіда, так і гостя, сиріт і вдів, які палко бажать справедливості, боронити хочу, як я зі свого найвищого розуміння бачитиму і розумітиму. І тим не поступлюся через милість, гнів і страх, приятельство, неприязнь, ласку, приязнь, злу волю, дарунки, вигоду. Тож допоможи мені, Господи Боже, коли в день судний мене й увесь світ судитимеш!»³⁰.

Загалом, судячи з практики обрання київських в'їтів і міської документації, яка певною мірою віддзеркалює їхню діяльність, із кінця XVI ст. становище і позиції в'їта в місті значно зміцнилися. Він став найвпливовішою особою в міському уряді й надалі відігравав чільну роль у житті київської міської громади. Про те, що в його руках було сконцентровано чимало владних повноважень, свідчать, наприклад, виписи з київських ратушних книг, позови магістрату до різних судових інстанцій, міська кореспонденція (зокрема листи до воеводи Томаша Замойського), що видавалися від імені в'їта, радців і всього поспільства. Вони починалися з традиційного запису, де на першому місці фігурував в'їт, і закінчувалися підписами міських урядників, першим із яких також підписувався в'їт.

Київські в'їти (персоналії)

Ганко Онкович Михайлович був першим із київських в'їтів, ім'я якого дійшло до нашого часу завдяки листу-посесії від 15 квітня 1542 р., що зберігається в «Archiwum Sławuckie Sanguszków» у Кракові. Згідно з королівським привілеєм, через справцю Київського воеводства князя Андрія Михайловича Сангушка-Кошерського Андрієві Онковичу надавалося право на володіння селищами, що перед тим «войт старый киевский небожчик Ганко Михайлович выслужил был на господаря его милости в Києве». Ці землі колишній київський воевода Андрій Якубович Немирович надав в'їтові «до воли господарское», а після смерті відібрав: «... кгда тот Ганко змер, его милость пан воевода по смерти его тыи вси земли и селища, и люди к замку господарскому Києву привернул»³¹. Про які саме селища йшлося – з документа не зрозуміло, але в актах Литовської метрики за 1511 рік згадується про одне таке надання, яке можна вважати за в'їтівське: «Мѣщанину киевскому Ганку дано три земли пустовскихъ

³⁰ Переклад із польської за: ЦДІАУК. Ф. 32, оп. 1, спр. 8, арк. 9.

³¹ APKr. Archiwum Sanguszków. Teki rzymskie. Teka IV, plik 42.

в Киевском повѣте на имя Гудинова, а Стрежова, а Санковщина»³². Згодом онук померлого війта виклопотав у короля повернення цих земель. Той факт, що маєтність була вислужена, свідчить про належність цього війта до боярського (зем'янського) стану, що підтверджується і даними ревізії Київського замку 1552 р., де в переліку зем'янських родин згадується «домъ Аньдреевъ Онковича боярина»³³, нащадка війта. За 1508–1514 рр. маємо відомості про віленського радцю Богдана Онковича, заможного землевласника у Віленському повіті, який міг бути родичем тогочасного київського війта³⁴. У середині XVI ст. у Києві мешкав цілий рід Онковичів, імена яких (Логвин, Євдокія, Андрій, Ірина) зафіксовані у Пом'янику Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря³⁵. Один із представників цього роду в 1552 р. був власником села Ходорово, що знаходилося у трьох милях від Канівського замку³⁶.

Ім'я наступного війта стало відомим із книги Литовської Метрики, де 1524 р. зафіксовано скаргу війта **Яна** (?) на київських міщан із приводу їхньої відмови забезпечувати війтівські доходи, а також бурмистра Івана Черевчєя. З останнім війт судився через те, що той перебрав на себе частину війтівських доходів, чим завдав скаржникові збитків на 100 кіп лит. гр., і надалі відмовлявся їх повернути³⁷. Цей факт свідчить про заможність бурмистра Черевчєя і його неабияку впливовість у місті. Ще у квітні 1517 р. він звернувся з проханням до великого князя підтвердити йому право на володіння в Києві «местцом городовым подде Косыня и Сколковое двора под горою»³⁸, надані воєводою А. Немировичем, що вказує на його ймовірну належність до замкових слуг. А в 1528 р. **Іван Черевчєй** уже особисто просив великого князя литовського про надання йому привілею на київське війтівство: «Биль намъ чоломъ бурмистръ мѣста Киевского Черевчєев, и просил нас, абыхмо дали ему войтовъство в мѣсте нашомъ Киевъским». 30 червня 1528 р. такий привілей йому було надано: «Ино мы на его чоломбите то вчинили: тое войтовство в мѣсте нашомъ Киевскомъ над мешчаны тамошними ему есмо дали. Маеть он тое войтовъство держати и в нем ся радити и справовати

³² Lietuvos Metrica. Knyga Nr. 9 (1511–1518). Užrašymų knyga 9. Parengė K. Pietkiewicz. Vilnius, 2003. S. 219.

³³ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 41.

³⁴ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8. Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antonavičius. Vilnius, 1995. S. 144–145, nr 112; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 9. S. 259–260, nr 442.

³⁵ НБУВ. ІР. Ф. 537 П/1743, арк. 35.

³⁶ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 25 зв.

³⁷ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 14, л. 158.

³⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 9. S. 360, nr 662.

подлугъ права их майтбарьского и привилія нашего, которым на то в себе маеть»³⁹. Можемо припустити, що Іван Черевчей перебував на вйтівському уряді й надалі – у 30-х роках XVI ст., хоча документального підтвердження цьому не віднайдено.

Ім'я наступного вйта – **Яна Дхоревського** – зафіксовано в акті купівлі-продажу будинку від 10 серпня 1544 р., засвідченого ним самим та міськими урядниками Єськом Черевчейовичем, Максимом Хоничем і Федьком Кушніром⁴⁰. Дхоревський, як свідчить його прізвище та ім'я, за походженням був поляком. Цей уряд він отримав у нагороду за військову службу, про що дізнаємося зокрема із матеріалів ревізії 1552 р., де в переліку жовнірських будинків у місті згадується і «Дхаровского домъ»⁴¹.

У березні 1548 р. вйтівський уряд у Києві вже посідав **Семен Мелешкович**⁴². У виписі з київських ратушних книг від 14 червня 1551 р. він згадується як бурмистр⁴³. С. Мелешкович належав до відомої заможної міщанської родини, представники якої займали різні уряди в магістраті впродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст. У ревізії 1552 р. серед міщан, «которые под мєстьскимъ правомъ сєдятъ дома своими», згадуються деякі представники цього роду: Яків, Гришко, Семен, Степан Мелешковичі⁴⁴. Є підстави вважати, що у другій половині 50-х – на початку 60-х років XVI ст. вйтівський уряд знову належав Семенові Мелешковичу. Привілесм від 12 квітня 1558 р. Сигізмунд Август підтвердив йому право на володіння селом Юр'івцями над річкою Вітою, купленим за 50 кіп лит. гр. у київських зем'ян Богдана Степановича Дублянського та Феді Золотушної, а також островом і селом Чатановим над Десною, набутими від Льва Івановича Волковича і Марини Борисівни за 60 кіп лит. гр.⁴⁵

На початку 50-х років XVI ст. вйтівський уряд у Києві обіймав **Максим Хонич**, литвин (білорус) за походженням. Відомо, що 14 червня 1551 р. він як вйт засвідчив акт купівлі Ходикою-Кобизевичем крамної комори у київського міщанина Романа Гарволитина⁴⁶.

³⁹ Білоус Н. О. Привілеї на вйтівство київським міщанам Черевчєям // АУ. К., 2002. № 4–6. С. 241.

⁴⁰ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 987.

⁴¹ Там же. Л. 41 об.

⁴² Там же. Д. 22.

⁴³ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 21; Палеографический изборник. Материалы по истории южно-русского письма в XV–XVIII вв. К., 1899. Вып. 1. С. 5. № 14.

⁴⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 40.

⁴⁵ Там же. Д. 43, л. 50–51. Опул.: Метрыка Вялікага Княства Літоўскаго. Кніга 43 (1523–1560). Падрыхтаваў В. С. Мянжынскі. Мінск, 2003. № 43. С. 97–98.

⁴⁶ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 21; Палеографический изборник. Материалы по истории южно-русского письма ... № 14. С. 5.

У ревізії Київського замку 1552 р. він згадується як «Максимъ войтъ»⁴⁷. Численний рід Хоничів (Лазор, Максим, Андріан, Андрій, Марфа, Павло, Євгеній та ін.) зафіксовано у Пом'янику Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря⁴⁸.

Після смерті С. Мелешковича, у другій половині 1563-го та в 1564-му роках війтівський уряд посідав шляхтич **Богущ Ленкевич**, який отримав його, будучи до того замковим слугою. За дозволом воєводи Григорія Ходкевича він придбав у замкового слуги Яна Балбера будинок із земельною ділянкою біля замку, а 12 січня 1564 р. дістав королівський привілей, що підтверджував йому право на володіння цією нерухомістю⁴⁹. У січні того ж року він поскаржився на намісника воєводи Йосифа Немирича за образу честі й поранення. У скарзі згадується, що намісник «на поштвост его сегал и словы доткливими ку почтвості его примовляял», «и раненьє на члонках его руки правое и о кривды, и о тиски над привилья и вольности ихъ местьские»⁵⁰. Невдовзі після цього конфлікту Б. Ленкевич втратив війтівський уряд.

Наступником Ленкевича став **Юрій Климович**. У ревізії Київського замку 1552 р. у переліку міщан магдебурзької юрисдикції поряд з ім'ям війта М. Хонича згадується Юрко Климович, будинок якого, очевидно, був розташований поруч із війтівським, що певною мірою вказує на його приналежність уже тоді до міщанської верхівки. У березні 1564 р. Юрій Климович, будучи бурмістром, унаслідок конфлікту магістрату з воєводою князем Костянтином Острозьким, був ув'язнений замковими слугами за відмову сплачувати воєводі надмірні суми (200 кіп лит. гр.) із міських шинкових прибутків⁵¹. Через рік – у липні 1565 р. – він уже виконував функції війта⁵², але незабаром був відсторонений від уряду. Надалі його ім'я згадується у поборовому реєстрі Києва 1571 р. в переліку заможних міщан магдебурзької юрисдикції⁵³.

У 1566–1567 рр. на війтівському уряді перебував **Василь Червчей**. Уперше в ролі міського урядника він виступає в березні 1548 р.⁵⁴, а в 1562 р. згадується як бурмістр. Під час конфлікту маршалка господарського Скумина Львовича Тишкевича з міщанами у жовтні 1562 р., що виник через відмову міщан давати «комьяги під

⁴⁷ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 40.

⁴⁸ НБУВ. ІР. Ф. 537 П/1743, арк. 35.

⁴⁹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 39, л. 592–593.

⁵⁰ Там же. Л. 588 об.

⁵¹ Архив ЮЗР. Ч. 8. Т. 5. № 64. С. 144.

⁵² РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 20.

⁵³ ЦДАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 426, 429.

⁵⁴ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 21.

посольство в Орду», В. Черевчей фігурує поряд із війтом С. Мелешковичем. За свій спротив обидва були побиті слугами Тишкевича, який до того ж намагався посадити їх до в'язниці⁵⁵. В. Черевчей належав до відомої київської міщанської родини, представники якої в різні часи обиралися радцями (Єсько, Матвій, Федір, Григорій, Яцько), а також активно займалися торгівлею, виїжджаючи до Любліна (Микита, Миколай, Іван, Олександр). Будучи бурмістром, він не полишав занять торгівлею, про що свідчить подана ним 9 червня 1563 р. скарга до люблінських міських книг на познанського єврейкупця Майєра, який не виконав умови підписаного між ними контракту⁵⁶. Його війтівство також було короткотривалим – мабуть, у 1567 р. він помер.

Протягом недовгого часу війтівський уряд обіймав **Станіслав Соколовський**, котрий, як і деякі з його попередників, набув цей уряд у нагороду за військову службу. За даними ревізії Київського замку 1552 р., у переліку жовнірських будинків у місті першим згадується «ляха Стасєв домъ»⁵⁷, власник якого, можливо, став війтом. На прохання війта С. Соколовського і всіх міщан київський каштелян Павло Іванович Сапега 7 лютого 1568 р. видав листа з розпорядженням про передачу під міську юрисдикцію Труханового острова, відібраного згідно з вироком великокнязівського суду у Пустинно-Микільського монастиря⁵⁸. Востаннє як війт Соколовський згадується у вирокі сеймового суду в справі за скаргою турецьких купців-вірмен на київського каштеляна Сапегу про пограбування з його відома козаками купецького каравану під Остерським замком, що сталося, напевно, у квітні 1570 р.⁵⁹ Тут війт виступає поряд із замковими урядниками, що вказує на його підзвітність та залежність від воєводської адміністрації, а також про можливе призначення війта згори, а не обрання його міщанською громадою. (На думку деяких істориків, С. Соколовський міг бути номінований на київського біскупа, що могло відбутися у травні 1570 р., коли кияни отримали при-

⁵⁵ Архив ЮЗР. Ч. 8. Т. 5. Дополнение № 6. С. 471–472.

⁵⁶ APL. Księgi miejskie lubelskie. Ks. 190, k. 89.

⁵⁷ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 41 об.

⁵⁸ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 250.

⁵⁹ У зв'язку з цим каштелян притягнув до відповідальності ротмістрів Київського та Остерського замків, київського намісника Василя Рая, київського городничого Михайла Дівочку, а також київського війта. У ході розслідування справи та під час опитувань потерпілих купців з'ясувалося, що вони, по-перше, вирушили до Московської землі, не маючи відповідного дозволу на проїзд; по-друге, вони не змогли довести жодних доказів причетності київських урядників до погрому. РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 192, л. 30 об. – 33; опубл.: Архив ЮЗР. Ч. 8. Т. 5. № 84. С. 187–189; Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина. № 112. С. 145–147.

вілей на обирання 4-х кандидатур на уряд війта, і був номінатом на цьому уряді до 1572 р.⁶⁰).

Київські міщани, отримавши привілей від 28 травня 1570 р., очевидно, таки обрали нового війта – **Гаврила Роя**. Його прізвище міститься в переліку магістратських міщан 1552 р.⁶¹ Від початку 50-х років він був міським урядником⁶². У поборовому реєстрі Києва 1571 р. Г. Рой фігурує серед заможних київських міщан, які сплатили податок до господарської скарбниці від «диму» та від городу 20 пол. гр.⁶³. Найраніша документальна згадка про нього як війта міститься у випісі з київських ратушних книг від 8 липня 1572 р., де йдеться про те, що «славетний» Ігнатій Богданович Маликович прийшов до «суду нашего права майдебурского ратуши места Киевского, войта на тот час будущего шляхетного пана Гаврила Климентовича Роя, бурмистра пана Фица-Кобызевича, радцу пана Степана Мелешковича, лавницы и присежницы...» для вписання тестаменту своєї тещі⁶⁴. У середині 1575 р. він був усунутий з уряду, а його місце тимчасово зайняв бурмистр Семен Коначкович⁶⁵. Сталося це через зловживання війтом своїм службовим становищем і внаслідок порушення процедури судочинства під час розслідування в міському суді справи Андрія Кошколдейовича, який 8 грудня 1573 р. був ув'язнений із його відома⁶⁶.

Із середини 1576-го до кінця 1580 р. війтівський уряд посідав брат колишнього війта В. Черевчея **Федір Черевчей**. Його кандидатуру висунули представники міської громади:

«мещане и все посполство места нашего Киевского ведлугъ листовъ-привилеявъ от продка нашего Жикгимонта Августа, короля полского, имъ даных, обравши с-посродку себе, мещан киевских, чотырох особъ-електов на войтовство киевское, меновите с тых чотырох обранных одного, Федора Черевъчея, залсаючи до нас через братью свою, мещан киевских, прислали, и листом своим ознакомили, бьючи нам чолом, абыхмо их водле того права и привилею... Федора Черевъчея, за войта имъ дали и листомъ нашим потвердили».

Королівським привілеєм від 6 липня 1576 р. він був затверджений на уряді. При цьому зазначалося, що новообраний війт «маст...

⁶⁰ Петров Н. Киевское латинское бискупство и столовое бискупское имене Фастов. Ч. 3 // Киевские епархиальные ведомости. 1876. Отд. 2. № 16. С. 496-497; Iwanicki K. Kościoły i kaplice w Kijowie. W., 1931. S. 28.

⁶¹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 40 об.

⁶² Там же. Д. 249, л. 73-73 об.; Архив ЮЗР. Ч. 8. Т. 5. № 64. С. 144.

⁶³ ЦДАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 429.

⁶⁴ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 18, л. 5.

⁶⁵ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 411.

⁶⁶ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 195, л. 176 об. – 178; Архив ЮЗР. Ч. 8. Т. 5. № 97. С. 219-222.

во всемъ слушне и рядне ся справовати и ку подданым нашим мешчаном киевским без их обтяжливости, водлуг права их майдеборского и привилея от продков наших им даных и от нас потверженных, заховати»⁶⁷. Уперше серед київських міських урядників він згадується ще в березні 1548 р.⁶⁸ Отже, вйтівський уряд він посів, будучи вже особою похилого віку, і, ймовірно, на початку 1581 р. помер.

Привілеєм короля Стефана Баторія від 15 лютого 1581 р. київським вйтом було затверджено **Семена Конашковича**. У 1573 р. він згадується як «рочний бурмистр». У привілеї зазначалося, що міщани, «електовь чотырох на войтовство киевское обравши и о том нам ознаймивши», просили за одного з них – Семена Конашковича. Король затвердив обрану міщанами кандидатуру, а також права та доходи нового вйта⁶⁹. Посісти цей уряд С. Конашковичеві допомогло, напевно, ще й те, що він був учасником Інфлянтської війни 1578–1580 рр. Про його участь у війні свідчить скарга міських урядників на ротмістра Київського замку К. Стужинського. 29 серпня 1579 р. після від'їзду С. Конашковича та інших міщан із воєводою «у войско на службу его кор. мл. земскую за границу земли Московское, в неведомости их самых, не маючи дей до них жадное причины, безправне над привилея волности и право их местское албо и през листы гедрьские яко кглейтовный... с канцелярий его кр. мл. так у Варшаве, яко и у Вилни на то им даные»⁷⁰ ротмістр пограбував майно бурмистрів А. Гридковича та С. Конашковича, а також учинив наїзд на фільварок останнього під назвою «Багричів», де «моцне кгвалтом вси статки, яко кони, волю, пашню всякую, збоже старое у гумне и на поли, также у пасецы бчолу пасечную, побрал»⁷¹.

З кінця 80-х років XVI ст. до початку 1592 р. вйтівський уряд обіймав **Федір Волк**, імовірно, нащадок полоцьких бояр, які в середині XVI ст. переїхали на Київщину, вживали три гербові знаки: «Секеж», «Косьчеша», «Побуг»⁷². Федір Волк ще з молодих років брав участь у війнах, що підтверджують дані «Реестру попису вй-

⁶⁷ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 216, л. 26 об. – 27. Опубл.: Білоус Н. О. Привілеї на вйтівство київським міщанам Черевчям // АУ. К., 2002. № 4–6. С. 242.

⁶⁸ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 21.

⁶⁹ Там же. Ф. 389, оп. 1, д. 216, л. 226–226 об. Опубл.: Білоус Н. О. Привілеї на київське вйтівство XVI – першої половини XVII ст. // АУ. К., 2003. № 1–3. С. 118.

⁷⁰ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 966, л. 1 об.

⁷¹ Там же. Л. 3.

⁷² *Kojatowicz W. Herbarz gycerstwa W. X. Litewskiego, tak zwany Compedium czyli o klejnotach albo herbach, których familie stanu gycerskiego w prowincyach Wielkiego Xięstwa Litewskiego zażywają. Kraków, 1897. S. 271; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XVI до середини XVII ст. С. 58.*

ська литовського 1565 р.»⁷³. Можливо, він також був учасником Інфлянтської війни, облоги Полоцька (1579), де разом із королем знаходився і Гаврило Горностай (з 1566 р. – мінський воєвода, з 1576 р. – берестейський), якому Федір Волк служив по закінченні війни. 25 листопада 1582 р. він отримав привілей на війтівство в новозаснованому містечку Лосва Гора поблизу м. Лоїв⁷⁴, а в середині 80-х років виконував доручення Горностая, про що йдеться в документі за 1585 рік⁷⁵. Війтівство в Києві Ф. Волк міг набутися завдяки протекції того ж Г. Горностая не пізніше 1587 р. (рік смерті Горностая)⁷⁶.

Після смерті Ф. Волка функції війта деякий час виконував київський міщанин Яцько Балика, що підтверджує випис із міської книги від 25 січня 1592 р., де Балика згадується як війт⁷⁷. Однак привілей на київське війтівство цього разу отримав не місцевий міщанин – висуванець від міської громади, а шляхтич-землевласник **Еразм Стравинський**. У привілеї, виданому Сигізмундом III 25 травня 1593 р., зокрема зазначається, що Стравинський ще з молодих років, за часів короля Стефана Баторія (1576–1586), «бываючи уставичне на войнахъ напротивко людемъ неприятелскимъ, з нелитованемъ здоровья и маєтности своєї добре и пристойне зъ себе показывалъ»⁷⁸. Пізніше, згідно з королівським привілеєм від 7 квітня 1589 р., Е. Стравинський став власником села Юр'ївщина над річкою Стугною та двох селищ за Дніпром – Миловщини та Іванкова біля м. Бориспіль⁷⁹. Із часом, будучи вже писарем Київського гродського суду (1588–1590 рр.)⁸⁰,

⁷³ У «Пописі війська литовського» 1565 р., окрім Федора Волка з Новгородського повіту, згадується і Федір Васильович Волк із Троцького повіту, який ставив трьох коней. Див.: Литовская метрика. Отд. 1. Ч. 3. Книги публичных дел. Переписи войска Литовского 1528, 1565, 1567 гг. // РИБ. Петроград, 1915. Т. 33. ст. 322, 417.

⁷⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 197, л. 88 – 88 об.; АРКг. Archiwum Sanguszków. Akta rodzinne, sygn. 144, k. 3 (незасвідчена копія).

⁷⁵ ЦДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 100; *Rulikowski E. Opis powiatu kijowskiego*. Kijów-Warszawa, 1913. S. 127.

⁷⁶ Відомими є нащадки Федора Волка: син Максим у 1616 р. був ренобілітований «за рицарську відвагу», а сейм 1638 р. підтвердив шляхетство онуку Ф. Волка – Костянтину, який у 1625–1630 рр. був писарем Війська Запорозького (AGAD. AZ, sygn. 446, k. 38; *Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XVI до середини XVII ст.* С. 58); від 1634 р. – чернігівським земським писарем (РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 51 об. – 52); брав участь у Смоленській війні 1632–1634 рр., війні зі шведами 1635–1636 рр. (*Кулаковський П. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621–1648 рр. // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII ст.* Львів, 1998. С. 127; *його ж. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618–1648.* К., 2006. С. 153).

⁷⁷ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 975.

⁷⁸ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 197, л. 44.

⁷⁹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 217, л. 2 об. – 3 об.

⁸⁰ НГАБ. Ф. 1817, оп. 1, спр. 3, арк. 424 адв.; НБУВ. ІР. Ф. 61. № 1083.

як зазначалося у привілеї на вйтівство, він просив короля врахувати його військові заслуги і надати йому уряд вйта ⁸¹. Стравинському вдалося його набути завдяки впливовим протекторам, одним із яких був його брат – Мартин Стравинський, тивун і городничий троцький, маршалок господарський (1580–1590 рр.), каштелян мінський і вітебський (1590–1592 рр.) та могилівський вйт, який позичав королю Стефану Баторію гроші на Інфлянтську війну ⁸². Однак на вйтівському уряді Еразм Стравинський перебував лише три тижні. Очевидно, що він втратив його внаслідок конфлікту з міською громадою, яка відмовилась підпорядковуватися владі призначеного «згори» вйта. Після цієї невдачі Стравинський отримав нове призначення і переїхав до Троцького воєводства. У джерелах за 1597 рік він згадується вже як поборця цього воєводства ⁸³, ще пізніше – як троцький конюший (1603–1625 рр.). Будучи досвідченим військовим, він брав участь у воєнних діях 1600–1611 рр., потрапив у полон і вісім років перебував в ув'язненні у Нижньому Новгороді ⁸⁴. У 1623–1631 рр. Стравинський посідав уряд чернігівського і новгород-сіверського лідкоморія ⁸⁵. Відомо також, що у 20-х роках володів на ленному праві вісьмома селами та «деревнями» на Новгород-Сіверщині, що ними протягом 1621–1625 рр. поступився на користь різних осіб ⁸⁶.

Після конфлікту міщан із Е. Стравинським підтвердний привілей на вйтівство отримав **Яцько Балика**. Міські урядники клопоталися за його кандидатуру перед «Панами Радами», найімовірніше, через посередництво впливового магната, київського воєводи Костянтина Острозького. У своєму листі-проханні до короля вони рекомендували Я. Балику як «мещанина тамошнього киевского, яко человека на тот уряд годного и тому месту пожитечного» і просили затвердити його на цьому уряді. Король прихильно поставився до пропозиції міщан «яко слушной», «маючи теж ведомост, же тот-то помененый Балька тым урядомъ войтовским, водлугъ описанья пра-

⁸¹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 197, л. 44 – 44 об. Оpubл.: Білоус Н. О. Привілеї на київське вйтівство ... С. 118-119.

⁸² Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мінск, 2001. Т. 6. Кн. 1. С. 427. Крім Мартина, Еразмус мав ще й інших впливових родичів, які мешкали переважно у Троцькому воєводстві, вживали шляхетський герб «Сулима»: брат Бальцер – мінський воєвода, мозирський староста, брат Криштоф – троцький земський суддя. Див.: *Kojałowicz W. Herbarz gycerstwa W. X. Litewskiego...* S. 300.

⁸³ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 200, л. 163 – 163 об.

⁸⁴ *Kojałowicz W. Herbarz gycerstwa W. X. Litewskiego...* S. 300.

⁸⁵ Кулаковський П. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621–1648 рр. ... С. 121.

⁸⁶ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 165 об. – 167; 216 об. – 217 об.; 330 об. – 331; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618-1648. С. 403–404.

ва майдебурского, годне справоват и оный належне выконувати может, а хочечы теж, абы порядки всякие в том месте нашом Киеве, яко налепшиє, захованы прикладом инших таковых мест были», затвердив обраного міщанами Яцька Балику на війтівському уряді привілеєм від 13 червня 1593 р.⁸⁷ На той час Балика був уже досвідченим міським урядником – із 1575 р. обирався радцею магістрату.

Яцько Балика – представник однієї з найбільш відомих київських міщанських родин XVI–XVII ст., імовірно, син замкового міщанина Павла Балики⁸⁸. Будучи міщанином-війтом, він уживав шляхетський герб «Абданк»⁸⁹. Його старші сини – Олександр і Созон – зробили кар’єру в міському уряді, а молодший – Богдан (Божко) – деякий час був міським писарем (1608 р.), потім брав участь у війні з Московською державою (1608–1613 рр.), про яку залишив спогади⁹⁰. На думку В. Антоновича, Я. Балика мав ще й четвертого сина – Діонісія, якого після смерті батька міщани начебто висунули на уряд війта⁹¹, що не підтверджується джерелами⁹².

Яцько Балика перебував на війтівському уряді найдовше за всіх своїх попередників і наступників – майже 20 років. У липні 1612 р. він був відсторонений від війтівського уряду через хворобу очей і нездатність урядувати: «с преїзреня Божего олснул * и болшь пререченого враду войтовства киевского отправовати не может» – зазначалося у привілеї його наступників.

Новий привілей на війтівство від 20 липня 1612 р. надано королем Сигізмундом III у Вільні **Федорові Ходиці**, якого міщани обрали згідно з «листами-привилеями, от продка нашего короля Жыкгимонта Августа имъ наданыхъ» з-поміж «електовъ чотырохъ на войтовство киевское». Новому війтові надавалося право «во всем слушне и радне ся справовати и без обтяжливости против мещаном нашым киевским, водлугъ их права майдебурского... по тому, яко и за первшыхъ

⁸⁷ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 200, л. 110 – 110 об. Опубл.: Білоус Н. О. Привілеї на київське війтівство ... С. 119.

⁸⁸ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 40 а.

⁸⁹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XVI до середини XVII ст. С. 246.

⁹⁰ «Записки київського міщанина Божка Балики про московську осаду 1612 р.». Опубл.: КС. 1882. № 7. Т. 3. С. 97–105.

⁹¹ Антонович В. Киевские войты Ходыки... С. 181.

⁹² По-перше, Діонісій Балика жодного разу не згадується ні за часів війтівства Я. Балики, ні за часів його наступника – Ф. Ходики; по-друге, у Київському літописі (1241–1621 рр.), де йдеться про відбудову міщанами церкви Успіння Пресвятої Богородиці на Подолі, зафіксовані «войт Деонисий Балыка, а по нем наставший войт пан Федор Ходыка, бурмистр Созон Балыка, сын того ж войта Балыки», з чого можна зробити висновок, що Яцько мав ще і друге ім’я, церковне, – Діонісій.

* Слово «олснул» означає тут буквально: засліп, став сліпий, походить від польського *olsnąć*.

войтовъ києвськихъ бывало заховати и тоє войтовъство києвское зо всими єго належностьюми, доходы и пожытъки, здавна єму належачыми, держати и уживати аж до живота своего»⁹³.

Ф. Ходика був сином мозирського купця, вихідця з вихрещених татар Федора Ходики-Кобизевича, який помер у 1569 р. Наприкінці 70-х років він переїхав до Києва, де вже на той час мешкали його рідний брат Василь Ходика і дядько Устим Фіц-Кобизевич, які були радцями. У 80–90-х рр. Ф. Ходика обирався радцею, при цьому активно займався торгівлею, їздячи до Любліна⁹⁴. Королівським привілеєм від 27 березня 1589 р. на вальному коронному сеймі у Варшаві йому було надано привілей на шляхетство⁹⁵. На початку 1619 р. козаки вчинили спробу усунути його з вїтївського уряду⁹⁶, а навесні 1625 р. стратили⁹⁷.

У червні 1625 року на вїтївський уряд було обрано сина колишнього вїйта Семена Конашковича **Артема Конашковича**. 1606 року він згадується як купець і міщанин київський, посланець від магістрату до королівського уряду з проханням підтвердити привілей, виданий киянам 23 жовтня 1604 р. московським царем Дмитрієм Івановичем⁹⁸. У 1610 р. обирався радцею⁹⁹, а в липні 1614 р. заступав на уряді бурмиистра Созона Балику («Артем Семенович Конашко, бурмиистр на местцу рокового бурмиистра Сизона Балики будучим»¹⁰⁰). У 1619 р. згадується як «рочний бурмиистр», а наступного року – уже як радця Старої ради¹⁰¹. Після загибелі вїйта Ф. Ходики Артем Конашкович разом із радцею Василем Хурсевичем були делеговані магістратом до воєводи з листом, де йшлося про розправу козаків над вїйтом Ф. Ходикою. У листі містилося також прохання до воєводи надати аудієнцію посланцям і вислухати їх. Можна припустити, що тоді ж вони просили Т. Замойського підтримати кандидатуру А. Конашковича як майбутнього вїйта і виступити посередником-протектором між ними і королем для надання йому привілею на вїтївство¹⁰². Очевидно, що в червні того ж року король надав А. Конашковичу такий привілей, про що свідчить лист міських урядників до

⁹³ Biblioteka Kórnicka PAN. Rkp-323, k. 59–59 v. Опубл.: Білоус Н. О. Привілеї на київське вїтївство... С. 120.

⁹⁴ APL. Księgi miejskie lubelskie. Ks. 159, k. 246.

⁹⁵ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 583.

⁹⁶ AGAD. AZ, sygn. 289, k. 123.

⁹⁷ AGAD. AZ, sygn. 337, k. 40. Докладніше про це див. розділ 5.3.

⁹⁸ AGAD. Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 8087.

⁹⁹ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 235.

¹⁰⁰ ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 60.

¹⁰¹ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 221.

¹⁰² AGAD. AZ, sygn. 337, k. 41.

воєводи від 26 червня 1625 р., де він фігурує вже як війт ¹⁰³, а надалі згадується як «упривілейований». А. Конашкович обіймав війтівський уряд неповних три роки і на початку 1628 р. помер. У Пом'янику Межигірського монастиря він записаний під церковним ім'ям як «Євстратій Конашкович, войт киевский» ¹⁰⁴.

На прохання київських міщан король Сигізмунд III 25 лютого 1628 р. надав привілей на війтівство синові колишнього війта Я. Балаки – **Созонові Балаці** ¹⁰⁵. У привілеї зазначалося:

«...Надаючи йому як київському війтові в усьому слушно і порядно судити без обтяжливості для київських міщан, згідно з їхнім магдебурзьким правом і привілеями, наданими їм нашими предками та нами підтвердженими так, як було за перших війтів, залишити. І те війтівство київське з усіма прерогативами, доходами, здавна до того уряду належними, йому тримати і вживати аж до смерті» ¹⁰⁶.

Созон Балака посів війтівський уряд, уже будучи досвідченим міським урядником. Ще в серпні 1615 р. він заміщував на уряді відсутнього на той час у місті війта Ф. Ходику («на местцу пана Хведора Ходьки, войта киевского будучимъ») ¹⁰⁷. Тричі згадується як «рочний бурмистр»: у 1614 ¹⁰⁸, 1616 ¹⁰⁹, 1622 ¹¹⁰ рр., що свідчить про його неабиякий авторитет і вагомість серед міських урядників. На його клієнтарні зв'язки з родиною Замоївських вказує листування з київським воєводою Томашем Замоївським, а також факт навчання його сина Георгія у Замоївській академії у 1642/1643 рр. ¹¹¹

На початку 1629 р. помер С. Балака, і київські міщани обрали нового війта – **Івана Євсейовича**, який у виписі з ратушних книг від 10 лютого того ж року вже згадується як київський війт ¹¹². Згідно зі звичаєм міські урядники просили короля Сигізмунда III про затвердження кандидатури на війтівському уряді відповідним привілеєм, який і був наданий І. Євсейовичу 10 березня 1629 р. ¹¹³ Уперше серед

¹⁰³ Ibid. К. 42–42 v.

¹⁰⁴ НБУВ. IP. Ф. 375/374 С, арк. 241 зв.

¹⁰⁵ AGAD. MK, ks. 176, k. 202.

¹⁰⁶ Ibid. К. 202–202 v. Переклад із польської. Опубл.: Білоус Н. О. Привілеї на київське війтівство ... С. 120–121.

¹⁰⁷ ЦДАУК. Ф. 132, оп. 1, спр. 14.

¹⁰⁸ ЦДАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 60.

¹⁰⁹ ЦДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 213 зв. – 214.

¹¹⁰ ЦДАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 81.

¹¹¹ Album studentów Akademii Zamojskiej 1595–1781 / Oprac. H. Gmiterek // Archiwum dziejów oświaty / Pod red. K. Bartnickiej. Warszawa, 1994. S. 180.

¹¹² РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 656.

¹¹³ AGAD. MK, ks. 177, k. 281 v. – 282. Опубл.: Білоус Н. О. Привілеї на київське війтівство... С. 121.

міських урядників він згадується в листопаді 1611 р. як радця ¹¹⁴; двічі – у 1620 ¹¹⁵ та 1627 рр. ¹¹⁶ – як бурмистр. Із березня 1630 р. й до кінця свого вйтівства (гіпотетично до травня 1631 р.) вйіт періодично був відсутній у Києві. На той час його заступали бурмистри Йосиф Ходика, Михайло Балака, Стефан Кривкович.

Наступний привілей на київське вйтівство від 19 березня 1631 р. було надано **Стефану Кривковичу** ¹¹⁷. У виписі з київських ратушних книг від 27 квітня 1607 р. він уже згадується як радця ¹¹⁸, 10 лютого 1629 р. – як «бурмистр рочний» ¹¹⁹, а 14 березня 1630 р. – «бурмистр на местцу войта» ¹²⁰. Рід Стефана Кривковича, «мещанина и райцы киевского», зафіксовано у Пом'янику Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря за 1621 рік, де вписано вже померлих на той час членів його родини ¹²¹, а в пізнішому Пом'янику – Межигірського монастиря – згадується вже «Род Стефана Кривковича, войта киевского» ¹²². Вйтівство С. Кривковича було таким же коротким, як і його попередника. Він так само прийшов на уряд у досить похилому віці і, до того ж, через тяжку хворобу вже не мав сил належним чином виконувати обов'язки «доживотного вйта». У лютому 1633 р., ще за життя, він був усунутий з уряду ¹²³.

Тоді ж міщани обрали вйітом сина загиблого Ф. Ходики **Йосифа Ходика**, якому король Владислав IV привілеєм від 28 лютого 1633 р. підтвердив вйтівство:

«...на смиренне прохання київських міщан, підданих наших, славного Йосифа Ходика на київське вйтівство висуваємо і тим нашим листом представляємо та вйітом його робимо, доручаючи йому, вже як вйітові київському, в усьому справедливо й уважно здійснювати судочинство без обтяжливостей для міщан наших київських та згідно з правом їхнім магдебурзьким, наданим їм предками нашими та ними ж підтвердженням, так, як то було за перших київських вйітів, зберігаємо і те вйітвство київське з усіма доходами та пожитками, здавна йому належними, тримати та вживати аж до смерті дозволяємо» ¹²⁴.

¹¹⁴ Архив ЮЗР. Ч. 8. Т. 5. С. 376.

¹¹⁵ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 220.

¹¹⁶ НБУВ. ІР. Ф. 61. № 788.

¹¹⁷ AGAD. МК, ks. 178, k. 285 v. – 286. Опубл.: Білоус Н. О. Привілеї на київське вйтівство... С. 121–122.

¹¹⁸ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 630.

¹¹⁹ Там же. Д. 656.

¹²⁰ НБУВ. ІР. Ф. 160. № 532.

¹²¹ НБУВ. ІР. Ф. 537 П/1743, арк. 78 зв.

¹²² Там само. Ф. 375/374 С, арк. 242 зв.

¹²³ AGAD. МК, ks. 180, k. 70 v.

¹²⁴ Там само. Переклад із польської. Опубл.: Білоус Н. О. Привілеї на київське вйтівство... С. 122.

Одночасно з цим привілеєм король 28 лютого 1633 р. видав ще три важливі для київських міщан акти, які підтверджували магдебурзькі привілеї Києву¹²⁵, право на безмитну торгівлю¹²⁶, право на вільне обирання війта та підпорядкування міщан виключно війтівському присудові зі звільненням їх від юрисдикції воєвод, намісників та інших королівських урядників¹²⁷. За часів війтівства Й. Ходики позиції магістрату в місті значно посилювалися.

Коли в середині 1641 р. помер Йосиф Ходика, міщани, згідно зі звичаєм і привілеєм на вільне обирання війта, обрали з-посеред чотирьох претендентів радцю Старої ради **Самійла Мефедовича** і звернулися до короля з проханням підтвердити обрану ними кандидатуру:

«місцевий уряд – бурмистри, радці, лавники старші та новообрані, а також усе поспільство міста Києва на вакантний війтівський уряд чотири кандидатури з-поміж себе обравши згідно з правами, наданими нашими предками і нами підтвердженими, нам, господареві, одного з них, а саме славного Самійла Мефедовича, аутентичним листом подали, б'ючи нам чолом, аби ми його на тому уряді затвердили»¹²⁸.

Привілей на «доживотне війтівство» від 26 серпня 1641 р. Мефедович отримав, будучи вже урядником із двадцятилітнім досвідом роботи в магістраті: у 1623 р. він обирався радцею¹²⁹, 1631 р. – старшим радцею¹³⁰, у 1637 р. – виконував функції бурмистра¹³¹. Окрім Самійла Мефедовича, серед міських урядників були і його родичі: рідний брат Кирило, який у 1635–1638 рр. був радцею, а в 1641 та 1649 рр. згадується як бурмистр, а також його син Самійло – войтович, який у 1653 р. обирався старшим лавником, та Данило Мефедович – лавник «сегорочний» (1658 р.).

Після смерті С. Мефедовича у 1644 р. молодший брат колишнього війта Й. Ходики – Андрій – був обраний на війтівство. **Андрій Ходика** пройшов усі кар'єрні сходинки в органах міського самоврядування – від лавника до війта. У 1630 р. він обирався старшим лавником¹³², 1631 року – радцею¹³³, у 1637 р. виконував функції

¹²⁵ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 94–101; Исторический сборник П. Муханова... № 251. С. 474–479.

¹²⁶ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 50–51, 167–168.

¹²⁷ Там само. Арк. 152 зв.

¹²⁸ AGAD. МК, ks. 186, k. 349 v. – 350 v. Переклад із польської; копія XIX ст.: НБУВ. ІР. Ф. 2, спр. 22109, арк. 1–2. Опубл.: Білоус Н. О. Привілеї на київське війтівство... С. 122–123

¹²⁹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 341.

¹³⁰ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 659.

¹³¹ НБУВ. ІР. Ф. 2, спр. 1443.

¹³² ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 112–113.

¹³³ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 658.

бурмистра¹³⁴. Королівським привілеєм від 18 травня 1644 р. він був затверджений на війтівському уряді. У привілеї наголошувалося на тому, що А. Ходика набув його, будучи досвідченим міським урядником, який користувався авторитетом серед своїх колег:

«...маючи прихильність певних осіб (протекторів) до згаданого Андрія Ходики та зважаючи на його цноти, побожність, вілданість нам у вмілому виконанні обов'язків на бурмистрівському уряді, будучи при цьому компетентним у міському магдебурзькому праві, чого набув, засідаючи з молодих років у міській раді, також маючи приязнь і згоду серед своїх колег, а особливо пильну і охочу схильність до наших послуг»¹³⁵.

При цьому, зважаючи на неспокійну передвоєнну обстановку в місті, наростання антидержавних настроїв серед міського населення, у привілеї наголошувалося на тому, що новий війт повинен усі свої обов'язки виконувати належним чином, запобігаючи всіляким виступам, а осіб, які не хотіли б підпорядковуватися його владі, карати згідно з нормами магдебурзького права¹³⁶. Війтівство А. Ходики забезпечувалося всіма належними прибутками, якими користувалися його попередники на цьому уряді. З відступом військ гетьмана Я. Радзивіла з Києва у вересні 1651 р. А. Ходика назавжди залишив Київ.

Із часом у місті відбулися нові вибори і міщани обрали війтом досвідченого урядника **Богдана Сомковича**, який ще з 1635 р. обирався радцею¹³⁷. У 1649 р. він фігурує серед «бурмистрів Старої ради»¹³⁸. Але найраніші відомості про нього як війта містяться у випісі з ратушної книги від 4 квітня 1653 р.¹³⁹ У переліку київських міщан, приведених до присяги московському цареві Олексію Михайловичу 17 січня 1654 р., він згадується під ім'ям Йов Сомкович¹⁴⁰. У травні – липні 1654 р. він очолював посольство від міської громади в Москву, що мало домогтись від царя підтвердження всіх виданих раніше київським міщанам привілеїв¹⁴¹. 16 липня 1654 р. цар

¹³⁴ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 179.

¹³⁵ AGAD. MK, ks. 189, k. 53 v. – 54 v. Переклад із польської; копія XIX ст.: НБУВ. ІР. Ф. 2, спр. 22108, арк. 1–3. Опубл.: Білоус Н. О. Привілеї на київське війтівство... С. 123–124.

¹³⁶ Там само.

¹³⁷ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 29–29 зв.; НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 179.

¹³⁸ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 125.

¹³⁹ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 257.

¹⁴⁰ Акты ЗР. Т. 10. С. 252; Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1996. Т. IX, кн. I. С. 746.

¹⁴¹ Акты ЮЗР. Т. 10. С. 605–658; Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1996. Т. IX, кн. I. С. 847–850; Крикун М. Г. Ще один невідомий універсал Богдана Хмельницького // ЗНТШ. Т. ССЛІІ. Львів, 2006. С. 542.

надав йому «жалувану грамоту» на війтівство зі щорічним утриманням у сумі 500 пол. зол. із ратушних доходів. У «грамоті» зокрема зазначалося:

«И мы великий глрь, нше црское величество, по челобитью ншие црско-го величества отчины города Києва бурмистровъ и райцов и всѣх мещанъ пожаловали і велѣли ему, Богдану Сомковичу, быти в Києве доживотнымъ войтомъ во всемъ по прежнему королевскому праву и привилию и урокъ годовой из доходовъ ратушскихъ, что издавна повелось, по пятисотъ золотыхъ полскихъ давати...»¹⁴².

Б. Сомкович перебував на війтівському уряді до своєї смерті на початку 1660 р.¹⁴³

Лентвійти

Уряд лентвійта (лат. *advocatus provincialis*) з'явився в німецьких, а згодом і в польських містах у XIII–XIV ст. Це був урядник, який заступав князя або власника міста під час проведення судових засідань у містах і селах на «німецькому праві». У XV–XVII ст. назва і компетенція цього уряду трансформувалися і вже не відповідали своєму первісному призначенню. Вони набули нової назви і значення, тобто це вже були заступники війтів, або підвійти (лат. *vice-advocatus*; пол. *podwójci*), які в той час існували в більшості польських міст і сіл¹⁴⁴. Функції лентвійтів у польських містах, як правило, виконували старші лавники. Починаючи з XVI ст. лентвійти згадуються і в містах Великого князівства Литовського, де ця назва означала особу, що заступала війта.

У Києві лентвійт уперше згадується у скарзі київських міщан на воєводу від 18 червня 1522 р.¹⁴⁵ Заміщення війта бурмистром («бурмистр на мєстцу войта») було характерним явищем для Києва в останній третині XVI – першій половині XVII ст. Особи, що заступали війтів, із часом або утверджувалися на цьому уряді (Созон Балака, Йосиф Ходика), або виконували функції лентвійта лише епізодично. Серед останніх були: Федір Миткович (1601), Олександр Балака (1607), Григорій Лойкович (1622), Матвій Мачоха (1628),

¹⁴² ЦДАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 156, арк. 1. Оригінал. Частково опубл.: Акты ЮЗР. Т. 10. № 13. Стб. 647–649.

¹⁴³ ЦДАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 169.

¹⁴⁴ Mazurkiewicz J. O zmianach treści terminu landwójt // CPH. T. XIV. Z. 2. 1962. S. 171–174; Tegowski J. Landwójtowie i sołtysi wielkopolscy XIII wieku // Społeczeństwo Polski średniowiecznej: zbiór studiów. T. VII. / Pod red. Stefana K. Kuczyńskiego. Warszawa, 1996. S. 129–134.

¹⁴⁵ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 10, л. 86; Литовская метрика. Книга записей 10 (1440–1523). Вильнюс, 1997. № 100. С. 97; Акты ЮЗР. Т. 2. № 108. С. 131–133.

Михайло Балака (1637). Двічі функції лентвійта доводилося виконувати бурмистрові Діонісію Мартяновичу: в 1606 р.¹⁴⁶, а також у 1620 р.¹⁴⁷. Після 1654 р. заступників київського вїта стали називати «субделектатами войтовства київского»¹⁴⁸ (від лат. *subdelectus* – особа, якій делегувалися повноваження). Під таким титулом 12 травня 1654 р. згадується Данило Полоцький, що заступав вїта Богдана Сомковича, який у той час вирушив до Москви¹⁴⁹.

Лава

Про початкову організацію лави (лат. *scabinalia*, пол. *lawa*) в Києві немає жодних відомостей, оскільки відповідні книги міського архіву загинули ще в середині XVII ст. Перші документальні згадки про київських лавників припадають лише на початок 70-х років XVI ст. У міських актах вони згадуються також як «лавниці», «присяжники», «присєжници», а колегія – «лава» чи «лавица».

До компетенції колегії лавників або лави, очолюваної вїтом, входив, як правило, розгляд кримінальних справ: убивств, розбоїв, грабунків, крадіжок і т. п. Участь у судових засіданнях була основним обов'язком лавників. Вони допомагали судді готувати текст вироку, допитували обвинувачених, оглядали місце події, скоєння злочину, були присутні при виконанні вироку¹⁵⁰. Крім виконання судових функцій, у Києві лавники виступали свідками при оформленні в міській канцелярії приватноправових актів, ділили між спадкоємцями майно померлих міщан, вводили у володіння нерухомістю в місті в межах міської юрисдикції.

Згідно з нормами магдебурзького права, лава як судовий орган мала бути відокремлена від міського уряду, оскільки вона була органом, який існував при вїті. Однак певний зв'язок між лавою й радою існував і мав характер підпорядкованості лави раді. Як уважав відомий білоруський дослідник Василь Дружчиць, ця підпорядкованість вивлялася в тому, що лава з'являлася на засідання ради тільки в тому випадку, коли остання її запрошувала¹⁵¹. Така особливість організації

¹⁴⁶ ЦДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 4, арк. 411 зв.

¹⁴⁷ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 295.

¹⁴⁸ Там само. Арк. 265.

¹⁴⁹ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 265.

¹⁵⁰ Groicki B. Porządek sądów i spraw mieyskich... S. 37–38; Білостоцький С. Посадові особи вїтівсько-лавничого суду та їх процесуальний статус в XVI–XVIII ст. // Львів: місто – суспільство – культура. Львів, 1999. Т. 3. С. 163.

¹⁵¹ Дружчиць В. Магістраты у беларуских местах з майдеборскім правом у XV–XVIII ст. // Запискі аддзелу гуманітарных навук. Ки. 8: Працы клясы гісторыі. Менск, 1929. С. 386.

міського уряду була характерна для столичного Вільна, а Київ, певною мірою, запозичив деякі риси його організації.

Дані щодо чисельності членів лави – лавників – у київському міському суді до кінця XVI ст. повністю відсутні. Відомо, що в містах, які користувалися «німецьким правом», кількість лавників залежала від величини міста. Так, у Магдебурзі, Кракові, Вроцлаві, Вільні їх завжди було одинадцять, у малих містах – від трьох до семи. Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. у Києві обирали п'ятьох лавників. Серед них існувала певна ієрархія: вирізнявся старший лавник, який із часом міг бути обраний радцею; йому підпорядковувалися другий і третій лавники, четвертий називався молодшим лавником і також відігравав певну роль під час війтівсько-лавничого суду.

Традиційно до колегії лавників обирали цехових майстрів магдебурзької юрисдикції. Їхня каденція тривала один рік. А, наприклад, у Магдебурзі чи Львові лавників обирали на довічний термін, що відповідало нормам магдебурзького права. Вибори лавників у Києві відбувалися в той-таки день, що і радців. Членів цієї судової колегії, найімовірніше, обирала міська рада, яку, своєю чергою, поповнювали лавники. Така практика існувала в деяких містах Польського королівства, відповідно до привілею 1508 р., виданого Сигізмундом I, за яким радців обирали виключно з-поміж лавників, оскільки ті, входячи до ради, вже були знайомі з нормами магдебурзького права та міськими справами, вважалися компетентними і досвідченими урядниками¹⁵². Щороку рада мала підтверджувати повноваження лавників і дообирати нових у разі смерті або обрання до складу ради котрогось із них.

3.2. Міська рада

У муніципальному устрої міст Корони Польської і Великого князівства Литовського *rada* (лат. *consulatus*, нім. *Rat*, пол. *rada*) виступала як найвищий орган міського самоврядування. Управляючи міським майном, вона була водночас і виконавчим, і судовим органом, а також репрезентантом міста у його зовнішніх відносинах. До компетенції ради входив переважно розгляд цивільних справ: суперечки щодо спадщини і майна, нагляд за дотриманням правил торгівлі, сплатою податків і благоустроєм міста, відання обліком міських прибутків та видатків, а також дрібні злочини. Автор «Порядку

¹⁵² *Froehlichowa Z. Z dziejów organizacji władz miejskich m. Lublina do końca XVII wieku. S. 85.*

міських судів магдебурзького права в Короні Польській» Бартоломей Гроїцький так описав її обов'язки:

«...принаймні раз на тиждень або завжди в разі необхідності збиратися в ратуші, щоб радитися про добро громади й запобігати шкодам; залагоджувати й розсуджувати всілякі суперечки... перекупнів, що порушують розпорядження радців та їхні ухвали, карати, оскільки через те велика дорожнеча буває. Крім цього, рада має наглядати за пекарями, різниками й шинкарями, запобігаючи ошуканствам у мірах і вагах під час продажу їжі, напоїв та інших товарів. Рада також має запобігати сваркам у місті, боронити від кривд сиріт та вдів і викорінювати шкідливі й небезпечні забави... Кожного року рада мусить звітуватися про всі міські прибутки перед старшими і найзначнішими людьми з громади»¹⁵³.

Протягом XV–XVII ст. у коронних і великокнязівських містах склалися різні організаційні моделі управління. У Кракові, локованому в 1257 р., міська рада постала як колегіальний орган, який щороку переобирався і складався з шести райців, на відміну від Магдебурга, де їх було 12. У XV–XVI ст. до складу ради входило вже 24 райці, які обиралися за дозволом краківського воєводи і перебували на цьому уряді довічно. Щотижня функції бурмистра виконував черговий райця. Наприкінці XV ст. рада викупила війтівство і власноруч призначала війта¹⁵⁴. У Варшаві найвищий орган міської влади також становила рада, що складалася в XVI ст. з 12 осіб: бурмистра і 5 райців – т. зв. рада «правляча» (лат. *consules residentes*, пол. *urzędujące, siedzące*) та 6 старих райців (лат. *consules antiqui*, пол. *starze*). Вибори відбувалися щороку в ратуші. Після складання фінансового звіту варшавський староста призначав бурмистра з-поміж 2–3 райців. Новообраний бурмистр обирав райцю, потім вони вдвох обирали наступного члена ради, утрюх – четвертого і так до шести. Скомплектована в такий спосіб нова рада обирала з-посеред попередньої каденції райців «стару» раду, що складалася також із 6 осіб, яка мала допомагати новому колегіальному органу в управлінні містом. У разі смерті когось із «нових» райців до ради кооптували одного зі «старих» райців, місце якого заступав лавник. По закінченні виборів, які були таємними, складалися списки з прізвищами нових міських урядників і староста оголошував послідовно результати виборів, після чого новообрані склали присягу й отримували від старости ключі від міста – символ міської влади¹⁵⁵.

¹⁵³ Переклад за виданням: *Groicki B. Porządek sądów i spraw mieyskich prawa Maydeburskiego w Koronie Polskiej / Wydał K. Koranyj. Warszawa, 1953. S. 29–31.*

¹⁵⁴ *Patkaniowski M. Krakowska rada miejska w średnich wiekach. Kraków, 1934. S. 38, 46, 47, 73, 77, 110, 111; Noga Z. Krakowska rada miejska w XVI wieku. Studium o elicie władzy. Kraków, 2003. S. 21–30; 238–240.*

¹⁵⁵ *Bogucka M., Samsonowicz H. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przed-rozbiorowej. Wrocław, 1986. S. 455–456.*

У Любліні до складу ради входили чотири райці «правлячі». Вони щороку переобиралися і кожний із них шокварталу виконував функції бурми́стра, який очолював раду. Райці «старі», тобто урядники попередніх каденцій, мали тільки дорадчий голос¹⁵⁶. Така ж організаційна модель, за нашими спостереженнями, існувала в Луцьку¹⁵⁷, Олиці¹⁵⁸ та деяких інших містах Волині. Рада у Львові складалася з шести членів, які щороку переобиралися, що не виключало повторного обрання найбільш досвідчених райців із попереднього її складу. Але починаючи з 1522 р. утвердилася практика, коли шість «старих» почали заступати на урядуванні шість «правлячих» райців. Щороку відбувалася зміна цих двох груп райців. Таким чином утвердилася пожиттєва раєцька колегія, що не обиралася львів'янами, адже нових членів ради кооптували самі райці¹⁵⁹. У Вільні, яке отримало маґдебурзьке право в 1387 р., органи міського управління мали формуватися за зразком Кракова. Однак у великокнязівській столиці склалася дещо відмінна структура управління: рада формувалася з 36 членів (12 бурми́стрів і 24 радців, фактично могло бути менше). Найбільше повноважень мала «правляча» рада або т. зв. «рада рочная». Її членів – двох бурми́стрів і чотирьох радців – обирали на спеціальному засіданні магістрату на початку грудня¹⁶⁰. Як бачимо, незважаючи на певні спільні принципи, конкретні моделі управління містами могли бути різними. Яку ж організаційну модель перейняв Київ?

Виходячи зі змісту привілеїв на маґдебурзьке право, в Києві мали формуватися органи міського управління за зразком Вільна. Однак периферійний відносно великокнязівської столиці Київ наприкінці XV – початку XVI ст. не міг уповні наслідувати таку організаційну модель. У ньому склалася дещо відмінна, спрощена структура управління, очевидно, подібна до таких міст, як Дорогичин чи Мінськ, про що йшлося в попередньому розділі. Великим князем у привілеї Києву 1516 р. лише приблизно визначалися структура і сфера компетенції міської влади, переважно йшлося про те, що міщани мають право вільно обирати міський уряд («...optimarum magistratum signitariorum et officialium eorumque vicariorum sine locu tenencium»)¹⁶¹.

¹⁵⁶ Froehlichowa Z. Z dziejów organizacji władz miejskich m. Lublina do końca XVII wieku // Pamiętnik Lubelski. Lublin, 1930. T. 1. S. 32–33.

¹⁵⁷ ЦДІАУК. Ф. 23, оп. 1, спр. 1.

¹⁵⁸ ЦДІАУК. Ф. 1237, оп. 1, спр. 6.

¹⁵⁹ Капраль М. Функціонування органів влади Львова у XIII–XVIII ст. (нарис історії інститутів маґдебурзького права) // УІЖ. 2006. № 5. С. 112.

¹⁶⁰ Ragauskas A. Vilniaus miesto valdantysis elitas XVII a. Antrojoje pusėje (1662–1702 m.). Vilnius, 2002. S. 54–65, 455.

¹⁶¹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 17, л. 246 об.

Через брак відповідних документальних джерел чітко визначити структуру та склад міського уряду в Києві у литовську добу неможливо. Київські радці згадуються у джерелах переважно як «люди добрыє и мещанє києвские» (1544, 1545, 1548 pp.)¹⁶², «люди добрыє и тому добре сведоми» (1545, 1547, 1549 pp.)¹⁶³, а з 70-х років – як «славєтні» або «славутні». Така титулатура однозначно вказувала на причетність цих осіб до міської правлячої еліти¹⁶⁴. Компетенція міської ради в Києві, її функції й обов'язки були подібними до інших міст держави. Для позначення урядників цієї колегії вживалися такі терміни, як-от: «райца», «радский», частіше – «радца».

В останній третині XVI – у першій половині XVII ст. у Києві «прижилася» типова модель міської ради на магдебурзькому праві. Щороку поспільство обирало міський уряд – Нову раду – чотирьох радців правлячих («урядників рочних» або «сєгорочних»), які щокварталу виконували функції бурмістра (їх іще називали «рочними бурмістрами»). На час відсутності в місті бурмістра його заступав старший радця. Правлячі радці, коли закінчувався термін перебування їх на уряді, вважалися радцями Старої ради, або радцями тогорічними. Вони були наділені деякими владними повноваженнями, могли брати участь у засіданнях Нової ради, засвідчувати своїми підписами документи на прохання міщан. До Старої ради спочатку входили чотири радці, однак від початку XVII ст. джерела фіксують уже шість таких урядників¹⁶⁵. За ними довічно закріплювався титул «бурмістрів Старої ради» з правом дорадчого голосу. Радці Старої ради нерідко виконували функції лєнтвійтів, з-поміж них обирали кандидатури на уряд війта.

З кінця XVI ст. засідання обох колегій – ради і лави – часто відбувалися разом. Про їхні спільні засідання свідчать виписи з київських рагушних книг, що починаються із запису про зазначення терміну і місця засідання, переліку обраних урядників, інколи – дня засідання: «Ставши перед судом дисейшимь, суполнє осєлым лавы вряду его королевское млсти Києвского места, войтомь шляхетним паном Федором Черевчыєм, славєтными бурмістромь Хотяном Павловичом Балыкою, радцами Микитою Лавреновичом, Василємь

¹⁶² РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 21, 70, 986, 987.

¹⁶³ Там же. Д. 175, 178, 982.

¹⁶⁴ «Така титулатура означала назагал осіб, що займали в місті чільні посади. Заперечити цьому неможливо, оскільки стапова структура тогочасного суспільства висловлювалася окресленою термінологією. За допомогою останньої можна досліджувати в міру явища, характерні саме для XVI–XVII ст.» *Dworzaczek W. Przenikanie szlachty do stanu mieszczańskiego w Wielkopolsce w XVI i XVII w. // PH. 1956. Nr 4. S. 683; Gierszewska St. Obywatele miast Polski przedrozbiorowej. Warszawa, 1973. S. 88–89.*

¹⁶⁵ Див., наприклад: НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 183; ф. 2, № 1443; ф. 61, № 1379.

Золотушкою, лавники и присежники...» (1579)¹⁶⁶; «Передо мною Яцком Балыкою, войтом, а Леоном Федоровичом, бурмистром, и перед райцами с присяжниками, судом сполна заселыми в ратуше киевском» (1605)¹⁶⁷; «Перед нами Матфеем Мачохою на местцу пана Ивана Евсеевича, войта киевского будучимъ, а Стефаном Кривковичом, бурмистромъ рочнымъ, и перед райцами и лавниками, лавицою зуполна заселою в ратушу его кор. мл. Киевском...» (1629)¹⁶⁸.

З другої чверті XVII ст. в актах, виданих коронною канцелярією, а також у міській і гродській документації на означення міського уряду часто вживався термін *маістрат* (від лат. *magistratus*): «На вряде кгородском в замку его кор. мл. житомерскомъ передо мною Яном Витинскимъ, подстаростимъ житомирскимъ, очевисто ставши славетный пан Григорей Скорина, райца, и пан Левон Чарнавский, лавник, врадники местские з майстрату места его кор. мл. Киева именемъ пна Артема Конашковича, войта привилієваного, пна Ивана Евсеевича, бурмистра, и пна Федора Сказьки райцы рочных, тудеж именемъ всех пновъ бурмистров, райцовъ, лавниковъ и всего майстрату места его кор. мл. Киева...» (1627)¹⁶⁹; «Стефанъ Кривковичъ, войтъ, Кирило Анъдреевичъ Пинъчуковичъ бурмистръ, Самуйло Мефедович райца и инъшие райцы и лавники – маестратъ места его королевское млсти Киева» (1631)¹⁷⁰; «Мы войтъ, бурмистры и райцы и увесь маистратъ места его корол. млсти Киева... чинимо и доброволне сознаваемо...» (1637)¹⁷¹.

При вирішенні нагальних питань, за надзвичайних обставин і взагалі у разі необхідності, збирався не тільки весь чинний уряд, а й попередній разом із представниками від міської громади: «Постановившисе в ратуши перед судом дисейшим: войтом его королевской

Засідаання міської ради.
Реконструкція П. Жолтовського з малюнка поч. XVIII ст.

¹⁶⁶ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 973.

¹⁶⁷ ЦДІАУК. Ф. 223, оп. 1, спр. 305.

¹⁶⁸ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 656.

¹⁶⁹ НБУВ. ІР. Ф. 61, № 798.

¹⁷⁰ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 659.

¹⁷¹ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 168; див. також: арк. 177, 181; ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 195, арк. 77 зв. – 78; Ф. 28, оп. 1, спр. 1370 – 1371 зв.

милости Киевского шляхетнымъ паномъ Фѣдоромъ Черевчѣемъ, бурмистромъ слаутнимъ паномъ Яцкомъ Баликою, опатрными райцами, лавники и присежники рады того места суполне осялоє Старое рады – бурмистръ того року прошлого будучи слаутний пан Василей Ходыка, их милость панове обыватели места того Старая и Новая рада, а меновите: пан Онопрей Власович, пан Хоцько, пан Яцко бурмистры дисейшие Балыки, пан Семен Кунашковичъ, пан Кузьма Ивановичъ и иншие панове старейши, теж посполство...»¹⁷²; «Перед нами Єсифом Ходыкою, войтомъ, а Григоремъ Лойковичомъ, бурмистромъ, а перед райцами и лавниками того року на справах мѣских заседаючими врядомъ зуполна заселымъ мѣскимъ киевскимъ...» (1638)¹⁷³. Як бачимо, в Києві іноді змішувалися компетенції лавничого і радецького урядів, що було однією з характерних особливостей його організації. Варто також зазначити, що в повоєнний період тривалий час не відбувалося значних змін у структурі й організації міського управління Києва, із чого можна зробити висновок про життєвість правових норм і звичаїв, запроваджених у місті в литовсько-польську добу.

Київським міщанам не вдалося створити такого органу у структурі діючої міської влади, який би контролював її діяльність і репрезентував інтереси всього поспільства (лат. *communitas civium*, пол. *pospólstwo*). Тим часом подібні органи утворилися під тиском міської громади у Вільні та більшості коронних міст. У Львові, наприклад, ще у 1519 р. було створено «комісію 10-ти» для контролю над витратами та прибутками, у 1577 р. – колегію «40-а мужів», яку пізніше очолював регент міста, а на початку XVII ст. – загальне зібрання станів та націй міста. Обмаль джерел не дає можливості детально прослідкувати роль київського поспільства в управлінні містом. Збереглися лише поодинокі факти про те, що не тільки міська рада, а й ширший загаль відігравав певне значення у вирішенні багатьох важливих питань життя київської міської громади. Поспільство впливало на вибори лавників та радців; його представники часто були присутніми на засіданнях міського уряду¹⁷⁴. У разі потреби засвідчення документів, оформлених у міській канцелярії, підписами значної кількості свідків деякі акти видавалися і від його імені: «Мы войтъ, бурмистръ и райцы с присежники, увес вряд и все посполство места его кор. мл. Киевского...»¹⁷⁵. Наприклад, поряд із радцями, які зібралися у повному складі в ратуші 11 червня 1618 р., під час

¹⁷² РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 578.

¹⁷³ ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 157.

¹⁷⁴ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 221.

¹⁷⁵ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 635.

вручення їм позову до Коронного Трибуналу в Любліні, були присутні «людей посполства немало»¹⁷⁶.

Вибори радців

Виборні міські урядники в Києві, як і в багатьох королівських містах Речі Посполитої, перебували на уряді один рік. Час виборів був сталим – вони відбувалися щороку за три тижні до Великодня, про що свідчить зокрема один із виписів із київських ратушних книг від 30 березня 1639 р.: «Передо мною Єсифом Ходыкою, войтом, а Арефою Михайловичомъ Поповичомъ, на местцу рокового бурмистра пана Федора Сказки будучимъ, и перед райцами, и лавниками на елекции звыклой дня нынешнего на середопосте посту Великого обраными»¹⁷⁷. Очевидно, з точки зору київської міської ради, проводити вибори саме у цей час видавалося доцільним, оскільки вони відбувалися після всіх Різдвяних та інших зимових свят, а також Миколаївського ярмарку, який проходив у Києві другого тижня Великого посту. Цей час традиційно призначався для виборів і в інших значних містах Великого князівства Литовського¹⁷⁸, тоді як у коронних містах вибори відбувалися переважно в січні – лютому. Загалом у містах Центрально-Східної Європи вибори радців найчастіше провадили у будь-який значущий період церковного року або в день, що передував важливому релігійному святу¹⁷⁹.

Списки кандидатів на посади «рочних» урядників, судячи з усього, готувалися заздалегідь радцями Старої ради, про що зокрема йдеться в одному з виписів із міських книг, у якому згадується про складені раніше такі списки: «которые имена и прозвиска в той же елекции суть меновите описаны в ратушу киевском»¹⁸⁰. Формально

¹⁷⁶ ЦДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 1266 зв.

¹⁷⁷ ЦДАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 35–36.

¹⁷⁸ Наприклад, про час виборів у Бересті йдеться у зізнанні возного Берестейського повіту в городському суді. Вони відбулися «на середопосной недели посту теперешнего Великого у среду», тобто 8 березня 1589 р., «водлуг обычаю в месте Берестейском звыклого именем и мощю его млти пана войта берестейского елекцию обираные, при бытности бывших старых бурьмистров... и радец... также лавников присяжных». (НГАБ. Ф. 1705, оп. 1, спр. 1, арк. 160–160 зв.; Акты Виленской Археологической комиссии. Вильно, 1872. Т. 6. С. 26–27.) Про структуру і вибори міського уряду в Бересті див. також: *Забела Т.* Места Берасьцейскае у XVI ст. // Запискі адзелу гуманітарных навук. Кн. 8: Працы класы гісторыі. Менск, 1929. Т. III. С. 100–102.

¹⁷⁹ *Рогачевский А.* Суд небесный и суд земной: памятники магдебургского городского права XIV–XVII вв. и правовые взгляды немецких горожан // Средние века. М., 1994. Вып. 57. С. 89–91; *он же.* Меч Роланда. Правовые взгляды немецких горожан XIII–XVII вв. СПб., 1996. С. 99.

¹⁸⁰ ЦДАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 35–36.

новообраний уряд отримував дозвіл від попереднього на право виконання своїх посадових обов'язків. Так, 1 квітня 1620 р. одразу після виборів «його милість пан Федір Ходика, вїт київський, усі панове бурмистри і радці, і вся річ посполита міста його королівської милості Києва права магдебурзького за дозволом Старої ради – пана Артема Копашковича, бурмистра, та його колег – панів радців і лавників старих...» зібралися в ратуші, щоб прийняти ухвалу¹⁸¹. Таким чином, вибори Нової ради відбувалися за участю і дозволом радців Старої ради. Вплив радців попередньої каденції на вибори нових у Києві був значним, так само як і в польських та литовських містах, де щонайменше по двох роках перерви колишні радці могли знову бути обраними до Нової ради¹⁸². Так, деякі колишні радці, що виконували функції бурмистрів, через певний час повторно були обрані «рочними»: Савостьян Андрійович (1598, 1611 рр.), Созон Балака (1614, 1616, 1622 рр.), Матвій Мачоха (1610, 1612, 1623 рр.), Іван Євсейович (1620, 1627 рр.), Федір Сказка (1639, 1646 рр.), Богдан Самойлович (1636, 1643 рр.).

Одразу після виборів радці Старої ради звітували перед новообраними про свою діяльність, після чого відбувалася церемонія вступу на уряди обраних осіб, які присягали на вірність міській громаді, і тільки по тому новий уряд вважався легітимним і чинним. На факт присягання міських урядників вказує один із виписів із київських міських книг: «...Присилали до уряду присяглого місцевого київського права майдеборського до мене Яцка Балыки, войта, Себестияна Андреевича, бурмистра, их мл. пан Захарияш Яловицкий, секретар и писар кор. его мл., а пан Вацлав Вилгорский, подвоеводий київський, комисаре его кор. мл. сведчачи...» (4 серпня 1606 р.)¹⁸³.

Київські радці користувалися текстом присяги («роти»), вміщеним у «Порядку міських судів у Короні Польській»:

«Я, N., присягаю Пану Богові всемогутньому і найяснішому панові нашому, королеві польському, та всьому поспільству нашого міста. Хочу бути вірним і справедливим однаково як багатим, так і убогим, сусідам і гостям чинити і множити, наскільки вмію і можу. Таємниць міських словом або вчинком нікому не виказувати. Сварок у місті не допускати,

¹⁸¹ «Jego Msc pan Fedor Chodyka, woyt kiowski, wszyscy panowie Burmistrzowie y wszystkie panowie Raycy, i starszy wszyscy panowie mieszczanie, y wszystkie rz[ecz] p[ospolita] miasta JK Msci Kiiowa prawa Maydeburskiego za pozwoleniem Starej Rady Pana Artima Konaszkwicza, burmistrza, y collegow iego, panow raycow i ławnikow starych...». НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 221.

¹⁸² Samsonowicz H. Z zagadnień ustrojowych miasta średniowiecznego // Wieki średnie. Medium aevum. Prace ofiarowane T. Manteufflowi w 60 rocznicę urodzin. Warszawa, 1962. S. 155.

¹⁸³ ЦДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 4, арк. 411 зв.

сиріт і вдов, згідно зі своїми можливостями, боронити. І тим не поступлюся через приязнь, страх, дарунки і таке інше. Тож допоможи мені, Пане Боже»¹⁸⁴.

Присяга зобов'язувала радців зберігати вірність міській громаді, бути справедливими, розглядаючи судові справи, дбати про збагачення міста, не розголошувати міських таємниць. Вона складалася в соборній церкві – Успіння Пресвятої Богородиці Пирогощі, тут, очевидно, після церемонії відбувалася й відправа. Практика присягання в культових спорудах (костелах, церквах) при вступі на міські уряди була характерна для більшості європейських міст, вона вказувала на сакральний характер події і вагу її для міщанської спільноти. Крім цього, присяга ще й мала важливе юридичне, суспільне і психологічне значення: присягаючи, майбутній член міського уряду підвищував тим самим свій соціальний статус і займав певне місце у структурі міської влади¹⁸⁵.

Право на вибори мали тільки осілі в місті міщани. Обираючи претендентів на посади радців, вони мали керуватися нормами магдебурзького права, викладеними в «Порядку міських судів у Короні Польській». Згідно з ними, радцями могли бути чоловіки віком від 25 до 90 років, що постійно мешкали в місті, не багаті й не бідні, а середніх статків, законнонароджені, не зрадники, не лихварі¹⁸⁶. На практиці ж основними критеріями при виборі нових радців виступали: стале проживання в місті, володіння нерухомістю, заможність, належність до числа людей із «доброю славою», християнське віровизнання. Про це зокрема свідчать виписи з київських ратушних книг, подаючи характеристику тогочасних урядників: «...Судь наш тоє оповеданє... и теж доброволного сознания преречонных... людей зацных, веры годныхь и добре у том краю места Киевского осялых... прийняв»¹⁸⁷. Важливе значення під час виборів відігравав також особистий авторитет¹⁸⁸. Київських радців кооптували переважно із числа купців.

Персональний склад міського уряду впродовж років виглядав відносно стабільним. Обмеженим було число міщанських родин, із яких обиралися радці. Були то, безперечно, найзаможніші родини,

¹⁸⁴ Переклад за виданням: *Groicki B. Porządek sądów i spraw mieyskich prawa Maydeburskiego w Koronie Polskiej*. Warszawa, 1953. S. 31.

¹⁸⁵ *Рогачевский А. Меч Роланда. Правовые взгляды немецких горожан...* С. 102–104.

¹⁸⁶ *Groicki B. Porządek sądów i spraw mieyskich prawa Maydeburskiego w Koronie Polskiej*. S. 29.

¹⁸⁷ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 81, л. 5.

¹⁸⁸ *Samsonowicz H. Kultura prawnicza miast polskich w średniowieczu // Mente et litteris. O kulturze i społeczeństwie wieków średnich*. Poznań, 1984. S. 322.

що мешкали у центрі міста. Їхні представники обіймали посади в міських органах влади, як правило, впродовж двох поколінь, іноді – трьох. Так, від 40-х до 80-х рр. XVI ст. ними були: Ходковичі, Кобизевичі, Булиєвичі, Черевчеї, Кошколдеї, Мелешковичі, Митковичі, Мантуші, Мачохи; з кінця XVI ст. до 20-х рр. XVII ст. – Кошачковичі, Балики, Ходики, Ходковичі, Мачохи, Жолнери, Динки, Сказки, Мартяновичі, Андрійовичі, Лойковичі, Пінчуковичі, Митковичі, Юшковичі, Хмелі, Черевчеї, Скочки, Чарнавські; від 30-х до 50-х рр. XVII ст. – Мефедовичі, Мачохи, Балики, Ходики, Железковичі, Хмелі, Скорини, Сомковичі, Ложки, Сказки, Сидковичі, Скочки, Пінчуковичі, Лойковичі, Черевчеї, Тадрини, Полоцькі. Перелом 40–50-х рр. XVII ст. приніс істотні зміни в персональному складі міського уряду Києва. У виписах із київських міських книг кінця 40–50-х рр. XVII ст. серед міських урядників зустрічаємо лише кількох представників таких відомих із довоєнної доби родин, як-от: Балики, Мефедовичі, Тадрини, Сомковичі, Сидковичі, Полоцькі.

Етнічна приналежність та віровизнання

Поліетнічність, строкагість населення «українного» міста наклали свій відбиток на етнічний склад міського уряду, до якого, крім міщан автохтонного походження – українців, прийшлих литвинів (сучасних білорусів), входили й обранці вірменського, татарського, грецького, польського, тюркського, молдавського походження, що мешкали в Києві. Більшість із них на час свого обрання були вже «добре осілими». За родом занять в основному це були купці, які, накопичивши значні статки завдяки заняттям торгівлею, змогли зробити кар'єру в органах міського управління. До таких осіб належали зокрема урядники татарського походження: Яцько Кошкилдич (радця у 1552–1557 рр.) та його син Андрій Кошколдейович (радця в 1575–1579 рр.), Устим Фіц-Кобизевич (радця в 1572–1579 рр.) та його племінники – Василь Кобизевич Ходика (радця в 1583–1609 рр.), Федір Ходика (радця у 1587–1601 рр., вїт у 1612–1625 рр.) та його сини – Йосиф і Андрій, які також обиралися радцями у 20–30-х рр. XVII ст., а згодом отримали привілеї на вїтівство¹⁸⁹.

Серед радців вірменського походження можна назвати Киркора Ідирковича (1554 р.), Андроса Гридковича (1573–1598 рр.), Василя Хурсевича, прізвище якого часто зустрічається у виписах із київських ратушних книг упродовж 1620–1639 років і який неодноразово був посланцем від міщан до воеводи Томаша Замойського; Яцька

¹⁸⁹ Див. Додаток, табл. № 3.

Чарнавського (1626–1637 рр.) та його сина Левона Чарнавського, лавника, а згодом радці (1627–1648 рр.), Левона Семеновича (1644 р.) та Левона Морозовича (1658 р.).

Незначний відсоток владної міської еліти Києва XVI – першої половини XVII ст. склали особи, які мали прізвища та імена грецького походження: Сафон Григоревич, Арефа Попович, Григорій Ставликівич, Афанас Гапонович, Гапон Левонида та ін. Ще менше зустрічається імен польського походження: вїйт Ян Дхоревський, писарі Якуб Ястрембський і Войтех Доловський. Прізвища та імена таких урядників, як-от: Данило Можактин, Тит Дубрава, Леско Коспа, Матвій Туркнєхтович, Окула Бех, Томило Свиниця, а також Черевчеїв, Мантушів, Конашковичів – свідчать також про їх немісцеве походження. Існує вірогідна думка про молдавське походження відомої київської міщанської родини Балик¹⁹⁰. Не підтверджується документально італійське коріння Себастьяна Андрійовича, київського бурмистра й купця, якого деякі історики вважають «майстром зе Влох», архітектором Себастьяном Браччі¹⁹¹. (Утім із певністю визначати етнічну приналежність урядників, а тим більше робити точні підрахунки щодо цього не випадає, оскільки прізвища та імена не завжди вказували на їхнє походження.)

За *конфесійною ознакою* склад міського уряду в Києві був майже однорідний. Незважаючи на те, що у привілеях на магдебурзьке право та його підтвердженнях наголошувалося, що воно надавалося міщанам «католицької, грецької та вірменської» релігій, у Києві до органів міської влади входили особи переважно православного віросповідання. Лише деякі з урядників вірменського походження зберігали приналежність до своєї церкви. Серед них був Василь Хурсевич, поруч із ім'ям якого, крім посади, інколи зазначалася його етнічна приналежність: «Василий Хурсевич, орменин, райца»¹⁹². Ситуація в Києві істотно різнилася від міст західної частини Великого князівства Литовського, згодом Речі Посполитої, де закономірно майже половину, а іноді й більшість чинного уряду складали католики.

У своїх тестаментх міські урядники частину рухомого й нерухомого майна відписували православним храмам та монастирям.

¹⁹⁰ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVI ст. С. 241.

¹⁹¹ КС. 1882. № 7. Т. 3. С. 100; Антонович В. Киевский летописец 1441–1621 pp. // Сборник летописей, относящихся к истории Юго-Западного Руси. К., 1888. С. 71–92; Київський літопис першої чверті XVII ст. / Підгот. В. Ульяновський, Н. Яковенко // УІЖ. 1989. № 2. С. 112; Хижняк З. Балики // Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання. К., 2001. С. 53.

¹⁹² НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 210; Див. також: Акты ЮЗР. СПб., 1865. Т. 2. № 48. С. 74.

Задля «увічнення і спокою своєї душі» тестатори прагнули бути похованими саме на їхніх цвинтарях. Так вчинили і представники вихрещеної родини татарського походження – Ходики: Устим Фіц-Кобизевич¹⁹³ та його племінник – Василь Ходика-Креницький заповіли поховати себе на території Києво-Печерського монастиря. Останній відписав певну суму грошей «за местцо, за провод, дозволене и сорокоуст» на цей та інші православні монастирі: Межигірський, Пустинно-Микільський, Михайлівський Золотоверхий¹⁹⁴.

Представників радецьких родин знаходимо й серед тих, хто прийняв постриг у православних монастирях Києва. Так, родич померлого радці Діонісія Мартяновича Митрофан став ченцем Печерського монастиря. Його матір Настасія Мартяновичова та дочки Алімпіда й Анна стали «законницями монастиря панєнского» Печерського, а свій будинок із земельною ділянкою вони передали у довічне користування ігуменові та ченцям Кирилівського монастиря (1639 р.)¹⁹⁵.

3.3. Інші урядники й слуги магістрату

Окрім виборних урядників, функціонування міського організму забезпечували й інші урядники, яких магістрат наймав на службу, а також кілька слуг, що виконували доручення різного характеру.

Уряд *синдика* – юриста-правника, зобов'язаного обстоювати інтереси міста в земських, гродських, міських та духовних судах, а також перед королем, було запроваджено в Київському магістраті на початку 1638 р.¹⁹⁶ До того часу інтереси міщан у судах представляли міські писарі або наймані адвокати шляхетського походження, про що, зокрема, свідчить один із декретів асесорського суду, датований 26 липня 1624 р., у якому, крім «посланца местского» Богдана Павловича, згадується шляхетний Андрій Япецький, «умоцований» міським урядом¹⁹⁷. Слід зазначити, що такі «уповноважені» не завжди сумлінно виконували ввірені їм доручення, на що скаржились

¹⁹³ Тестамент від 21.02.1578 р.: РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 177, л. 1–4.

¹⁹⁴ Тестамент від 11.09.1616 р.: РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 646, л. 1–6.

¹⁹⁵ НБУВ. ІР. Ф. 160, № 699.

¹⁹⁶ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 74, арк. 1370–1371 зв. Більш ранніх відомостей про наявність такого уряду в Києві не виявлено. Функції синдика неодноразово доводилося виконувати писарю Йову Дробишевичу, який на кінець 30-х рр. був уже досить похилого віку. Востаннє він згадується в міському акті від 22 грудня 1639 р. (див.: НБУВ. ІР. Ф. 160, № 700).

¹⁹⁷ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 364–365.

міські урядники¹⁹⁸. А оскільки у 20–30-х роках XVII ст. міщанам доводилося досить часто обстоювати свої інтереси в асесорському суді та Коронному Трибуналі в Любліні, розв'язуючи конфлікти з монастирями чи воєводою Янушем Тишкевичем¹⁹⁹, можемо припустити, що саме тоді назріла необхідність запровадження цього уряду.

Першим із відомих нам київських синдиків був Федір Сусло, який присягнув магістратові на вірність 10 березня 1638 р. й уклав із ним таку угоду:

«...учинивши с преречоньмъ маистратом киевськимъ певное постанове и выконавъши юрамент на справедливую службу свою месту Киеву: правъ, привилеовъ и свобод постерегати, таемъницъ посполитых и секъретовъ никому не злавляти, зачатые sprawy с кимъ-колвекъ, так с поведства пановъ месчан, яко и противко нимъ, од кого-колвекъ заданые, сконъчити»²⁰⁰.

Ф. Сусло став міським урядником, будучи особою шляхетського походження. Його родичі – Миколай, Данило, Григорій Сусли належали до дрібної овруцької шляхти й володіли невеликими маєтностями в Овруцькому повіті поблизу села Вигів²⁰¹. Залучення на службу в міському уряді фахового юриста шляхетського походження було типовим явищем для тогочасного суспільства, в якому лише правничий фах визнавався гідним шляхтича і був доступний, як правило, особам привілейованого шляхетського стану²⁰². Федір Сусло не зміг надовго втриматися на уряді синдика і втратив його²⁰³. З матеріалів

¹⁹⁸ Так, 3 лютого 1635 р. лавником Данилою Суботою від імені всього магістрату була занесена протестація до луцьких гродських книг на шляхетного Силуяна Мужилівського: «о то, ижъ тот менованый панъ Мужилевский, яко аеньтъ, будучи посполу зсведчучимъ од маестрату места Кневьского, такъ до Радомя, до Петръкова, яко и до Варшавы на сеймъ под теперешний часъ припалы и отправаючисе къволи певнымъ пыльнымъ и квалътовнымъ помсненого места Кисва потребомъ правнымъ з справами, потребами высланный, не трымаючи се инъструкцией од маестрату себе и протестуючому в тулю дорогу даное, недосытъ на томъ маючи, же в дорозе выховъши з местца дотол розные по розныхъ месцахъ ексыцсса чинил, скол немалое омешканье дсялосе. Але над то, приехавъши тут до Луцка, без жадное потребы не ведати если же з домыслу своего неспистойного чили теж з намовы чиее в тулю дорогу предсезятую ехатъ не хотел и через дний килька любо такъ од протестанта приятельско папоминанный, яко и урядовне през возного реквированный, будучи бавильсе и не ехалъ, чинечи снат ку шкоде великой менованого места Києва...». (ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 195, арк. 77 зв. – 78.).

¹⁹⁹ Докладніше про це див. розділ 5.2.

²⁰⁰ ЦДІАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 74, арк. 1370–1371 зв. Опубл.: *Кравченко В.* Новий документ з історії міського судочинства в Києві 30-х рр. XVII ст. // АУ. 1998. № 1–6. С. 113–120.

²⁰¹ НБУВ. ІР. Ф. 1, спр. 4104. № 732, 733, 989, 1184, 1495, 1579, 2527, 2781.

²⁰² *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К., 2002. С. 95–97.

²⁰³ Докладніше про це див. розділ 4.2.

книги Київського підкоморського суду довідуємося, що по тому він потрапив на службу до київського митрополита Петра Могили й у вересні 1638 року як адвокат представляв його інтереси при розмежуванні земель²⁰⁴.

Уряд синдика передбачав виконання за сумісництвом додаткових функцій *інстигатора* – публічного обвинувача, який провадив попереднє слідство і в разі виявлення злочину позивав злочинців до радецького або війтівсько-лавничого суду. Слід зазначити, що таке поєднання функцій і урядів не було винятковим для Києва. Подібна практика існувала й в інших містах Речі Посполитої. Так, наприклад, у Кракові в середині XVII ст. функції інстигатора і синдика виконувала одна особа, яка обиралася міською громадою, була її речником та представником²⁰⁵. У судах деяких українських міст такий урядник, як правило, мав досить широкі поліцейські повноваження: наглядав за дотриманням норм правосуддя під час судового процесу, міг подавати позови від імені всього міста найвищим у місті посадовим особам, стягував штрафи, примушував відповідачів з'являтися до суду, слідкував за дотриманням порядку й тиші під час проведення судових засідань у ратуші, мав бути завжди присутнім у суді²⁰⁶.

У 40-х роках XVII ст. у Києві функції синдика за сумісництвом виконував писар, про що свідчать виписи з київських ратушних книг за цей час, де поряд із підписом писаря зазначається, що він водночас був і синдиком: «Василь Усович, синдик и писар меский присяглый»²⁰⁷ (1646), «своим и всего посполства именем подписуюсе Василь Усович, синдик и писар присяглый меский киевский»²⁰⁸ (1649). Таке ж поєднання урядів зустрічаємо у Варшаві наприкінці XVI – у першій половині XVII ст., де функції синдика також виконували писарі²⁰⁹.

Василь Усович, найімовірніше, походив із житомирських бояр, які з часом перебралися до Києва і взяли нове прізвище – Чудновців, що підтверджують згадки в актових джерелах про житомирських бояр Усовичів початку XVII ст.²¹⁰. У судовій справі, записаній до луцької

²⁰⁴ ЦДІАУК. Ф. 4, оп. 1, спр. 1, арк. 108 зв., 113, 116 зв., 118 зв., 123 зв.; Книга Київського підкоморського суду (1584-1644). К., 1991. С. 174, 178, 183, 184, 188.

²⁰⁵ *Ptaśnik J. Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*. Kraków, 1934. S. 243.

²⁰⁶ *Владимирский-Буданов М.* Немецкое право в Польше и Литве // Журнал Министерства народного просвещения. СПб., 1868. № 8. С. 554–555.

²⁰⁷ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 152 зв., 158 зв., 159, 161.

²⁰⁸ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 126 зв.

²⁰⁹ *Górski Z.* Organizacja kancelarii miejskiej Starej Warszawy i system pracy pisarzy miejskich // Archeion. Warszawa, 1983. T. LXXVI. S. 27–28.

²¹⁰ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 2, арк. 53 зв.

гродської книги 10 січня 1642 р., згадується інстигатор Чудновець Базилій, названий Усович²¹¹. Імовірними його родичами можна вважати київських міських урядників Петра Чудновця (1620 р.)²¹² і Романа Чудновця (1623 р.)²¹³. Синдик Усович «прославився» ще й тим, що у своїй приватній домашній бібліотеці мав список Другого Литовського Статуту (1566 р.), який у сучасній науковій номенклатурі має назву «Списка Василя Усовича»²¹⁴.

Функції *шафарів*, тобто осіб, відповідальних за міський «скарб», його доходи та видатки, виконували окремі радці («месчане киевские скарбовые»), яким магістрат довіряв ключі від міської «скарбниці» («скрыни ратуша Киевского»). Для збирання податків визначали поборців із числа радців і лавників, котрі складали відповідну присягу. Так, згідно з постановою сеймової конституції, ухваленої у Варшаві 1629 р., для збирання податків від купців і перекупців київським міським урядом були призначені, «а через усе посполство места поменених екзакторови обране» урядники Іван Субота та Філон Шершень, які «автентице юрамент для вибираня тих податков на ратушу киевском виконали»²¹⁵.

На службі у Київського магістрату перебувало кілька слуг, яких наймав чинний міський уряд для виконання його доручень. Найнижчу ступінь у службовій ієрархії займав *підвойський*, або *міський слуга*, який призначався війтом і виконував функції не тільки його слуги, а й усього магістрату. Він складав присягу на вірність війту, радцям, лавникам і всьому посполству²¹⁶. На відміну від польських міст, де функції підвойського і міських слуг були розмежовані, а підвойський (лат. *ministerialis*, пол. *podwojski*) був міським урядником, який обирався і радою, і лавою²¹⁷, виконував обов'язки «міського возного»,

²¹¹ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 229, арк. 79 зв. – 81.

²¹² НБУВ. ІР. Ф. ДА/690 Л, арк. 242.

²¹³ ЦДАУК. Ф. 169, оп. 5, спр. 92.

²¹⁴ Саме з цього списку була здійснена публікація тексту Другого Литовського Статуту в «Чтениях Императорского Московского общества истории и древностей российских» 1855 р. Даний примірник був переписаний, як зазначає А. Василяускене, не пізніше 1648 р. для київського міського писаря й синдика В. Усовича. Рукопис виконано парадним почерком, прикрашено заставками, кінцівками й ініціалами. (*Vasiliauskiene A. Apie Antrojo Lietuvos Statuto (1566 m.) vieno nuorašo paleografija // Istorija, Vilnius, 1986. T. XXVI. P. 23; див. також розділ 1.4 її книги: Кириличні списки Другого Литовського Статуту: палеографія, хронологія, кодикологія. Львів, 2004. С. 39–48.*)

²¹⁵ ЦДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 112–113.

²¹⁶ *Groicki B. Porządek sądów i spraw mieyskich prawa Maydeburskiego...* S. 54.

²¹⁷ *Góralski Z. Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce. Warszawa, 2000. S. 114.*

у Києві за наявними джерелами не простежується чіткого розмежування функцій між ними. Підвойський тут вважався водночас і «служогою меским», «служогою ратушним», або «служогою врядовим», тобто служогою міського уряду, міг бути водночас і служогою вйта й виконувати функції міського возного. Таке суміщення функцій пояснюється, очевидно, браком коштів у міській «скарбниці» на утримання додатково окремих слуг. Лише в листі короля Сигізмунда III 1628 р., де містилася згадка про визначення щорічної сталої платні київським вйтам, ішлося і про те, що вйти мали з тієї суми утримувати таких слуг: «woit zaś z tey summy służę sobie przysięgłego chować u onemu piasic ma»²¹⁸.

Підвойські були присутні при розгляді конфліктів між міщанами, могли виконувати різні доручення не тільки вйта, а й «рочного» бурмистра: «...Только жебы панове ремесъники, которыхъ до рады в ратушу панъ войтъ и панъ бурмистръ рочный презъ *подвойского* взывать будеть, жебы се сходили безъ вымовки...» – читаємо в одному з актів міської книги за 1649 рік²¹⁹. Важливою їх функцією була присутність як свідків при здійсненні акту введення міщан магдебурзької юрисдикції у володіння набутою ними нерухомістю в місті: «уряд меский киевский спосродку себе придал двох лавников присяглих славетных Петра Матфеевича и Ничипора Степановича, а до них служу меского подвойского опатрного Яска Миклушевича для увезаня и поданя того грунту в посесию Ескиму Уласовичу...» (1644)²²⁰.

Підвойські також були і серед осіб, які забезпечували належне функціонування вйтівсько-лавничого суду. Їхніми обов'язками вважалося забезпечення явки сторін процесу на судові засідання, затримання й арешт підозрюваних і обвинувачених у вчиненні злочину. Разом із вйтом і лавниками вони могли провадити обшук у приватних будинках, брати свідчення у потерпілих, конфісковувати знаряддя вчинення злочину, а також предмети, на яких залишилися сліди злочину. Свідчення підвойського прирівнювалися до показань двох свідків²²¹. Джерела зафіксували імена деяких із них: Станіслав Борковський, слуга міський присяглий (1587 р.), Васько Жмака, підвойський, слуга міський (1607, 1612 рр.), Васько Дубишич (1608 р.), Степан Крупневич (1615, 1620, 1622 рр.), Яким Юркович (1621 р.), Андрій Русецький (1624 р.), Яцько Нарукевич – «слуга врядовий» (1637 р.), Ясько Миклушевич – «слуга меский подвойський» (1644 р.),

²¹⁸ AGAD. MK, ks. 177, k. 23.

²¹⁹ НБУВ. ІР. Ф. 61. № 1379.

²²⁰ Там само. Ф. ДА/517 Л, арк. 184 – 185 зв.

²²¹ Groicki B. Porządek sądów i spraw mieyskich prawa Maydeburskiego... S. 55–56; Білостоцький С. Посадові особи вйтівсько-лавничого суду... С. 164–165.

Криско Миколайович – «слуга врядовий» (1647 р.), Олександр Колида – «слуга войта», а також «слуга врядовий» (1649 р.), Мойсій Іванович – «слуга врядовий присяглий» (1653 р.); міські слуги: Марко Іванович (1653 р.), Матвій (1657 р.), Дмитро (1658 р.), Юсько Комашко (1658 р.). Подальший ріст по службі в міському уряді жодного з названих осіб за наявними джерелами не простежується, за винятком Яцька Нарукевича, який у 1649 р. згадується вже як присяглий лавник ²²².

На найнижчому шаблі міської владної ієрархії Києва були такі міські слуги: «двірник ратушний» ²²³, який виконував дрібні адміністративні доручення ради; *кат* («мистр»), на утримання якого міщани сплачували податок, «прикладом інших міст звиклий і належний», тобто по 2 гроша від кожного возу зі збіжжям, що привозилися на торги з навколишніх міст і містечок ²²⁴. До інших слуг магістрату належали: *міські сторожі*, які, очевидно, виконували поліцейські обов'язки в місті (у джерелах вони згадуються як «слуги ратушніє, сторожа звичайная меская» ²²⁵); *нічна сторожа*, що слідувала за порядком у місті вночі ²²⁶, на утримання якої міщанами сплачувався особливий податок – «сторожовщизна»; *ваговий* – наглядач за важицею.

3.4. Міська канцелярія

Допоміжним органом у роботі уряду будь-якого міста в період Середньовіччя і раннього Нового часу була міська канцелярія. Її організація пов'язувалася безпосередньо з діяльністю міських судових і адміністративних органів. Виникнення міської канцелярії в Києві корелює з початком формування органів міського самоврядування після надання Києву магдебурзького права великим князем литовським Олександром у 1498 р. На початки її діяльності частково вказують згадки у джерелах про війта, бурмістрів і радців (1499 р.) ²²⁷, а головне – відомості щодо наявності міської печатки у 1500 р. ²²⁸ Вочевидь, що, подібно до інших міст, у період становлення й розвитку

²²² AGAD. Zbiór Aleksandra Czołowskiego, sygn. 635, k. 32.

²²³ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 295 об.

²²⁴ ŻD. T. XX. S. 48–50.

²²⁵ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 304 об.

²²⁶ Пом'яник Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря зафіксував одне ім'я «сторожа мѣского кievского». Див.: НБУВ. ІР. Ф. 537 П/1743, арк. 75 зв.

²²⁷ Акты ЗР. СПб., 1846. Т. 1. № 170. С. 194–195.

²²⁸ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 5, л. 117; Акты Литовской метрики, собранные Ф. Леонтовичем. Варшава, 1898. Т. 1. Вып. 2. С. 56–57. № 536.

міських органів влади ²²⁹ канцелярія в Києві, будучи від самого початку недостатньо організаційно сформованою й укомплектованою, потребувала досить тривалого часу, аби трансформуватися в установу з більш-менш налагодженим і ритмічним функціонуванням.

До основних функцій канцелярії будь-якого самоврядного міста входило:

- 1) у сфері управління й організаційних справ: протоколювання засідань міського уряду, а також спільних зібрань магістрату і поспільства, у яких брав участь міський писар; провадження кореспонденції – місцевої і закордонної дипломатичного, політичного, торговельного характеру; редагування і копіювання документів; опіка над міським архівом;
- 2) у сфері законодавчих і судових справ: реєстрація, копіювання (дублювання) текстів міських привілеїв, редагування постанов (ухвал) міського уряду; оформлення протоколів судових справ, що входили до його компетенції;
- 3) у сфері адміністративно-господарській та фінансовій: реєстрація міських жителів, прийнятих до міського права, майнових актів, заповітів; ведення міських книг та книг доходів і видатків міста ²³⁰.

Виходячи зі змісту наявних документів, що відображають діяльність міської влади Києва, можна припустити, що ці функції мала виконувати і київська міська канцелярія.

Персонал канцелярії

На чолі міської канцелярії в містах Великого князівства Литовського і Речі Посполитої стояв *писар* (лат. *notarius actorum Officii Consularis, scriba civitatis*; пол. *pisarz*). Він уважався одним із найважливіших міських урядників. До його функцій належали: ведення міської канцелярії, протоколювання засідань ради, на яких він мав, очевидно, дорадчий голос.

До обов'язків писаря входили: присутність на засіданні лавників і лавничого суду, реєстрація у ратушних книгах скарг потерпілих, показань свідків, висновків слідчих, редагування текстів актів, видача копій документів із цих книг та засвідчення їх міською печаткою, складання текстів цивільних угод та ін. Писар особисто брав участь у міських посольствах, зокрема до королівського двору, воеводи, інших міст. Вступаючи на уряд, він обов'язково складав

²²⁹ Dyplomatyka wieków średnich / Opracowali: K. Małeczyński, M. Bielińska, A. Gašiorowski. Warszawa, 1971. S. 319.

²³⁰ Dyplomatyka wieków średnich... S. 325.

присягу на вірність міському урядові й усій громаді міста²³¹. У першій чверті XVII ст. до усталеного в Києві титулу «писар меский киевский» додалося ще й слово «присяглий». Відтоді в кінці кожного акта, оформленого у міській канцелярії, зазначалося: «писар присяглий меский киевский, рукою власною».

За недбале ставлення до своїх обов'язків чи порушення присяги до писаря могли застосовуватися різні санкції: звільнення з посади, позбавлення громадянства міста і навіть тілесні покарання²³². Відомий випадок відставки всього чинного уряду в середині 1575 р. унаслідок зловживання владою. Тоді ж від виконання своїх посадових обов'язків був відсторонений і міський писар Войтех Доловський²³³.

Порядок обрання на уряд писаря в Києві залишається невідомим. Можна припустити, що таку кандидатуру рекомендував війт і радці (як найбільш зацікавлені сторони), а затверджував чинний уряд²³⁴. Хоча, згідно з нормами магдебурзького права, писарі мали обиратися щороку радою або радою, лавою і поспільством – така норма була номінальною. Однак у реальному житті будь-який міський уряд, який щороку переобирався, був зацікавлений мати досвідчених писарів, котрі впродовж тривалого часу могли виконувати ввірені їм обов'язки. Не останню роль при цьому відігравали і такі фактори, як закоріненість у міське середовище, патримоніальні відносини, родинні зв'язки з представниками міської еліти. Тож, найімовірніше, міські писарі призначалися і війтом, і радцями.

Ще одне питання залишається без певної відповіді – яку платню отримували київські міські писарі за свою працю. Подібно до інших міст Речі Посполитої, вони, ймовірно, отримували натуральне і грошове забезпечення – сталу платню з міської скарбниці, розмір якої встановлював міський уряд, плату за кожний зроблений випис із ратушних книг, певний відсоток від сплачених судових штрафів.

У Києві до міських писарів ставилися з особливою повагою. Вони були єдиними й незамінними і в лавничому, і в радецькому суді, оскільки в місті не існувало двох окремих канцелярій для лави і ради, як то було в більшості королівських міст, а функціонувала одна спільна для двох колегій канцелярія – міська.

²³¹ Groicki B. Porządek sądow i spraw mieyskich prawa Maydeburskiego... S. 40.

²³² Ibid. S. 40–42.

²³³ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 195, л. 176 об. – 178.

²³⁴ Така практика мала місце в деяких містах Речі Посполитої. Див.: Maisel W. Sądownictwo miasta Poznania do końca XVI w. Poznań, 1961. S. 208; Білостоцький С. Посадові особи війтівсько-лавничого суду та їх процесуальний статус в XVI–XVIII ст. // Львів: місто – суспільство – культура. Львів, 1999. Т. 3. С. 164.

міських органів влади²²⁹ канцелярія в Києві, будучи від самого початку недостатньо організаційно сформованою й укомплектованою, потребувала досить тривалого часу, аби трансформуватися в установу з більш-менш налагодженим і ритмічним функціонуванням.

До основних функцій канцелярії будь-якого самоврядного міста входило:

- 1) у сфері управління й організаційних справ: протоколювання засідань міського уряду, а також спільних зібрань магістрату і послільства, у яких брав участь міський писар; провадження кореспонденції – місцевої і закордонної дипломатичного, політичного, торговельного характеру; редагування і копіювання документів; опіка над міським архівом;
- 2) у сфері законодавчих і судових справ: реєстрація, копіювання (дублювання) текстів міських привілеїв, редагування постанов (ухвал) міського уряду; оформлення протоколів судових справ, що входили до його компетенції;
- 3) у сфері адміністративно-господарській та фінансовій: реєстрація міських жителів, прийнятих до міського права, майнових актів, заповітів; ведення міських книг та книг доходів і видатків міста²³⁰.

Виходячи зі змісту наявних документів, що відображають діяльність міської влади Києва, можна припустити, що ці функції мала виконувати і київська міська канцелярія.

Персонал канцелярії

На чолі міської канцелярії в містах Великого князівства Литовського і Речі Посполитої стояв *писар* (лат. *notarius actorum Officii Consularis, scriba civitatis*; пол. *pisarz*). Він уважався одним із найважливіших міських урядників. До його функцій належали: ведення міської канцелярії, протоколювання засідань ради, на яких він мав, очевидно, дорадчий голос.

До обов'язків писаря входили: присутність на засіданні лавників і лавничого суду, реєстрація у ратушних книгах скарг потерпілих, показань свідків, висновків слідчих, редагування текстів актів, видача копій документів із цих книг та засвідчення їх міською печаткою, складання текстів цивільних угод та ін. Писар особисто брав участь у міських посольствах, зокрема до королівського двору, воєводи, інших міст. Вступаючи на уряд, він обов'язково складав

²²⁹ Dypłomatyka wieków średnich / Opracowali: K. Maleczyński, M. Bielińska, A. Gąsiorowski. Warszawa, 1971. S. 319.

²³⁰ Dypłomatyka wieków średnich... S. 325.

присягу на вірність міському урядові й усій громаді міста²³¹. У першій чверті XVII ст. до усталеного в Києві титулу «писар меский киевский» додалося ще й слово «присяглий». Відтоді в кінці кожного акта, оформленого у міській канцелярії, зазначалося: «писар присяглий меский киевский, рукою власною».

За недбале ставлення до своїх обов'язків чи порушення присяги до писаря могли застосовуватися різні санкції: звільнення з посади, позбавлення громадянства міста і навіть тілесні покарання²³². Відомий випадок відставки всього чинного уряду в середині 1575 р. унаслідок зловживання владою. Тоді ж від виконання своїх посадових обов'язків був відсторонений і міський писар Войтех Доловський²³³.

Порядок обрання на уряд писаря в Києві залишається невідомим. Можна припустити, що таку кандидатуру рекомендував війт і радці (як найбільш зацікавлені сторони), а затверджував чинний уряд²³⁴. Хоча, згідно з нормами магдебурзького права, писарі мали обиратися щороку радою або радою, лавою і поспільством – така норма була номінальною. Однак у реальному житті будь-який міський уряд, який щороку переобирався, був зацікавлений мати досвідчених писарів, котрі впродовж тривалого часу могли виконувати ввірені їм обов'язки. Не останню роль при цьому відігравали і такі фактори, як закоріненість у міське середовище, патримоніальні відносини, родинні зв'язки з представниками міської еліти. Тож, найімовірніше, міські писарі призначалися і війтом, і радцями.

Ще одне питання залишається без певної відповіді – яку платню отримували київські міські писарі за свою працю. Подібно до інших міст Речі Посполитої, вони, ймовірно, отримували натуральне і грошове забезпечення – стали платню з міської скарбниці, розмір якої встановлював міський уряд, плату за кожний зроблений випис із ратушних книг, певний відсоток від сплачених судових штрафів.

У Києві до міських писарів ставилися з особливою повагою. Вони були єдиними й незамінними і в лавничому, і в радецькому суді, оскільки в місті не існувало двох окремих канцелярій для лави і ради, як то було в більшості королівських міст, а функціонувала одна спільна для двох колегій канцелярія – міська.

²³¹ Groicki B. Porządek sądow i spraw mieyskich prawa Maydeburskiego... S. 40.

²³² Ibid. S. 40-42.

²³³ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 195, л. 176 об. – 178.

²³⁴ Така практика мала місце в деяких містах Речі Посполитої. Див.: Maisel W. Sądownictwo miasta Poznania do końca XVI w. Poznań, 1961. S. 208; Білостоцький С. Посадові особи війтівсько-лавничого суду та їх процесуальний статус в XVI–XVIII ст. // Львів: місто – суспільство – культура. Львів, 1999. Т. 3. С. 164.

міських органів влади ²²⁹ канцелярія в Києві, будучи від самого початку недостатньо організаційно сформованою й укомплектованою, потребувала досить тривалого часу, аби трансформуватися в установу з більш-менш налагодженим і ритмічним функціонуванням.

До основних функцій канцелярії будь-якого самоврядного міста входило:

- 1) у сфері управління й організаційних справ: протоколювання засідань міського уряду, а також спільних зібрань магістрату і поспільства, у яких брав участь міський писар; провадження кореспонденції – місцевої і закордонної дипломатичного, політичного, торговельного характеру; редагування і копіювання документів; опіка над міським архівом;
- 2) у сфері законодавчих і судових справ: реєстрація, копіювання (дублювання) текстів міських привілеїв, редагування постанов (ухвал) міського уряду; оформлення протоколів судових справ, що входили до його компетенції;
- 3) у сфері адміністративно-господарській та фінансовій: реєстрація міських жителів, прийнятих до міського права, майнових актів, заповітів; ведення міських книг та книг доходів і видатків міста ²³⁰.

Виходячи зі змісту наявних документів, що відображають діяльність міської влади Києва, можна припустити, що ці функції мала виконувати і київська міська канцелярія.

Персонал канцелярії

На чолі міської канцелярії в містах Великого князівства Литовського і Речі Посполитої стояв *писар* (лат. *notarius actorum Officii Consularis, scriba civitatis*; пол. *pisarz*). Він уважався одним із найважливіших міських урядників. До його функцій належали: ведення міської канцелярії, протоколювання засідань ради, на яких він мав, очевидно, дорадчий голос.

До обов'язків писаря входили: присутність на засіданні лавників і лавничого суду, реєстрація у ратушних книгах скарг потерпілих, показань свідків, висновків слідчих, редагування текстів актів, видача копій документів із цих книг та засвідчення їх міською печаткою, складання текстів цивільних угод та ін. Писар особисто брав участь у міських посольствах, зокрема до королівського двору, воєводи, інших міст. Вступаючи на уряд, він обов'язково складав

²²⁹ *Dyplomatyka wieków średnich / Opracowali: K. Maleczyński, M. Biełińska, A. Gąsiorowski. Warszawa, 1971. S. 319.*

²³⁰ *Dyplomatyka wieków średnich... S. 325.*

присягу на вірність міському урядові й усій громаді міста²³¹. У першій чверті XVII ст. до усталеного в Києві титулу «писар меский киевский» додалося ще й слово «присяглий». Відтоді в кінці кожного акта, оформленого у міській канцелярії, зазначалося: «писар присяглий меский киевский, рукою власною».

За недбале ставлення до своїх обов'язків чи порушення присяги до писаря могли застосовуватися різні санкції: звільнення з посади, позбавлення громадянства міста і навіть тілесні покарання²³². Відомий випадок відставки всього чинного уряду в середині 1575 р. унаслідок зловживання владою. Тоді ж від виконання своїх посадових обов'язків був відсторонений і міський писар Войтех Доловський²³³.

Порядок обрання на уряд писаря в Києві залишається невідомим. Можна припустити, що таку кандидатуру рекомендував війт і радці (як найбільш зацікавлені сторони), а затверджував чинний уряд²³⁴. Хоча, згідно з нормами магдебурзького права, писарі мали обиратися щороку радою або радою, лавою і поспільством – така норма була номінальною. Однак у реальному житті будь-який міський уряд, який щороку переобирався, був зацікавлений мати досвідчених писарів, котрі впродовж тривалого часу могли виконувати ввірені їм обов'язки. Не останню роль при цьому відігравали і такі фактори, як закоріненість у міське середовище, патримоніальні відносини, родинні зв'язки з представниками міської еліти. Тож, найімовірніше, міські писарі призначалися і війтом, і радцями.

Ще одне питання залишається без певної відповіді – яку платню отримували київські міські писарі за свою працю. Подібно до інших міст Речі Посполитої, вони, ймовірно, отримували натуральне і грошове забезпечення – стали платню з міської скарбниці, розмір якої встановлював міський уряд, плату за кожний зроблений випис із ратушних книг, певний відсоток від сплачених судових штрафів.

У Києві до міських писарів ставилися з особливою повагою. Вони були єдиними й незамінними і в лавничому, і в радецькому суді, оскільки в місті не існувало двох окремих канцелярій для лави і ради, як то було в більшості королівських міст, а функціонувала одна спільна для двох колегій канцелярія – міська.

²³¹ Groicki B. Porządek sądow i spraw mieyskich prawa Maydeburskiego... S. 40.

²³² Ibid. S. 40-42.

²³³ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 195, л. 176 об. – 178.

²³⁴ Така практика мала місце в деяких містах Речі Посполитої. Див.: Maisel W. Sądownictwo miasta Poznania do końca XVI w. Poznań, 1961. S. 208; Білостоцький С. Посадові особи війтівсько-лавничого суду та їх процесуальний статус в XVI–XVIII ст. // Львів: місто – суспільство – культура. Львів, 1999. Т. 3. С. 164.

міських органів влади ²²⁹ канцелярія в Києві, будучи від самого початку недостатньо організаційно сформованою й укомплектованою, потребувала досить тривалого часу, аби трансформуватися в установу з більш-менш налагодженим і ритмічним функціонуванням.

До основних функцій канцелярії будь-якого самоврядного міста входило:

- 1) у сфері управління й організаційних справ: протоколювання засідань міського уряду, а також спільних зібрань магістрату і поспільства, у яких брав участь міський писар; провадження кореспонденції – місцевої і закордонної дипломатичного, політичного, торговельного характеру; редагування і копіювання документів; опіка над міським архівом;
- 2) у сфері законодавчих і судових справ: реєстрація, копіювання (дублювання) текстів міських привілеїв, редагування постанов (ухвал) міського уряду; оформлення протоколів судових справ, що входили до його компетенції;
- 3) у сфері адміністративно-господарській та фінансовій: реєстрація міських жителів, прийнятих до міського права, майнових актів, заповітів; ведення міських книг та книг доходів і видатків міста ²³⁰.

Виходячи зі змісту наявних документів, що відображають діяльність міської влади Києва, можна припустити, що ці функції мала виконувати і київська міська канцелярія.

Персонал канцелярії

На чолі міської канцелярії в містах Великого князівства Литовського і Речі Посполитої стояв *niscap* (лат. *notarius actorum Officii Consularis, scriba civitatis*; пол. *pisarz*). Він уважався одним із найважливіших міських урядників. До його функцій належали: ведення міської канцелярії, протоколювання засідань ради, на яких він мав, очевидно, дорадчий голос.

До обов'язків писаря входили: присутність на засіданні лавників і лавничого суду, реєстрація у ратушних книгах скарг потерпілих, показань свідків, висновків слідчих, редагування текстів актів, видача копій документів із цих книг та засвідчення їх міською печаткою, складання текстів цивільних угод та ін. Писар особисто брав участь у міських посольствах, зокрема до королівського двору, воєводи, інших міст. Вступаючи на уряд, він обов'язково складав

²²⁹ *Dyplomatyka wieków średnich / Opracowali: K. Małeczyński, M. Biełńska, A. Gąsiorowski. Warszawa, 1971. S. 319.*

²³⁰ *Dyplomatyka wieków średnich... S. 325.*

присягу на вірність міському урядові й усій громаді міста²³¹. У першій чверті XVII ст. до усталеного в Києві титулу «писар мєський києвський» додалося ще й слово «присяглий». Відтоді в кінці кожного акта, оформленого у міській канцелярії, зазначалося: «писар присяглий мєський києвський, рукою власною».

За недбале ставлення до своїх обов'язків чи порушення присяги до писаря могли застосовуватися різні санкції: звільнення з посади, позбавлення громадянства міста і навіть тілесні покарання²³². Відомий випадок відставки всього чинного уряду в середині 1575 р. унаслідок зловживання владою. Тоді ж від виконання своїх посадових обов'язків був відсторонений і міський писар Войтех Доловський²³³.

Порядок обрання на уряд писаря в Києві залишається невідомим. Можна припустити, що таку кандидатуру рекомендував війт і ради (як найбільш зацікавлені сторони), а затверджував чинний уряд²³⁴. Хоча, згідно з нормами магдебурзького права, писарі мали обиратися щороку радою або радою, лавою і поспільством – така норма була номінальною. Однак у реальному житті будь-який міський уряд, який щороку переобирався, був зацікавлений мати досвідчених писарів, котрі впродовж тривалого часу могли виконувати ввірені їм обов'язки. Не останню роль при цьому відігравали і такі фактори, як закоріненість у міське середовище, патримоніальні відносини, родинні зв'язки з представниками міської еліти. Тож, найімовірніше, міські писарі призначалися і війтом, і радцями.

Ще одне питання залишається без певної відповіді – яку платню отримували київські міські писарі за свою працю. Подібно до інших міст Речі Посполитої, вони, ймовірно, отримували натуральне і грошове забезпечення – стали платню з міської скарбниці, розмір якої встановлював міський уряд, плату за кожний зроблений випис із рагушних книг, певний відсоток від сплачених судових штрафів.

У Києві до міських писарів ставилися з особливою повагою. Вони були єдиними й незамінними і в лавничому, і в радецькому суді, оскільки в місті не існувало двох окремих канцелярій для лави і ради, як то було в більшості королівських міст, а функціонувала одна спільна для двох колегій канцелярія – міська.

²³¹ Groicki B. Porządek sądow i spraw mieyskich prawa Maydeburskiego... S. 40.

²³² Ibid. S. 40–42.

²³³ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 195, л. 176 об. – 178.

²³⁴ Така практика мала місце в деяких містах Речі Посполитої. Див.: Maisel W. Sądownictwo miasta Poznania do końca XVI w. Poznań, 1961. S. 208; Білостоцький С. Посадові особи війтівсько-лавничого суду та їх процесуальний статус в XVI–XVIII ст. // Львів: місто – суспільство – культура. Львів, 1999. Т. 3. С. 164.

Міські писарі були достатньо освіченими й підготовленими в галузі права. Деякі з них представляли інтереси міської громади в асесорському суді²³⁵, часом займалися адвокатською діяльністю. Іноді вони підписувалися замість міських урядників, котрі були неписьменними, що і зазначалося в актах: «на местцу пана Семєна Олюшенка, райцы старшого сегорочного, яко писати не вмєючого, подписаломсе Василей Усович, писар присяглый меский киевский, рукою власною»²³⁶.

Брак відповідних джерел не дає можливості реконструювати повністю персональний склад київських міських писарів досліджуваного періоду. Найраніша документальна згадка про такого урядника міститься в ревізії Київського замку 1552 р., де в переліку будинків міщан, які знаходилися під юрисдикцією міського уряду, згадується й будинок «писара местьского»²³⁷ без зазначення імені. За допомогою виписів із міських книг вдалося частково встановити імена міських писарів, починаючи від останньої чверті XVI ст.: Войтех Доловський (1575, 1579 рр.), Андрій Лазоревич (1592–1596?), Гарасим Лазоревич (1597–1600 рр.), Якуб Ястрембський (1585, 1601–1603 рр.), Петро Григор'єв (1605 р.), Йов Григоревич (1604, 1607, 1610 рр.), Богдан Балака (1608 р.), Йов Дробишевич (1611–1639 рр.), Василь Усович (1641–1649 рр.), Улас (Власій) Железкович (1653–1669 рр.). З інших джерел відомі імена таких писарів, як Василь (1608 р.)²³⁸, Микита Порфирійович²³⁹ та Нестор із роду пана Павла Артемовича²⁴⁰ (орієнтовно кінець 20-х – 30-ті роки XVII ст.), Левко Тасич (1645 р.)²⁴¹.

На відміну від польських міст, де писарі могли продовжувати кар'єру в органах міського самоврядування²⁴², в Києві такої практики

²³⁵ Так, одним із прикладів того є участь досвідченого у правничих питаннях писаря Йова Дробишевича в засіданні асесорського суду 22 червня 1615 р. з приводу відкриття Кирилівським монастирем шинків у Києві. Міський писар разом із «умоцованим» Яном Гумельським виступали як позивачі у даному процесі, захищаючи інтереси магістратських міщан. Див.: РГАДА, оп. 1, д. 206, л. 103–105.

²³⁶ НБУВ. ІР. Ф. 61. № 1379.

²³⁷ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 40.

²³⁸ Міський писар Василь (без зазначення прізвища), який мав власну школу, згадується в літописі Яна Бінвільського. Див.: *Мицик Ю.* Літопис Яна Бінвільського // Наукові записки НаУКМА. Том 20: Історичні науки. Ч. 2. Київ, 2002. С. 61.

²³⁹ Пом'яник Межигірського монастиря: НБУВ. ІР. Ф. 375/374 С, арк. 241.

²⁴⁰ Там само. Арк. 242.

²⁴¹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 295 об.

²⁴² Наприклад, серед писарів Любліна впродовж XIV–XVIII ст. 10 осіб стали бурмистрами. (*Stankowa M.* Kancelaria miasta Lublina XIV–XVIII wieku. Warszawa, 1968. S. 78–94.) Протягом того ж періоду в м. Торунь, яке судилося за хелмінським правом, зі 102 відомих міських писарів 48 були обрані райцями, серед них 31 дійшов до посади бурмистра або президента міста (*Piskorska H.* Organizacja władz i kancelarii miasta Torunia do 1793 r. // Roczniki Towarzystwa naukowego w Toruniu. Toruń, 1956. T. 59. S. 79–81).

не існувало. Деякі писарі обіймали уряд досить тривалий час або й пожиттєво. Так, у певному сенсі можна назвати «ветераном» Йова Дробишевича, який 27 років був міським писарем.

Активно задіяною у канцелярії особою був заступник писаря, котрий також вважався міським писарем і виступав у джерелах як писар без зазначення його справжнього статусу. Однак із правової точки зору він не мав статусу міського писаря, оскільки не складав присяги. Відрізнити таких осіб від присяглих писарів нелегко, єдиний шлях – ретельний аналіз певної кількості виписів (екстрактів) із міських книг. Тож присутність на уряді писаря упродовж одного року одразу двох осіб не означала дублювання уряду²⁴³. Потреба у такому заступництві впливала з різних життєвих колізій. Яскравим прикладом у цьому сенсі може бути Михайло Панчерко, прізвище якого іноді у джерелах передавалося і як Пахверко. У виписах із київських ратушних книг від 9 травня 1613 р.²⁴⁴, 12 червня 1615 р.²⁴⁵, 26 червня 1615 р.²⁴⁶, 5 серпня 1615 р.²⁴⁷, 8 листопада 1618 р.²⁴⁸, 25 серпня 1622 р.²⁴⁹ він підписався як «Михайло Панчерко, писар мєський киевский, рукою власною». В інших документах, датованих 18 жовтня 1624 р.²⁵⁰ та 1 червня 1625 р.²⁵¹, він також виступає як міський писар, хоча відомо, що цей уряд на той час обіймав «присяглий» Й. Дробишевич. Водночас М. Панчерко фігурує і як регент канцелярії (про цю посаду йтиметься далі).

Окрім писаря, в київській міській канцелярії впродовж тривалого часу існувала ще й посада *дяка*, який виконував функції нотарія (писця). Дяки відповідно підписувалися: «дѣяк Сверщок»²⁵². Або просто зазначалося: «Писал Сверщок»²⁵³ (1544 р.), «Василь Нарбутов,

²⁴³ Така практика мала місце у шляхетських містах Люблінського воєводства. Див.: *Losowski J.* Kancelarie miast szlacheckich województwa lubelskiego... S. 191. У Кракові в XVI ст. фактично діяли два писарі: *notarius* і *alter notarius civitatis*. Першого з них називали секретарем міста, другого – підписком. Див.: *Friedberg M.* Kancelaria miasta Krakowa do połowy XVIII wieku... S. 291.

²⁴⁴ Архив ЮЗР. Ч. 8. Т. 5. С. 378.

²⁴⁵ ЦДАУК. Ф. 132, оп. 1, спр. 12.

²⁴⁶ Там само. Спр. 13.

²⁴⁷ Там само. Спр. 14.

²⁴⁸ ЦДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 1360.

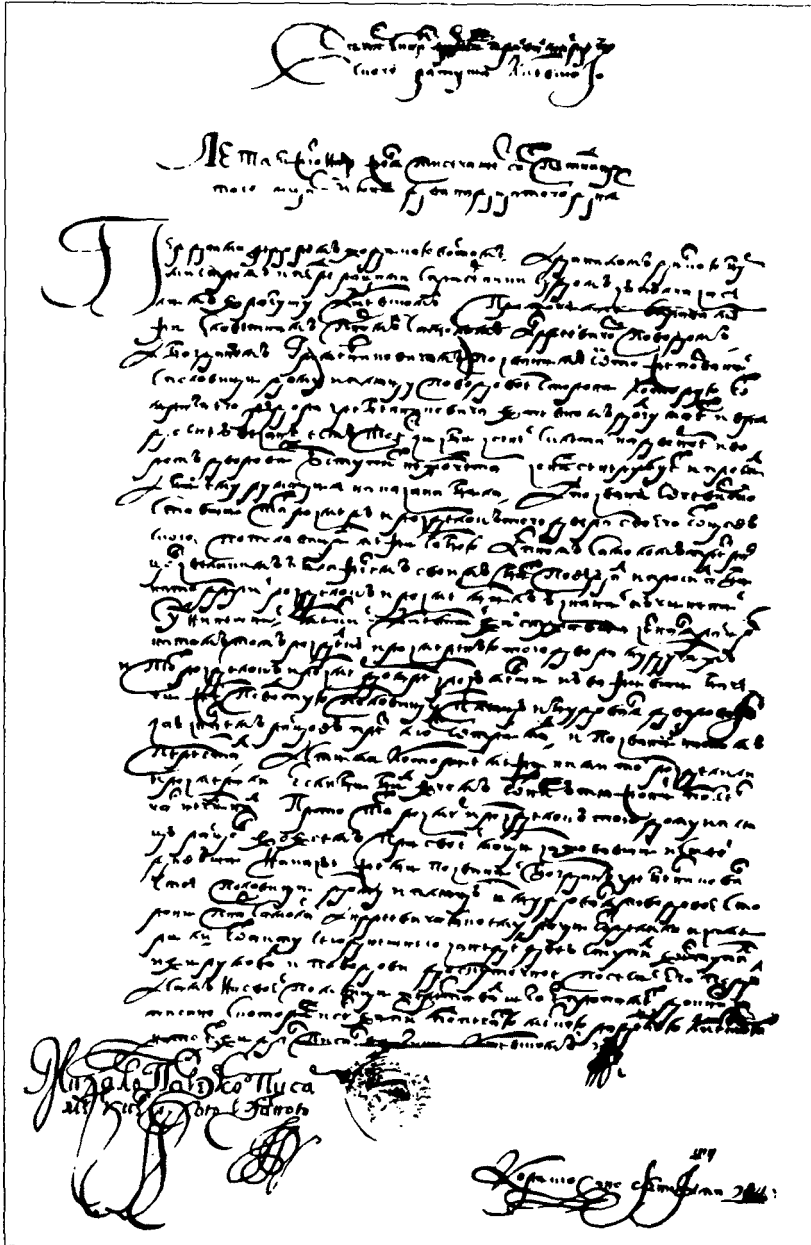
²⁴⁹ ЦДАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 81.

²⁵⁰ AGAD. AZ, sygn. 45, k. 6.

²⁵¹ AGAD. AZ, sygn. 337, k. 40. Дана згадка є останньою про Михайла Панчерка як писаря, оскільки у джерелі повідомляється, що його незабаром забрали козаки на Запоріжжя.

²⁵² Палеографический изборник. Материалы по истории южно-русского письма в XV–XVIII вв. К., 1899. Вып. 1. Док. № 2.

²⁵³ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 986.

Фрагмент випису з міської книги від 12.06.1615 р., засвідченого печаткою та підписом нисаря Михайла Панчерка.

дьяк местский киевский»²⁵⁴ (1565 р.), «Василь, дьяк места»²⁵⁵ (1580 р.). Функціонування посади дьяка у великокнязівській та міських канцеляріях було характерним явищем для литовської доби²⁵⁶. Відомо також, що в першій половині XVI ст. акти приватно-правового характеру, засвідчені підписами київських міських урядників, іноді замість писарів і дьяків підписували священники тієї чи іншої церкви, на території чия парафії відбувався акт купівлі-продажу міської нерухомості: «Григорей, поп борисоглебский»²⁵⁷ (1545, 1547, 1551 рр.), «Яков, поп василевский»²⁵⁸ (1548 р.).

До кінця 70-х років XVI ст. у Києві, очевидно, не існувало чіткого розмежування обов'язків поміж писарями і дьяками. Одна й та сама особа могла оформляти чистовики документів і записувати їх у книги. Розширення штату міської канцелярії відбувалося поступово. Наприкінці XVI ст. в актах починає вживатися термін «писар мєский киевский» і зникає посада дьяка, функції якого переходять до підписки.

²⁵⁴ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1. Д. 20.

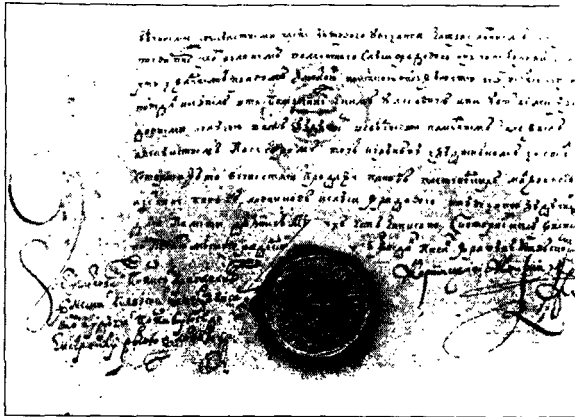
²⁵⁵ Там же. Д. 587.

²⁵⁶ У канцелярії Великого князівства Литовського на писарів і дьяків покладалися переважно функції виконавців. Писар затверджував формуляр і зміст документа, процес просування його по канцелярії (до передачі його канцлеру і великому князю). Спосіб такого затвердження було скріплення документа підписом. Практика складання проектів документів писарями знайшла відображення у термінології формул імітацій писарських підписів у книгах Метрики Великого князівства Литовського: «Писал (писар) такий-то». Тут «писати» означало складати проект, а не просто переписувати. Див.: Груша А. Службовы склад і структура канцелярії Вялікага Княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст. // METRICIANA. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. Мінск, 2001. Т. 1. С. 29; *його ж.* Канцелярыя Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст. Мінск, 2006; Бардах Ю. Аб практыцы літоўскай канцелярыі часоў Жыгімонта і Старога // Штудыі з гісторыі Вялікага Княства Літоўскага. Мінск, 2002. С. 174; Граля І. Дьяки и писари: аппарат управления в Московском государстве и Великом княжестве Литовском (XVI – начало XVIII в.) // От древней Руси к России нового времени. Сб. ст.: к 70-летию А. Л. Хорошкевич / Сост. А. В. Юрасов. М., 2003. С. 148–164.

У польських містах на початку організації міської канцелярії посаду писця отримували, як правило, духовні особи, каноніки, декани і ректори катедральних шкіл. Ситуація щодо міських писарів докорінно змінилася в XV–XVI ст., коли на цей уряд почали обирати або призначати осіб світського походження, які іноді досягали найвищих посад у міському уряді. У Кракові з XVI ст. писарю додавався титул *nobilis*, що означало приналежність до патриціату. Він мав титул міського секретаря, часом називався міським канцлером, зобов'язаний був мати вищу освіту, посідати науковий ступінь бакалавра або магістра. (*Diplomatyka wieków średnich...* – S. 332.).

²⁵⁷ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 178, 982; Палеографический изборник. Материалы по истории южно-русского письма... Док. № 14.

²⁵⁸ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 21.

Фрагмент випису
з міської книги
від 25.06.1644 р.
засвідченого
печаткою та
підписом підписки
Уласа Железковича

Посада підписки в міській канцелярії Києва з'явилася відносно пізно. Перші міські підписки згадуються в актах не раніше 20-х рр. XVII ст. До того часу їхні функції виконували, очевидно, підписки київської земської та гродської канцелярій. Підстави для таких висновків дає порівняльний аналіз низки документів – виписів із київських ратушних книг за 1614–1624 рр.²⁵⁹ Почерки укладачів цих актів мають відносно добрий рівень каліграфії. Окрім того, художнє оформлення актів (початкові букви з виразним орнаментом) наводить на думку, що ці акти, схоже, були записані підписками земської або гродської канцелярій. На користь цієї версії свідчить і той факт, що засідання (рочки) Київського земського суду відбувалися в приміщенні ратуші, які, згідно з Конституцією варшавського сейму від 28 травня 1607 р., було ухвалено проводити тільки в Києві²⁶⁰.

Міські підписки іноді виконували функції писаря на час його відсутності й підписувалися відповідно: «Улас Железкович, підписок присяглый меский киевский, на местцу писарском будучий, подписуе до екстракту рукою власною...» (1644 р.)²⁶¹. Зберігся єдиний акт від 8 червня 1654 р., що вказує на виконання функцій писаря не підписком чи заступником, а старшим лавником: «На местцу пана писаря в небытности его подписуеся Петр Балька, лавник старший рукою»²⁶². Підписки зазвичай ставали писарями.

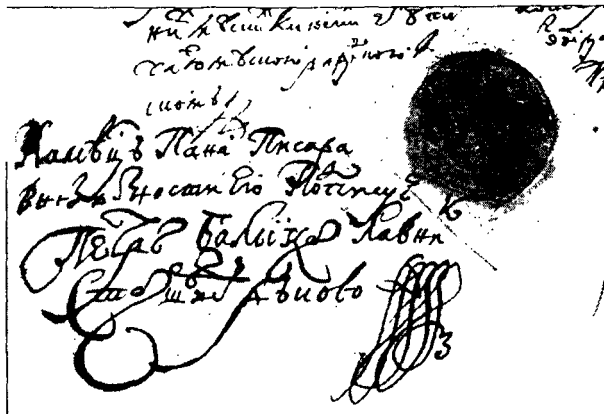
²⁵⁹ ЦДАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 60, 122, 123; Ф. 132, оп. 1, спр. 12, 13, 14.

²⁶⁰ VL. Vol. 2 (1550–1609). P. 447. Засідання Київського земського суду відбувалися протягом трьох річних сесій по два тижні кожна: Богоявленської (з 6 січня), Святотроїцької (з понеділка після Трійці), Святомихайлівської (з 29 вересня).

²⁶¹ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 185 зв.

²⁶² Там само. Арк. 253–254.

фрагмент випису
з міської книги
від 8.06.1654 р.,
засвідченого
міською
печаткою
та підписом
старшого
лавника
Петра Балики

До функцій *регента* належали звірка і засвідчення правильності записів, копій, зроблених із міських книг, що за тодішньою канцелярською термінологією звучало як «корыкгованє». За відсутності регента його функції міг виконувати писар, про що зазначалося наприкінці акта: «корыкговал писар»²⁶³. Подібне суміщення функцій було, очевидно, характерним для київської міської канцелярії початку XVII ст. На такі випадки нагромаджуємо двічі: в особі Йова Дробишевича (акт від 28 липня 1614 р.²⁶⁴) та Михайла Панчерка (акт від 26 червня 1615 р.²⁶⁵), який перед тим – 24 жовтня 1607 р. – виступив як регент міської канцелярії²⁶⁶. Функції регента також міг виконувати підписок магістрату. Так, випис із міських книг від 2 грудня 1620 р. двоїми підписами засвідчили писар Йов Дробишевич та підписок Федір Дробишевич, який, схоже, оформляв цей випис і звіряв його з оригіналом із міської книги, тобто виступав і як регент²⁶⁷.

Здебільшого прізвище регента не згадувалося в актах, зазначалося лише: «корыкговал регент» або «корыкговал с книгами регент» – ставився його підпис. Тому вдалося встановити лише декілька прізвищ київських регентів. Окрім М. Панчерка, ними були: Андрій Тостояльський (1624 р.), Фірс Іванович (1620–1638 рр.); у виписі з ратушних книг від 22 грудня 1639 р. він згадується як «присяглый

²⁶³ ЦДІАУК. Ф. 132, оп. 1, спр. 13, 14.

²⁶⁴ ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 60.

²⁶⁵ ЦДІАУК. Ф. 132, оп. 1, спр. 13.

²⁶⁶ НБУВ. ІР. Ф. 301 (ДА) № 657.

²⁶⁷ ЦДІАУК. Ф. 169, оп. 5, спр. 92. Федір Дробишевич, напевно, доводився родичем писарю Йову Дробишевичу. Вперше він згадується як посланець від магістрату в червні 1618 р. для запису протестації до житомирських городських книг (ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 1334 зв. – 1335).

подписокъ меский» і як регент водночас ²⁶⁸), Валер'ян Железкович (1639–1648 pp.), Унавський (1649 p.), Хмелевич (1653–1669 pp.).

Міська документація

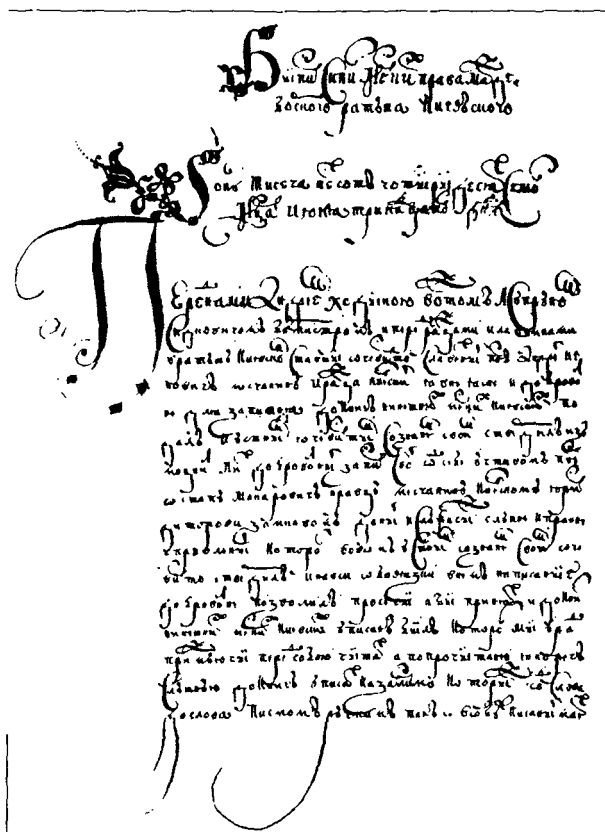
Наслідком діяльності міської канцелярії були документи й книги, які необхідно було зберігати. Аналіз документів, що відображають діяльність органів міської влади, дає підставу припустити, що в міській канцелярії Києва зберігалися: 1) документи та листи, отримувані містом, і копії з висланих; 2) документи й книги правно-утилітарного типу: збірники магдебурзького права («Ius Municipale Magdeburgensis», «Speculum Saxonum», «Porządek sądów mieyskich prawa Maydeburskiego w Koronie Polskiey», «Artykuły Prawa Maydeburskiego, ktore zowią Speculum Saxonum. Z Łacińskiego Języka na Polski przełożone»), кодекси Литовського Статуту; 3) міські привілеї та їх копії, що оформлялися в окремі книги; 4) книги поточних справ; 5) книги судових справ; 6) книги міських рахунків, податкові книги; 7) реєстри прийнять до міського права.

Міська канцелярія виконувала таку функцію, як видача на вимогу міщан потрібних їм виписів із ратушних книг, копій королівських привілеїв, уписаних до цих книг. Такі виписи, а також інші акти публічно- та приватноправового характеру, що оформлялися в міській канцелярії, сьогодні складають її спадщину. Ці документи не лише є відображенням діяльності власне канцелярії, вони водночас є цінним джерелом для дослідження різних аспектів життя київської міської громади в цілому. Саме вони дають можливість реконструювати кількісний і якісний склад міського уряду XVI – першої половини XVII ст., шляхи набуття посад деякими міськими урядниками, містять різні відомості з історичної топографії міста, його соціально-економічної історії.

Протягом зазначеного періоду формуляр актів, що оформлялися в міській канцелярії, зазнавав значних змін ²⁶⁹. Загальна схема його побудови складається з таких частин і компонентів, як інтитуляція, нарація, диспозиція, санкція, короборация, датація, субскрипція. Усі виписи з київських міських книг починалися зі стандартно сформульованих заголовків: «Выпис с книг меских права майдеборского ратуша киевского», після чого зазначалася дата, інколи – день засідання.

²⁶⁸ НБУВ. ІР. Ф. 160, № 700.

²⁶⁹ Еволюцію актового формуляра певним чином можна простежити на прикладі опублікованих документів у додатку до моєї статті, див.: Київська міська канцелярія XVI – першої половини XVII ст. (до питання про реконструкцію) // ЗНТШ. Львів, 2006. Т. ССLII. С. 491–521.

Терша сторінка
випишу з міської
книги від
13.06.1647 р.

У вступній частині виписів завжди бракує інвокації та інскрипції; нтитуляція представлена іменами вїйта, рочного бурмистра, іноді радців, імена лавників не вказувалися: «Перед нами Андреем Ходькою, войтомъ упривилеваным, а Левонотъ Семеновичом, бурмистромъ роковымъ, и перед райцами и лавниками в зуполности засельми в ратушу киевскомъ, постановившисе очевисто...»²⁷⁰.

У головній структурній частині майнових актів, що становлять чималий відсоток усієї актової спадщини Київського магістрату, виділяються три найбільш суттєві елементи формуляра: нарація, диспозиція і санкція. Вони містять інформацію про різноманітні проблеми міщан: зазначаються імена покупців та продавців нерухомого майна, його вартість, описуються межі цієї нерухомості у місті,

²⁷⁰ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 184.

згадуються імена сусідів, суми закладу на випадок порушення умов акта купівлі-продажу, містяться попередження про покарання порушників на випадок недотримання його умов. У частині короборації підкреслюється факт оформлення акта і занесення його до міських книг, а в разі необхідності видачі його копії, наприклад, зазначалося: «Которая ж то вечистая продажа пановъ... и зезнане пановъ лавников и слуги врядового на увезаню будучых для памети до книгъ местцких есть записано, с которых и сесь выпис под печатю мескою радецкою киевською ест выдан»²⁷¹. У частині субскрипції вказуються імена чинних міських урядників та писаря, які для автентичності скріплювали документи своїми підписами. Аналіз текстів окремих виписів наводить на думку, що деякі міські писарі послуговувалися індивідуальними схемами побудови формуляра, що свідчить про їхні високі професійні якості.

Міська печатка

Після фіксації в чистописі датальних формул (часу, місця видачі документа, додаткової дати) акти завірялися відповідним урядником. У середньовічному розумінні чинником, що виконував цю функцію, тобто завіряв документ, була *печатка* (лат. *sigillum authenticum*), яка надавала письму правової сили²⁷². Найраніша згадка про існування міської печатки в Києві міститься у великокнязівському листі від 4 червня 1500 р., виданому київським міщанам на звільнення їх від мит: «...у которых мещан киевскихъ зъ ратуша киевского будетъ листь подъ ихъ печатью местскою, тымъ мещаномъ не надобе мыта даваты нигде...»²⁷³. Зазвичай усі виписи з книг, що оформлялися в канцелярії магістрату, після підписів міських урядників завірялися печаткою: «Мы, маистратъ киевський, до оного на большую повагу веру и твердость печатъ нашу мескою радецкою притиснути казалисмо»²⁷⁴ (1649 р.). У деяких випадках акти приватноправового характеру завірялися й сигнетами міських урядників.

Відомий дослідник київських міських печаток К. Антипович встановив кілька їх типів та вивчив їх еволюцію, залучивши для цього близько 40 документів. Перший тип встановлений ним за актом, який він услід за І. Каманіним продагував приблизно 1500 роком²⁷⁵.

²⁷¹ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л., арк. 185.

²⁷² *Diplomatyka wieków średnich...* S. 315.

²⁷³ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 5, л. 117; Акты Литовской Метрики, собранные Ф. Леонтовичем. Варшава, 1898. Т. 1. Вып. 2. С. 56–57. № 536.

²⁷⁴ НБУВ. ІР. Ф. 61. № 1379.

²⁷⁵ Цей документ та його фотознімок надруковані І. Каманіним у виданні: Палеографический Изборник. Материалы по истории южно-русского письма в XV–XVIII вв. К., 1899. Вып. 1. Док. № 2.

Мала
радецька
печатка

Саме цю дату повторили у своєму дослідженні В. Рум'янцева й О. Овсієнко²⁷⁶. Слідом за ними цим же роком позначив першу київську міську печатку сучасний литовський історик-сфрагіст Е. Римша у монументальному виданні печаток міст Великого князівства Литовського²⁷⁷. Насправді ж документ, який дослідники датують 1500 роком, виник значно пізніше. Йдеться про акт продажу «местца коморного» міщанином Максимом Гаркавим своїй дружині Орині Андріївні, оформлений у київській міській канцелярії і засвідчений підписом дяка («писал дяк Свершок») та печаткою: «...А про лѣпшую твердость я, Максим, бил челом пану войту и бурмистром и радцом, штобы их млсть приложили печат мѣстцкую к сѣму листу, и их млсть на мое чоломбите приложил». Однак детальне вивчення особливостей письма цього документа та його порівняльний аналіз з іншим, датованим 10 серпня 1544 р.²⁷⁸, підписаним також дяком на ім'я Свершок, дають підстави твердити, що документ, датований істориками 1500 роком, міг виникнути також приблизно у 1544 р. Печатка на ньому завбільшки 3,2 см. Напис на ній нерозбірливий, хоча окремі літери подібні до латинських.

В іншому документі, датованому 1609 р., бачимо такий же тип печатки, де вона добре збереглася і являє собою рівне коло, всередині якого на заокругленому щиті міститься лук зі стрілою, котрий натягують дві руки, що виходять із хмари. По краю такий напис: SIG SAPI CIVITA TERRAE KIOVIE. Повністю цей запис читається як

²⁷⁶ Рум'янцева В. В., Овсієнко О. Ф. Про давні герби Києва // АУ. 1980. № 3. С. 64.

²⁷⁷ Rimša E. Kijevas // Lietuvos didžiosios kunigaikštystės miestų antspaudai. Vilnius, 1999. P. 296.

²⁷⁸ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 986.

радець.
печатка.

«Sigillum capitalis civitatis terrae Kioviensis»²⁷⁹. На думку сучасного дослідника печаток А. Гречила, цілком імовірно, що в Києві символ лука, який натягують дві руки, котрі виходять із хмари, використовувався і значно раніше, можливо, на міських прапорах²⁸⁰. Такі прапори, на нашу думку, могли з'явитися ще за Вітовтових часів, коли відбувалося активне будівництво замкових споруд, а в місті знаходилася досить чисельна – 10-тисячна – військова залога²⁸¹. Очевидно, що з часом ця військова символіка міцно утвердилася в середовищі київських міщан – мешканців пограниччя – і була перенесена ними на міський герб і печатку.

Другий тип печатки встановлений за документом 1630 р. К. Антипович припускає, що це була велика печатка Київського магістрату. Розміром вона завбільшки 4,2 см. На печатці з 1630 р. на гербі вже немає хмари, лук видозмінюється в арбалет, який розташований «у стовп» (тобто вертикально) і який тримає одна рука. Навкруги щита є зображення орнаменту. По краях кола напис: AUTHENTICUM STEMA SIGILLI PRINCIPALIS CIVITATIS SACRAE R. M. KIOVIENSIS. Подібний трансформований символ міститься на всіх інших київських міських печатках до 1780 р.

Третій тип печатки встановлено за міськими актами другої половини 30–40-х років XVII ст. Ця печатка завбільшки 3,2 см. Вона являє собою коло, усередині якого – щит німецького типу, самостріл.

²⁷⁹ Антипович К. Київська міська печатка... С. 831.

²⁸⁰ Гречило А. Магдебурзьке право та питання герба міста Києва (кінець XV – 80-ті рр. XVIII ст.). // Самоврядування в Києві: історія та сучасність... С. 149–150 його ж. До питання про герб Києва в кінці XV – кінці XVIII ст. // Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ в Україні. Львів, 1999. Вип. 2. С. 93–98

²⁸¹ Див., наприклад: Jankauskas V. Kijevo žemės statutes Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV–XV amžiai // Darbai ir Dienos. Vilnius, 2005, nr 44. S. 92–94.

спрямований уліво. Напис «SGILL. OFFIC. P. COSS. CIVIT. S. R. M. KIOVIEN.» розшифровується як «Sigillum officiale patrum consulum civitatis Sacrae Regiae Majestatis Kiioviensis». Цей тип печатки існував до середини XVII ст.²⁸²

І розвідки К. Антиповича, і проведені додаткові дослідження А. Гречила засвідчили, що лук залишався на трьох типах міських печаток до першої чверті XVII ст. (найпізніший виявлений акт із таким типом печатки датується 25 січня 1627 р.²⁸³). Виняток становить печатка, яку К. Антипович зафіксував за документами 1636–1646 рр. і яку вдалося виявити на ранішому документі – від 26 червня 1625 р. На ній лук з однією стрілою (чи арбалет-самостріл) поданий «у балку» (горизонтально), без руки²⁸⁴. На те, що арбалет у середині XVII ст. був гербом Києва, звернув увагу С. Климовський, досліджуючи медаль литовського гетьмана Я. Радзивіла 1651 р.²⁸⁵

Історія міського архіву

У XVI – першій половині XVII ст. у Києві не існувало спеціального приміщення для міського архіву. Книги магістрату зберігалися у соборній церкві Успіння Богородиці на Ринку. Там само знаходилися і книги Київського земського суду. Гродські книги до початку XVII ст. були розміщені в замку, де стояв і сам «двор судовий», збудований київським воєводою К. Острозьким на місці давнього костелу Св. Катерини наприкінці XVI – на початку XVII ст.²⁸⁶

Після битви під Берестечком 25 липня 1651 р. 15-тисячне військо під командуванням литовського гетьмана Я. Радзивіла ввійшло до Києва. У місті розпочалися пожежі, під час однієї з яких згоріла соборна церква Успіння, де зберігалися на той час міський, гродський та земський архіви. Наслідки цієї пожежі зафіксовані у заяві воєводи Адама Киселя, складеній ним після цієї події, тобто 2 листопада 1651 р., і занесеній у київську гродську книгу:

«...усі книги цього воєводства за декілька століть... земські, гродські, підкоморські, комісарські, люстраторські, каптурові та будь-якої назви аж до тих часів включно, доки ще не були запроваджені грод і земство, а також стародавні міські книги магдебурзького права, котрі містили

²⁸² Антипович К. Київська міська печатка... С. 832.

²⁸³ AGAD. AZ, sygn. 337, k. 48.

²⁸⁴ AGAD. AZ, sygn. 337, k. 43; Гречило А. Магдебурзьке право та питання герба міста Києва... С. 150.

²⁸⁵ Климовський С. Медаль Януша Радзивіла як свідчення про середньовічний герб Києва... С. 40–48.

²⁸⁶ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 4, арк. 162–163; Яковенко Н. До питання про реконструкцію складу київських судово-адміністративних архівів... С. 19.

в собі фундаші і вольності міста Києва і були всі, згідно з давнім звичаєм, складені у міській кам'яній церкві найсвятішої Богородиці Діви, разом із цією церквою знищені вогнем і обернені на попіл...»²⁸⁷.

Далі воєвода перерахував книги, вихоплені з вогню, які випадково вціліли: 7 земських, 9 гродських (без вказаних дат), 1 каптурова за 1633 рік, опечатана в'язка секстернів (окремих зошитів) 1645 р., протоколи гродського суду за 1632–1641 рр., чернетки поточних і записових книг цього ж суду за 1647 і 1648 рр., внутрішні реєстри до всіх книг за 1610–1645 рр. і, нарешті, 23 книги магістрату.

Зі скасуванням шляхетських судів і приєднанням Києва до складу Московської держави рештки актових книг деякий час лишалися у магістраті. Із часом вони перейшли у відання експедиції польсько-російських прикордонних зносин Київської губернської канцелярії²⁸⁸, хоч їх і надалі продовжували зберігати у приміщенні ратуші у спеціальних скриньках. Пожежа, яка охопила у 1718 р. значну кількість будівель Києво-Подолу і завдала шкоди ратуші й соборній церкві, майже не зачепила книг. Тоді, очевидно, загинули лише незавершені у давньому діловодстві матеріали: протоколи за 1632–1641 рр., чернетки книг 1647–1648 рр., реєстр за 1610–1645 рр. і розпочата в листопаді 1651 р. київська гродська книга, до якої було внесено заяву А. Киселя. Принаймні за станом на 1732 рік, як зазначає Н. М. Яковенко, у магістратському архіві про них записів уже не зустрічається²⁸⁹. Цим же роком датується перша відома нам відповідь на запит про видачу екстрактів із київських книг, що була складена на прохання митрополита Рафаїла Заборовського і переслана пізніше через гетьмана Данила Апостола у Литву князям Радзивілам. До відповіді було додано перелік 14 окремих книг, складений регентом київської міської канцелярії Олександром Філевичем. У цьому переліку уточнено реєстр А. Киселя і згадано книги, що зберігалися у магістратському архіві у 1732 р., тобто до наступної пожежі 1811 р.: 1) 1570–1589 рр.; 2) 1576, 1577, 1587 рр.; 3) 1612 р.; 4) 1617 р.; 5) 1633 р.; 6) 1640, 1645,

²⁸⁷ Переклад із польської. Текст цієї заяви у XVIII ст. був уписаний до київської магістратської книги, оригінал якої не зберігся. З неї 11 серпня 1779 р. був зроблений випис за підписом тодішніх міських урядників – вїйта Григорія Пивоварова, бургомїстра Герасима Кувичинського, райці Романа Чишинича, писаря Данили Слюсарського, регента Василя Максимовича, канцеляриста Якова Корсуня для російського генерал-поручика і кавалера, графа Ходкевича. Оригінал цього випису зберігається у Краківському воєводському архіві: APKr. Zbiór Zygmunta Glogera, sygn. 578.

²⁸⁸ Тищенко М. Фонди установ Київщини XVIII в. // Центральний архів стародавніх актів у Києві / Збірник статей за ред. В. Романовського. К., 1929. С. 198–199.

²⁸⁹ Яковенко Н. До питання про реконструкцію складу київських судово-адміністративних архівів... С. 20.

1646 рр.; 7) 1643 р.; 8) 1644 р.; 9) 1617, 1636, 1644, 1646 рр.; 10) 1645 р.; 11) 1646 р.; 12) 1645 р.; 13) 1646 р.; 14) 1646 р.²⁹⁰.

Після підпорядкування Києва гетьманській владі (згідно з указом царя Петра III від 20 травня 1762 р.) київському війтові І. Сичевському було надіслано два ордери гетьмана К. Розумовського – від 12 червня 1762 та 2 травня 1763 р. – про передачу на розгляд гетьмана копій магдебурзьких привілеїв, жалуваних грамот та універсалів магістрату²⁹¹. 12 грудня 1763 р. за розпорядженням гетьмана старший канцелярист Генеральної військової канцелярії О. Туманський, підтриманий війтом І. Сичевським, заплombував і оточив козацькою вартою три скрині з міським архівом для примусової ревізії документації. Це викликало обурення міщан, які стали цьому на заваді. 15 грудня О. Туманський та І. Сичевський здійснили повторну невдалу спробу захопити міський архів, що закінчилося новою сутичкою козаків із міщанами. 31 грудня генеральний осавул І. Скоропадський заарештував 14 міських урядників і цехмістрів, звинувачених в організації виступу, а скрині з міським архівом під козацькою вартою відпровадив до Глухова. Захоплений гетьманом київський міський архів повертався до магістрату частинами. Так, 12 королівських привілеїв були затримані у Генеральній військовій канцелярії, там само «неведомо, где потерян», лист від 15 жовтня 1616 р., а 112 гетьманських універсалів вивезено у Петербург²⁹². І хоча сенат 9 липня 1764 р.²⁹³ та київський генерал-губернатор І. Глебов 7 вересня 1764 р.²⁹⁴ видали відповідні розпорядження про їх повернення місту, подальша доля цих документів залишається невідомою.

Наступного року Київський магістрат одержав розпорядження від київського генерал-губернатора: виявити в актових книгах усі документи, що стосуються маєтків правобережної шляхти, скласти їх опис і зняти копії. Ця вимога виявилася не під силу магістратським канцеляристам і відрядженим їм на допомогу перекладачам Київської губернської канцелярії. У зв'язку з цим у 1768 р. губернатор був змушений рапортувати в Колегію закордонних справ, що «оного сделать невозможно по причине ветхости и погнилиия оных книг, и что имеющееся в них древнее на русском, польском и латинском языках разных рук письмо к чтению весьма трудно»²⁹⁵. Колегія дозволила

²⁹⁰ Там само.

²⁹¹ НБУВ. ІР. Спр. 438/430 С, арк. 181–183; Каталог документів з історії Києва XV–XVIII ст. С. 122.

²⁹² Каталог документів з історії Києва XV–XVIII ст. С. 167–168.

²⁹³ РГАДА. Ф. 248, оп. 63, д. 5488, арк. 274.

²⁹⁴ Державний архів міста Києва. Ф. 1, оп. 4, спр. 64, арк. 1–4.

²⁹⁵ Тищенко М. Фонди установ Київщини XVIII в. ... С. 199–203.

не робити копій із цих книг, але віддала розпорядження зробити з них опис. Такий опис був складений київськими канцеляристами незадовго до фатальної пожежі 1811 р.²⁹⁶

3.5. Соціально-правове становище міських урядників та їхні доходи

Соціально-правовий статус міських урядників

Упродовж XVI ст. у містах Великого князівства Литовського відбувалися зміни у правовому статусі міських урядників. Радці виділялися в окрему привілейовану групу міського населення – своєрідну «міську аристократію», що відповідало загальному напрямові всієї державної політики і відбилося в тогочасному законодавстві – Литовських Статутах: у 1529 р. бурмистри і радці прирівнювалися до шляхти, а з 1566 р. така норма поширювалася тільки на бурмистрів²⁹⁷.

Весь Віленський магістрат було нобілітовано на Гродненському сеймі 15 червня 1568 р., а його членам та їхнім нащадкам надано шляхетство. Віленські війти, бурмистри, радці, лавники та писарі, які походили з шляхетського стану, не втрачали шляхетства, коли займали міські уряди. Тоді як особи, що ставали міськими урядниками і походили із непривілейованого стану, набували шляхетства з правом його передачі у спадок за умови, що вони не будуть займатися торгівлею та ремеслом²⁹⁸. Привілеї, за якими міські урядники урівнювалися у правах зі шляхтою, надавалися і деяким великим містам Корони Польської. Натомість київським міським урядникам ніколи не вдавалося досягнути подібних вершин. Вони лише урівнювалися зі шляхтою у сплаті судових штрафів. Ще за литовських часів ті міщани, які відбували замкову службу, сплачували по 5 кіп лит. гр. «шляхетської нав'язки *», а міські урядники, згідно з Другим

²⁹⁶ Сліди опису простежуються в пам'ятці, яка містить унікальну інформацію про склад збереженого між пожежами 1651 та 1811 рр. актового матеріалу Київського воєводства. Це – рукопис обсягом 418 арк., що складається з 6340 регестів, під назвою: «*Xiąg ziemskich i grodzkich Kijowskich w Kijowskim magistracie znajdujących się, zacząwszy od roku 1571 aż do roku 1646 z datą i essencją wypisana kwerenda*». Див. згадану вище статтю Н. Яковенко «До питання про реконструкцію складу київських судово-адміністративних архівів...».

²⁹⁷ *Дружчыц В.* Магістраты у бялоруских местах з майдеборскім правом... С. 390.

²⁹⁸ Там само.

* *Шляхетська нав'язка* – грошова компенсація, що виплачувалася потерпілим за побиття, завдання тілесних пошкоджень.

Литовським Статутом, прирівнювалися у сплаті таких судових штрафів до шляхти. Про це зокрема довідуємося з листа короля Стефана Баторія від 17 листопада 1576 р. до київського воєводи князя Костянтина Острозького:

«...здавна перед тимъ мешаномъ киевскимъ, яко слугамъ нашимъ тамошнего замку, которіе на службу нашу военную противъ неприятеля нашего ездят, навезки каждому мешанину тамошнему по пяти копъ грошей литовскихъ суживано и сказивано било, окром тихъ, што войны не служат. А надто особливе старшимъ мешаномъ, которіе бивают на вradi местскіе обирани и прекладани, а хотя би коли и на врадехъ с такихъ не билъ, але ужо на то обранъ або водле звичаю у правехъ ихъ месцкомъ персмененъ билъ, тогда также и таковому хто би и первой урядникомъ в месте бивалъ навезки, яко шляхтичъ водле статку земского и обичаю инихъ мест нашихъ головнихъ упривилеваннихъ, сужоно бити маеть»²⁹⁹.

Привілеєм Стефана Баторія від 24 листопада 1582 р., виданим у Варшаві на сеймі, київських міських урядників урівнювали у сплаті штрафу за вбивство – «головщини» – 100 кіп лит. гр. та «нав'язки» – від 20 до 50 кіп лит. гр. зі шляхтою, «яко людей украинных и яко тых, которіе се службою рыцерскою военною забавляють»³⁰⁰. При цьому в привілеї зазначалося, що ті міщани, які відбуватимуть військову службу, урівнюватимуться у сплаті цих штрафів зі шляхтою, що мають визнавати королівський, земський та гродський суди:

«впрод речоним мешаном места нашего Киевского, тым, которіе се службою рыцерскою бавят и бавити будут, и против неприятелсви нашому коронному за припалым небезпеченством ку отпору з людми нашими военными за ознайменем пана воеводи киевского выежчают и завжды служат, навезка шляхетская, яко шляхтичом сужона и сказована быти мает, так от нас и суду нашего королевского, яко и каждого уряду и суду земского, и кгородского, и иного всякого вечными часы...»³⁰¹.

Цей привілей був підтверджений королем Сигізмундом III 10 квітня 1589 р.³⁰²

Нобілітація для міщанина, на думку польських істориків, була його життєвим ідеалом, означала зростання не тільки суспільне, а й культурне, вважалася необхідною умовою для здобуття самоповаги

²⁹⁹ ЦДАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 32 – 32 зв.

³⁰⁰ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 248 – 249.

³⁰¹ Там само. Зазначений привілей був уписаний до київських ратушних книг, з яких 17 грудня 1639 р. міщанинові міської юрисдикції Гаврилові Тимофійовичу було видано копію, засвідчену міською печаткою та підписом писаря Йова Дробішевича. На звороті справи дописано: «Вольность на навезьку шляхетскую даиа майдеборьчиком...».

³⁰² Там само.

та авторитету в соціумі³⁰³. Незважаючи на створення шляхтою міцних бар'єрів, соціальна мобільність упродовж XVI – першої половини XVII ст. у Речі Посполитій була значною. Попри те, що набуття офіційної нобілітації не було легким – ухвалу про це мав прийняти сейм, однак деяким мешканцям, зокрема Кракова, Львова і Гданська, вдавалося подолати всі перешкоди і здобути жаданий документ, нерідко витративши на це значні кошти³⁰⁴. І хоча такі явища набули значного поширення, надання нобілітацій не могло стати масовим явищем, а після ухвалення сеймом конституції 1578 р., яка передбачала обов'язковість проходження цієї процедури через сейм, кількість надань шляхетства різко зменшилася³⁰⁵. Натомість активізувалися спроби незаконного набуття шляхетства. Для багатьох амбітних осіб до шляхетського стану вів лише «чорний хід». Нелегальне отримання вимушеного шляхетства – прецедент розповсюджений і злостиво затаврований В. Некандою Трепкою у його відомій книзі, де зафіксовано 2500 імен «фальшивої шляхти», більшість якої походила з міщанського стану³⁰⁶.

Власне, дещо подібні процеси відбувалися і в українських містах, хоча вони, звісно ж, не набули таких масштабів, як у коронних землях. Одним із киян, кому вдалося перейти з міщанського стану до шляхетського, був радця Василь Ходика. Займаючись судовими махінаціями та використовуючи своє службове становище, він накопив значне майно і став заможним землевласником, що надало йому можливість отримати привілей на шляхетство. Королівським привілеєм від 27 березня 1589 р. на вальному сеймі у Варшаві київських жителів Василя Ходика-Кобизевича і його братів Федора та Івана було визнано шляхтичами за військові заслуги під час московсько-польської кампанії 1578–1581 рр. (участь у якій насправді вони не брали). Для «оздобу шляхетської» їм дозволялося вживати герб: «підкови і три ромби на червоному полі», «на сеймиках, на роках земських і гродських бути і всіляких прав, привілеїв, вольностей,

³⁰³ *Bogucka M.* Miejsce mieszczanina w społeczeństwie szlacheckim: atrakcyjność wzorców życia szlacheckiego w Polsce XVII wieku // *Spółczesność staropolskie*. Warszawa, 1976. T. 1. S. 191.

³⁰⁴ *Ptaśnik J.* Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce... S. 372–373; *Deresiewicz J.* Zmiany w strukturze społecznej miast pod koniec istnienia Rzeczypospolitej szlacheckiej w zwierciadle przyjęć do prawa miejskiego // *KH*. R. LXIII, nr 4–5. Warszawa, 1956. S. 23–28; *Opas F.* Z problemów awansu społecznego mieszczan w XVII i XVIII wieku. O przenikaniu do stanu szlacheckiego i duchownego // *PH*. T. LXV. Warszawa, 1974. S. 465–468.

³⁰⁵ *Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M.* Historia ustroju i prawa polskiego. Wyd. IV. Warszawa, 1999. S. 192.

³⁰⁶ *Nekanda Trepka W.* Liber generationis plebeorum (Liber chamorum) / Wyd. W. Dworzaczek, J. Bartyś, Z. Kuchowicz. Wrocław, 1958.

прерогатив шляхетських уживати»³⁰⁷. Згодом, 17 листопада 1609 р., В. Ходика-Креницький отримав привілей на київське скарбництво – титул земського урядника³⁰⁸. Набувши шляхетства, він ще тривалий час не полишав занять торгівлею. Цей факт, а також незаконне набуття ним деякої нерухомості не сприяли доброзичливому ставленню до нього місцевої шляхти, яка із заздрістю дивилася на блискавично нажите багатство. Неприязне ставлення до нього було і в радців, які добре уявляли джерела прибутків Ходики і пам'ятали про те, що він для отримання шляхетства скористався з міських грошей, про що принагідно й нагадали: «...кдъ был в нас ты, Ходыко, райцую и бурмистром с тых часех место тебе выправивши в справе своей местской ратуша Киевского до его кор. млсти, на тот час ты, Василей Ходыко, себе привилей свою братю выправил на шляхецтво... и за гроши меские киевские выправили шляхецтво...»³⁰⁹.

На схилі свого життя він став об'єктом зазіхань із боку впливових осіб – київського земського судді Яна Аксака і князя Януша Острозького, а також шляхтичів Юрія Рожиновського, Михайла та Костянтина Ратомських, які намагалися довести його незаконне шляхетське походження й відібрати всі маєтності³¹⁰. 15 квітня 1609 р. «київському скарбному» возним генералом був вручений позов до Коронного Трибуналу в Любліні по звинуваченню «о неслухное уживане титулу и прерогатив шляхетских ку затлумену вольностей народу шляхетского»³¹¹. А 10 лютого 1610 р. він змушений був узяти лист-свідчення від магістрату про те, що не займається торгівлею³¹², і до кінця життя обстоював свої інтереси в різних судових інстанціях. Так, 17 серпня 1613 р. возний генерал П. Бухаловський вручив йому позов до Коронного Трибуналу в Любліні за звинуваченням краківського каштеляна Януша Острозького:

«...писаный тот мандат по него самого от инстигатора короля его мл. и Речи Посполитое... о то, иж он, будучи простое коньдицьи чловскомъ, ку отсужению его того титулу шляхетского и всказаню на немъ винь въ праве посполитомъ описаных, за то о томъ всем ширей тот мандат короля его мл. в себе обмовляет, за которым и рок завить обомъ сторонам на сейме валном въ Варшаве албо там, где на тот час напервей по дате того мандату отпраовати будет, перед его кр. мл. становитисе зложил и назначил»³¹³.

³⁰⁷ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 583.

³⁰⁸ Biblioteka K6micka PAN. Rkps 323, k. 1–1 v.; ксерокопія: ЦДІАУК. Ф. 2168, оп. 2, спр. 44а, арк. 1–1 зв. Ходикою-Креницьким він став називатись, придбавши село Креничі.

³⁰⁹ ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 51, арк. 104.

³¹⁰ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 627, 629, 631, 637, 640, 642, 643, 645, 647, 648.

³¹¹ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 5, арк. 212 зв.

³¹² РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 635.

³¹³ АРКг. Archiwum Sanguszk6w. Akta obcych rod6w. Teka 130, plik 23.

17 квітня 1590 р. на сеймі у Варшаві привілей на шляхетство було надано одному з представників відомої київської родини Баликів – Тимошеві Грицкевичу. Доводячи давність свого шляхетського походження, він пред'явив на сеймі привілей великого князя литовського Казимира IV від 12 грудня 1486 р., наданий його предкові Петрушкові Балиці Грицкевичу на село Домишовка над р. Жерев в Овруцькому повіті, а також випис із київської гродської книги від 19 червня 1581 р. про продаж цього села зем'янину Житомирського повіту Іванові Солтану. Його свідками виступили шляхтичі Ісай і Михайло Балики, зі сторони матері – Стефан і Григорій Костевські, які підтвердили присягою шляхетське походження свого родича. 31 серпня 1591 р. текст привілею було вписано до київської гродської книги ³¹⁴.

Не були винятковими в тогочасному суспільстві шлюби між заможними міщанами і шляхтою. Так, Василь Ходика майже всіх своїх дочок видав заміж за шляхтичів: Людмилу – за Якова Кірдея Лемеша; Тетяну – за Івана Путятю; Настасію вперше – за Івана Левонича, вдруге – за Василя Шаулу, втретє – за Семена Нападовського; Федору – за Філона Богушевича-Глібовського; Олену – за Івана Драбовича-Оздиловського; Богдану вперше – за Семена Онисковича, вдруге – за Кирика Солтана ³¹⁵. Федір Черевчій пошлюбив дочку шляхтича Яцька Головинського Федору, по якій узяв у посаг 400 кіп лит. гр. ³¹⁶, а його родичка Полонія Василівна Черевчєвна вийшла заміж уперше за Андрія Кошколдея-Басанського, вдруге – за Олександра Остроуха, втретє – за Станіслава Вигуру, київського горюничого ³¹⁷. Онуку вїйта Яцька Балики, дочку бурмістра Федора Митковича Богдану пошлюбив Олександр Хованський ³¹⁸, іншу – Люцію – князь Семен Лико ³¹⁹, а другим чоловіком їхньої матері – Федори – був шляхтич Олександр Олекшич ³²⁰.

Досить розповсюдженим і звичним явищем серед київської міщанської верхівки були шлюбні стосунки у межах свого кола – т. зв. «непотизм», що призводило до зосередження міської влади

³¹⁴ «...dowod y swiadectwo strony szlachectwa dali y uczynili, yz on z tegoż pokolenia narodził się y wyszedł, y drogami obcymi narodu szlacheckiego jest spłodzony, a po maiętności Hricka abi czasu prziwiel iego y dla rozroźnienia się familiey tey Balikow Hrickiewiczem jest nazwany y tegoż icho zażywa, co przysięgą cielesną przed maiestatem naszym wyszpomienione osoby potwierdzili». AGAD. MK, ks. 354, k. 62–64.

³¹⁵ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 646.

³¹⁶ Biblioteka Jagiełłowska w Krakowie. Oddział rękopisów, sygn. 4503, k. 32 v.

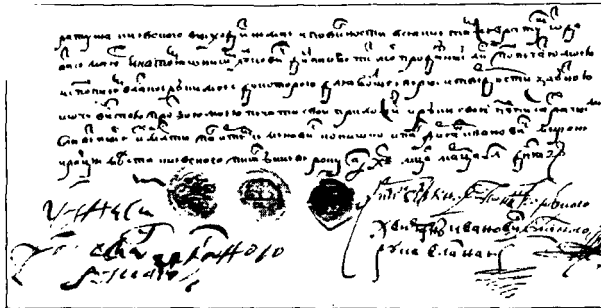
³¹⁷ НБУВ. ІР. Ф. 2. № 20756; РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 201, л. 58 об.

³¹⁸ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 6, арк. 375 зв. – 376.

³¹⁹ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 1334 зв. – 1335.

³²⁰ Там само. Арк. 986.

мент винису
ської книги від
13.1610 р.
ситнетними
течатками та
тдиисами радців
О. Ходковича,
А. Коначковича,
Ф. Івановича

з руках обмеженої групи міщан, нащадкам і родичам яких у такий спосіб полегшувався доступ до посад в органах міського самоврядування. Прикладом тому можуть бути такі шлюби: Матвій Черевий – Вася Семенівна Мелешковичівна³²¹, дочка вїта Семена Мелешковича; Устим Фіц-Кобизевич – Галишка Кошколдіївна³²², родичка Андрія Кошколдея³²³; Федір Миткович – Федора Яцьковича Баличанка³²⁴ (дочка вїта Яцька Балики); Ігнатій Маликович – Елена Митковичівна³²⁵ (дочка Митка Богдановича); Василь Ходика – Фросинія Митковичівна³²⁶ (дочка Митка Богдановича); Федір Ходика – вперше з Богданою Андрушковою Кошколдіївною³²⁷ (дочкою Андрія Кошколдейовича), вдруге – зі шляхтянкою Марушою Шишчанкою³²⁸; Данило Жолнер – Федора Ходикина³²⁹ (сестра Засиля і Федора Ходиків); Стефан Кривкович – Матрона Самійлівна³³⁰; Іван Яковович – Настасія Степанівна Мелешківна³³¹; Кирило Тінчукович – Вася Себастьянівна³³² (дочка Себастьяна Андрійовича, сестра Войтеха Сомковича, брата вїта Богдана Сомковича).

Підкреслюючи свою приналежність до правлячої еліти, міські урядники користувалися ситнетами (гмерками) із зображеннями шляхетських гербових емблем (із певними відмінностями), що були розтовсюджені в Речі Посполитій: Яцько Балика та його сини Михайло,

³²¹ Архив ЮЗР. Ч. 8. Т. 5. № 97. С. 219.

³²² РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 177, л. 2.

³²³ Там же. Л. 2 об.

³²⁴ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 6, арк. 324 зв. – 326; спр. 7, арк. 986.

³²⁵ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 18, л. 2 об.

³²⁶ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 646, л. 2 об. – 3.

³²⁷ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 584.

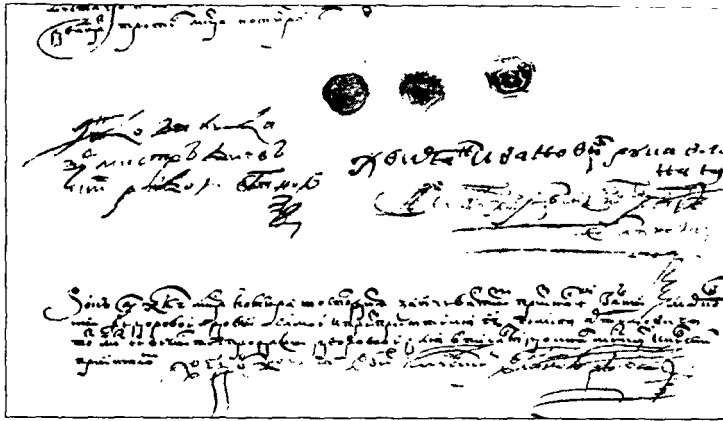
³²⁸ AGAD. MK, ks. 168, k. 74 v. – 75.

³²⁹ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 646, л. 3 об.

³³⁰ Там же. Л. 2 об.

³³¹ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 29–29 зв.

³³² НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 273; Ф. 160, № 696.

Фрагмент випису з міської книги від 1.11.1623 р. з сигнетними печатками та підписами бурмистрів Я. Балики, Ф. Івановича, вйта Ф. Ходики

Созон – гербом «Абданк»³³³, Самійло Андрійович та його син Богдан Самойлович – «Шелігою»³³⁴, Богдан Сомкович, Філон Шершневич та Леонтій Стефанович – «Тарнавою»³³⁵, Матвій Мачоха – «Косчешою»³³⁶, Фірс Іванович – «Древицею»³³⁷, Василь Хурсевич – «Огончиком»³³⁸, Артем Семенович Конашко – «Свеньчицем»³³⁹, Фір'я Іванович – «Лелівою»³⁴⁰, Іван Сказка – «Остоєю»³⁴¹. Матвій, Яцьк та Григорій Черевчеї користувалися сигнетами із зображеннями на зразок свастики із зазначенням початкових літер своїх імен: «МТ», «ЯЦК», «ГРИ»³⁴². Власним гербовим знаком користувався й Онисим Ходкович також із зазначенням угорі лігатури – початкових літер свого імені: «ОНС»³⁴³.

Матеріальне забезпечення та доходи міських урядників

У XVI ст. в Києві, як і в більшості королівських міст Реч Посполитої, міські уряди – радців і лавників – були почесними (пол. *honorowuti*), що відповідало нормам магдебурзького права. У дже релах цього періоду не зафіксовано фактів отримання ними гр-

³³³ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 34 зв.; AGAD. AZ, sygn. 337, k. 6.

³³⁴ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 34 зв.

³³⁵ Там само. Арк. 29 зв., 34 зв.; НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 174 зв.

³³⁶ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 29 зв.

³³⁷ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 212 зв., 235.

³³⁸ Там само. Арк. 212 зв.

³³⁹ Там само. Арк. 235.

³⁴⁰ Там само.

³⁴¹ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 24 зв.

³⁴² Там само. Арк. 21, 24, 25 зв.

³⁴³ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 235; ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 24, 25 зв.

шових винагород за свою діяльність. Хоча можна припустити, що за виконання своїх обов'язків вони могли отримувати відсотки від сплачуваних міщанами судових штрафів, різні «подарунки» на свята, забезпечувалися провізією, звільнялися від сплати податків від нерухомого майна і різних видів промислової та торгової діяльності.

Збільшена сигнетна печатка
Созона Балики

Від другої чверті XVII ст. радці та лавники вже отримували сталу платню («пенсії») з міської «скарбниці». Так, у січні 1625 р. магістрат ухвалив сплачувати бурмистру і старшому радцеві з «міської скрині» щокварталу по 20 пол. зол., що становило щороку по 80 пол. зол. на особу, і звернувся до короля з відповідним проханням затвердити це рішення. Під цією ухвалою підписалися київський вїйт Федір Ходика, бурмистри Матвій Мачоха, Созон Балика, радці Стефан Кривкович, Григорій Скорина, Пархом Сущик. Сигізмунд III своїм листом від 24 січня 1625 р. затвердив це рішення міського уряду: «...такий плебісцит встановили, аби з доходів міських на кожний квартал бурмистрові та радці старшому, окрім вїйта й інших міських слуг, які здавна свої юргелти мають із міської скриньки посполитої, по двадцять золотих польських на кожного з них від доходів щороку має бути віддано...»³⁴⁴. 25 лютого 1625 р. лист був уписаний до книг Коронної канцелярії³⁴⁵. Слід зазначити, що такою ж самою платнею забезпечувалися «рочні» бурмистри у Вільно, згідно з наданим їм привілеєм у 1605 р. та підтвердженням у 1640 р., і тільки після звільнення від московської окупації 1661 р. – по 200 пол. зол.³⁴⁶. У 1623–1650 рр. бурмистр і вїйт у Варшаві отримували щороку по 100 пол. зол.³⁴⁷

Окремим привілеєм від 21 березня 1642 р. король Владислав IV призначив п'ятьом радцям і п'ятьом лавникам платню з міських прибутків по 15 пол. зол. на особу щоквартально, що становило по 60 золотих на кожного з них на рік, або загалом 600 пол. зол. щороку: «...Цим листом визначаємо, аби кожен з вищезгаданих десяти осіб

³⁴⁴ Переклад із польської. Див.: AGAD. Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 8153.

³⁴⁵ AGAD. MK, sygn. 172, k. 154 v. – 155.

³⁴⁶ Дружчыц В. Магістраты у беларуских местах з майдеборскім правом... С. 384–385.

³⁴⁷ Adamczyk W. Ceny w Warszawie w XVI i XVII wieku. Lwów, 1938. S. 71.

щороку брав із міської скарбниці по 60 пол. зол. від старшого бурми-стра за розпискою»³⁴⁸. У привілеї підкреслювалося, що ця «пенсія» надавалася урядникам чинним королем і не була свого часу при-значена його попередником. Київському воєводі Янушеві Тишке-вичу та його наступникам, а також усім королівським ревізорам, які перевіряли міські рахунки, наказувалося дотримуватися цієї постанови³⁴⁹.

Наприкінці 1649 р. київські радці переглянули розмір платні для бурми-стра і старшого радці й ухвалили підвищити їх до 75 пол. зол. на кожний квартал, що мало б становити щороку по 300 пол. зол. на особу, а далі звернулись із відповідним проханням до короля про дозвіл:

«...Абы з доходовъ мейскихъ на каждый расходъ бурми-строви и райци старшому, рочнымъ урядникомъ, чрез войта и других урядниковъ, кото-рие давно ратушний платежъ з скрыни их меской посполитой, то ест з доходовъ скарбу нашего мейского, перший подвишающий платежъ, по-неваж болшиє тяжары на врьдехъ своихъ зостаючи, на тот часъ подыимуют, по 75 золотыхъ полскихъ платежу кожного з них доходило и в каждый рокъ в сумѣ по 300 золотыхъ полскихъ на четыре расходы от-давано было...».

Дана постанова була записана до міських книг 4 грудня 1649 р., при цьому радці підкреслювали, що не мали жодних інших доходів і прибутків. 12 січня 1650 р. Ян Казимир затвердив дану постанову міського уряду³⁵⁰.

На жаль, ми не маємо точних даних про війтівські прибутки. Відомо, що перші київські війти отримували певні податкові пільги: «а в которомъ дому сами войтове живутъ, съ того дому капи [тобто капцизни. – Н. Б.] не давати; а што коморы торговые у нихъ въ тыхъ же домѣхъ, съ того плату тежъ не давати»³⁵¹ – зазначалося у привілеї київським міщанам 1494 р. Наприкінці XV – на початку XVI ст. війт у Києві, очевидно, мав доходи і права, подібні до тих, що їх мали вій-ти в деяких містах Великого князівства Литовського. Так, у По-лоцьку, згідно з привілеєм на магдебурзьке право 1498 р., війт, окрім

³⁴⁸ «...niniejszym listem naznaczamy tak, aby każdy z przerzeczonych dziesięciu osób co rok złotych polskich sześćdziesiąt z pomienionego prowentu miejskiego zupełnie brał i odliczał od starszego burmistrza za quitem ręcznym». AGAD. MK, sygn. 187, k. 177 – 177 v.

³⁴⁹ AGAD. MK, sygn. 187, k. 177 – 177 v.

³⁵⁰ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 125–127. У «Каталозі документів з історії Києва XV–XIX ст.», виданому 1982 р., у п. 192 помилково зазначено, що платню у сумі 300 пол. зол. згідно з наказом короля Яна Казимира отримували всі бурмистри і радці Київського магістрату.

³⁵¹ Акты ЗР. Т. 1. № 119. С. 145.

третини доходів від судочинства, отримував половину всіх м'ясних яток у місті і доходи від них, а також від міських корчем³⁵².

Про доходи київських війтів у першій половині XVI ст. можна судити певною мірою за даними листа Сигізмунда I до воєводи Андрія Немировича від 30 липня 1524 р., де викладено зміст скарги київського війта Яна (?) на бурмістра Івана Черевчя та міщан, які не хотіли забезпечувати війтівські доходи:

«...жаловаль намъ войт киевский Янь, што онъ правовался перед нами з бурмистромъ киевским з Ываномъ Черевчеємъ о доходы вси войтовские, какъ же тоє шкоды своеє перед нами жаловаль на сто коп грошей, и онъ тыи шкоды ему на томъ бурмистре присудиль, и онъ тыхъ шкодъ платити ему не хочеть... Такжеж жаловаль войтъ, што, дей, мещане киевский не хотят воскобойни и ведерка поступитися, подлугъ росказаня и листу, который ему перьво сего дан, и доходовъ его войтовских в каждый годъ сполна ему не выдають»³⁵³.

Отже, зі скарги видно, що доходи київського війта щороку забезпечувалися з міської скарбниці в натуральній або грошовій формі, які в грошовому еквіваленті дорівнювали 100 копам лит. гр.

Стале грошове утримання було призначено війтам, як і іншим міським урядникам, лише з другої чверті XVII ст. Ініціатором подання петиції королю з таким проханням виступив війт Созон Балика. За часів його короткотривалого війтівства листом Сигізмунда III від 21 липня 1628 р. київським війтам уперше призначалося стале утримання з міської скарбниці – 300 пол. зол.: «...ту платню бурмистр і радці того міста славному війтові Созонові Балиці до того часу, як він буде знаходитися на тому уряді, а по його смерті іншим обраним на уряд війтам мають щороку віддавати»³⁵⁴. Листом Владислава IV від 30 березня 1645 р. цю суму було підвищено до 500 пол. зол.³⁵⁵ На користь війта, як і раніше, сплачувалася третина всіх судових штрафів, що вносилися міським населенням. Війтівський уряд у Києві обов'язково забезпечувався земельною ділянкою, будинком, ятками на Ринковій площі. Відомо, що війти отримували доходи від володіння нерухомістю, а деякі з них були землевласниками. Їхні доходи не оподатковувалися.

³⁵² Акты ЗР. Т. 1. № 159. С. 179–180; *Личета В.* Полоцкая земля в начале XVI в. // Белоруссия и Литва XV–XVI вв. М., 1961. С. 244.

³⁵³ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 14, л. 158.

³⁵⁴ «który jurgiełt Burmistrz y Raycy miasta tamtego sławnemu Syzonowi Bałyce, woitowi teraznieiszemu, puki na tym urzędzie żyć będzie, a po śmierci jego inszym na ten urząd porządnie następującym na każdy rok zupełnie oddawać maia y powinny są». AGAD. MK, sygn. 177, k. 22 v. – 23.

³⁵⁵ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 114–115; Акты ЮЗР. СПб., 1863. Т. 3. № 65. С. 67–68; Український археографічний збірник. К., 1926. Т. 1. С. 17.

Панорама
Любліна
Гравюра
XVI ст.

Інші види доходів

Важливим джерелом доходів більшості київських міських урядників була торгівля. Заняття торгівлею загалом було розповсюдженим видом діяльності для міської еліти в Речі Посполитій та в сусідніх країнах. У листі Сигізмунда III від 15 лютого 1619 р. стосовно київських міщан зазначалося, що вони «ганьдлями се купецкими бєвят и оттуду пожитки свои мають...»³⁵⁶.

Як відомо, Київ у XVI – першій половині XVII ст. був значним осередком транзитної торгівлі регіонального значення, важливим комунікативним вузлом Наддніпрянщини, на ринках якого можна було придбати товари із західних країн (сукна), Московської держави (хутра), південних і східних країн (шовк, прянощі), а також місцевого походження (рибу, мед, поташ)³⁵⁷. Його вигідне географічне розташування – на перехресті торгових шляхів, а головне – протекціоністська політика великих князів литовських і польських королів, як надавали й неодноразово підтверджували київським міщанам привілеї на безмитну торгівлю в межах усієї держави та право складу товару, сприяли розвитку саме цього виду торгівлі. Київські купці опанували її східний, західний та північний напрямки – і мали відповідну спеціалізацію. Серед купців, які приїжджали зі своїми товарами на ярмарки до Львова, Любліна, Красностава, були представники міської правлячої еліти Києва: Василь, Олександр, Іван та Миколаї Черевчеї, Василь Кривкович, Василь та Федір Ходики, Михайл

³⁵⁶ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 72 зв.

³⁵⁷ *Lowmiański H. Handel Mohylewa w XVI wieku // Studia historyczne ku czc Stanisława Kutrzeby. Kraków, 1938. T. 2. S. 534; Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі. К., 1992. С. 151, 155, 189, 190 та ін.*

й Микита Пархомовичі, Іван Гаврилович, Данило та Ілля Жолнери, Діонісій Мартянович, Конша і Федір Митковичі, Артем Конашків³⁵⁸. Серед купців, які їздили зі своїми товарами до Московської держави, були: Хоцько, Олександр та Созон Балики, Стефан Хмель³⁵⁹; до Чернігово-Сіверської землі – Ісай Скорина³⁶⁰; міст Північного Полісся – Самійло і Себастьян Андрійовичі, Себастьян та Іван Турчиновичі, Карп Бихавський, Давид Кривкович, Іван Євсейович³⁶¹.

Дехто з міських урядників також отримував доходи від володіння нерухомістю, здаючи її в оренду, або виступав орендарем сіножатей, пасовиськ, угодів і т. п. Так, власником «уходу Койловського» на Дніпрі був бурмистр Андрій Кошколдейович, який отримав підтвердження на право власності над ним у 1578 р.³⁶² Як приклад можна навести занесену до житомирської гродської книги 2 грудня 1618 р. скаргу радців Івана Євсейовича, Федора Хилковича, Макара Скочка на шляхтичів братів Федора, Андрія, Матвія, Германа та Максима Трипольських, які, підписавши з міським урядом контракт про оренду ним угодів біля містечка Трипілля з 1616 по 1619 рр., порушили його умови, чим завдали збитків скаржникам на 300 кіп лит. гр.³⁶³ У 1586 р. шляхтич Василь Федорович Тиша-Биковський, позичивши у радці Яцька Балики 30 кіп лит. гр., заставив йому половину свого маєтку – села Креничі³⁶⁴. 17 вересня 1605 р. бурмистрові Леону Федоровичу від шляхтичів Олександра Євстафійовича та Андрія Стефановича Шкаревських за 1 тисячу пол. зол. під заставу було передано село Жиліани у Київському повіті терміном на 15 років³⁶⁵. Орендарем Півського та Білоберезького угодів на Дніпрі, що належали магістратові, впродовж 30-х років був радця Кирило Авдійович Пінчукович³⁶⁶. Згодом уся його маєтність спадковим правом перейшла до вїйта Богдана Сомковича, якому гетьман Богдан Хмельницький універсалом від 18 серпня 1654 р. підтвердив права на володіння нею³⁶⁷.

³⁵⁸ АРКг. Acta consularia, sygn. 451, k. 3; АРЛ. Księgi miejskie lubelskie, sygn. 17, k. 750; 23, k. 327; 190, k. 89; ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 17, арк. 383 зв. – 384 зв.; спр. 19, арк. 104 зв. – 107; спр. 49, арк. 774–775 та ін.

³⁵⁹ КС. 1882. № 7. Т. 3. С. 100–101.

³⁶⁰ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 167, 242 зв.

³⁶¹ НГАБ. Ф. 1817, оп. 1, спр. 2, арк. 523, 563; спр. 5, арк. 312; спр. 6, арк. 2 зв.; спр. 7, арк. 237 зв. та ін.

³⁶² РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 216, л. 150 об. – 151 об.

³⁶³ ЦДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 1388–1389.

³⁶⁴ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 536.

³⁶⁵ ЦДАУК. Ф. 129, оп. 1, спр. 1а.

³⁶⁶ ЦДАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 570.

³⁶⁷ Крикун М. Г. Ще один невідомий універсал Богдана Хмельницького // ЗНТШ. Львів, 2006. Т. ССЛІІ. С. 540–545.

Прибутковим видом діяльності в ті часи була оренда збору різних видів податків: «капщизни», «обвістки», «помирного», мита та ін., котрі віддавалися на відкуп, як правило, євреям, які зазвичай вдавалися до різних зловживань. У 1552 р. київському міщанинові Черевчею³⁶⁸ було продано на рік за 100 кіп лит. гр. «капщизна отъ меду и от горельки, и отъ купцов мыто, обестъки, и подужъчизна, и помиръное», що збиралися щороку в Чорнобильському замку³⁶⁹.

Тривалий час у Київському воеводстві орендарем мита був Со-зон Балика, який у 1618 р. за сприяння воеводи Станіслава Жолкевського перебрав на себе цю функцію від євреїв-орендарів³⁷⁰. Право на збір мита бурмистрові підтвердив надалі воевода Томаш Замойський. Згідно з його розпорядженням від 25 червня 1619 р., С. Балика чотири рази на рік мав віддавати намісникові воеводи у Києві Павлові Пачинському 300 пол. зол. із зібраних коштів: 25 вересня, 25 грудня, 25 березня та 25 червня (на день народження Св. Яна Хрестителя). В оренду Балиці було віддано ще й подушний податок (по 3,5 лит. гр. від возу) з обов'язком сплати щороку воеводі 600 пол. зол.³⁷¹

Маючи матеріальні можливості й будучи обізнаними щодо ринку нерухомості в місті, міські урядники вважалися потенційними його покупцями. Активне скуповування ними нерухомості в Києві (будинків, городів, незабудованих ділянок – «пляців», ґрунтів, дворів, торгових яток – «комор крамних») припало на останню третину XVI – першу половину XVII ст., про що дізнаємося з виписів із київських ратушних книг.

Члени міської ради, як і бояри-шляхта у Великому князівстві Литовському³⁷², мали право на володіння земельними маєтками, що загалом було характерним явищем для країн Центрально-Східної Європи³⁷³. Деякі з київських урядників стали землевласниками, придбавши села у шляхтичів і отримуючи так само, як і інша шляхта, прибутки від цієї нерухомості. Так, 1562 року Андрій Кошкол-

³⁶⁸ Очевидно, це був Єсько Черевчей, який на той час виконував функції бурмистра. Див.: ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 3, арк. 21.

³⁶⁹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 56; Торговля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина. С. 81.

³⁷⁰ AGAD. AZ, sygn. 337, k. 5–6.

³⁷¹ AGAD. AZ, sygn. 289, k. 43–44.

³⁷² Дружчыц В. Магістраты у беларуских местах з майдеборским правом... С. 387–388.

³⁷³ Див., наприклад: Озалин А. Землевладение королевских городов Чехии в XIV – начале XV вв. // Средневековый город. Саратов, 1978. Вып. 5. С. 51–61; Тушина Е. В. Городское землевладение // Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Сборник статей. Т. 2: Жизнь города и деятельность горожан. М.: Наука, 1999. С. 279–288.

дейович купив у київського зем'янина Григорія Дублянського село Стару Басань і містечко Биків³⁷⁴. Упродовж 80-х років XVI – початку XVII ст. Василь Ходика став власником одинадцятьох сіл: Старої Басані, Шульжинців, Креничів, Маркова, Юр'ївців, Павлова, Максимова, Брегинців, Кулажина, Карпилівки, Воронкова; двох містечок: Нової Басані й Бикова, а також чотирьох сіл та маєностей, відданих йому під заставу: Варевичів, Рижок, Бугаївки, Давидковичів у Київському повіті³⁷⁵. Його племінникові Андрію Ходиці за дозволом короля від 27 березня 1637 р. шляхтич Адам Корсак переуступив своє право на володіння двадцятьма волоками землі у Чернігівському воєводстві³⁷⁶. Представниками родини Балик, очевидно, було засноване поселення Баликіне у Новгород-Сіверському повіті, що згадується у джерелах із 30-х років XVII ст.³⁷⁷

Власником «именя Котыра, дворца и всих кгрунтовъ, млинка на реще Котыри» наприкінці XVI – на початку XVII ст. був радця Діонісій Мартянович. У 1597–1600 рр. він позивався з київським городничим Миколаєм Гулевичем, який чинив спроби відібрати ці ґрунти³⁷⁸. Очевидно, що Д. Мартяновичу вдалося відстояти свої права, про що свідчать дані люстрації Київського воєводства 1616 р., де він згадується як власник Котира (Котура). Крім цього, йому належали луки на Оболоні над озером Вітинь, недалеко від Вишгорода, які після його смерті в 1629 р. дісталися війтові Івану Євсейовичеві та радці Йосифові Ходиці³⁷⁹.

У самому місті урядники виступали власниками чималої кількості дворів, земельних ділянок, городів, а на передмісті – сіножатей, пасовиськ. Деяким із них вдавалося отримати королівські привілеї на право володіння або його підтвердження на маєності в межах Києва. Так, брат Діонісія Мартяновича Матвій, згідно з королівським привілеєм 1594 р., отримав «доживотне» право на Котельницьку або Гаврилівську сіножать³⁸⁰. Іншому міському урядникові – Яцькові Суботі – королівським листом від 7 квітня 1618 р. було підтверджено право на володіння сіножаттю на Оболоні³⁸¹. Братам Михайлові

³⁷⁴ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 584. Копія цього акта купівлі-продажу занесена до книги Руської Метрики: РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 216, л. 153 об. – 155 (1578 г.).

³⁷⁵ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 646.

³⁷⁶ AGAD. MK, ks. 182, k. 62–63.

³⁷⁷ AGAD. MK, ks. 180, k. 442 – 442 v.

³⁷⁸ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 202, л. 73 – 73 об.; ЦДІАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 51, арк. 66–67.

³⁷⁹ AGAD. MK, ks. 177, k. 280 – 280 v.

³⁸⁰ ŻD. T. V. S. 101.

³⁸¹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 207, л. 94 об. – 96 об.

й Богданові Мачохам королівським листом від 25 лютого 1625 р. надано право на довічне володіння частиною ґрунту на Оболоні, що тягнувся через дорогу з Києва до Вишгорода до р. Водиця³⁸². Василю Хурсовичу та його нащадкам королівським листом від 8 листопада 1628 р. підтверджувалося право на володіння Флінським ґрунтом на вулиці Великій³⁸³.

Дехто з радців отримував доходи від занять лихварством. Серед них найбільш відомими були брати Севастиян і Самійло Андрійовичі та Василь Ходика, які позичали міщанам гроші під певні відсотки. Боржниками Севастияна Андрійовича була, наприклад, київська міщанська родина Сави Андрійовича, який, заборгувавши 45 кіп лит. гр., змушений був заставити йому свій будинок (1597)³⁸⁴, а також могилівські міщани: Зенько Іванович Горелкович, взявши в борг 50 кіп лит. гр. (1616)³⁸⁵; Оксинія Яцьковая, позичивши 90 кіп лит. гр.³⁸⁶ Самійло Андрійович, будучи радцею, у 1615 р. позичив 30 кіп лит. гр. могилівському жителю Максиму Микитиничу³⁸⁷, а наступного року – Богдану Лук'яновичу – 58 кіп лит. гр.³⁸⁸ 1616 року могилівські міщани Кузьма й Устим Отрошковичі та Олексій Ширкович позичили в Івана Євсейовича, майбутнього київського в'їта, 50 кіп лит. гр.³⁸⁹ Якщо Андрійовичі, будучи купцями, позичали гроші жителям Могилева, де вони мали певні торгові інтереси, то Василь Ходика намагався давати в борг значні суми грошей відомим київським міським урядникам та впливовим особам як міщанського, так і шляхетського походження, купуючи в такий спосіб вплив і владу в місті, про що він на схилі свого життя зазначив у заповіті. Серед його боржників були: Остап Скриль (450 кіп лит. гр.), Матвій Мачоха (385 кіп лит. гр.), Григорій Лойкович та його син Давид (224 копи лит. гр.), Стефан Кривкович (228 кіп лит. гр.), Данило та Григорій Динки (120 кіп лит. гр.), Григорій і Василь Динки (113 кіп лит. гр.), Андрій Козека (100 кіп лит. гр.), Карп Васильович Бихавський (60 кіп лит. гр.), Мануйло Скочко (68 кіп лит. гр.), Матяш Онопрійович (150 кіп лит. гр.) та ін.³⁹⁰

³⁸² АГАД. МК, кс. 172, к. 132 v. – 133.

³⁸³ Ibid. Кс. 177, к. 138 – 138 v.

³⁸⁴ НГАБ. Ф. 1817, оп. 1, спр. 5, арк. 312 адв. – 313.

³⁸⁵ Там само. Арк. 243 – 243 адв.

³⁸⁶ Там само. Арк. 330 адв. – 331.

³⁸⁷ Там само. Арк. 169 адв.

³⁸⁸ Там само. Арк. 627 адв. – 628.

³⁸⁹ Там само. Арк. 261 – 261 адв.

³⁹⁰ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 646.

* * *

Таким чином, у Києві впродовж XVI – першої половини XVII ст. склався порядок і структура міського управління на основі норм маґдебурзького права, проте з рядом особливостей, характерних для тогочасного міста – центру прикордонного воєводства.

На війтівський уряд у Києві обирали досвідчених у міському управлінні осіб, які були, крім усього, заможними людьми. Більшість війтів титулувала себе «шляхетними», деякі з них уживали шляхетські герби й одружувалися зі шляхтянками. Київський війтівський уряд не був предметом купівлі-продажу, передачі в оренду, заставу або у спадок (тобто не був «ділчаним»), як це мало місце в більшості міст Речі Посполитої³⁹¹. З кінця XVI – у першій половині XVII ст. він був пожиттєвим, що передбачалося в привілеях на війтівство, хоча й траплялися поодинокі випадки відсторонення війта від уряду (в разі масового невдоволення міської громади, недієздатності або через зовнішні фактори). Якщо протягом XVI–XVII ст. спостерігалася загальна тенденція щодо послаблення владних позицій війтів у містах, то в Києві цей процес розвивався у зворотному порядку. На відміну від більшості польських міст, де війти очолювали тільки судову колеґію – лаву – і знаходилися поза органами самоврядування міста³⁹², київські війти, крім судових функцій, що дісталися їм із наданням місту маґдебурзького права, поступово сконцентрували у своїх руках також і всю адміністративну владу. Дещо подібні статус і права були у королівських «фогдів» у містах пізньосередньовічної Швеції, де вони мали право вирішального голосу на засіданнях ради і затверджували її членів³⁹³.

Обидві колеґії – рада і лава – були фактично підпорядковані війтові, що призводило до суміщення сфери діяльності адміністрації і суду. Можемо відзначити значний вплив урядників Старої ради на формування, склад і політику Нової ради – чинного уряду, який щороку переобирався, а також дещо пасивну роль в управлінні містом посліпства, яке не створило постійно діючого органу, що мав би контролювати діяльність міської ради. Крім виборних радців і лавників, функціонування міського організму забезпечували й інші урядники, яких маґістрат наймав на службу, а також кілька слуг, що

³⁹¹ *Myśliński K.* Wójt dziedziczny i rada miejska w Lublinie. 1962; *Заяць А.* Інститут війтівства в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII ст. Львів, 1998. С. 106–112.

³⁹² *Rymaszewski Z.* Miejskość czy wiejskość prawa niemieckiego w Polsce? // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego*. 1970. Seria 1. Z. 69. S. 68.

³⁹³ *Сванідзе А. А.* Средневековый город и рынок в Швеции XIII–XV вв. М., 1980. С. 54.

виконували його доручення. Допоміжним органом у роботі лави і ради була міська канцелярія, яка пройшла кілька етапів у своєму розвитку, остаточно сформувавшись лише в 30-х рр. XVII ст., коли розширився штат її службовців.

Статус київських міських урядників було підвищено королівськими привілеями 1582 та 1589 рр., унаслідок чого вони урівнювалися у сплаті судових штрафів зі шляхтою. Щодо соціального походження представників міської верхівки, можемо стверджувати, що вона була переважно міщанською. Незначний її відсоток складали представники службового стану – зем'яни, а також шляхтичі. Так, із 25 відомих нам в'їтів семеро мали шляхетське походження, тоді як радці і лавники обиралися виключно з міщанського середовища.

В'їт, радці та лавники забезпечувалися відповідною платнею з міської скарбниці. Більшість радців були купцями і суміщали управлінські функції з заняттями торгівлею, що, зрештою, допомогло багатьом із них набути статків, а деяким навіть «просунутися вгору» по службі й отримати привілеї на в'їтівство. До інших видів доходів міських урядників належали оренда, купівля-продаж нерухомості та заняття лихварством.

УПРАВЛІННЯ МІСТОМ

4.1. Юрисдикція міської влади

Привілей великого князя литовського Олександра на магдебурзьке право, наданий місту наприкінці XV ст., поклав початок оформленню в Києві окремої міської юрисдикції*. Відтоді новостворений міський уряд із війтом на чолі почав поступово вилучати частину міського населення з-під юрисдикції воєводи і підпорядковувати своїй владі. Незважаючи на надані королем міській громаді 1514 і 1516 рр. привілеї, воєвода Андрій Немирович намагався не допустити обмеження своєї влади в місті й розширення самоврядних прав міщан, про що свідчить низка листів великого князя литовського до воєводи. Так, у листі від 18 червня 1522 р., виданому з приводу скарги київського лентвійта, бурмистрів, радців і міщан «о розные кривды их против праву их майтборскому», воєводі заборонялося не лише захоплювати міські ґрунти, а й втручатися в міське судочинство: «...а ты ани врядники твои не мають их судити и рядити, кром войтъ, бурмистры и радцы...»¹. Листом від 30 липня 1524 р. великий князь також забороняв воєводі притягувати й залучати міщан міської юрисдикції до виконання замкових робіт, зокрема «мостъ Кривый у Києве робити и гору тамовати», і рекомендував залучати до цього людей із волості, на що з господарської скарбниці виділялося 50 кіп лит. гр.²

Від початку XVI ст. міський уряд виявляв тенденцію до підпорядкування своїй владі мешканців інших юрисдикцій. На це Сигізмунд I відреагував у виданому 1 вересня 1529 р. привілеї до населення Київської землі³, заборонивши порушувати межі угідь землевласників, поширювати на різні категорії населення Києва тягар міських податків та прилучати їх до своєї юрисдикції:

* *Юрисдикція* – 1) право чинити суд, розглядати і вирішувати правові питання, прерогатива; 2) сфера (в окремих випадках – територія), на яку поширюється таке право.

¹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 10, л. 86–87; Литовская метрика. Книга записей 10 (1440–1523). Вильнюс, 1997. № 100. С. 97–99.

² РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 9, л. 157.

³ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 25, л. 157–162; опубл.: Акты ЗР. Т. 2. № 164. С. 207–211; Литовская метрика. Книга записей 25 (1387–1546). Вильнюс, 1998. С. 187–191.

«...А войть и мешане киевские в пуши, то есть в лесе и дубровы церковные, и князские, и панские своволне не маюгт всылати дерева и дров без упроса ихъ брати, а маюгт брати дерева и дрова в селехъ нашихъ, где будутъ перед тымъ бирали. А людей ихъ, которые в месте ншомъ мешкаюгт, не маюгт они судити ани рядити, судити тыхъ людей г[оспода]ремъ ихъ, хто кому служитъ. А в право местьское и въ службу, и в поплатьки людей ихъ не маюгт привлащати, кромъ, хто будетъ в Риньку клетьку мети и купчити а торгомъ ся обыходити, тотъ будетъ повинен з местомъ поплатьки нши г[оспода]рские платити, а поборовъ ихъ местьскихъ, што они будутъ межи себе на свои потребности покладати, не будутъ повинни в томъ мешаномъ помогати, ани перед ними в жадное право не маюгт ся становити»⁴.

Однак розмежувати міський простір було вкрай непросто. У листі воєводи А. Немировича від 9 січня 1541 р. до війта, бурмистрів, радців і всіх міщан ішлося вже про передачу під міський присуд усіх замкових ремісників, за винятком теслярів та двох ремісників від кожного цеху, а також деяких доходів, що раніше йшли на замок: «гроша вирового», «мита соляного», «мита рибного», «повечщини», податків від шинкарок та перекупнів⁵. Усі ці й наступні королівські листи та вироки першої половини XVI ст. свідчать про те, як важко було залагоджувати конфлікти воєводи з новою міською владою. Розширення її компетенції зачіпало передовсім інтереси воєводи та замкових урядників, оскільки з переходом значної частини населення під міську юрисдикцію вони втрачали чималий обсяг доходів унаслідок скорочення прибутків від різноманітних податків і судових зборів.

Прийняття до міського права

До компетенції міської ради належало прийняття нових мешканців до міського права (лат. *Ius civile*). У коронних землях міське громадянство надавалося особам, як правило, християнського віровизнання, пристойної поведінки, які оселялися на території, що знаходилася під магдебурзькою юрисдикцією. В окремих містах обов'язковим було пред'явлення рекомендаційних листів (лат. *Littera recommendatoriae*), що засвідчували походження пошукувача громадянства і видавалися канцелярією міста або власниками міст, звідки прибула особа. У містах Великого князівства Литовського склалися дещо спрощені порядок і процедура набуття міського громадянства, особливо це було характерно для прикордонних міст. Так, при отриманні громадянства в містах Наддніпрянщини не передбачалося

⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 25, л. 161 об.; Литовская метрика. Книга записей 25. С. 190–191.

⁵ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 231, л. 80 – 80 об.

пред'явлення рекомендаційних листів, що було цілком зрозумілим з огляду на плінність населення в цьому регіоні, наявність нестабільного козацького елемента, відсутність упродовж тривалого часу сталих перепон для переходу з одного стану в інший, з однієї юрисдикції в іншу.

У будь-якому місті Речі Посполитої «новий» міщанин складав присягу на вірність громаді та «послушність» раді міста такого змісту:

«Я, N., присягаю Пану Богу всемогутньому і хочу бути вірним і слухняним раді цього міста у цей час і назавжди, вдень і вночі. Таємниць міських, особливо тих, які є важливими для міста, нікому не виказувати. А хто виступив би проти панів радців, поспільства і справедливості, такому не допомагатиму і мушу його погамувати задля примноження пожитку міста. А якби хто-небудь щось несправедливе мовив про раду, тому згідно з усіма моїми можливостями буду противитися, а якщо б не міг противитися і захистити її, тоді, свідчачи, обіцяю їй про те повідомити. Тож допоможи мені, Пане Боже»⁶.

Після складання «присяги на міщанство» прибульці вписувалися до відповідного реєстру. Під час переходу з будь-якої юрисдикції під міську також складали аналогічну присягу. Новоприйняті до міської громади особи користувалися всіма пільгами і правами, гарантованими їм привілеями на магдебурзьке право, а також набували право обиратися на міські уряди. Такими були, наприклад, два київські ремісники-кравці Левон Морозович та Іван Плискевич, які в 1649 р. вийшли з-під замкової юрисдикції і перейшли під міську, склавши присягу на вірність місту. Того ж року їх обрали лавниками: «...до юрисдиции нашео меское прылучылися и присягу... в "Порядку" описаную на верность выконали, до которое милости и мы имъ з упрймою сердца нашего хут свою осведчили, и оных братью нашу до себе миле и любиме приневши...»⁷.

До київського поспільства належали тільки осілі в місті міщани, наділені певними правами в межах міської юрисдикції. Члени цієї спільноти – міські громадяни – утворювали суспільну групу, що вирізнялася серед інших мешканців. До неї не входили духовенство, шляхта, а також мешканці, що не отримали міського права, убогі⁸. Осілих повноправних міщан називали «люде места Киевского, присуду права майдебурского», «городчанинъ юрздить меский»,

⁶ Переклад тексту присяги за виданням: *Groicki B. Porządek sądów i spraw mieyskich prawa Maydeburskiego w Koronie Polskiej. Kraków, 1630 / Wydał K. Koranyi. Warszawa, 1953. S. 65.*

⁷ НБУВ. ІР. Ф. 61, № 1379.

⁸ *Gierszewski S. Obywatele miast Polski przedrozbiorowej. Warszawa, 1973. S. 31–45.* Стосовно осіб шляхетського походження, які проживали в Києві в межах міської юрисдикції, див. докладніше розділ 5.2.

«городчанин человек меский», «человек юрисдицьи меское майдеборское», «майдеборчики».

Король Владислав IV для киян видав особливий привілей від 27 березня 1645 р., яким дозволив приймати під юрисдикцію магістрату нових осіб при умові виконання ними «присяги на міщанство» й оголошував таким людям королівську «оборону» та протекцію, можливість обиратися на міські уряди⁹. Ян Казимир підтвердив цей привілей 3 квітня 1649 р.:

«...люди, которіе колвекъ такъ з рознихъ мествъ, местечокъ, селъ, до того ж места нашего Киева приедут и тамъ жити осядут, яко теж и в месте Киеве мешкаючи, в разном присуде люди, ежели би, которій люб торговій, люб ремесникъ, якої-колвекъ годности человекъ, под право меское ратушное права майдебургского поддати се хотель и, поддавши се присягу на мѣские права майдебургские мѣсту албо обоєму урядови его учиниль, теди по таковомъ пріятыю мѣского таковіе всѣ уже за мешчанъ власнихъ киевскихъ юрисдикторовъ мѣскихъ, а не за жаднихъ подданныхъ почитани бити меют. Которіи всѣ по учиненью присяги пред обонимъ майстратомъ киевскимъ, яко злученніи родная братія, под единимъ звономъ мешкаючи, всякихъ волностей мѣскихъ и годности заровно заживати будутъ, также на всякіе уряди мѣста нашего Киева подлугъ звичаю мѣского, якої тамъ звичай несеть, яко то: бурмистровство, радетство, лавничество, ведлугъ умиетности и способности, и годности обирани и посаженни бити имѣют, и посполъ о цѣлости мѣской, ради секрета и ради о добрѣ общемъ майстратовомъ змовленіе, никому обявляти не должны и подлугъ присяги своей заховати мають»¹⁰.

Як відомо, набуття міського права було пов'язане з певними вигодами – таких осіб міська влада брала під свою опіку, вони користувалися всіма вольностями й привілеями, наданими громаді міста. Накладало воно й певні обов'язки на міщан: відбування міських повинностей, сплату грошових зборів до міської скарбниці, підпорядкування судовій владі магістрату і визнання судочинства за нормами магдебурзького права.

Підпорядкування міщан судовій владі ради і лави

Міське право зобов'язувало постійних або тимчасових мешканців міста шанувати видані міською владою ухвали і дотримуватися їх. Зазвичай у таких «актах» передбачалося грошове покарання за ухилення від їх виконання. Так, постановою Київського магістрату від 1 квітня 1620 р. заборонялося всім мешканцям магдебурзької юрисдикції залучати без дозволу міської влади прокураторів, возних, свідків з-поза меж її юрисдикції під заставою в 100 гривень на ко-

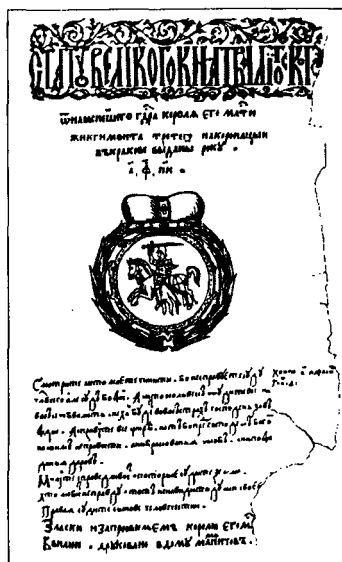
⁹ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 115–116.

¹⁰ Там само. Арк. 121 зв. – 122.

ристь радецького уряду і 14 гривень – міського суду¹¹. Дана ухвала свідчить про заборону втручатися в міську юрисдикцію особам, що знаходилися за її межами. Міщани могли з дозволу магістрату позивати шляхту у гродському суді. Участь міщан у справах цього суду цілком закономірна, оскільки вони мали право звертатись до канцелярій гродських і земських судів згідно зі статею 69 розділу IV Статуту Великого князівства Литовського 1588 р. «О мешанех права майдебурского» у випадку, коли їм «которая кривда деяла от князей, панов и землян, и подданных их»¹².

Рада в Києві, так само як і уряди в інших містах, уживала різних заходів, аби захистити інтереси міщан магдебурзької юрисдикції й обмежити права осіб, що їй не підпорядковувалися. Міська влада пильнувала за тим, щоб замкові урядники і духовні особи не поширювали свою юрисдикцію на міщан. Так, 30 січня 1580 р. за позовом ради до асесорського суду були покликані воєвода, князь Костянтин Острозький, київський біскуп Миколай Пац, київський військый та ротмістр Каспар Стужинський, яких звинувачували в поширенні своєї юрисдикції на неподлегле їм населення: «...и ж они не ведати за якимъ правомъ и влаздою, маючи дома в мѣстѣ тамошнемъ с послушенства и права местского майдебурского выплчуютъ и коморники их, которые в тых домех мешкають, в раду местского послушни не суть, ани повинности и порадку местского не относятъ»¹³. Розгляд справи «о юрисдицию в мѣстѣ Киевскомъ» затягувався й відкладався на інший сейм, однак і на наступному – варшавському сеймі 1581 р. – вона все ще не була вирішена¹⁴.

Органи міської влади в містах Речі Посполитої приймали спеціальні ухвали, що зобов'язували міщан, особливо новопоселенців і тих осіб, які досягали повноліття, до купівлі міської нерухомості¹⁵.

Третій Литовський Статут
1588 р. Титульний аркуш

¹¹ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 221.

¹² Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Мінск, 1989. С. 194.

¹³ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 195, л. 280 об. – 281 об.

¹⁴ Там же. Л. 418 об. – 419.

¹⁵ Opas T. Własność w miastach i jurydykach prywatnych w dawnej Polsce. S. 157.

Слід зазначити, що володіння нерухомим майном було однією з головних умов, яка гарантували міщанам повноту міських прав. Її втрата могла автоматично призвести до втрати міського права. Тож міські ради видавали постанови із заборонаю продавати нерухомість особам, що не мали міського права. У Києві, як і в інших прикордонних містах, імовірно, не існувало таких правил. Однак представники міського уряду при оформленні актів купівлі-продажу або дарчих на нерухомість не забували застерігати покупця про те, що вона назавжди мала залишатися під міською юрисдикцією. Такий акт, наприклад, було оформлено в міській канцелярії 2 грудня 1620 р.: міщанка Аннуша Карпівна Козеївна подарувала ігуменові Михайлівського Золотоверхого монастиря Йову Борецькому свій будинок із пляцом, городом та садом¹⁶. Дарчий запис («даровизну») було оформлено за умови, що ця нерухомість назавжди залишиться під міською юрисдикцією і новий власник, відповідно, сплачуватиме всі необхідні міські податки і збори:

«...тот вышъменованый домъ и пляцъ з давныхъ и вечистыхъ часовъ лежить у юрисдыцьи меской ратушной права майдеборского, и николи з неѣ виходити не маеть и, яко перед тымъ з давныхъ часовъ вси повинности и обовязки меские до ратуша полнены были, и тая Аннуша Козеєвна полнила, такъ и его мльгъ гдн отецъ Иовъ Борецкий, на тот часъ игумень, субмитовал се очевистымъ сознанемъ своимъ передъ врядомъ нынешнимъ, ижъ онъ самъ и потомки его за держанья своего, и хто одно колвекъ держачый того дому и пляцу будетъ, каждый маеть и повинень будетъ с того дому и пляцу всякие повинности, подачки, послушенства и обовязки меские нигде индеи, одно до ратуша Киевского полнит и отдават мают»¹⁷.

Заходи міської влади у законодавчій і судовій сфері могли бути успішними тільки за умови підпорядкування її юрисдикції всіх мешканців і власників нерухомості в місті. Королівські привілеї та міські ухвали надавали міщанству чимало переваг – пільг і вольностей економічного характеру. Користування ними певними городянами без відбування міських повинностей безумовно негативно позначалося на решті мешканців міста.

Міські ради в містах Речі Посполитої мусили протидіяти ухиленню мешканців від виконання обов'язків і покладалися з тією метою на королівське і міське законодавство. У Варшаві, наприклад, у 1558 р. бурмистр і радці поскаржилися королеві на те, що деякі городяни, маючи нерухомість, не хочуть виконувати постанов міської ради і сплачувати міські податки. Сигізмунд Август видав приві-

¹⁶ ЦДІАУК. Ф. 169, оп. 5, спр. 92.

¹⁷ Там само. Арк. 2 – 2 зв.

Панорама
Варшави.
Гравюра
малюнка
Гальберга
1656 р.

забороняючи ухилення від міських повинностей особам, які мали нерухомість у місті. Король вважав, що такі дії шкодять інтересам решти мешканців, і постановив, що люди, які належать до однієї громади, повинні підлягати спільному для всіх жителів міста законодавству і виконувати нарівні з усіма міські повинності. Він наказав усім мешканцям Варшави, незважаючи на їхній стан і статус, у разі володіння маєтностями у місті чи в передмісті, виконувати повинності, до яких зобов'язувалися міщани, а також підпорядковуватися юрисдикції міської влади¹⁸.

Дещо подібні конфлікти мали місце і в Києві в XVI – першій половині XVII ст. Більшість із них вирішувалася в судовому порядку, про що йтиметься детальніше в наступних розділах. Зазначимо тут лише те, що міські урядники завзято обстоювали інтереси всієї громади в конфліктах із представниками воєводського уряду, монастирями й шляхтою. Іноді вони виходили переможцями в такій боротьбі, про що свідчить, наприклад, їх намагання залучати до виконання міських повинностей усіх замкових ремісників. Згідно з розпорядженням Сигізмунда III від 13 вересня 1621 р., замкових міщан, які мешкали на міських ґрунтах, було підпорядковано магістратові, а також зобов'язано до виконання міських повинностей під загрозою виселення¹⁹. Це, у свою чергу, спонукало цехмістрів замкової юрисдикції 1 грудня 1621 р. звернутися до воєводи Томаша Замойського

¹⁸ Ehrenkreutz. S. Z dziejów organizacji miejskiej Starej Warszawy. Warszawa, 1913. s. 33–35.

¹⁹ ЦДАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 78–79; Исторический сборник П. Муханова... № 234. С. 460–461.

з проханням про захист від «протиправних дій» міської влади²⁰. Вироком Сигізмунда III від 28 лютого 1622 р. замкові ремісники під загрозою штрафу 500 кіп лит. гр. примушувалися до виконання фортифікаційних робіт та участі у збиранні коштів на оборону міста²¹. Пізніше Ян Казимир своїм листом від 12 січня 1650 р. надав магістратові право підпорядковувати своєму присудові та залучати до виконання міських повинностей непідлегле йому населення²², що, правда, це відбувалося вже в умовах іншої, загрозливої для Речі Посполитої, суспільно-політичної ситуації.

4.2. Міське судочинство

Головною функцією органів міської влади була судова. Привілеями 1514 і 1516 рр. війтові надавалася повна судова влада в місті над мешканцями, що проживали в межах міської юрисдикції, за винятком духовенства і шляхти: «...тому ж войту даємо власт зуполную... проступних карати подлуг заслуги кожного, мечем стинати, топити, огнем палити, як право майдеборское во всіх своих артикулах, пунктах і обовязках описует»²³. Найраніша документальна згадка про застосування киянами в міській судовій практиці норм магдебурзького права зафіксована в ревізії Київського замку 1552 р. У розділі «Присуд мєстський» зазначено, що «справуються мєщанє правомъ немецкимъ майдеборскимъ перед врьдомъ своимъ мєстскимъ»²⁴.

У містах, що користувалися магдебурзьким правом, війтівсько-лавничий суд (лат. *Iudicium scabinale*), залежно від виду справи, правового статусу сторін, предмета суперечки, а також від часу, коли стався злочин, називався: *війтівський* (суд, який розглядав дрібні майнові справи, де не складалася присяга; він відбувався щодня), *гайний поточний* (суд війта і лавників, розглядав особисті немайнові справи та справи, пов'язані зі спадщиною), *гайний викладний* (розглядав цивільні і кримінальні справи), *гайний гостинний* (розглядав справи, в яких хоча б однією стороною був немісцевий житель або іноземець, найчастіше – купець), *гайний гарячий* (розглядав кримінальні справи, коли злочинець був затриманий на місці злочину).

²⁰ AGAD. AZ, sygn. 337, k. 32.

²¹ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 80–83; Исторический сборник П. Муханова... № 235. С. 461–463.

²² ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 129–130.

²³ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 17, л. 246 об.; ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 4 зв.; опубл.: Грамоты великих князей литовских... С. 48–49.

²⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 37 об.

Розгляд судової справи, як правило, проводили в'їт разом із лавниками. Вирок виносив в'їт при обов'язковій присутності лавників. Згідно з нормами магдебурзького права, йому заборонялось виносити вирок без узгодження з присяжниками²⁵. За браком належних джерел ми не можемо твердити про побутування всіх видів цих судів у Києві. А втім наявні судові акти й опосередковані джерела свідчать про застосування міщанами в судовій практиці деяких із них.

Міська рада в Києві, як і в інших містах, також мала судову функцію. Радецький суд (лат. *officium consulare*) теж розглядав кримінальні справи, але значно більшої ваги і значення, та різні цивільні справи і виносив вирок. До його складу входили радці з бурмістром, який очолював цю колегію. Радецький суд вважався вищою апеляційною інстанцією для в'їтівсько-лавничого суду. справи, що розглядалися у радецькому суді, іноді переносилися в полюбовний суд²⁶. Таким чином, наприклад, завершився тривалий процес у справі про спадщину заможного київського купця, радці Федора Митковича, про що свідчить вирок міського суду від 29 червня 1618 р.:

«Вдавшисе в суд полюбовний єднацкий и злецывши на розсудок знане певных их млсти пнов єдначов справы своей, которые з ним в суде меском киевском зятягненные мели, кгда их млсти пнове єдначове и суды полюбовные тые вси справи на щитане с поведства єго противко ним зачатие розсудили, замерковали и успокоили...»²⁷.

Остаточною (найвищою) інстанцією для всіх видів судів у королівських містах, що користувалися магдебурзьким правом, був асесорський суд (*Iudicium Assessorum Regium*) – королівський надвірний суд. З утворенням у 1578 р. Коронного Трибуналу як найвищої судової інстанції для шляхетських судів, апеляції від вироків земських і гродських судів були вилучені з компетенції асесорського суду і передані до трибунальського²⁸. Найважливіші справи цивільного і кримінального характеру, а також апеляції від вироків Коронного Трибуналу й асесорського суду розглядав сеймовий суд, який очолював король²⁹. У надзвичайних випадках або в разі потреби

²⁵ Groicki B. Porządek sądów i spraw mieyskich prawa Maydeburskiego w Koronie Polskiej. Kraków, 1629. Cz. 1. S. 8; Warszawa, 1953. S. 33–34; Ptaśnik J. Miasta i mieszczanstwo w dawnej Polsce. Kraków, 1934. S. 55–58.

²⁶ Maisel W. Sądownictwo miasta Poznania do końca XVI wieku. Poznań, 1961. S. 65–69.

²⁷ ЦДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 1334 зв. – 1335.

²⁸ Докладніше про асесорський суд див.: Woźniakowa M. Sąd asesorski koronny (1535–1795). Jego organizacja, funkcjonowanie i rola w dziejach prawa chełmińskiego i magdeburskiego w Polsce. Warszawa, 1990. S. 37–91 та ін.

²⁹ Докладніше про сеймовий суд див.: Szczęotka Z. Sąd sejmowy w Polsce od końca XVI do końca XVIII wieku // CPN. 1968. T. XX. Z. 1. S. 93–111.

скликався комісарський суд, який розглядав справи не на королівському дворі, а на місці, де знаходився предмет суперечки або де існувала можливість з'ясувати всі обставини справи і вислухати свідків³⁰. Такий суд скликав, як правило, король, визначаючи особи комісарів.

Джерела магдебурзького права в Києві

У судовій практиці київські міщани використовували різні правничі латиномовні і полономовні збірники. Найпопулярнішими були праці відомого польського правника Бартоломея Гроїцького, який тривалий час був писарем у найвищому суді німецького права в Кракові. Перший його збірник – «Артикули магдебурзького права, яке називають Саксонське Зерцало, перекладене з латинської мови на польську» («*Artykuły Prawa Maydeburskiego, które zowią Speculum Saxonum. Z Łacińskiego Języka na Polski przełożone*»)³¹ – вийшов друком у Кракові в 1558 р. В основу цього збірника, як зазначає автор у передмові, покладені переклади з німецьких законодавчих збірників у латинських версіях – «Вейхбільда» (*Jus Municipale*) і «Ландрехта» (*Speculum Saxonum*). Досліджуючи ретельно пам'ятку, Ф. Тарановський ще в ХІХ ст. дійшов висновку, що Гроїцький використав не оригінальні тексти, укладені в ХІІІ–ХІV ст., а пізнішу компіляцію з них – текст 1535 р. правника Миколая Яскера, відомий у науці як *versio Vulgata*.

«Артикули магдебурзького права...» загалом складаються з таких розділів: 1) «Про спадщину і родинні зв'язки», 2) «Про заміжніх жінок, дівчат і віно», 3) «Про купівлю-продаж маєтностей», 4) «Про давність», 5) «Про борги і боржників», 6) «Про свідків і докази», 7) «Про присяги», 8) «Про примирення шляхом полюбовного суду», 9) «Про поручительство», 10) «Про публічне насилля, вбивство і поранення», 11) «Про злочини, покрадені або знайдені речі», 12) «Про в'язнів і злочинців», 13) «Про підпали», 14) «Про фальшування речей», 15) «Про опікунів», 16) «Про неповнолітніх дітей», 17) «Про заповіти», 18) «Про заставлені або позичені речі», 19) «Про наймачів і наймитів», 20) «Про хатні пошкодження», 21) «Про шкідливих звірів», 22) «Про суддів і справедливе судочинство», 23) «Про апеляції», 24) «Про обставини, через які обвинувачений не може стати перед судом», 25) «Про ярмарки», 26) «Про міські ухвали», 27) «Про при-

³⁰ *Maisel W.* Związki sądownictwa miejskiego z sądownictwem królewskim w Polsce przedrozbiorowej // *Czas przestrzeń, praca w dawnych miastach.* Warszawa, 1991. S. 337–339.

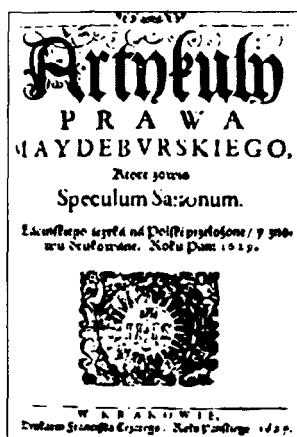
³¹ *Groicki B.* Artykuły prawa maydeburskiego, które zowią Speculum Saxonum z łacińskiego języka na polski przełożone i znowu drukowane roku pańskiego 1629. W Krakowie, 1629. / *Wydał K. Koranyi.* Warszawa, 1954.

вілеї і листи», 28) «Про слуг», 29) «Про обвинувачів». У додатку вміщені положення Торунського статуту, де йшлося про змішаний суд (*ludicio compositum*) для кримінального переслідування шляхти, яка вчинила злочини над міщанами, а також розділ «Наука і спосіб захисту від пожеж».

Найбільш знаним правничим збірником у містах Наддніпрянщини був надрукований Б. Гроїцьким 1559 року в Кракові «Порядок міських судів у Короні Польській» («*Porządek sądów i spraw miejskich prawa maydeburskiego w Koronie Polskiej*») ³², із присвятою краківському каштелянові Янові Гарновському. Збірник складається із чотирьох частин. У першій йдеться про «право і різновиди права», «про осіб, належних до суду» – суб'єктів судового процесу – суддів (війта, бурмистра), міську раду, присяжників (лавників), міських писарів, підвозького (міського возного), старших цехових. У збірнику вміщені тексти їхніх присяг. У другій частині йдеться про різновиди міських судів, у третій, найбільшій, викладається порядок судочинства, судовий процес, а четверта – «Про покарання злочинців» – розглядає питання карного права. Джерелами для написання такого збірника, крім згаданих «*Speculum Saxorum*», «*Jus Municipale*», стали «*Farrago actionum Joannis Cervi Tucholiensis*» (ще один латиномовний збірник магдебурзького права) і «*Praxis rerum criminalium Jodoci Damhouderii*» відомого голландського криміналіста, який використав у своїй праці норми римського права («*Corpus iuris civilis*»), а також положення польського писемного та звичаєвого права ³³.

³² Groicki B. *Porządek sądów i spraw miejskich prawa Maydeburskiego w Koronie Polskiej*. Kraków, 1630 / Wydat K. Koranyi. Warszawa, 1953.

³³ Тарановский Ф. В. Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи. Историко-юридическое исследование. Варшава, 1897. С. 57–112.

Groicki B. «Artykuły prawa maydeburskiego...». Титульний аркуш видання 1629 р.

Groicki B. «Porządek sądów miejskich...». Титульний аркуш видання 1629 р.

«Jus Municipale...».
Титульний аркуш видання
П. Щербича 1581 р.

Ще однією відомою працею Б. Гроїцького був «Порядок судів про покарання смертю» («Postepok sądów około karania na gardle») ³⁴. В основу збірника покладено виданий у 1532 р. німецький кодекс кримінального права кайзера Карла V. Найбільш відома латиномовна версія кодексу – *Constitutio Criminalis Carolina*, що складався з 219 статей. Б. Гроїцький використав тільки 91 статтю, доповнивши їх своїми ремарками та власними інтерпретаціями. До цього збірника, а також до «Порядку міських судів...» та «Артикулів...» він уклав докладний реєстр, що містить низку доповнень до виданих раніше праць. Деякі з них подібні до невеличких правничих трактатів. До «Реєстру» автор додав ще й словник синонімів – юридичних термінів – та коментарі ³⁵.

Про надзвичайну популярність названих правничих збірників та їхню значущість у міських судових практиках свідчать неодноразові, майже щорічні їх перевидання і розповсюдження по всіх містах Речі Посполитої. Їх продовжували активно використовувати міщани в міській судовій практиці Києва також у другій половині XVII – на початку XVIII ст. ³⁶

Судова практика

Магдебурзьке право передбачало доволі суворі покарання за скоєні злочини, що зафіксовано як у «Порядку міських судів...», так

³⁴ Повна назва цього збірника така: «Ten postepok wybran jest z praw cesarskich, który Karolus V cesarz kazał wydać po wszystkich swoich państwach, którym się nauka daje, jako w tych sądziech a sprawach około karania na gardle abo na zdrowiu sędziowie i każdy urząd ma się zachować i postepować wedle boiaźni bożej, sprawiedliwie, pobożnie, roztropnie i nieskwapliwie».

³⁵ Див. передмову Кароля Коранго до перевиданих ним праць Б. Гроїцького.

³⁶ Про це наприклад свідчить елекційний акт на вйтівство з київської ратушної книги від 13 жовтня 1699 р., вміщений у літописі Самійла Величка: «...взявши у поміч Бога, умислили вести те діло за "Порядком". Перш за все ми наказали з магдебурзького права, котрим здавна судиться київський магістрат, прочитати описані статті, що належать до обрання на уряд гідного чоловіка, котрий квітне цнотами: магдебурзьке право в "Порядку" на листі восьмому і дев'ятому, в "Саксоні" під титулом "Суддя" на листі чотириста першому, "Право муніципальне" в статті сорок четвертій учить, як вибирати на той уряд. А після прочитання таких просторо написаних у праві статей всі під присягою видавали ми свої вога...». (Величко С. Літопис / Пер. В. Шевчука. К., 1991. Т. 2. С. 595.)

і в інших збірниках, зокрема в «*Constitutio Criminalis Carolina*»³⁷. Але в реальному житті суди в містах Наддніпрянщини, на відміну від коронних міст, меншою мірою застосовували тортури і рідко виносили вирoki, що позбавляли життя³⁸. До «традиційного» типу покарань належали штрафування і позбавлення волі з відбуванням терміну покарання у міській в'язниці. Характерно, що міська в'язниця в Києві слугувала місцем утримування не тільки осіб міщанського походження, а й козацького. На її поганий стан часто нарікали урядники магістрату: «...в нас ту в киевском ратушу, яко на Украины везеня такьмо оного, яко ув ыншихъ местехъ его королевское млсти нет, бо дей все будоване деревяное досьт слабо и небезпечно...»³⁹. В'язнів охороняли почергово кілька міщан, зобов'язаних магістратом.

Засідання міського суду в Києві відбувалися «в избє судовой»⁴⁰ або, як ще називали спеціально пристосоване для цього приміщення в ратуші – «дому судовом»⁴¹. Дні засідань, на жаль, встановити практично неможливо. Збереглися лише поодинокі згадки у виписах із ратушних книг про те, що засідання в'їтківсько-лавничого суду в Києві відбувалися по понеділках при повному складі всієї колегії⁴². Про одне з них свідчить зізнання (реляція) возного Київського воєводства Мартина Мишинського, який 5 вересня 1611 р. подав позов на київського в'їта Яцька Балику, бурмистра, радців і всіх міщан за скаргою київського біскупа Криштофа Казимирського у справі про вбивство його слуги, шляхтича Бростовського з дружиною. Позов був покладений «на ратушу Киевском присуду права майдеборского, у светлицы на столи при зуполной лавицы перед войтомъ»⁴³. Засідання, де розглядалися і вирішувалися поточні справи, могли відбуватися в будь-який день тижня, крім неділі⁴⁴.

До збереження в таємниці міських справ урядників зобов'язувала присяга, якої, втім, не завжди дотримувалися. Так, у скарзі Київського

³⁷ *Kamler M.* Rola tortur w polskim sądownictwie miejskim drugiej połowy XVI i pierwszej połowie XVII wieku. // КН. Т. 95. 1988, nr 3. S. 107.

³⁸ Див., зокрема, розділ монографії «*Sprawy przed sądami miejskimi*» польського історика Єжи Мотилевича: *Motylewicz J.* Społeczeństwo Przemysła w XVI i XVII wieku. Rzeszów, 2005. S. 151–158.

³⁹ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 115 зв.

⁴⁰ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 799.

⁴¹ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 6, арк. 238.

⁴² Див., наприклад: НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 208; РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 18, л. 5.

⁴³ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 6, арк. 290 зв. – 291, 297 зв.

⁴⁴ Дні засідань міського суду зафіксовані у наступних виписах із київських ратушних книг: РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 578, 613, 614, 620, 628, 630, 635; ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 60, 62; Ф. 223, оп. 1, спр. 305; Ф. 132, оп. 1, спр. 12, 13, 14; НБУВ. ІР. Ф. 2. № 20755; Ф. 301 (ДА). № 657 та ін.

магістрату на синдика Теодора Сусла, занесеній до володимирських гродських книг 23 серпня 1639 р., заявлялося, що той порушив присягу й угоду на службу магістратові. Сконтактувавшись із радцею Пархомом Сущиком, «который немало шкод в ратушу скарбцови месьцькому за уряду и справованя свого починилъ», тобто підозрюваним у фінансових зловживаннях, він виступив на судовому процесі не як інстигатор (обвинувач), а як адвокат обвинуваченого. Дещо раніше радці, запідозривши П. Сущика у фінансових зловживаннях, доручили синдикові провести таємне судове розслідування й зібрати всі необхідні документи для доведення вини підозрюваного. Результатом цього розслідування були «урочные акты и процес». Далі мало розпочатися слухання справи у вйтівсько-лавничому суді. Згідно з процедурним порядком у міських судах після сформулювання позивачем скарги позваний мав звернутися до суду за дозволом про початок так званого «гвару», тобто дебатів сторін. Суддя був зобов'язаний на це погодитися⁴⁵. Позивачем у цій справі від імені магістрату виступив Т. Сусло, позваним – радця П. Сущик, а свідками обвинувачення – міські урядники. Хоча в документі не зазначено, що вйтівсько-лавничий суд прийняв якийсь вирок, але це обов'язково мало статися, оскільки без цієї невід'ємної складової міського судового процесу звичайно ж незадоволений судовим рішенням Сущик не мав би права подати справу на апеляцію до ради, а з часом – і до асесорії. Як впливає зі змісту документа, апеляція до радецького суду була відхилена урядовим інстигатором («од инъстыкатора урядового ему атенътованая») тому, що вирок вйтівського суду в Києві вважалися остаточними і могли переглядатися тільки в асесорському суді. З цієї причини апеляція була відправлена безпосередньо до асесорії, а синдик, арештувавши П. Сущика, оформив письмове зобов'язання і взяв його на поруки. У тогочасній судовій практиці арешт підозрюваного міг бути здійснений позивачем, який брав на себе матеріальні витрати з утримання арештанта⁴⁶. Несподіваним для радців виявився крок синдика, який подав апеляцію на вирок до радецького суду, а згодом до надвірного асесорського суду. Після перегляду справи в асесорії всі матеріали разом із рішенням цієї установи було повернуто до міського суду («зъ апелляции од Двору его кор. мл. звернула»). Не виключено, що вирок вйтівсько-лавничого суду дістав підтвердження, оскільки потім, коли для Т. Сусла настав час розкрити згорток судових документів, що надійшов з асесорії, і, як рекомендує «Порядок міських судів», на судово-

⁴⁵ Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1999. S. 275.

⁴⁶ Там само.

му місці в присутності обох сторін зачитати вирок суду найвищої інстанції, Сусло вилучив обвинуваченого з-під міської юрисдикції («того Сусчика с-под юрисдикции майдебурское выкотиль»). Разом із головним підозрюваним він зник із міста, прихопивши із собою ще й важливі для магістрату документи і судові справи: «самъ немало мунименьтовъ и справъ местцкихъ, до верныхъ рукъ своихъ на оборону месту од розныхъ побочныхъ особъ заданыхъ, в рокахъ кгородскихъ и рокахъ земьскихъ одправуючихсе, побралъ, с которыми пилная дорога теперъ на Трыбуналь Любелский припала была ехати, з рукъ своихъ не здаль и оную, снатъ сторонамъ противнымъ на шкоду места того powyдавалъ»⁴⁷. У результаті магістрат змушений був призначити нового синдика. Головне ж звинувачення, пред'явлене в протестації цим особам, було сформульоване як «зламанє присяги и выявєне секретовъ местцкихъ», що урядниками трактувалося як зрада міських інтересів⁴⁸. Покаранням за подібний злочин, згідно з магдебурзьким правом, мала б бути «інфамія»* і, як наслідок, – втрата міського громадянства, міських урядів і вигнання з міста⁴⁹. Отже, в даному випадку обвинувачені випередили події і вчасно врятувалися втечею.

Документи іншої судової справи розкривають подробиці одного міського судового процесу останньої чверті XVI ст., який завершився відставкою діючого міського уряду. Причиною такого перебігу подій став гучний судовий процес у справі заможного радці Андрія Кошколдейовича, власника маєтків Басань і Биків. Ще у 1562 р. він придбав їх у київського зем'янина Григорія Дублянського, який у свою чергу заставив їх перед тим тогочасному війтові Семенові Мелешковичу. Боротьба за право власності над цими селами велася, з одного боку, між міщанином Матвієм Черевчейовичем, одруженим із дочкою колишнього війта С. Мелешковича, з другого – А. Кошколдейовичем, зятем також колишнього війта, Василя Черевчея. Для розгляду цієї справи була створена комісія з таких урядників: війта Гаврила Роя, бурмистра Семена Конашковича, радців Василя Ходики, Андроса Гридковича, Томили Свиниці, Данила Жолнера, Левка Федоровича, лавників Кості Черкашеніна, Федора Малашковича, писаря Войтеха Доловського. Міські урядники зажадали від відповідача

⁴⁷ Див. публікацію тексту документа і передмову: *Кравченко В. М.* Новий документ з історії судочинства в Києві 30-х рр. XVII ст. // АУ. 1998. № 1–6. С. 113–121.

⁴⁸ *Білоус Н. О.* «Вірність» і «зрада» у світосприйнятті міщанства Київщини та Волині у XVI – першій половині XVII ст. // СОЦІУМ. Вип. 6: «Вірність» – «зрада» в уявленнях і практиках середньовіччя і раннього нового часу. К., 2006. С. 149.

* «Інфамія» у перекладі з латинської означає дослівно «знеславлення», втрату честі.

⁴⁹ *Mikołajczyk M.* Przestępstwo i kara w prawie miast Polski południowej XVI–XVIII wieku. Katowice, 1998. S. 229–232.

пред'явити документи, на підставі яких він володів маєтками, що стали предметом суперечки. Коли ж документи були надані, вони їх відібрали і почали вимагати від Кошколдейовича задоволення претензій М. Черевчея. Під час судових засідань у міському суді на всі протести позваного урядники відповідали побоями і, врешті-решт, 8 грудня 1573 р. посадили його до в'язниці, примушуючи, до того ж, сплатити штраф. Після виходу з ув'язнення, в середині 1575 р., потерпілий подав скаргу на в'їта Г. Роя та інших міських урядників київському воєводі, впливовому магнатові К. Острозькому, втручання якого і привело до відставки міського уряду. За клопотанням воєводи 19 грудня 1578 р. у Київському замку було призначено засідання комісії з числа королівських комісарів для розгляду діяльності магістрату⁵⁰. Тодішній в'їт Федір Черевчей, бурмистр Яцько Балика, а також радці та лавники вжили відповідних заходів, аби захистити себе, і 15 січня 1579 р. подали заяву до асесорського суду, де «закладали і боронили правомъ, привильями и вольностями своїми местскими права майдемборского... абы мещанъ киевскихъ ни хто не судиль, одно войтъ на тот часъ киевский будучий зъ бурмистрами»⁵¹. Втручання в хід справи київського воєводи вони вважали неправомірним, оскільки найвищою апеляційною інстанцією для міщан, які судилися за нормами магдебурзького права, був королівський асесорський суд. Тоді ж, 20 січня 1579 р., міські урядники отримали королівський охоронний привілей (глейт) від короля Стефана Баторія, який став на їх бік. У ньому зазначалося, що А. Кошколдей «вынесл неслушную комисию до певных комисаров наших над право их майдебурское, которому они подлегли, и декрет суду их одержалъ, узнаваючи то, же тая комиссия водле права их майдебурского ити не могла, бо одна особа меская на всехъ не могла комисии выносити»⁵².

Згодом, однак, королівський суд переглянув свою позицію щодо цієї справи і в травні 1579 р. призначив особливу комісію за участю королівського інстигатора для розгляду діяльності київського міського суду, яка присудила міських урядників до сплати штрафу в 3000 кіп лит. гр. до королівської скарбниці. З цих коштів мала бути виплачена компенсація потерпілому⁵³. Таким чином, свавілля і зловживання міськими урядниками своїм службовим становищем, порушення процедури судочинства під час розслідування справи

⁵⁰ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 195, л. 176 об. – 178; Архив ЮЗР. Ч. 8. Т. 5. № 97. С. 219–222.

⁵¹ Архив ЮЗР. Ч. 8. Т. 5. № 97. С. 220.

⁵² ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 19, арк. 105.

⁵³ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 195, л. 178.

в міському суді, а також втручання воєводи в судовий процес привело до відставки легітимно діючого уряду в Києві.

Судові акти першої половини XVII ст. свідчать про досить високу правову грамотність і винахідливість міських урядників, уміння орієнтуватися в різних судових колізіях і знаходити вихід у, здавалося б, програшній справі, в якій були замішані воєводські урядники і навіть можновладці. Про це дізнаємося з матеріалів двох судових справ 40-х років, що збереглися у книгах Коронного Трибуналу в Любліні та Руської (Волинської) Метрики. Перша з них була ініційована 2 травня 1643 р. київським воєводою Янушем Тишкевичем, який у своєму позові наказав війтові Самійлові Мефедовичу, бурмистру Богдану Сомковичу, іншим радцям і всьому поспільству Києва, міщанам магдебурзької юрисдикції, «яко неосілим» (тобто особам не шляхетського походження), стати на київських гродських рочках, що мали відбутися 15 липня 1643 р. у Київському замку, за спротив у 1642 р. орендареві Лейзорові Юзефовичу при зборі податків у Києві від «прасолів, перекупнів і перекупок» та відмову надати міського слугу для «обволаня» тих же податків. Воєвода вимагав від міщан сплатити за це штраф у сумі 1000 пол. зол. і 14 гривень. Міщани, звісно, не погодились ані з вимогами воєводи, ані з рішенням гродського суду. Далі справа розглядалася в Коронному Трибуналі в Любліні. Інтереси відповідача представляв синдик Василь Усович, який доводив, що позивач не є компетентним, оскільки «привілеї і фундуші місту Києву, надані великими князями литовськими і королями польськими і підтвержені теперішнім королем, говорять про те, що усі міщани магдебурзької юрисдикції ніде інде, тільки перед війтом, а війт перед його королівською милістю королівським задворним судом мають судитися»⁵⁴. Через те що позивач притягнув міщан до невідповідного суду, синдик просив звільнити їх від відповідальності. Чим закінчилася дана справа, на жаль, за браком джерел, не можемо дізнатися, але з чималою ймовірністю можемо припустити, що міщани таки були звільнені від судової відповідальності, як і в багатьох інших аналогічних випадках.

Документи іншої судової справи дають можливість реконструювати деталі судового процесу, що розпочався з ініціативи купців-шотландців із міст Броди і Замостя, які прибули до Києва в 1644 р. Іноземці спробували втрутитися у здавна усталений порядок обміну товарами західного та московського привозу й наблизитися безпосередньо до місця концентрації таких товарів, як хутра і шкури, що надходили до міста з Московської держави, тобто порушили право

⁵⁴ APL. TKL, sygn. 959, k. 159–160.

Сейм Речі Посполитої.
Гравюра Дж. Лаурі. 1622 р.

складу киян і дорожнього примусу. Ціни на такого роду товари в Києві були нижчими порівняно із цінами на них у польських містах. Дії іноземних купців викликали роздратування й обурення війта і радців, які вчинили напад на «буди» (торговельні палатки) і конфіскували товари шотландців⁵⁵. Купці подали скаргу на міщан спочатку до Київського гродського суду, а пізніше – до Коронного Трибуналу в Любліні і сеймового суду. Документи, які передували започаткуванню цієї справи в сеймовому суді, не збереглися. Варто зазначити, що скаржник сам укладав позов, а далі, для надання йому юридичної сили, звертався до канцелярії з проханням про прикладення до готового документа печатки. Вручення позову відповідачеві мало відбутися за чотири тижні до початку сейму. Згодом, після проведення судового розслідування і прийняття певного рішення, оформлювався декрет, до тексту якого включався також і позов⁵⁶ або переказувався його зміст. Тож декрети в загальних рисах містили весь хід розгляду справи в сеймовому суді з викладом окремих фактів попереднього розгляду справи між учасниками конфлікту в Київському гродському суді.

Як ідеться в «реєктах»*, возний Мартин Рительський, керуючись судовим реєстром, оголосив про настання черги розгляду цієї справи. З боку позивача учасниками процесу були названі київський війт Андрій Ходика, бурмистри і радці Андрій Скорупа, Фірс Іванович, Влас Железкович; із боку позваної – інстигатор Київського гродського суду і міщани-купці із Замостя: Вільгельм Берн, Андрій Бікген, Давид Ухин, Андрій Бурне – та з Бродів: Якуб Пікен, Бартош Карий, Фрідріх Бім, Каспор Була. Далі, посилаючись на зміст королівського розпорядження (мандату), в документах викладено суть конфлікту між сторонами та хід розгляду справи з чітко вираженим критичним ставленням королівської влади до дій купців-шотландців. Покликана

⁵⁵ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 297 об. – 302. Див. публікацію документів із передмовою: *Кравченко В. М.* Документи з історії торгівлі шотландців із Замостя і родів у Києві 40-х рр. XVII ст. // УАЩ. 2004. Вип. 8/9. С. 482–503.

⁵⁶ *Szczotka Z.* Sąd sejmowy w Polsce od końca XVI do końca XVIII wieku // СРН. 1968. Т. XX. З. 1. С. 107–109; *Кулаковський П. М.* Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. С. 109, 113.

**Реєкт* – судовий акт, назва походить від лат. *relectio* – неприйняття, відкладення.

до суду сторона обвинувачувалася в тому, що, незважаючи «на високе становище королівської особи і влади», юрисдикції якої підлягають київські міщани, а також ігноруючи конституцію 1633 р., за якою встановлювалися штрафи за притягнення до невідповідних судових інстанцій, до того ж, порушуючи надані місту Києву тодішнім королем та його попередниками привілеї й «вольності», шотландці вирішили притягнути міщан до відповідальності «на рочки судовь кгородских киевских меской коньдицьи неналежных». Позивачі – шотландські купці – і не робили спроб подати скаргу до міського суду, оскільки були впевнені в безрезультатності такого кроку, адже «напад» київських міщан на їхні торговельні палатки і реквізиція товару сталися за розпорядженням самого голови адміністративно-судової влади міста – вїта. Тому шотландці одразу звернулися до гродського суду. Присутнього у цій справі на боці шотландців інстigatorа Яна Шидловського мав висунути підвоєвода Ян Вітинський, який на той час очолював цей суд і міг зобов'язати інстigatorа в ролі офіційного обвинувача внести скаргу, після чого суд міг розпочати слідство. Перший судовий акт, що мав бути вписаний до київських гродських книг, – це протестація шотландців, які звинувачували київських міщан у свавільному нападі на їхні «буди», пограбуванні товару, словесній образі, у зневажанні їхніх вольностей і привілеїв. Наступним документом мав бути позов із боку гродського суду до київських міщан із вимогою з'явитися до суду у встановлений для його сесій термін. Позов оформлювався скаржниками за посередництвом суду. Воно полягало в тому, що на готовому документі ставилися його реквізити. Таким способом документу надавалося значення публічного акта⁵⁷. Далі мала б бути вписана до київської гродської книги приблизно на початку квітня реляція возного про вручення позову відповідачам. Наприкінці квітня 1644 р. могла відбутися судова сесія Київського гродського суду, на якій серед інших справ мала розглядатися і справа купців-шотландців. Тоді ж судові урядники повинні були оформити рішення гродського суду в цій справі про додатковий її розгляд у Коронному Трибуналі в Любліні. Текст цього рішення (декрет) мав бути обов'язково внесеним до судових книг, а з нього зроблена засвідчена судом копія, оформлена як випис із книг для видачі на руки скаржникам і для представлення її у вищій апеляційній інстанції як підстави для започаткування нового судового процесу.

Наступною претензією сеймового суду до шотландців було отримання ними вироку Київського гродського суду про перенесення

⁵⁷ Balzer O. Przewód sądowy polski w zarysie // Studia nad historią prawa polskiego im. Oswalda Balzera. Lwów, 1935. T. XV. Z. 1. S. 47, 53.

справи до Коронного Трибуналу в Любліні. Як видно, рішення про передачу апеляції до вищої судової інстанції не було пов'язане з незадоволенням скаржників вирокom гродського суду – ймовірно, апелятор розраховував на новий розгляд судової справи за участю вже обох сторін. Вирок гродського суду на користь шотландців був прийнятий у зв'язку з неявкою на «рочки» міщан. При цьому в гродському суді позивачі отримали всі необхідні документи за результатами проведення судового слідства. Від таких дій, зі слів міщан, «ззнали приниження королівська юрисдикція над київськими міщанами, привілеї і вольності міста» та ті його громадяни, які користувалися магдебурзьким правом. Так само, за словами позивачів, була зневажена й конституція 1633 р., що зобов'язувала визнати судові процеси недійсними, а їхні вирoki нечинними, якщо вони були отримані в неналежному суді. За таких обставин неявка київських міщан на «рочки» Київського гродського суду є цілком зрозумілою і виправданою. Надалі ця справа розглядалася у Трибуналі з ініціативи вїйта А. Ходики, який, напевно, подав зустрічний позов, про що свідчать записи реєстрів судових книг цього суду за 1645 рік⁵⁸. Про те, яким було його рішення, дізнатися неможливо через загибель трибунальських книг.

У сеймовому суді міські урядники на цей раз виступили як позивачі, які притягнули шотландців до відповідальності за неправомірне порушення справи в Київському гродському суді та його згоду на подання апеляції до вищої судової інстанції. У даному випадку у сеймовому суді вже не розглядалися обставини конфлікту в Києві, а йшлося про розгляд претензій міщан, що ґрунтувалися на недотриманні шотландцями процедурної формальності – притягнення до відповідальності в належному суді. У сеймовому суді київські міщани сподівалися отримати підтвердження законності своїх претензій щодо неправомірності розгляду Київським гродським судом справи про конфлікт між ними і шотландцями, оскільки юрисдикція цього суду не поширювалася на міщан магдебурзької юрисдикції. Це ж саме стосувалося й факту апелювання шотландців до найвищої апеляційної інстанції для рішень шляхетських судів – Коронного Трибуналу в Любліні.

Як ідеться в документах, згідно з королівським мандатом засідання в цій справі було призначене на 11 березня 1645 р. Цього дня київський вїйт Андрій Ходика, бурмистр Іван Сказка й інші міщани вже як позивачі прибули на засідання суду, але шотландців там не виявилось. У зв'язку із цим після тричі проголошеного возним запро-

⁵⁸ APL, TKL, sygn. 65 a, k. 276 v., 279 v.

шення до участі в розгляді справи останні були визнані «стороною несталою», а тому сеймовий суд прийняв рішення на користь присутньої сторони – київських міщан – і оголосив усі попередні судові процеси в цій справі, що відбулися в невідповідних судових інстанціях, а також їхні вирoki недійсними. До того ж шотландцям було присуджено сплатити 1000 кіп лит. гр. на користь позивачів як компенсацію за незаконне притягнення до таких судів та заподіяні цим збитки. У той же час суд постановив відправити справу на виконання вирoku до відповідного суду. Після цього адвокати сторін: від відповідача – інстигатор Київського гродського суду Ян Шидловський, а від позивача – Олександр Вольський – 24 березня 1645 р. вирішили зупинити подальший хід справи і погодилися на продовження її розгляду на наступній сесії сеймового суду. Сеймовий суд, враховуючи близькість сейму до завершення, прийняв рішення про перенесення розгляду справи на наступне своє засідання, яке мало проходити з 1 листопада до 5 грудня 1646 р. Чим завершилася справа, не відомо, оскільки серед декретів наступного сеймового суду, зафіксованих у цій самій книзі, документи по цій справі відсутні, але схоже на те, що кияни виграли цей процес».

Отже, матеріали судових процесів 40-х років XVII ст. цікаві не лише тому, що відображають започаткування процесу в невідповідному суді, – таке в той час траплялося нерідко, і про це свідчить значна кількість актів судових книг, вони, передовсім, є переконливими свідченнями правової грамотності київських міських урядників, їхнього глибокого знання судового процесу та вміння орієнтуватися в тогочасній судовій системі Речі Посполитої і відстоювати свої інтереси.

4.3. Напрями діяльності ради

Пильної уваги й турботи міської влади потребувало міське господарство, стан якого залежав від багатьох чинників як внутрішнього (спроможності міських урядників управляти міським майном і поповнювати бюджет міста), так і зовнішнього (загальних політичних тенденцій у державі, кон'юнктури регіонального ринку) характеру. Оскільки торгівля була основним джерелом прибутків і добробуту київських міщан, її особливо контролювала міська рада. Здійснюючи *нагляд за торгівлею і промислами*, рада в Києві, як і в інших містах Речі Посполитої, обстоювала інтереси міщан-купців маґдебурзької юрисдикції. Приїжджим купцям вона дозволяла вільно купувати й продавати товари в місті тільки в ярмаркові дні, а по їх закінченні купці повинні були продати свої товари на київський

склад чи реалізувати їх оптом місцевим торгівцям (крамарям) і виїхати з міста⁵⁹.

Обмежувала київська міська влада й купців-євреїв – їм заборонялося мешкати в тих частинах міста, що підлягали її юрисдикції, а також торгувати в ятках і мати крамниці в Ринку. Одним зі свідчень цього є лист Сигізмунда Августа від 19 травня 1555 р. до київських міщан, яким король забороняв перешкоджати торгівлі єврейських купців, котрі скаржилися на міську раду за обмеження права торгувати поза міським гостинним двором:

«...кгда тамъ до Киева съ товары своими приезжают, они дей им в Киеве на крамах местских торговати не допускают и товаров их продавати забороняют для того, жебы они в дому гостинном, от них ново-збудованном, приезжаючи становилися и товары свои там продавали. А перед тым, дей, завжды волно им было в месте тамошнем на крамах местских товары свои продавати. И надто дей еще отповеди и похвалки им чинят, и на здоровье их стоят, для которых дей отповедей и похвалок их здоровья своего не есть безпечны»⁶⁰.

Листи Сигізмунда Августа від 22 квітня 1571 й Сигізмунда III від 10 березня 1601 і 15 лютого 1619 р. зобов'язували єврейських купців, а також усіх іноземців до виключно оптової торгівлі з киянами й забороняли їм мешкати в Києві як «місті пограничному», мотивуючи це тим, що ті не погоджувалися виконувати міські повинності нарівні з міщанами і не могли забезпечити «оборони й сторожі» від ворога⁶¹. У порушників цієї постанови представники міської влади мали конфісковувати всі товари, половина яких ішла на користь замку, а друга половина – ратуші. У виписках із київських гродських і міських книг збереглося чимало скарг купців-євреїв на утиски, що чинили їм міщани й місцева шляхта. Київські міщани, своєю чергою, неодноразово скаржилися з приводу порушення королівських постанов:

«Били намъ челомъ войтъ, бурмистръ, радци и вси мешчане места ншого Киевского, иж они, мешкаючи на пограничю неприятелскомъ от Москви и татар, а жадного иншого пожитку у себе не маючи, толко за наденемъ волности от продковъ ншихъ святое памяти королей полскихъ и

⁵⁹ Про здійснення контролю міськими урядниками над торгівлею іноземних купців у місті свідчать матеріали розглянутого у попередньому розділі судового процесу у справі незаконної торгівлі купців-шотландців із міст Броди і Замостя в Києві у 1644 р.

⁶⁰ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 248, л. 126–127. Цит. за: Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. СПб., 1882. Т. 2: Документы и регесты к истории литовских евреев (1550–1569) / Собрал и издал С. Бершадский. С. 45–46. № 52.

⁶¹ AGAD. Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 8076; РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 202, л. 93 об. – 94 об.; ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 72–75.

великих князей литовских и от насъ самихъ, ганьдлями се купецкими бавят, и отгуду пожитки свои мають. А с тихъ еднак волностей имъ наданихъ службу намъ военную служат и иншые долегливости местцкие на себе носять, а неверные жиди и иншые купцы з розныхъ иншихъ мест, такъ нашихъ королевскихъ, яко и з мест и местечекъ шляхетскихъ до места нашего Киевского приезжаючи, и поминувши домъ гостинный местцкий на грунтахъ любь в домахъ шляхетскихъ и козацкихъ господами становячисе, о гандляхъ и купляхъ ихъ великіе перешкоди чинят, то ест и гостій, и купцовъ приезжихъ, упережаючи ихъ мещанъ и купцовъ нашихъ киевскихъ, яко обивателей тамошнихъ, товарн купецкіе перекуповуют и свои товари купецкіе имъ продают и такимъ способом онихъ мещанъ подданихъ нашихъ поживеньє ихъ звикле отимуют, в чом се имъ великая кривда и безправе от жидовъ и такихъ купцовъ дееть. А мало еше на тимъ тіє жидове в месте нашомъ Киевскомъ доми себе фундувати и тамъ мешкати обополне, купью и гандли свои отпраовати и разширати, а мещаномъ нашимъ старожитнымъ в тимъ месте нашомъ Києве и до конца поживенья ихъ купецкое на знищеньє места нашего Києва отняти хотят и усиловуют»⁶².

До компетенції ради належало прийняття цехових статутів⁶³, регулювання взаємин між цехами. Вона також розв'язувала суперечки, що досить часто виникали між цехами міської і замкової юрисдикцій, особливо з приводу торгівлі в Ринку. Так, 20 квітня 1627 р. міська урядники відповідно до розпорядження київського воєводи Томаша Замойського «О успокоєне розмаитыхъ затяговъ правныхъ межи местомъ Киевомъ а ремесниками киевскими...» та про виділення місць замковим ремісникам шевського, кушнірського, ковальського, кравецького цехів «на спроданє работ ихъ в Рынку киевскомъ» виділили такі місця: «шнуромъ вимерыли и тыє ряди деревомъ будованя дахов над тыми местцами приготоваными обложили и означили, а потомъ тыє померонные местцы роздават почели ремесникомъ...»⁶⁴. 27 березня 1632 р. київський воєвода Януш Тишкевич листовно звернувся до війта і радців, вимагаючи не діяти всупереч привілеям замкових ремісників на право вільної торгівлі на міському ринку⁶⁵.

Міська рада відповідала за *фінансову політику у місті стосовно доходів і видатків*. Найраніша документальна згадка про «доходы месьские» міститься в ревізії Київського замку 1552 р.:

«...беруть мещане на ратушъ отъ шинкованя горельки, от воскобойни а отъ ведерьца, которымъ мед прѣсныи мирають, – за все тоє на год по 60 коп грошей. Еше приходит им на год по 3 копы грошей, а часомъ большъ, з рядовниц. А хто на месьской земъли чий чловекъ подданыи

⁶² ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 72–73 зв.

⁶³ Див., наприклад: ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 149.

⁶⁴ НБУВ. ІР. Ф. 61, № 788.

⁶⁵ ЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 134, арк. 2–3.

сядет, даеъ каждаый на ратушь по 4 або по 5 грошей. То учинить часомъ о две копе грошей. Выдають мѣшане доходы тые на сторожи, на кликуна и на мистра»⁶⁶.

Основний прибуток міської скарбниці становили доходи від шинкування, що забезпечувалося монопольним правом київських міщан на цей вид діяльності. 1552 року в місті налічувалося 58 шинків, із них 8 були звільнені від капщизни⁶⁷. Привілей Сигізмунда III від 1 квітня 1623 р. звільняв київську міську раду від звітності перед королівськими ревізорами про міські прибутки від шинкування⁶⁸, а королівський лист від 1 квітня 1626 р. підтверджував її непідзвітність перед ревізорами в усіх міських прибутках і видатках.

У XVI – першій половині XVII ст. міська скарбниця поповнювалася також із обов'язкових для всіх киян магдебурзької юрисдикції сплат за нерухоме майно в місті (будинків, «халуп», городів, «комор»), від «ком'яг» і «човнів», вилову риби тощо. Окрім сплат, були ще різні грошові збори: від перевезення спиртних напоїв, судової діяльності, користування різною міською нерухомістю, зокрема міською лазнею, крамницями, ятками в Ринку, земельними ділянками. Королівським привілеєм від 28 жовтня 1611 р. київським міщанам було надано право справляти торговельне мито в період ярмарків із приїжджих купців, які торгували на ділянках, щойно викуплених магістратом у шляхти («выбране торгового въ ярмарки от купцовъ с пляцовъ новокупленных») ⁶⁹. Привілеєм визначалися суми, що мали збирати міські урядники під час ярмарків: із купців, котрі зупинялися в гостинному дворі, – по 20 грошів від возу, з тих, хто торгував на Ринку з «ташею»* – по 12 гр., від кожного возу – 6 гр., «фариньники»** сплачували по 24 гр. Ті з купців, хто зупинявся в міщанських будинках, звільнялися від сплат до міської скарбниці⁷⁰.

Міська скарбниця поповнювалася відсотками від сплати різних торговельно-господарчих зборів: мір збіжжєвих, медових, із воскобійні, міської ваги. 20 червня 1593 р. міщани отримали від короля підтвердний лист про передачу місту воєводою К. Острозьким до-

⁶⁶ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 37 об. – 38.

⁶⁷ Там же. Л. 39. М. Балінський і Т. Ліпінський зазначають, що така сама кількість шинків була в Києві наприкінці 40-х років XVII ст. Див.: *Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym.* Warszawa, 1885. Wyd. 2. T. 2. S. 558.

⁶⁸ ЦДАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 83–84.

⁶⁹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 205, л. 8 об. – 9.

* *Таша* – полотняна палатка для накривання возів.

** *Фариньники* (від лат. *farina* – мука) – торговці мукою, мучними виробами.

⁷⁰ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 205, л. 8 об. – 9.

ходів із міської ваги ⁷¹. 1 червня 1623 р. міській владі Києва надано лист короля з наказом «міряти товари тільки коронним ліктем, а не литовським» ⁷². Усі адміністративні заходи ради, що регулювали торговельне життя в Києві, очевидно, подібно до інших королівських міст Речі Посполитої ⁷³, здійснювалися поряд із наглядом над міськими мірами й вагами, що було однією зі складових самоврядного міського життя.

До міської скарбниці надходили також сплати від міських перевозів через Дніпро. Найдавніший із них – Хрещатицький – знаходився в гирлі Почайни на Хрещатицькій пристані, на шляху до Броварів. На початку XVII ст. міщани витіснили ченців Пустинно-Микільського монастиря зі Спаського перевозу, що був у місці, де Чорторий впадає у Дніпро, на шляху, який вів до Борисполя. У 1611 р. Сигізмунд III закріпив за магістратом право перевозного збору ⁷⁴.

Забезпечуючи доходи міста, радці іноді вдавалися до фінансових зловживань. Так, листом Стефана Баторія від 3 квітня 1579 р. за позовом до королівського суду київських міських урядників звинуватили у розтраті «ку властному пожитку» 10 тисяч кіп лит. гр., виданих «на обвароване и поправу места», та відмові звітуватися за ці видатки перед королівськими комісарами ⁷⁵. Незабаром вони знову були покликані до суду за тим самим звинуваченням. Королівський інстигатор пред'явив їм позов на 10 тисяч кіп лит. гр. Але міщани через свого адвоката «з достаточною моцю отпор чинили», виправдовуючись перед королівськими комісарами тим, що після значних людських втрат, яких зазнало місто під час чуми на початку 70-х років, міські доходи значно зменшилися, про що свідчили записи «реестру доходов местских». Королівським декретом, виданим у цій справі 12 червня 1579 р., міщан звільнили від звітності за ці розтрати:

«...Маючи взгляд на них, яко на людей украинных, и на их небезпеченства и утиски, которые там на пограничу терпят ... оных от такого позову и обжалованья инстыгатора нашего вольными чиним, и таковую личбу з доходов местских перед нами показаную на тотъ час приимуемъ, и зо всех летъ прошлых аж до того часу вольныхъ чинимъ» ⁷⁶.

Інша справа про фінансові надуживання міською владою розглядалася 4 жовтня 1630 р. у Київському гродському суді. Війта

⁷¹ AGAD. MK, ks. 138, k. 249 v. – 250.

⁷² AGAD. MK, ks. 170, k. 229.

⁷³ Див., наприклад: *Ehrenkreutz. S. Z dziejów organizacji miejskiej Starej Warszawy. Warszawa, 1913. S. 50–51.*

⁷⁴ Архив ЮЗР. Ч. 8. Т. 5. С. 375–377; Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. С. 163.

⁷⁵ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 862.

⁷⁶ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 195, л. 184 – 186 об.

Стефана Кривковича, бурмистра Яцька Балику, радцю Матвія Пилиповича та інших урядників магістрату звинуватили у привласненні 6 тисяч пол. зол., відданих їм на тимчасове зберігання слугами королівського адміністратора Бартоломея Обалковського Яном Вольським і Войтехом Квітковським:

«...зошлый небожчик пань Бартломей Обалковский для певных причин и небезпеченствъ украинныхъ заднепрськихъ депозыт власного збору своего скрыню белую с пенезми, в которой власное сумы небожчиковское в розной монете была тысячий шест зол. пол. през руки слуг его ... до ратуша Киевского отданый ест и в ратушу Киевском а во скарбех их до того часу зоставал и ест»⁷⁷.

Після раптової смерті Б. Обалковського його нащадки Станіслав Обалковський і Себастьян Глембоцький марно намагалися повернути ці гроші. Разом зі шляхтою-свідками і возним Павлом Гуторовичем вони приходили до ратуші 27, 28, 30 вересня та 1 жовтня 1630 р., де «през розные особы шляхту людей добрых о вернене тое скрынѣ урядовне з возным упоминали се»⁷⁸. Навіть після пред'явлення шляхтичами належного квіту міщани категорично відмовилися віддавати гроші:

«...панове войт, бурмистр, райца и вся рада маестрат киевский повелили: "ижь мы тыхъ пенези з скрынею не отдамо, ажъ поки на то росказанье короля его млсти пана нашего милостивого поступит". За чим тых пенези з скрынею, яко им добровольне отдана до схованя была, не отдали...»⁷⁹.

Чималу статтю міських витрат становили податки до королівської скарбниці за монопольне право на шинкування, а також щорічний «поклон» воєводі. Загалом кийівські міщани сплачували щороку на користь воєводи кілька податків. Найбільшим була капщизна. На середину XVI ст. вона становила приблизно 100 кіп лит. гр.:

«...с корьчомъ платъ идеть на воєводу. В которой корьчме шинькуют пиво одно або мед, або обоє – и пиво и мед, с кажъдое однако по две копе грошей и по 4 гроши, и по 2 пенязи, а особно отъ вару кажъдого по грошу. Сего году корьчом было 58, а с тыхъ 8 вольныхъ»⁸⁰.

За даними люстрації Київського воєводства 1622 р. кийівські міщани сплачували воєводі з оренд корчем 2000 пол. зол., а за перевози, озера, продажне або торговельне мито, «обвістки» – 2100 пол. зол. на рік. Як зазначали люстратори, із 4100 пол. зол. загального прибутку (міського «провенту») 500 пол. зол. віддавали підвоєводі.

⁷⁷ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 798 зв.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Там само. Арк. 799 зв.

⁸⁰ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 39.

Міщанам залишалося 3600 пол. зол., із яких приходило «кварти» 720 пол. зол.⁸¹ За даними наступної люстрації – 1636 р. – видатки на воєводу збільшилися до 3000 пол. зол.⁸²

Адміністративна й судова діяльність органів міської влади Києва теж зумовлювала витрати, зокрема на утримання міських урядників («юрґелт» для вїта, «рочних» бурмистра, радців, лавників), а також міських слуг і канцелярії. Значні кошти мали виділятися на подорожні витрати для міських урядників, гінців із листами, висланими до інших судів, сеймів, воєводи.

Суттєву статтю витрат становили видатки на т. зв. «постої» – утримання коронного війська і козацьких загонів. Перебуваючи на грошовому і натуральному забезпеченні міщан, військові часто вдавалися до реквізицій, грабунків, насильств, що перетворювалося на справжнє лихо для мешканців міста⁸³. Інколи такі «постої» вкрай дорого обходилися київським міщанам і супроводжувалися діями кримінального характеру з боку військових. Так, 9 березня 1630 р. вїт Іван Євсейович, бурмистр Григорій Лойкович, радці Йосиф Ходика і Михайло Балака подали протестацію до Житомирської гродської канцелярії на королівського ротмістра й комісара Андрія Ранаховського, який для «спораженъя войска козаковъ запорозькихъ» проїздив через Київ до Війська Запорозького. 11 листопада 1629 р. він разом з іншим комісаром Яном Киселем і корогвою у 200 кінних жовнірів прибули до міста на чотиритижневий постій і почали вимагати від вїта і радців забезпечення їх провізією і спиртними напоями, а для коней – вівсом і сіном. Таке «перебування гостей» обійшлося міщанам у 1721 пол. зол. Передавши платню за службу («жолд») козакам, Ранаховський 23 лютого 1630 р. з «купою немалою людей товариства» і з козаками знову вїхали до міста і послали своїх слуг до «маєстрату меского ратуша киевського, розказуючи себе незвычайные податки и збитне сила напоєвъ с провенъту з ратуша давать», погрожуючи в разі відмови застосувати силу. Після цього вони вчинили напад на ратушу, пошкодили двері й вікна, а самих урядників побили: лентвїта Йосифа Ходика «кийми и обухами

⁸¹ ŽD. T. XX. S. 56.

⁸² ŽD. T. V. S. 195.

⁸³ Приклади наведені у статті: Яковенко Н. М. Скільки облич у війни: Хмельниччина очима сучасників // Паралельний світ... С. 189–228. Досліджуючи субкультуру професійних людей зброї – жовнірів і козаків, Н. М. Яковенко зазначила, що «реквізиція майна мирних обивателів-співгромадян не була в очах вояків грабунком. “Рицарський люд” сприймав її як таку собі моральну компенсацію за небезпеки, ризик, рани, труднощі походів – тобто за весь сплачуваний ним “податок крові” на користь певних абстрактних цінностей: “отчизни”, “християн”, “посполитого добра”». – Там само. С. 202.

збили), старшого радцю Михайла Балику «окрутне збили, змордовали и рану чеканом в голову задали, такъ барзо, ижъ вонтлива абы живъ зостать мель, а за бурмистром и иншыми з добытыми шаблями ажъ до Рынку гонили и гдѣ, который могъ ледво целост, здоровья своего внес»⁸⁴. 11 днів вояки грабували міщан, унаслідок чого міська «скарбниця» спорожніла на суму 3160 пол. зол.

До функцій міської ради також належав збір з *міщан загальнодержавних податків*, ухвалених сеймом. Як правило, це були шосовий та чоповий побори, що збиралися окремими міськими урядниками. Так, на початку 1571 р. було оголошено про збір податку від нерухомості в Києві, а 11 листопада того ж року бурмистр Онопрій Власович, радця Семен Коначкович та вся міська лава засвідчили письмово факт передачі зібраних коштів на суму 191 пол. зол. і 28 пол. гр. хорунжому⁸⁵. Згідно з ухваленим на варшавському сеймі 1611 р. «Універсалом поборовим», наказувалося в кожному місті держави «обрати від міської ради або від поспільства одну особу, яку зобов'язати присягою, аби вона пильно доглядала за збором чопового податку і збирала його згідно з цим універсалом, а до неї мав бути приставлений один урядник від міської ради для більшої пильності, від чого міський уряд не повинен був відмовлятися і зобов'язувався виконувати цю ухвалу»⁸⁶. Зібрані щокварталу суми мали записуватися до відповідного реєстру, засвідченого міською печаткою та підписами бурмистра і двох радців. Після цього гроші передавалися до рук поборці Київського воєводства або особам, які орендували цей збір, – орендарям. Оскільки останні вдавалися до численних зловживань, радці намагалися запобігати цьому. Так, 29 травня 1611 р. орендар Зелько Абрамович подав до Житомирського гродського уряду чотири позови на київського вїйта, бурмистра і радців за непередачу чопового і шосового побору та окремий позов на бурмистра Діонісія Мартяновича і радцю Івана Хилчонка, які вчинили торг з орендарем за 200 пол. зол. («за приправене до шкоди в аренде... через певний торг и постановене их двохсот злотих полских») ⁸⁷. 1616 р. збір чопового і шосового податків у Київському воєводстві гродський суддя і поборця Лукаш Вітовський передав любомльським євреям Авра-

⁸⁴ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 135 зв.

⁸⁵ ЦДІАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 510.

⁸⁶ Переклад із польської за виданням: VL. Vol. 3: Ab anno 1609 ad annum 1640. Petersburg, 1859. S. 32.

⁸⁷ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 6, арк. 238–238 зв. 1 грудня 1611 р. орендар Зелько Абрамович уповноважив шляхтичів Криштофа Малиновського і Петра Злотопольського вести надалі його справу в Київському гродському суді. Див.: Там само. Арк. 361 зв. – 362.

мові Шмойловичу, Шмойлові Афоновичу та Мордухаєві Шмойловичу. Невдовзі за підтримки воєводи Станіслава Жолкевського і київського хорунжого Гаврила Гойського збір цих податків в орендарів перебрав на себе радця Созон Балика, за що євреї неодноразово скаржились до замкового суду ⁸⁸.

Листом короля Сигізмунда III від 27 лютого 1619 р. київським поборцям заборонялося передавати в оренду збір податків, які збиралися з замкових і магістратських міщан, а доводилося збирати їх особисто для того, щоб уникнути «здерства немалого» з боку орендарів ⁸⁹. Незважаючи на цю заборону, в 1630 р. збір податку від торгових суден («побор сплавний шосовий») було передано київському орендареві Лейзореві Юзефовичеві, який почав, зі слів міщан, стягувати з них надмірне («неналежне») мито. Кияни відмовилися його сплачувати і подали позов на орендаря до Коронного Трибуналу в Любліні. Зі свого боку, Лейзор Юзефович, виправдовуючись і намагаючись себе захистити, 8 липня 1630 р. поскаржився до Житомирського гродського уряду «противко славетным» Стефанові Кривковичу, Матвієві Туркнехтовичу, Григорієві Лойковичу, Юзефові Ходиці, Петрові Созоновичу Балиці, Демидові Копаневичу, Гаврилові Семеничу, Петрові Давидовичу, Богданові Хмелевичу, Карпові Івановичу и «всему маєстратови места его кор. млсти Києва» ⁹⁰. У 1643 р. склалася дещо подібна ситуація, коли радці виявили спротив орендареві Лейзору Юзефовичу у збиранні податків від «прасолів, перекупнів і перекупок», за що той поскаржився на них до Київського гродського суду. Воєвода Януш Тишкевич наказав війтові Самійлові Мефедовичу, бурмистру Богданові Сомковичу та іншим радцям стати на київських гродських рочках, що мали відбутися 15 липня 1643 р. в замку. За навмисний спротив і заборону збирати податки в Києві у 1642/43 рр., відмову надати міського слугу для «обволаня» тих же податків воєвода вимагав від міщан сплатити штраф 1000 пол. зол. і 14 гривень. Міські урядники категорично відмовилися його сплачувати і далі справа вже розглядалася в Коронному Трибуналі в Любліні ⁹¹.

Київська міська рада, розпоряджаючись міським майном, видавала дозволи на будівництво, стежила за додержанням ладу й чистоти в місті, дбала про пожежну безпеку, що було вкрай важливо з огляду на суцільно дерев'яну забудову. 26 липня 1624 р. з ініціативи міських урядників в асесорському суді розглядалася справа про

⁸⁸ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 213 зв. – 214, 757–758.

⁸⁹ Архив ЮЗР. Ч. 8. Т. 5. № 158. С. 440–441.

⁹⁰ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 8, арк. 592 зв. – 593 зв.

⁹¹ APL. TKL, sygn. 959, k. 159–160.

незаконне будівництво ченцями Печерського монастиря біля міського Ринку різних об'єктів нерухомості:

«...певную част кгрунту и пляцу улицы меское Рынковое в шинках в полтора сажня, а вздовжь на колкодесят сажней заняли, и до тых домов и пляцовъ своих загорнули и пригородили з великою уймою пожитку меского, до того ж, иж позваные на тыхъ тамъ пляцахъ своихъ мыльне, кухни, издебки з ледаякими и неопатрными коминами деревянные побудували и в них дворниковъ лядаяких напровалили з великим небезпеченством места всего»⁹².

До того ж ченці побудували біля міського ринку різні крамниці, лавки для торгівлі, котрі перешкоджали торгівлі міщан, що загалом ще й порушувало пожежну безпеку в цій частині міста, де і так була щільна забудова.

14 вересня 1639 р. ченцям Миколаївського домініканського монастиря було видано дозвіл за підписом вйта Й. Ходики, лавників А. Балики, К. Пінчуковича, Ф. Юшковича й Ф. Марковича, скріпленний міською печаткою, на будівництво водогону від «міської студні» до монастиря Св. Миколая. При цьому домініканців зобов'язали збудувати для потреб усього поспільства колодязь і пильнувати, аби вода, що тектиме трубами, не завдала шкоди вулицям і Ринкові⁹³.

До компетенції міської ради входило *представлення інтересів міської громади поза містом*. В усіх листах і привілеях, виданих польськими королями київським міщанам на підтвердження магдебурзького права та різних вольностей, зазначалося, що вони надавалися на прохання вйта, бурмиистра, радців, лавників, які від імені всієї громади міста клопоталися про надання й затвердження нових пільг і прав для неї. Окремі радці, нерідко разом із писарем, делегувалися радою на засідання до асесорського суду, де обстоювали інтереси всієї міської громади. Наприклад, 18 грудня 1618 р. в асесорському суді, при розгляді справи київських міщан із ченцями й капітулою Печерського монастиря, уповноваженими представляти інтереси міської громади були бурмиистр Артем Конашкович, радця Яцько Балика, писар Михайло Панчерко⁹⁴.

Міська рада дбала про *збереження в належному стані фортифікаційних споруд, утримання нічної сторожі*. У королівських привілеях, наданих міській громаді в XVI – першій половині XVII ст., часто вказувалося на прикордонний статус Києва і на ту небезпеку, в умовах якої доводилося жити його мешканцям:

⁹² РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 370–372.

⁹³ Там же. Д. 219, л. 189 об. – 190.

⁹⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 206, л. 205 об. – 206 об.

«Ми теде, корол, чинячи тоє на инстанцію и залещенъ Пановъ Радъ нашихъ и пословъ воеводства Киевского, а немалый теж милостивый респект маючи, на тяжесть и працю ихъ военную, которую они на граници панства нашего мешкаючи, от неприятеля украинного – татарнна и иншихъ пограничныхъ неприятелевъ з розилянємъ крови, стратою достатковъ и здоровья своего барзо часто поносятъ»⁹⁵.

У зв'язку з цим міщани зобов'язувалися відбувати військову повинність, регулярно сплачувати «сторожовщину» (податок на утримання сторожі на замку і в місті), виконувати «кликовщину» (виставляти нічну сторожу на замку), частину міських прибутків віддавати на закупівлю пороху, олова, інструментів для будівництва й ремонту замкових споруд, які постійно потребували ремонту й регулярного догляду. Про жалюгідний стан замку та його озброєння в кінці XVI ст. свідчать люстрації Києва і, зокрема, опис замку 1590 р., де зазначається, що в ньому зберігалось на той час усього 30 занедбаних гармат, близько 200 зіпсованих гаківниць, обмаль пороху й олова, до того ж не було жодного пушкаря⁹⁶. На варшавському сеймі 1592 р. воевода К. Острозький просив звернути увагу на незадовільний стан Київського замку, його неготовність до опору ворогові, а також на загрозу частих нападів із боку низових козаків, які грабували замкове спорядження⁹⁷.

На початку 1605 р. після пожежі в замку міщани були залучені до його відбудови, після чого вони звернулися до короля з проханням про звільнення їх від цієї повинності. Незабаром, 22 лютого 1605 р., вони отримали «охоронний лист» від Сигізмунда III на звільнення їх у майбутньому від робіт з укріплення на той час безкоштовно відбудованого ними замку:

«...толко о то насъ просили абисмо имъ тоє хоронили чтобы тая повинност на потомъ на нихъ albo потомки ихъ не была вложена и онихъ до робьленья albo будованья иншихъ работъ замковихъ не примушано. Тедн ми, господарь, будучи вдячне того ихъ намѣренія и оноє имъ похваливши тимъ листомъ нашимъ боронить, иж що колвекъ они тепер з доброй волѣ и учиненя на потомъ не мѣеть тоє имъ и потомкамъ ихъ шкодити нѣчого, анѣ такая повинност на нихъ никогда не мѣеть бити вложена, але оних, яко людей волнихъ у правѣ майдебурскомъ сидячихъ, при старожитнихъ волностяхъ и правах, от продковъ нашихъ наданих и от насъ потвержденнихъ, цѣле и ненарушне вѣчными часи заховуємъ. И воеводи киевскіє albo наместники ихъ заховати повинни будутъ»⁹⁸.

⁹⁵ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 117 зв.

⁹⁶ Biblioteka Raczyńskich. Dział rękopisów. Sygn. 11. F. 1. Опубл.: *Леп'яко С.* Про стан українських замків у 1590 р. // УАЩ. К., 2002. Вип. 7. С. 305.

⁹⁷ AGAD. MK, ks. 137, k. 427 – 427 v.; *Грушевський М. С.* Історія України-Русі. Т. 7. С. 185.

⁹⁸ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 53 – 53 зв. Опубл.: *Исторический сборник П. Муханова...* № 94. С. 168–169.

Конституцією варшавського сейму 1611 р. київські міщани остаточно звільнялися від повинності відбудувати замок ⁹⁹. Однак 1616 року за розпорядженням київського воєводи Станіслава Жолкевського розпочалися роботи з укріплення Заркової гори, до чого також залучалися магістратські міщани, якими керували війт Федір Ходика і бурмистр Матвій Мачоха ¹⁰⁰. «Київський літопис» так описує ці події:

«Рок 1616: при великом короли Августе а при пану воєводе киевскомъ Жолковскомъ Станиславе старанием и накладом панов мешчан киевских, на тот час пана войта Феодора Ходьки и пана бурмистра Матфея Мачохи, и всего посполства места Киевского скопали гору Уздыхалницу, которая стоит пред замкомъ Киевскимъ, и еще знат, а скопано еи полшеста сажня добрых увышки» ¹⁰¹.

Під час проведення люстрації 1622 р. міщани повідомили королівським комісарам, що вони не дають підвід коронному військові і не сплачують підвідні гроші, на що мають привілеї від польських королів на звільнення їх від тих повинностей ¹⁰². Натомість, згідно з королівськими декретами 1627 та 1634 рр., вони були зобов'язані в разі військової небезпеки разом із воєводою або його намісником вирушати в погоню за ворогом у межах Київського воєводства та брати участь у «посполитому рушенні» ¹⁰³.

Міська рада мала *право патронату* – матеріально опікувалася подільськими церквами, виділяла зі свого кола особливих представників – ктиторів, а іноді й фундаторів, котрі мали піклуватися про матеріальні потреби церков та парафій. Їх зазвичай обирали з-поміж міських урядників, які мали вплив серед міщан.

1611 року київські міщани встановили ктиторське право на церкви: Воскресенську, Миколи Доброго, Миколи Притиска, Борисоглібську та ін. На прохання міського уряду і всіх міщан король Сигізмунд III видав 28 листопада того ж року лист із дозволом на реставрацію соборної церкви Успіння Богородиці:

«...мешчане места нашего Киевского права майдебурского... просили абыхмо им церков соборную, которая з давных часовъ во всех порядках закону их греческого ест, и которые они ктиторми и фундаторми сут, Заложенья Успения Пречистое Богородицы в Рынку киевском стоячую,

⁹⁹ VL. Vol. 3. S. 15.

¹⁰⁰ Київський літопис першої чверті XVII ст. / Підгот. В. І. Уляновський, Н. М. Яковенко // УІЖ. 1989. № 5. С. 109.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² ŻD. T. XX. S. 56.

¹⁰³ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 60 об. – 61.

в мурех старых распалую и велми объветшалую, коштом и накладом их власным новым муром направить позволили»¹⁰⁴.

Відновлювальними роботами, що розпочалися 15 квітня 1613 р., керував італійський майстер Себастьяно Браччі. «Київський літопис» розповідає про хід основних робіт: 4 вересня було завершено надбудову основної бані, 28 вересня заново встановлено старий позолочений хрест, 1 жовтня прибудовано інші бані, а 5 грудня відновлено богослужіння. Саме будівництво завершили після зимової перерви 14 серпня 1614 р. Автор літопису наголошує на особливій ролі у цих роботах вйта Діонісія (Яцька) Балики, його наступника – Федора Ходики, а також Созона Балики¹⁰⁵. Про причетність вйта Ф. Ходики та радців до відбудови своїм коштом цієї церкви згадував пізніше київський митрополит Йов Борецький¹⁰⁶. 1616 року привілеєм Сигізмунда III київським міщанам було підтверджено ктиторське право на Успенську соборну церкву та охорону її від втручання уніатів¹⁰⁷, а 1633 року Владислав IV затвердив за киянами право на збір помірною податку з привозного збіжжя на утримання соборної церкви.

Фундаторами церкви Різдва Св. Іоанна Предтечі, що знаходилася біля дзвіниці церкви Святих Бориса і Гліба, були бурмистри Онисим Ходкович, Артем Конашкович, Матвій Мачоха, радця Яцько Чарнавський, які 13 серпня 1620 р., з'явившись до Київського градського суду як парафіяни Борисоглібської церкви, захищали від замкових урядників її права на земельну власність¹⁰⁸. Парафіяни іншої церкви – Св. Духа – Яцько і Созон Балики у 1618 р. завзято обстоювали її права на церковні пляц і ґрунт, де шляхтичі Олександр та Федора

Соборна церква Успіння Богородиці Пирогощі.
Фото 1935 р. перед руйнацією церкви

¹⁰⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 205, л. 8 – 8 об.

¹⁰⁵ Київський літопис першої чверті XVII ст. // УІЖ. 1989. № 2. С. 112; № 5. С. 107–108; Києво-Подольська Успенська Соборна церква. Историко-статистическое изслѣдование Іеродіакона Антонина. К., 1891. С. 12–13. Про хід цих та наступних реставраційних робіт соборної церкви див. також: Попельницька О. Исторична топографія київського Подолу... С. 90–94.

¹⁰⁶ Лист Й. Борецького від 7 березня 1625 р.: AGAD. AZ, sygn. 45, k. 7.

¹⁰⁷ Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska ... T. 2. S. 552.

¹⁰⁸ Петров Н. Киевская Рождество-Предтеченская или Борисо-Глебская церковь. К., 1896. С. 28.

Олекшичі побудували свої приміщення і не хотіли їх зносити ¹⁰⁹. 4 жовтня 1635 р. на реставрацію церкви Святої Пречистої Десятинної свої внески пожертвували: Данило Суботович – 25 пол. зол., Федір Кобудський – 10 пол. зол., Матвій Мачоха – 25 пол. зол., Василь Комонецький – 25 пол. зол., Стефан Мацовка – 3 пол. зол., Кирило Мефедович – 5 пол. зол., Прокіп Ложойд – 10 пол. зол., Івашко Кухмистр – 5 пол. зол. ¹¹⁰ 24 березня 1645 р. в асесорському суді ввійт Андрій Ходика від імені Кирила Полозовича, пресвітера Воскресенської церкви, та її парафіян – міських урядників Кирила Мефедовича, Семена Олюшенка, Івана Тетеревка, Федора Глушаніна, Андрія Сороки, Кирила Шипила та інших міщан – клопотався про підтвердження права церкви на володіння Євстафіївським ґрунтом поблизу Києва, що був їй переданий у 1577 р. князем Євстафієм Івановичем Ружинським ¹¹¹.

Розповсюдженим явищем за пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу в усіх європейських містах була приватна добродійна діяльність: опіка над притулками, де утримували калік, убогих, старців, а також роздача грошей жебракам (т. зв. ялмужна). У ті часи зросли грошові суми, які тестатори відписували на користь костелів, будівництво каплиць, спомин померлих родичів («спомин душі») ¹¹². Добродійною діяльністю в Києві займалися урядники магістрату, а також окремі городяни. Наприклад, у заповіті Василя Ходики-Креницького (11 вересня 1616 р.) згадується про виділення коштів «на дом школьний в місте Киевском» – 10 кіп лит. гр., на «шпитал троецкий» у Печерському монастирі – 5 кіп лит. гр.; при похованні його тіла кожному жебракові мало бути дано по грошу польському ¹¹³. Серед міщан, які заповіли майно церкві, було чимало міських урядників. Так, 26 червня 1615 р. радця Самійло Андрійович половину свого будинку і ділянки «с хути и милости своеє» відписав ігуменові Гедону і всій братії монастиря Св. Миколая Межигірського ¹¹⁴. 25 червня 1630 р. Матвій Мартянович, син покійного радці Діонісія Мартяновича, виконуючи волю батька, передав Кирилівському монастиреві його власний дім, розташований на розі, з одного боку, «пляцу» монастиря Св. Миколи

¹⁰⁹ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 1216–1217.

¹¹⁰ НБУВ. ІР. Ф. ДА/690, арк. 305 зв. – 306.

¹¹¹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 327–331.

¹¹² *Samsonowicz H. Mieszkańska dobroczynność prywatna w Polsce późnego średniowiecza // Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury. Warszawa, 1976. S. 505–511.*

¹¹³ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 646, л. 3 – 3 об.

¹¹⁴ ЦДІАУК. Ф. 132, оп. 1, спр. 13.

Пустинського, з іншого – Яська Шинкаря, а з тилу – його власної ділянки ¹¹⁵. У Пом'янику Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря вписано рід київського вйта Семена Мелешковича, який вважався ктитором цього монастиря, заповівши йому с. Юрівку ¹¹⁶ на р. Віта, що його він купив 1557 р. у Богдана Степановича Дублянського ¹¹⁷. С. Мелешкович заповів свій дім і селище Чатанове над р. Десною «на шпиталь альбо больницю Святоє Троици при монастирю Печерском старцом там мешкаючим» ¹¹⁸. Ктитором церкви Різдва Св. Іоанна Предтечі був лавник Лукаш Григорович Скорина, який у 1654 р. залишив їй свій дім і «пляц», що знаходився поблизу церкви ¹¹⁹.

* * *

Отже, правовий та економічний стан міщанства визначали функції й основні напрями діяльності міської влади щодо захисту інтересів мешканців магдебурзької юрисдикції. До компетенції міської ради належало прийняття нових мешканців до міського права. На осіб, які його приймали, поширювалася юрисдикція міської влади, що було пов'язано з певними вигодами, – користування всіма вольностями й привілеями, наданими громаді міста. Міське громадянство накладало і певні обов'язки на міщан: відбування міських повинностей, сплату грошових зборів до міської скарбниці, підпорядкування судовій владі лави та ради.

Головною функцією міської влади була судова. Здійснення судочинства відбувалося на основі норм магдебурзького права. Аналіз міських судових практик у Києві свідчить про достатню правову освіченість міських урядників, їхню обізнаність з усіма складовими судового процесу та вміння орієнтуватися в системі тогочасного судочинства Речі Посполитої.

На діяльність міської ради впливали різні чинники як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. Основними її напрямками вважалися: контроль за торгівлею і промислами в місті, регулювання відносин між різними цеховими організаціями, представлення інтересів міської громади за межами міста. Міська рада в Києві як адміні-

¹¹⁵ НБУВ. ІР. Ф. 160, № 698.

¹¹⁶ НБУВ. ІР. Ф. 537 П/1743, арк. 44.

¹¹⁷ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 г. / Собранные и изданные под ред. В. Антоновича и К. Козловского. К., 1868. С. 30.

¹¹⁸ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 38, л. 622–624.

¹¹⁹ Петров Н. Киевская Рождество-Предтеченская или Борисо-Глебская церковь. С. 34–42.

стративний орган відповідала за всю фінансову політику в місті: забезпечувала доходи міської скарбниці, контролювала видатки, здійснювала розподіл серед міщан загальнодержавних податків. До інших напрямів її діяльності слід віднести контроль за догляданням порядку і благоустроєм міста та добродійну діяльність. З огляду на прикордонне розташування міста, однією з важливих функцій міського уряду була організація і забезпечення його оборони: утримання в належному стані фортифікаційних споруд, замкових укріплень, нічної сторожі.

ЗОВНІШНІ КОНТАКТИ МІСЬКОЇ ГРОМАДИ

5.1. Відносини з королівським двором, воєводою та його урядом

Повищенням явищем у Речі Посполитій було втручання воєвод і старост у функціонування міських громад та спроби заволодіння частиною майна й доходами міст. Незважаючи на прихильні для міщан королівські рішення, можновладці здебільшого не підпорядковувались вирокам королівських судів, а піклувалися про свої доходи з королівщини. Така ситуація свідчила про слабкість монаршої влади і була властивою не лише Речі Посполитій, а й, скажімо, Чехії чи Угорщині.

Наростання антиміщанських настроїв передусім пов'язувалося з політикою парламентарної шляхетської демократії. Обмеження доступу міщанам до пайвищних державних і церковних урядів, заборона набувати земельні маєтки, певнігдша для міст митна політика, встановлення воєводами і старостами фіксованих цін на вироби, що продавалися в містах, – то тільки деякі аспекти державної політики. На думку відомої польської дослідниці Марії Богущької, характерна для шляхетської Речі Посполитої система суспільних відносин, що породила безпрецедентну слабкість центральної влади, виросла не тільки з сили й агресивності шляхетського стану, але й була обумовлена браком конкуренції, яку могло б скласти свідоме своїх цілей, політично активне міщанство. Числення в XVI ст. і ще досить розділеним, щоб виступати як згуртована сила на політичній арені. Станова ідентичність міщанства була розмитою. Такі специфічні риси у розвитку історичного шляху Речі Посполитої були феноменом порівняно з іншими країнами Центрально-Східної Європи.¹

¹ Докладніше див.: *Bieniarzówna J.* Proces ograniczania autonomii miast małopolskich w pierwszej połowie XVI w. // *Małopolskie Studia Historyczne*, T. VI, Z. 1-2, 1963, S. 53-73; *Szczygiel R.* Rola starostów w życiu miast królewskich w województwa sandomierskiego w XVI wieku. *Z dziejów ograniczania autonomii miejskiej*. Sandomierz. *Z dziejów polityki, prawa i kultury*. Red. P. Witek, A. Wrzyszczyk. Sandomierz, 2001, S. 89-102.

² *Bogucka M.* Miasta a życie polityczne w Polsce XVI-XVII w. // *Władza i społeczeństwo w XVI i XVII w. Prace ofiarowane A. Mączakowi w 60-tą rocznicę urodzin*. Warszawa, 1989, S. 39-46.

Стабілізація міської автономії мала місце лише в економічно розвинутих містах або в тих, які переживали тимчасовий період економічного процвітання. За цих умов міщанство могло протистояти натискові шляхти. Подібні явища відбувались і на сході держави, однак із тією різницею, що там міські осередки мали статус прикордонних міст. Як відомо, королівська влада, надаючи містам привілеї та окремі економічні пільги, загалом суттєво сприяла їхньому розвитку. До того ж досить пізно впровадження магдебурзького права в цьому регіоні дещо загальмувало вищепазвані процеси, внаслідок чого в прикордонних містах Київського воєводства міщанство хоча й було слабшим і менш заможним, все ж виявило спроможність протистояти натискові воєвод і старост, а головне – зберегти свою автономію. Яскравим прикладом тому є київська міська громада, якій спершу наприкінці XV – на початку XVI ст. довелося виборювати свої права на автономію, а потім захищати й відстоювати їх у тривалій боротьбі з представниками воєводського уряду.

Київський воєвода був тією особою, яка репрезентувала інтереси королівської влади в Києві. Він виступав, як правило, посередником між міською громадою і королем: приймав посланців від поспільства, вислуховував їхні проблеми і в разі прихильного ставлення до них сприяв просуванню колективних письмових звернень міщан («чолобитиних»), клопотався перед королем про надання або підтвердження міських привілеїв. Далеко не завжди між ним і міською громадою існувало взаєморозуміння. Особливо напруженими стосунки ставали тоді, коли одна зі сторін наступала на інтереси іншої.

Воєводи нерідко вдавалися до спроб обмежити автономію міської громади Києва і перебрати частину її доходів на себе. З кінця XV ст. між ними і міським урядом точилися безперервні суперечки з приводу неусталених на той час сум податків, які міщани мали сплачувати до господарської та місцевої скарбниць, та з приводу викопання різних повинностей на замок³, про що вже згадувалося в попередніх розділах. До цього з часом додалися непорозуміння у ремісничій і земельній справах. Подібні неузгодженості призводили, вочевидь, до різних конфліктів, що спричинило видачу 8 липня 1577 р. розпорядження короля своїм посланцям, аби ті віддавали адресовані міщанам листи в ратуші, а воєводі і замковим урядникам – у замок⁴.

Конфлікти між міською владою і воєводою спалахували найчастіше з приводу збору капщизного податку та неузгодженостей між сторонами у користуванні корчмами й доходами з них. Попри падане пра-

³ Грушевський О. З київського ратушного господарства XVI віку // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. К., 1926. С. 109-123.

⁴ AGAD. MK. ks. 115, k. 293 v. - 294.

во на монополічне шинкування, міщанам доводилося доволі часто поступатися ним на користь замкового уряду: у видапому 3 січня 1541 р. Сигізмундом I листі війтові, бурмістрам, радцям і всім міщанам наказувалося передати отримані капщизні суми на користь справці Київського воєводства Андрия Сангушка-Кошерського⁵ з тим, щоб у такий спосіб забезпечити його доходи, а також замкових слуг («сь того пословъ и топцовъ поднималъ и самъ съ слугами своими выхováнье и поживенье мелъ») ⁶. Саме ця обставина на початку 50-х років XVI ст. була причиною гострих суперечок між міською громадою і воєводою Григорієм Ходкевичем. Міщани скаржилися на воєводу, який дозволяв мешканцям інших юрисдикцій шинкувати в місті: «А которую корчму горелочную за дозволенем и дапиною предков наших и нашим на рагуш они держат, и в привильи местском описаную имеют, ино десятники тамошние в домах своих горелку палят и ею шинкуючи, в той корчме им переказу чинят» ⁷. Вироком Сигізмунда Августа від 26 квітня 1556 р. воєводі наказувалося заборонити неміщанське шинкування і примусити до виконання міських повинностей непідпорядковане війтові населення та припинити збір додаткових податків у місті, а також запровадити звітність міщан перед воєводою в міських прибутках і видатках ⁸. Проте незабаром листом короля від 4 липня воєводі знову надавалося тимчасове право на користування сумами, зібраними від капщизни з київських міських шинків зі звільненням від звітності перед королівськими ревизорами⁹. Нарешті королівський привілей від 25 травня 1558 р. остаточно закріпив за міщанами міської юрисдикції право на монополічне виробництво і продаж напоїв у Києві з обов'язком щорічної сплати до державної скарбниці 800 кіп лит. гр. ¹⁰ Королівським листом від 11 травня 1559 р. їх зобов'язали сплачувати щороку половину сум від капщизни справці воєводства князю Миколаю Збаразькому¹¹. Стефан Баторій 22 листопада 1576 р. та Сигізмунд III 10 травня 1588 р. підтвердили привілей 1558 р. із заборonoю будь-кому, крім міщан, тримати шинки в місті ¹².

⁵ У 1541 р. справця А. Сангушко-Кошерський тимчасово виконував функції київського воєводи, оскільки на той час уряд воєводи був вакантний. Див.: Urzędnicy województwa kijowskiego i czernihowskiego XV-XVIII wieku. Spisy / Oprac. E. Janas i W. Kłaczewski. Kórnik, 2002. S. 66.

⁶ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, л. 24, л. 129; Архив ЮЗР. Ч. 8. Т. 5. № 13. С. 22-23.

⁷ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, л. 248, л. 162-164; Архив ЮЗР. Ч. 8. Т. 5. № 49. С. 109-112.

⁸ Там само.

⁹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, л. 37, л. 206; Архив ЮЗР. Ч. 8. Т. 5. № 50. С. 112-113.

¹⁰ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, л. 37, л. 252-253; Грамоты великих князей литовских... № 38. С. 79-82.

¹¹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, л. 37, л. 327.

¹² ЦДАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 35-38; Грамоты великих князей литовских... № 38. С. 79-82.

Князь Костянтин-Василь Костянтинович Острозький. Копія XIX ст. з оригіналу кінця XVI ст.

Воєводи та їхні намісники (справці) не завжди дотримувалися королівських розпоряджень. Так, у березні 1564 р. за наказом воєводи К. Острозького через відмову сплатити йому 200 кін лит. гр. із міських капщизних сум були ув'язнені радці Андрій Кошколдей та Юрій Климович. Інші міські урядники – Гаврило Рой, Богдан Маликович, Терех Борисович, Іван Семенович та Артем Конашкович, «маючи моць и порученьє отъ братьи своеє -- войта и бурмистров, и радец места господарьского Киевского на листе их под печатю местскою имъ даную, за листом и мандатом», який вони отримали в коронній канцелярії, поскаржились королю на дії воєводи:

«...о том, ижь его милость братью их старшую -- мешан тамошних киевских, раду местьскую -- бурмистров и радец ... до везеня сажаль, даючи им в том вину, же дей они половицу капщизны тамошнее, а звлаща остатнее раты 200 коп грошей за прошлый год дали князю Миколаю Збаражскому, справцы на он час будучому воєводства Киевского, старосте кремьянецкому, и до того дей их примушает его милость абы они знову тые пенези 200 коп грошей ему заплатили и отдали. И за оным дей саженьемъ их до везенья от его милости шкоды немалые имъ в товарах их и торговлях купецкихъ стали...»¹³.

Отже, як з'ясувалося під час розслідування обставин цієї справи, міщани вже сплатили справці воєводства Миколаєві Збаразькому названу суму, а воєвода вимагав від них повторної сплати. Вироком Панів Ради Великого князівства Литовського від 8 липня 1564 р. міщани були звільнені від сплати щорічного «поклону» воєводі з названих прибутків, а останньому було наказано врегулювати порядок сплати капщизного податку з міста¹⁴. А втім у листі Сигізмунда Августа від 10 березня 1566 р. згадується про те, що міщани сплачували щороку на користь справці Київського воєводства князя Івана Чорторійського «с пенезей капщизных» 200 кін лит. гр.¹⁵

¹³ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 39, л. 577-577 об.

¹⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 39, л. 576 об. - 582. Опубл.: Архив ЮЗР. Ч. 8. Т. 5. № 64. С. 144.

¹⁵ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 44, л. 118-118 об. Опубл.: Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 44 (1559-1566) / Падрыхтаваў А. Груша. Мінск, 2001. № 105. С. 125-126.

У 1585 р. київські ради поскаржилися на намісника воєводи князя Матеуша Воронецького з приводу того, що той не переслідував у судовому порядку замкових урядників і городян, які шинкували в місті без їхнього дозволу. 17 листопада вони подали скаргу до Житомирського гродського уряду через відмову намісника конфіскувати напої й притягнути до відповідальності замкових кравців і кушнірів, які «сволюбне, упорне, потаємне» виробляли і продавали питний мед, у результаті чого, зазначали міщани, вони зазнали збитків на суму 200 кіп лит. гр.¹⁶ Через рік вони знову делегували до Житомирського гродського уряду своїх посланців – Василя Йосифовича Черевчя і Малка Федоровича Середу, які від імені всього населення подали скаргу на воєводу, князя Костянтина Острозького. Ради звинувачували воєводу в тому, що він, скориставшись із їхньої відсутності в місті у зв'язку з перебуванням за його ж наказом у Переяславі на «господарській» службі, відрядив до Києва свого служебника, колишнього київського гродського писаря Льва Верешака зі слугами-гайдаками * й наказав їм побрати в міщанських будинках мед і горілку. В результаті такої акції скаржники зазнали збитків на суму 500 пол. зол.¹⁷ Ті ж ради подали ще одну скаргу на Матеуша Воронецького, який за розпорядженням воєводи дозволив поселенцям новозаснованої слободи виробляти і продавати напої біля Софійського монастиря. Міщани, вбачаючи в цьому порушення свого монопольного права, змушені були припинити шинкування.¹⁸ За кілька днів ситуація докорінно змінилася на користь міської громади, і 16 листопада вже мешканці слободи поскаржилися до суду на міщан:

«... старые мещане киевские з долего места, мовячи, дей, до нас, же се утратили две тисечи золотых... и присхавши, дей, до нас на слободу, заказали нам абы ся есмо не до конца будовали, ани хотячи допустити жадным шинком се обходити и овнем нас до того приневолят, абы есмо его милости арелды поступили по чотыри копы каждый з нас, што... мы, дей, не хотели на то ани хочемо жадным способом позволити...»¹⁹.

Воєводський намісник не зважив на надану мешканцям слободи пільгу на звільнення їх упродовж 24 років від усіляких сплат і, не заступившись за них, навіть кинув кількох осіб до в'язниці.

¹⁶ У джерелі помилково замість 200 кіп лит. гр. записано 200 рублів. ЦДДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 113 зв. - 114 зв.

* *Гайдук* – назва легкої налівної піхоти шляхти, походить від угор. *hadí* – військовий; означало нерегулярне військо, яке збиралося під час воєн із турками, але найчастіше перебувало на службі у магнатів або залишалося у прикордонних фортецях. Див.: *Glogier Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana. Warszawa, 1972. T. II. S. 230.*

¹⁷ ЦДДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 194 - 194 зв.

¹⁸ Там само. Арк. 194 зв. - 195 зв.

¹⁹ Там само. Арк. 206 зв. - 208.

Міській громаді вдалося також обстоювати свої інтереси, висилаючи посланців до короля з клопотанням про зменшення капщизни. У листі до князя К. Острозького від 26 лютого 1581 р. Стефан Баторій заборонив стягати цей податок із київських міщан «подлуг воли своєї»²⁰. У зв'язку з переданням частини міських ґрунтів під юрисдикцію біскупна у 1605 р. його сума була зменшена²¹. За часів перебування на уряді воєводи Томаша Замойського на певний час було поновлено практику щорічної сплати на замок з оренди корчем по 300 пол. зол. І тільки з наданням Сигізмундом III привілею від 1 квітня 1623 р. міщани магдебурзької юрисдикції звільнилися від цих сплат²².

Незаконне з погляду міщан «тримання корчем» практикували київські ротмістри й городничі, проти чого неодноразово протестувала міська рада. Ще 27 січня 1547 р. київському ротмістрові Петрові Псуцькому за дозволом Панів Ради Великого князівства Литовського було надано привілей, що дозволяв «в дому его пушкарском в месте Киевскомъ шинк мети», при цьому він звільнявся «от служобъ и платов местских». Раніше власником цього будинку був київський замковий пушкар Ян, який за дозволом Сигізмунда I так само мав «корчму волную в томъ дому, мед и пиво шинковаль»²³. У 1580 р. радці скаржилися на київського войського, ротмістра Каспара Стужинського, який «без жадного права корчму в замку нашом Киевском держит ку шкоде скарбу нашего»²⁴. 4 серпня 1606 р. київський возний Ян Ізбицький вручив королівський мандат війтові Яцьку Балиці, бурмістрові і радцям, які протидіяли городничому Миколаєві Гулевичу у шинкуванні в Києві²⁵. Право на тримання корчми за військові послуги королівським листом 19 травня 1639 р. було надано ротмістрові Валентину Канинському зі щорічним доходом 300 пол. зол.²⁶

Чимало конфліктів між воєводським та міським урядами виникало через існування двох окремих цехових організацій. Оскільки київські ремісники традиційно підпорядковувались воєводі і працювали на замок, забезпечуючи його потреби, воєвода та його намісники намагалися за будь-яких обставин зберегти свою владу над ними. Надання магдебурзького права місту передбачало переведення всіх ремісників під юрисдикцію міського уряду, але цього не відбулося.

²⁰ ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 39-40; Исторический сборник П. Муханова... № 223. С. 443-444.

²¹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 204, л. 112 об. - 114 об.

²² АГАД. AZ, sygn. 45, k. 3; ЦДІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 83-84.

²³ *Малиновскій І.* Сборникъ матеріаловъ, относящихся къ истории Пановъ Рады Великого Княжества Литовского. Додатокъ. Томск, 1912. № XXI. С. 25.

²⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 195, л. 282-283.

²⁵ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 4, арк. 414.

²⁶ АРКг. AS. Akta rodzinne, sygn. 144, k. 5.

Поступово формувалися дві окремі цехові організації міського й замкового присудів із кількісною перевагою на користь останнього. І цьому сприяла королівська влада. Причиною такої політики була постійна військова небезпека, а отже, і потреба воєводи у значних коштах і робочій силі для підтримки в належному стані замкових укріплень, що вимагало сталих надходжень до місцевої скарбниці.

Королівський привілей 1516 р. узаконював існування в місті двох цехових систем, підпорядкованих, відповідно, воєводі й міській раді. Таким чином уже тоді закладалася основа для майбутніх конфліктів між ними. Про це свідчить виданий Стефаном Баторієм у Львові 11 вересня 1578 р. вирок у справі про суперечку київських міщан міської юрисдикції з воєводою К. Острозьким. У скарзі міщан на воєводу зокрема зазначається: «...ремесники цеховис места Киевского ремесла всякого повинности и присуду местского, в котором, дей, завжды были, выймуеть, и в присуд и послушенство замковос вряду своего воєводского прийтигаючи...». Король виправдовував протиправне залучення їх воєводою до замкових робіт і насильницьке перетягнення під замковий присуд: «...для того нынешним декретом нашим, водле стародавнего звичаю и уживания оных ремесников в потребах замку Киевского, князя воєводу заховали и заховуем»²⁷. Але вже 21 вересня 1578 р. у листі до коронного підчашого Криштофа Радзивіла київський воєвода скаржився на королівську каштелярію, яка «над гвалтовний звичай» скасувала цей вирок²⁸. Встановлені королем 1591 р. цехові статuti для київських замкових ремісників урівняли їх у правах із магістратськими, а також законодавчо підтвердили завершення формування двох окремих цехових систем, що функціонували під різними юрисдикціями²⁹.

Про чисельність київських ремісників замкового присуду на початку XVII ст. свідчить акт із житомирської продської книги за 1606 рік. У ньому перераховано повний склад замкового ремісництва станом на 1603 рік – 336 цеховиків двадцяти восьми ремісничих фахів³⁰. Інший документ – за травень 1618 р. – умовно представляє чисельне співвідношення ремісників обох юрисдикцій: «...их в месте его кор. мл. Киевском ест далеко болшей, ніж месчан майдеборского права»³¹.

²⁷ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 195, л. 114 об. - 117. Опубл.: Архив ЮЗР. Ч. 8. Т. 5. № 96. С. 215-218.

²⁸ AGAD. AR, dział V, sygn. 11078, k. 52.

²⁹ ІЦДІАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 134, арк. 12; спр. 149.

³⁰ Яковенко Н. М. Новий документ до історії київських ремісничих цехів початку XVII ст. // АУ. 1989. № 5. С. 68-71.

³¹ ІЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 1023 зв. - 1025. Опубл.: Білоус Н. Нове джерело до історії взаємовідносин київських ремісників замкової та магістратської юрисдикцій // АУ. 1997. № 1-6. С. 102.

На початку 1619 р. вїїт і радці скаржилися в листі до воєводи на те, що майже всі ремісники перейшли під замкову юрисдикцію³².

Королівська влада тривалий час однаковою мірою протегувала ремісникам обох юрисдикцій, про що свідчить низка законодавчих актів. Так, виданий замковим ремісникам Кисва привілей Сигізмунда III від 28 лютого 1615 р. повторно зрівняв їх у правах на провадження торгівлі з магістратськими ремісниками й кунцями, а також звільнив від мит³³. Цей акт, імовірно, викликав різке невдоволення міської ради. І незабаром, 11 травня 1615 р., вироком короля був скасований позов замку до міщан, які перешкождали воєводським підданам торгувати на міському ринку³⁴. Однак у листі Сигізмунда III від 12 березня 1619 р. київським замковим ремісникам шевського та гарбарського цехів таки було надано право на володіння двором на Подолі і на торгівлю «без вшеляких податков местских». При цьому магістратським міщанам заборонялося чинити їм будь-які перешкоди³⁵. Невдовзі, з приходом нового воєводи, який протегував міській громаді, ситуація змінилася на користь останньої. Вже 21 травня 1619 р. підвоєвода М. Мишка-Холоневський у листі до воєводи Т. Замойського у свою чергу звинувачував міську раду в тому, що вона замкових ремісників «безправно підпорядкувала ратуші і далі відлучати від замку продовжує, під свою юрисдикцію привертати не перестає, чим завдає немало шкод замкові»³⁶. А 17 серпня того ж року київські радці Григорій Скорина і Богдан Піндюрович від імені всієї міської громади подали два позови до коронної канцелярії на замкових ремісників кравецького, кушнірського, ковальського цехів, звинувачуючи їх у незаконному продажу на міському ринку смоли, дьогтю та сіна, а також відмові сплачувати податки «з пляцовъ и домовъ ихъ под юрисдицисю местскою будучихъ, а прсз тыхъ ремесниковъ юрисдицию замковоє держачихъ»³⁷. Цифрові дані податкового тарифу 1631 р. також свідчать про чисельну перевагу магістратських ремісників³⁸. За часів урядування Януша Тишкевича перевага в ремісничій справі знову опинилася на боці мешканців зам-

³² Лист київських вїїта і радців до воєводи Т. Замойського. AGAD. AZ. sygn. 289, k. 122.

³³ Архив ЮЗР. Ч. 5. Т. 1. № 31. С. 123-124.

³⁴ Архив ЮЗР. Ч. 8. Т. 5. № 156. С. 436-439.

³⁵ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 207, л. 119-199 об.; ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 151. Опубл.: КС. 1885. № 2. С. 611-612.

³⁶ Лист київського підвоєводи М. Мишки-Холоневського до Т. Замойського. AGAD. AZ. sygn. 313, cz. 2, k. 135.

³⁷ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 76-76 об.

³⁸ Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 1. № 47. С. 376-377, 380.

кової юрисдикції і тільки зі зміною політичної ситуації в державі та з приходом у 1649 р. нового воєводи — Адама Киселя, який уклав із магістратом відповідну угоду, замкові ремісники остаточно були переведені під міську юрисдикцію³⁹.

Адам Кисіль. Копія 1809 р. з прижиттєвого портрету

Із середини XVI ст. у зв'язку зі зростанням чисельності населення в місті постала гостра проблема нестачі вільних земель під забудову, що викликало нові непорозуміння між міською радою і воєводою. У 1556 р. радці скаржилися на воєводу Г. Ходкевича з приводу того, що він не перешкоджав підданним князів, шляхти, замковим слугам селитися на міських ґрунтах:

«...десятники и драби тамошние въ месте тамошнемъ немало себе домовъ на плясахъ мѣстскихъ побудували, въ которыхъ, дей, домахъ они шинкь держать и пожитки, дей, мають. И люди, дей, князские, панские, севруки, слуги замковые и реместники в тыхъ домсхъ живутъ, а острогу около места тамошнего робити и кобылицъ по улицамъ ставити, и иныхъ повиноватствъ мѣстскихъ съ тыхъ домовъ весполोकъ зъ ними полнити не хотятъ»⁴⁰.

На початку XVII ст. внаслідок невдалих спроб воєводи і міської влади розширити кордони міста ситуація навколо нестачі вільних земель ще більше загострилася. У суперечці Станіслава Жолкевського і міського уряду з приводу забудови ним на території Підзамча, де раніше знаходилися замкова цегельня і млин, Сигізмунд III вироком від 3 листопада 1611 р. підтвердив право «осажат место Киев войтовн киевскому и розширят где бы мogle»⁴¹. Іншу суперечку між цим воєводою і міським урядом за право власності над перевозами на Дніпрі і збором податку від виловленої риби було вирішено того ж року вироком асесорського суду, яким радцям передавалося право на збирання «перевозного» збору, а воєводі заборонялося стягувати надмірну рибну данину з міщан⁴².

Через те, що воєводський уряд у Києві з середини XVI ст. обіймали представники великих магнатських родин, які майже не відві-

³⁹ НБУВ. ІР. Ф. ДА:517 Л. арк. 251–255.

⁴⁰ Архив ЮЗР. Ч. 8. Т. 5. № 49. С. 110.

⁴¹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 205, л. 10 об. II: Архив ЮЗР. Ч. 8. Т. 5. № 147. С. 381–382.

⁴² Там само.

дували місто, їхні обов'язки виконували намісники - підвоєводи. На них воєводи покладали всі повноваження та функції з управління замком і підпорядкованим йому населенням у межах замкової юрисдикції. Чимало джерел вказують на існування напружених, а іноді й ворожих стосунків між підвоєводами й міською радою. Один із таких конфліктів виник 17 листопада 1585 р., коли міщани подали скаргу до Житомирського гродського уряду на підвоєводу, князя Матеуша Вороньцького, який замість того, щоб розмістити в замковій в'язниці одинадцятьох козаків, котрі скоїли вбивство королівського посланця Глубоцького, примусив міщан посадити злочинців до ратушної в'язниці:

«...наместникъ воеводства Киевского, не хотечи оныхъ вязневъ козаковъ до везеня замку ... принять, и ихъ осадити не хотел ... Тыхъ вязневъ до нас, до ратуша прислал, чынечи надъ волности... намъ в томъ кривду и безправе, чого есмо нигды чинити не повинны, а ни под то не подлежали, абысмо яковыхъ-колвекъ до везеня ратушного злочинцовъ приймовати, осажати и стеречи мели... И такъ черезъ возного до нас указал: "если дей тыхъ вязневъ до везеня ратушного не озметъ и стеречи не будете, тогда я указалъ тымъ козакомъ абы тыхъ вязневъ передъ вами або передъ ратушномъ поставивши и покинувши, и на васъ дей самыхъ – на войта, бурмистра и радцов, и всехъ мешанъ киевскихъ у кроче записати кажу". А такъ мы, бачечи, ижъ то естъ речъ немалая, боячися тежъ звирхности его королевское мести ... за тяжкою неволею и зъ великою шкодою нашею оныхъ одинадцати вязневъ до везеня местского ратушного до далшее науки ... принять мусили»⁴³.

Особливо гострі суперечки точилися з приводу передачі підвоєводам зібраних міщанами коштів на потреби замку. Згідно з розпорядженням Сигізмунда III від 30 липня 1605 р. радці повинні були щороку в листопаді віддавати з міських коштів 300 пол. зол. підвоєводи Вацлавові Вільгорському на ремонт замкових споруд, закупівлю пороху, олова та на інші потреби замку. Про ці витрати підвоєвода мав звітуватися на кожному сеймі⁴⁴. 11 листопада 1618 р. київський городничий Станіслав Вигура звернувся до Житомирського гродського уряду із заявою про відмову війта Ф. Ходики, бурмистра О. Ходковича, радці С. Кривковича сплачувати вказану суму⁴⁵. Причиною було, вочевидь, те, що ці кошти рідко витрачалися за призначенням, про що дізнаємося з листа міських урядників до воєводи Т. Замойського від 25 квітня 1628 р. У ньому міщани скаржилися на городничого, який щороку вилучав у міської громади 300 пол. зол. на ремонт замкових укріплень, котрі, однак, і надалі перебували в занедбаному стані⁴⁶.

⁴³ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 114 зв. – 115 зв.

⁴⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 204, л. 111 об. – 112 об.

⁴⁵ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 1376 -1376 зв.

⁴⁶ «...Pale się powyłamowali, dziur siła w parkanie, na każdy rok po trzysta złotych z ratusza bierze, a żadney poprawy około strzelby ni masz». Лист київських війта і радців до Т. Замойського. AGAD. AZ, sygn. 337, k. 54.

Щодо особистих контактів міських урядників із воєводами і представниками замкового уряду в Києві, на жаль, збереглося небагато таких джерел, завдяки яким можна було б охарактеризувати ці відносини. Виняток становить хіба що період урядування Томаша Замойського, яке порівняно добре відбилася у джерелах, особливо у листуванні воєводи з київськими війтом і радцями.

Станіслав Жолкевський.
Невідомий художник

Майже півсотлітнє перебування на уряді київського воєводи, впливового в Речі Посполитій магната, князя Костянтина Острозького (1559–1608 рр.) відзначилося напруженими стосунками і конфліктами з київською міською громадою. Багато таких суперечок відклалося в книгах гродських судів⁴⁷. Наступник воєводи Острозького – Станіслав Жолкевський (1608–1619 рр.) – волів, навпаки, не втручатися в суто міські справи. Маючи добрі стосунки з королівським двором, він набув чимало маєтностей у Київському воєводстві, а також право контролювати роздачу місцевих урядів. Через свою постійну зайнятість військовими проблемами Жолкевський максимально дистанціювався від управління воєводством, поклавши ці функції на підвасводу Михайла Мишку-Холоневського. У 1617 р. королевич Владислав із цього приводу навіть зауважив, що воєводі варто було б частіше з'являтися на теренах воєводства, оскільки він лише двічі був у Києві – проїздом до Москви і «в'їжджаючи на уряд воєводи»⁴⁸. А ставши 6 березня 1618 р. великим коронним гетьманом і канцлером⁴⁹, Жолкевський фактично передав цей уряд синові свого колишнього патрона – канцлера Яна Замойського – Томашеві, подільському воєводі, який разом із тим перейняв від своїх попередників клієнтелу у воєводстві⁵⁰.

⁴⁷ Наприклад, у 1578 р. міщани скаржилися на воєводу К. Острозького: «... наместники его тамошние работы испомрныи на нас вкладаюты, дармо на себе робити велить, подачкы неслупильныи и нигдыне повинности и пошлины незвычайныи наклады» (РГАДА. Ф. 389, оп. 1, л. 195, л. 114 об. – 117; опубл.: Архив ЮЗР. Ч. 8. Т. 5. № 96. С. 215–218). В акті від 8 травня 1587 р., вміщеному в житомирській гродській книзі, зафіксовано такий характерний запис: «приехали есмо тут мешан немало до Житомира, оповедаячи на ясне ведомого пана княжати его милости воєводы киевского». (ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 233.) Див. також мою статтю: Відносини київської міської влади з воєводами у 1559–1648 рр. Спроби обмеження автономії міської громади // СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. К., 2007. Вип. 7. С. 67–82.

⁴⁸ Матеріали до історії української козаччини, видані під загальною редакцією М. Грушевського // Жерела до історії України-Руси. Львів, 1908. Т. 1. № 122. С. 176.

⁴⁹ *Urzednicy wojewodztwa kijowskiego i czernihowskiego ...* S. 67.

⁵⁰ *Litwin H. Fakcje magnackie na Kijowszczyźnie 1569–1648 // Wladza i prestiz. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku / Pod red. I. Urwanowicza. Bialystok, 2003. S. 59.*

Вступивши в березні 1619 р. на уряд київського воєводи, Томаш Замоїський одразу активно зайнявся справами воєводства – провів ревізію Київського замку та його доходів. Із міською громадою він уклав угоду, за якою міщани звільнялися від підводної повинності. З тексту угоди довідуємося, що між ними з цього приводу розгорілася навіть суперечка («sporka або controversia»), яку воєвода вирішив на користь міщан⁵¹. Характерно, що Замоїський, на відміну від попередніх воєвод, був більше схильний до компромісів і йшов на поступки міській громаді, задовольняючи більшість її прохань. Міщани ж, у свою чергу, зобов'язувалися регулярно доставляти до його двору в Замостя різні «подарунки» у натуральній і грошовій формі, розмір яких встановлювався самим воєводою⁵². Така політика виявилася далекоглядною та взаємовигідною і, зрештою, принесла свої плоди.

Між молодим воєводою і міськими урядниками склалися патронально-клієнтарні стосунки, про що дізнаємося з листування між ними. Війт і міська рада, прагнучи якнайскоріше встановити контакти з новим воєводою і здобути його прихильність, делегували до його двору війта Федора Ходику, який отримав гарантії у дальшому перебуванні на війтівському уряді. По його поверненні до Кисва, 23 квітня, радці у властивій їм вірнопідданській манері написали листа воєводі:

«Пан війт наш київський, приїхавши з двору в[ашної] м[илості] м[илостивого] п[ан]а, повідомив нам про добре здоров'я в[ашної] м[илості], пана нашого м[илостивого] [...]. З Божої волі ставши паном воєводою і старостою того поважного Київського воєводства, одразу негайно дозволив нас прийняти під милостиву опіку і свою Папську протекцію. Заволало тоді одногolosно все місто, просячи пана Бога, щоб нашого м[илостивого] пана добрим здоров'ям обдарував на довге щасливе панування над нашим убогим містом...»⁵³.

Тоді ж бурмистр Созон Балака, який ще за врядування Жолкевського перейняв від свреїв-орендарів право на збір мита у воєвод-

⁵¹ «Postanowienie JWJM. Pana wojewody kijowskiego z mieszczanami i obywatelami kijowskimi». AGAD. AZ. sygn. 289, k. 120–121.

⁵² Загалом, обмін дарунками між підданими й володарем був однією з універсальних комунікативних функцій. Брати підношення для володаря означало виявляти свою силу й багатство, готовність відповісти ще більш дорогим дарунком; піддані ж таким чином вказували шану і покірливість правителю. Практика такого «дару-віддари» ґрунтовно проаналізована Марселем Моссом (Общества. Обмен. Личность: Труды по социальной антропологии / Пер. с франц. М., 1996) та Олексієм Сокиркою на прикладі судових практик у Козацькому Гетьманаті (Скільки коштів порозуміння? «Поклопи» та «наклади» в українських судах першої чверті XVIII ст. // СОЦІУМ. К., 2007. Вип. 7. С. 195–209).

⁵³ Лист київських війта і радців до Т. Замоїського. AGAD. AZ. sygn. 337, к. 3. Переклад із польської.

стві, дістав його підтвердження⁵⁴. У своїх листах він звергався до воєводи як до свого «милостивого патрона і заступника», називаючи себе «найнижчим і підножним слугою»⁵⁵.

Наприкінці жовтня 1619 р. у Києві відбувся урочистий «в'їзд воєводи на уряд». Згідно зі спогадами його біографа Станіслава Журковського, з цього приводу місцевими жителями були організовані урочистості й святкування. Перебуваючи там близько місяця, Томаш Замойський головував на засіданнях гродського суду, також вирішив чимало міських справ, а перед своїм від'їздом влаштував рицарські турніри для забав місцевого населення, після чого зі своїм двором від'їхав до Замостя⁵⁶.

Томаш Замойський.
Невідомий художник
першої пол. XIX ст.

У березні 1620 р. міські урядники не забарилися привітати свого патрона з одруженням з онукою колишнього київського воєводи, князя К. Острозького - Катериною⁵⁷. По

⁵⁴ У своєму листі до воєводи від 23 квітня 1619 р. Балшка нікчувався про те, аби це право знову не перейшло до євреїв: «Zaś żeby żydzi, którzy chrześcijaństwu y ubogiemu pożywieniu naszemu są adwersarzami, nas tu na ukraińnym mieście Kiiowie nie cisnęli. A k temu, że wiosna w każdym roku w tym całym prowencie na wszystek rok służy. A ia jako to mam w umyśle swoim, tak w tem nigdy nie ustanę...». AGAD. AZ, sygn. 337, k. 5-6.

⁵⁵ Листи С. Балшки до київського воєводи. AGAD. AZ, sygn. 337, k. 5-6, 34-35.

⁵⁶ Żywot Tomasza Zamojskiego, kanclerza w. kor. Napisał Stanisław Żurkowski. / Wydał A. Batowski. Lwów, 1860. S. 40. Розповідь Журковського переказав Е. Рутіковський у своїй статті про Київ, див.: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. / Wydany pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. Warszawa, 1883. T. IV, S. 82.

⁵⁷ «Maiąc na sobie te powinność y ochotę Jaśnie Oświecony Miłościwy Panie Woiewodo, Panie nasz Miłościwy, żebyśmy W. M. Pana y Patrona naszego Miłościwego na każdej rzeczy wdzięczney y zacney nawiedzali y pozdrawiali. Przeto isz Pan Bóg wszechmogący W. M. Pana Pana naszego Miłościwego stanem świętem małżeńskim z Jaśnie Wielmożną Xiężną Jey Mścią Ostrogską etc. etc. przeyrzec y požądanie nasze napelnić raczył. Chwalim za to naywyszszego niebowładcę, a W. M. Pana naszego Miłościwego w tym świętem stanie małżeńskim pozdrawiany, winszując y Pana Boga za to wszyscy prosząc, żeby on W. M. Pana naszego Miłościwego, w tym świętym stanie spólnie z Jey Mścią Panią woiewodziną kiowską a Panią naszą Miłościwą dobrym zdrowiem pobłogosławicz przezacne y mile potomstwo ku pociesze W. M. naszego Miłościwego Pana y nas wszystkich ku wickuystey y nieśmiertelney sławie darować, y długo fortunnie WMściom naszym Miłościwym Panom y onym rosказować y panować dać raczyb». Лист київських війта і радців до Т. Замойського. AGAD. AZ, sygn. 337, k. 11.

тому вони нагадали воєводі про свої проблеми, скаржачись на підвоєводу, який зневажливо ставився до них: «...скаржачись на деякі наші кривди, які ми терпіли від й.м. пана підвоєводи київського, на котрі, коли в.м. пан наш милостивий до й.к.м. лист свій написати наказав, й.м. тим більше нас вразивши, полаяв і зсоромотив. тоді ми то на собі терпляче знесли...»⁵⁸. Далі, продовжували міщани, підвоєвода наказав усім місцевим торговцям сплачувати на користь замку не тільки 1/10, а й 1/3 суми грошей від продажу дерева, сіна і навіть найдрібніших речей, наприклад, посуду. Значних утисків зазнавали вони і в канцелярії Київського гродського суду, куди зверталися зі скаргами на підвоєводу і представників замкової адміністрації та власників різних юридик. Там, за свідченням міщан, із них за оформлення позову та видачу екстрактів із судових книг брали втричі і навіть учетверо разів більше, ніж із інших мешканців Києва⁵⁹. Тож не дивно, що гродські книги сусідніх Луцького та Житомирського повітів містять значну кількість скарг київських міщан магдебурзької юрисдикції на підвоєводу і представників замкового уряду⁶⁰.

В іншому листі від 19 листопада 1620 р. вїт і радці виклали кілька прохань до воєводи: 1) про дозвіл вільного вирубування дерев у вишгородських кордонах; 2) про присудження їм воєводським декретом ґрунту Котура, який тримали три роки домініканці, а також повернення їм зайнятої біскупом гори Щекавиці; 3) про звільнення їх від сплати сіверського цла за допомогу в перенправленні зброї королівському військові до Дорогобужа під час московської експедиції; 4) про забезпечення їх від утисків Війська Запорозького, яке у складі 5 тисяч хотіло ввійти до міста. Як подарунок міщани надіслали воєводі 13 лисячих шкур на кожух і просили «ласкаво це прийняти»⁶¹.

За 1621 рік відомі чотири листи київських міщан до воєводи. 19 лютого вїт і радці повідомляли йому, що не можуть надіслати звиклого «провенту» до його «скарбу» через «великі труднощі» та небезпеку в дорозі від лісовчиків⁶², які стояли на «лежах» у воєводстві⁶³. В іншому листі від 6 вересня міщани висловлювали занепо-

⁵⁸ Лист київських вїта і радців до Т. Замойського. AGAD. AZ, sygn. 337, k. 11.

⁵⁹ Там само. К. 11-12, 36.

⁶⁰ Див., наприклад: ЦДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 206 зв. - 208, спр. 7, арк. 1023 зв. - 1025; Ф. 25, он. 1, спр. 195, арк. 73-73 зв., 329 зв. - 330 зв. та ін.

⁶¹ Лист київських вїта і радців до Т. Замойського. AGAD. AZ, sygn. 337, k. 21-23.

⁶² *Лісовчики* – польська легка кавалерія, яка була озброєна і діяла по-козацьки, вирізнялася свавільям і здобичництвом. Назва цього військового формування походить від прізвища його першого командира та організатора – Олександра Лісовського, який помер у 1616 р. (Сас П. М. Петро Конашевич-Сагайдачний. Молоді роки. С. 243.)

⁶³ Лист київських вїта і радців до Т. Замойського. AGAD. AZ, sygn. 337, k. 24-25.

коєння з приводу оголошеного королем через військову небезпеку «посполитого рушення», в якому вони мали брати участь, і зверталися до воєводи як до свого опікуна і добродія, щоб він розтлумачив їм, як саме вони мають діяти за даних обставин і запобіг їхньому подальшому зубожінню. За опіку міщани, як «найнижчі і підножні слуги», зобов'язувалися молитися за його «щасливе довге врядування»⁶⁴. Як виявилось, з міщанського війська не довелося скористатися – 9 жовтня під Хотином, куди воно мало рухатися, було укладено мирну угоду. З люстрації Київського воєводства 1622 р. довідуємося, що міщани натомість зобов'язали надати київському каштелянові 225 добре споряджених коней, що вони й вчинили в 1621 році⁶⁵.

На прохання міської влади воєвода вирішував також справи приватного характеру. Так, бурмистр Созон Балака звернувся до нього з проханням забезпечити його від дій шотландського кунця Олександра Бохена, орендаря чернігівських лісів, який кілька місяців торгуючи в Києві без сплати належного мита, завдав йому значних збитків⁶⁶. 3 липня 1621 р. у Замості відбулося засідання у цій справі. Воєвода присудив шотландцю штраф у 600 пол. зол., хоча той, що-правда, на це не зважав і продовжував торгувати⁶⁷. Про оборону і протекцію просили міщани Т. Замойського також у червні 1625 р. у зв'язку з невдалими торговими операціями в Могильові й ув'язненням київських купців. Тоді місцевий суд присудив киян до сплати штрафу в 10 тисяч пол. зол. і не допустив апеляції⁶⁸. Можемо припустити, що в обох випадках міщани отримали допомогу від воєводи, оскільки надалі вже не згадували про ці прикrostі. В інших своїх листах

⁶⁴ «... Tracić jednak serca o w. m. Panu Panu y dobrodzieiu naszym Mezem nie możem. Że w. m. nasz i tego miasta Pan i opiekun Mściwy o nas ubogich ludziach od Pana Boga sobie w opiekę poleconych y o tym mieiscu ukraiinym oycowską Mściwie obmyślić y łaske swą panską pokazać będziesz raczeł... Za co my z żonami y z dziećmi swemi Pana Boga wszechmogącego aby w. m. Pana Pana nasze[go] Młczego dobrym zdrowiem pobłogosławić y długo fortunnie panować dać raczeł prosić nigdy nie przestaniem». Лист київських війта і радців до Т. Замойського. AGAD. AZ, sygn. 337, k. 27-28.

⁶⁵ *ŻD*. T. XX. S. 56.

⁶⁶ «... Proszę za to uniżenie, racz. mie w. m. Pan moy Mściwy, bronie od tego człowieka, bo gdzie nie będzie Miłosciwey łaski w. m. Pana mego Mściwego, zniszczy mie ten człowiek, za двоiem pociągając. Za tym poda się droga inszym do ciemiężenia sług w. m. Pana mego Mściwego na tym cie będących z odegnaniem arendarza y z zmniczeniem cła. Ja sam ani zaden po mnie nie może zle temu obronic, gdzie w. m. pan moy Mściwy autoritate sua temu nie zabieżyysz, y poidzie to w złą regule, kiedy nas, sług w. m. Pana naszego M., za dworem o to cło włożyc bendą». Лист С. Балаки до київського воєводи. AGAD. AZ, sygn. 337, k. 30-31.

⁶⁷ Biblioteka Ossolineum we Wrocławiu, rkps B. O. 9614/11, str. 297-298. Використано мікрофільм цієї справи: Biblioteka Narodowa w Warszawie. Dział mikrofilmów, mf 8099, str. 297-298.

⁶⁸ AGAD. AZ, sygn. 337, k. 42.

війт і радці сповіщали воєводу про надіслані йому гроші, подарунки на свята, розповідали «повини» про козаків та угорски її злочини, які ті їм заподіяли»⁶⁹.

Упродовж останніх років свого врядування (1626–1628 рр.) Т. Замоїський вирішував конфлікти міської громади з біскупом та замковими ремісниками, а також різні проблеми господарчого характеру. У своєму листі від 25 січня 1627 р. війт і радці, скаржачись на тяжку військову службу, просили воєводу про її зменшення і підтвердження їхніх вольностей та привілеїв, що він обіцяв на початку свого врядування: «...милостивим словом і письмом своїм панським, милостиве обіцяв то в[аша] м[илість] пан наш милостивий, в'їжджаючи на воєводство київське, убогих і скромних вольностей наших не зменшувати, справді їх надавати і сприяти в цьому»⁷⁰. Завдяки протекції воєводи міщани 3 липня того ж року отримали привілей від Сигізмунда III на вільну торгівлю збіжжям і «живністю» та підтвердження права складу товарів у Києві⁷¹.

У червні 1628 р. вакантний після смерті великого коронного канцлера Вацлава Ліпчинського уряд був наданий Томашеві Замоїському⁷². Покинувши уряд київського воєводи, Замоїський «не забував» про київських міщан, які й надалі зверталися до нього по допомогу і протекцію. Міська громада, зокрема, просила про зменшення оподаткування товарів, що привозили до Києва з Любліна, Торуня і Гданська. 3 жовтня 1629 р. канцлер звернувся листом до київського земського судді Стефана Аксака, просячи взяти під контроль дану ситуацію, наголошуючи на нецільності збільшення оподаткування киян, які мешкали на пограниччі, з чим загалом погоджувалися і королівські комісари⁷³.

Ставши великим коронним канцлером у 1635 р., Томаш Замоїський через тяжку хворобу вже не покидав Замостя, а 8 січня 1638 р., маючи за ледве 44 роки, помер. Канцлер залишив по собі трьох

⁶⁹ Ibid. K. 36–41.

⁷⁰ Ibid. K. 46–47.

⁷¹ НБУВ. ІР. Ф. ДА-517 Л. арк. 203–203 зб.

⁷² Привілей Сигізмунда III Томашеві Замоїському на коронне підканцлерство. Варшава, 20 червня 1628 р. AGAD. MK. ks. 177, k. 16–19 v.

⁷³ «Byli tu u mnie mieszczanie kiiowscy, prosząc mię aby miasto Kiiow takowey tey [taxacii], która świeżo stanęła w Lublinie przez Ich MM PP Commissarzy na precla rerum nie podlegało. Co za rzecz słuszną bydz rozumiem. Bo isz ta taxacia na Lublin tylko miasto, które leży in Centro Regni y na insze onemu poblizsze uchwalona jest, respectum bliskosci mieisca od miast portowych, z ktorych towarow dostawać zwykli, także y respectem nakladow y kosztow, które w prowadzeniu ich podcymuią trudno może bydz na Kiiow zaciągniona, które od tych tam portow odlegleysze daleko iest y w prowadzeniu towarow z nich daleko większe koszty y nakłady podcymowac muszą. Na co i sami Ich MM. PP. Commissarze respectowali...». AGAD. AZ, sygn. 289, k. 56–57.

нападків, долі двох із яких були тісно пов'язані з Київським воєводством⁷⁴. Дев'ятирічне перебування Т. Замойського на уряді київського воєводи і його патронально-клієнтарні стосунки з війтом і радцями Києва слід розцінювати не як правило чи закономірність, а, скоріше, як виняток. За його наступників – Олександра Заславського (1628-1629 рр.), Стефана Хмелецького (1630 р.), Януша Тишкевича (1630-1649 рр.) – міські урядники, вочевидь, уже не мали подібних відносин із воєводами, хоча всі вони вважалися клієнтами Томаша Замойського⁷⁵.

Напружені стосунки склалися на початку 30-х років XVII ст. між міською громадою і воєводою Я. Тишкевичем. Листом Владислава IV від 12 січня 1634 р. йому заборонялося втручатися у справи міського уряду, зокрема примушувати міщан виїжджати в погоню за татарами за межі Київського воєводства⁷⁶. Було поновлено практику сплати міщанами капщизного податку на користь воєводи: 31 жовтня 1634 р. король передав йому в розпорядження оренду напоїв у Києві⁷⁷.

Дії воєводи, закономірно, викликали обурення війта і ради, які знову поскаржилися на нього королю. 8 січня 1635 р. Я. Тишкевичеві у власній маєтності, селі Махнівка Житомирського повіту, було вручено королівський листа, «писаного въ кривьдах розьныхъ месцапо м києвским од его мл. папа воєводи києвского маючихъ»⁷⁸. А 24 квітня 1635 р. до луцької гродської книги було вписано скаргу війта Йосифа Ходики, бурмиистра Михайла Балки та радців, які від імені всього нощпільства скаржилися на воєводу за його намагання ревізувати міські доходи і видатки:

«...жалосне оповедаячи и протестуючи на яене велможного папа Януша з Логойска Тышкевича... для остерегания и затримания правъ и волностей места его кор. мл. Києва и тежъ в мои усправедливенъя его мл. папу воєводе своєму тыми словы о то, же его мл. панъ воєвода, стоячи з нами в терминахъ инквизиции од его мл. короля зложоной, которая маєт

⁷⁴ Старна з дочок. Гривельда-Констанція, народжена в 1623 р., вийшла заміж за князя Стремія Вишневецького, володаря розлогих маєтностей на Лівобережній Київщині, стала матір'ю короля Михайла Корнбута. Син Ян-«Собі пан», народжений у 1627 р., на короткий термін став київським воєводою в 1658-1659 рр. Див.: *Witusik A. A. Młodość Tomasza Zamoyskiego...* S. 200-201; *Urządnicy województwa kijowskiego i czernihowskiego ...* S. 67.

⁷⁵ *Lincin H. Fakeje magnackie na Kijowszczyźnie 1569-1648. ...* S. 58-60.

⁷⁶ Акты ЮЗР. Т. 10. Стб. 633-635.

⁷⁷ AGAD. MK, ks. 181, k. 51 v. - 52.

⁷⁸ Про не свідчить акт, вписаний 31 січня 1635 р. до луцької гродської книги. Посланцем від коронної канцелярії, який доставив королівського листа київському воєводі, був «козак його королівської милості» Петро Сзерський. Див.: ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 195, арк. 73-73 зв.

одправовати през певные инквизиторы в декрете тоє справы помененые в справе на ревидованье вещей ширатъ и пожитковъ того места порядку и армяны, особливо стороны шинковъ пивныхъ, медовыхъ, винныхъ и иныхъ вшеякихъ, с которыхъ капчизна на его мл. пана воєводу и на замокъ киевскій водлугъ привилею его кор. мл. иде...»⁷⁹.

Міська влада і поспільство, поклинаючись на свої давні привілеї і вольності, падали їм від королів, «на кшталт міста в Короні Полскої Кракова», стверджували, що крім 2 тис. пол. зол., які вони щороку сплачували воєводи за право на моноольне шинкування, той відкрив власні шинки, а міські почав опечатувати і зажадав, аби міщани не чинили йому в тому перешкод⁸⁰.

Королівська комісія («инквизиторы»), що розглядала цю справу, стала на бік міської громади. А вирок короля від 10 грудня 1635 р. у цій суперечці підтвердив її звільнення від звітності перед воєводою. Прибутки з киевських міських шинків і перевозів остаточно передавалися на користь міщан. За це вони повинні були дбати про фортифікаційні споруди і запас зброї на замку та доплачувати воєводі до належної капцизної суми щороку 400 кіп лнт. гр.⁸¹

Можемо припустити, що такій вдалій для міської громади перебіг подій склався не без втручання впливового канцлера Т. Замойського. У березні 1637 та в травні 1638 р. вйтові і радцям було видано охоронні листи («глейти») Владислава IV про недоторканість їхніх осіб та майна від зазіхань Я. Тишкевича. В останньому зазначалося:

«...Ми з певних і новажних причин беремо під пану королівську опіку і захист славетних вйта Юзефа Ходьку та бурмиєтрів Андрія Ходьку, Григорія Лойковича, Івана Сказку, Самійла Мефедовича, Михайла Балику, Богдана Сомковича, Василя Конопєцького, а також весь радєцький, лавницький, писарський і синдницький уряди міста нашого Києва, яким даємо наш глейт від всіякого гвалтовного вчинку для більшої їхньої безпеки, зокрема від вельможного Януша з Логойська Тишкевича, киевського воєводи, житомирського, святинського старости, також від його урядників та слуг...»⁸².

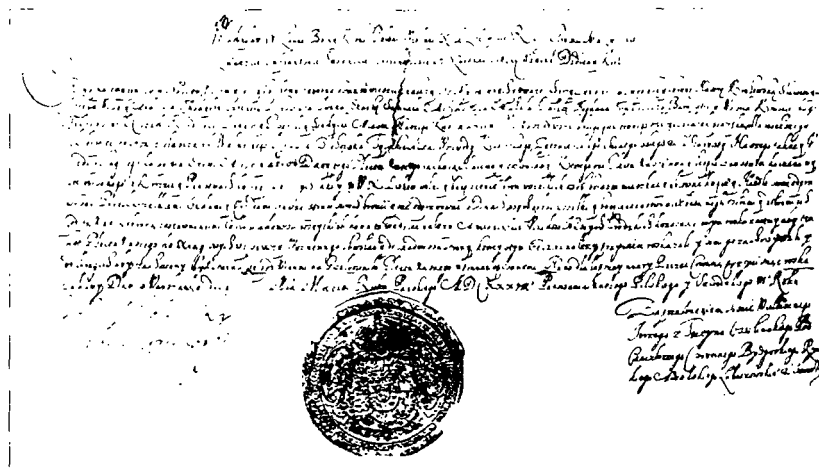
Ці заходи покладали край намаганням воєводи обмежити автономію міської громади Києва і перебрати на себе її доходи. Так, завдяки рішучим діям міського уряду і поспільства, а також протекції канцлера міщанам вдалося протистояти натискові воєводи, обстояти

⁷⁹ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 195. Арк. 329 зв.

⁸⁰ Там само. Арк. 330-330 зв.

⁸¹ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 198-199; Исторический сборник П. Муханова... № 252. С. 479-482.

⁸² НБУВ. ІР. Ф. 2, спр. 1443; Ф. ДА/517 Л, арк. 183. Переклад із польської.

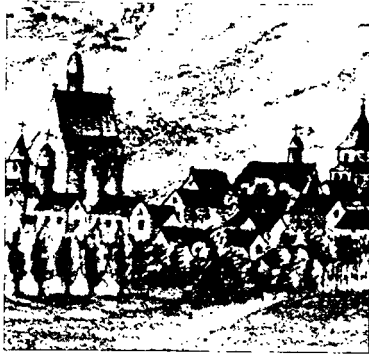

«Лист глейтовний» короля Владислава IV, виданий київським міщанам у травні 1638 р.

й захистити свої права й привілеї, що свідчило про визнання королівським двором важливості статусу Києва в державі й необхідності правової підтримки його міської громади.

5.2. Стосунки з монастирями та юридиками

Зовсім не прості, а подеколи досить напружені стосунки склалися в XVI – першій половині XVII ст. між міською громадою і київськими монастирями. З погляду міщан, монастирі постійно намагалися розширити власні землі коштом міста, а також економічно їх утискували. Розв'язання конфліктів між обома сторонами ускладнювалося тим, що монастирі мали впливових заступників, які охороняли їхні права та привілеї. Наприклад, *Миколаївському домініканському монастиреві* протегували спочатку великокнязівський, а потім королівський уряди: листом від 8 серпня 1495 р. великий князь литовський Олександр підтвердив втрачені під час татарських наїздів привілеї на право збору поволодного мита за ввезення її продаж збіжжя в Києві; воєвода Юрій Гольшанський у своєму листі від 4 січня 1508 р. наказав київським міщанам сплачувати, згідно з давнім звичаєм, мито монастиреві нарівні з приїжджими купцями та відшкодувати не сплачені впродовж кількох років суми; 31 січня 1509 р. Сигізмунд I листом підтвердив право монастиря на збір цього мита,

Домініканський монастир.
Фрагмент малюнка А. ван
Вестерфельда. Копія XVIII ст.

а листом від 1 вересня 1541 р. зобов'язав воєводу Я. Гольшанського наказати міщанам сплачувати його⁸³. Монастир діставав сталі прибутки від сніат з усіляких суден, що пропливали по Дніпру: дубасів, ком'яг, півком'яг, струг, човнів⁸⁴. 6 лютого 1554 р. київські радці підписали угоду з пріором цього монастиря про сплату щми на його користь 8,5 кіп лит. гр. узамін за право шинкувати горілкою⁸⁵. Сигізмунд Август листом від 1 січня 1560 р. замість чотирьох шинків, доходи з яких мали йти на користь домініканського

монастиря, призначив сплачувати 8 кіп лит. гр. із суми київської міської кашцизни, належної Скарбові⁸⁶. А 1577 р. Стефан Баторій надав йому привілей на два «кануни», гобто право варіння питного меду і продажу його без сплати податків двічі на рік – на Різдво й Великдень. Усі надані київським домініканцям привілеї почергово підтверджували королі Сигізмунд III у 1614 р., Владислав IV у 1633 р., Ян Казимир у 1649 р.

Монастир володів шістьма млинами на річці Сирець, а також п'ятьма сіножатями, через які раз у раз виникали суперечки з міською громадою. Так, ченці скаржилися з приводу привласнення Торжовського сінокосу невідомим міщанином; іншим, так званим Мачохинським, користувався радця Мачоха⁸⁷; ще один сінокіс привласнили ремісники-ковалі, від чого він отримав назву Ковальського. Через Кирилівське та Йорданське озера, що межували з ґрунтами Кирилівського монастиря, у домініканців виникали суперечки з православним духовенством, а також із міщанами, які претендували на ці озера⁸⁸.

⁸³ Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора и киевской епархии. К., 1825. Прил. № 5. С. 18–25.

⁸⁴ Rawita-Gawroński Fr. Zakon o.o. Dominikanów w Kijowie. Kijów, 1912. S. 23–29.

⁸⁵ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 37, л. 168 об. – 169.

⁸⁶ Болховитинов Е. Описание Киево-Софийского собора и киевской епархии. С. 25–27.

⁸⁷ Після смерті радці Дениса Мачохи у 1629 р. домініканцям дісталися ґрунти з обох берегів р. Котур, однак певдовзі королівським листом від 7 квітня 1631 р. вони були передані у довічне володіння королівському вице-інстингаторові Станіславу Ляковському. (AGAD. MK, ks. 178, k. 311–311 v.) У 1633 р. ченці знову поскаржилися до Коронного Трибуналу в Любліні на брата Д. Мачохи – Матвія, а той, своєю чергою, подав зустрічний позов на ченців. (APL. TKL. sygn. 65a, k. 225, 227 v.)

⁸⁸ Rawita-Gawroński Fr. Zakon o.o. Dominikanów w Kijowie. Kijów, 1912. S. 30–36.

Під час проведення люстрації Київського воєводства в 1616 р. міщани магдебурзької юрисдикції звернулися до королівських люстраторів, скаржачись на безправ'я, утиски й кривди, що їм чинили пріор монастиря Св. Миколая Регінальд Коршинський та вся його братія, і просили вписати свої скарги до люстрації. Суть претензій міщан полягала в наступному: 1) розташовані поблизу Києва пуші й ґрунти, котрі віддавна належали замкові, привласнили домініканці, заборонивши міщанам вільно проїжджати до них і рубати дерева; 2) озера поблизу міста, здавна належні міщанам, ченці намагалися відібрати й обернути на свій пожиток; 3) усупереч міським привілеям і вольностям вони незаконно збирали мито з суден і нишкували медом під виглядом «канупів», що завдавало збитків міщанським прибуткам від корчем; 4) на ґрунтах, що знаходилися на околиці Києва поблизу костела Св. Яцька, де здавна мешкали люди міської юрисдикції, домініканці побудували свої приміщення і почали вимагати сплати чиншу на користь монастиря, а людей міської юрисдикції, які мешкали поблизу цих земель, називали збіглими і намагалися через гродський суд та Коронний Трибунал в Любліні привернути у своє підданство; 5) на «Оболоно посполитому міському київському», де віддавна міщани випасали коней та іншу худобу, ченці перешкоджали вільному випасу і викрадали коней; 6) податок, який мав іти на київського ката, ченці обернули на свій пожиток. Наостанок міські урядники додавали: «Нас самих, весь магістрат, часто лають, соромотять і зневагою й різними прикростями велику образу чинять. Інших немало кривд і прикрх трудностей від них терпимо, котрих усіх коротко не перекажеш...»⁸⁹.

1618 року міщани внесли скаргу до князя Житомирського гродського уряду на домініканців із приводу незаконного збирання мита з привезеного до міста збіжжя⁹⁰. У першій чверті XVII ст. точилися суперечки за право власності на ґрунт Котур, який захопили ті ж таки ченці. Міщани неодноразово звергалися до воєводи з проханнями посприяти поверненню цього ґрунту і врешті отримали підтримку з його боку⁹¹. Однак 13 червня 1618 р. київські возні свідчили про невиконання домініканцями судового рішення у справі захоплення ґрунтів, млинів, острова Котура й селища Некрасовського на річці Котур⁹². До середини XVII ст. радці обстоювали право володіти ґрунтами й сіножатями, що називалися «Хлонач» або «Бісова Баба», на Оболоні. Ці справи розглядалися в 40-х роках в асесорському суді

⁸⁹ «Nas samych, magistrat wszystek, częstokroć łają, sromocą i despektem a przykrościami różnemi uprzykrzenie wielkie czynią. Innych немало krzywd i przykrych trudności od nich ponosim, których wszystkich, krótkości folgując, zaniecha i przebacza się». *ŻD*, T. XX, S. 48–50.

⁹⁰ ЦДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 1407 зв.

⁹¹ AGAD. AZ, sygn. 337.

⁹² ЦДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 958–959, 988.

й щоразу відкладалися⁹³. Протистояння між міською владою і домініканцями також знайшло своє відображення в реєстрах до книг Коронного Трибуналу в Любліні⁹⁴.

Не менше дошкуляли міській громаді й власники церковних юридик. Однією з таких зі статусом містечка була *Біскупщина*. 24 червня 1602 р. між біскупом Криштофом Казимирським і міською громадою розгорівся конфлікт. Порушена з цього приводу справа дійшла навіть до асесорського суду. Київський біскуп і вся капітула звинувачували війта Яцька Балику, бурмистрів і радців у незаконній забудові земельної ділянки, де стояв костел, недопущенні шинкування вином, медом, пивом на біскупському ґрунті та захопленні костельного ґрунту й узятті під свою юрисдикцію осілих на ньому мешканців⁹⁵. Асесорський суд видав рішення на користь біскупа, визнавши легітимність його влади над цією територією і право відкривати там шинки⁹⁶.

Територіально Біскупщина заважала розширенню міста й завдавала економічних збитків міщанам, що спонукало міську владу до рішучих дій, які інколи набували кримінального характеру. Про це дізнаємося зі справи, що розглядалася в асесорському суді 12 вересня 1611 р. за позовом біскупа К. Казимирського, який звинувачував міщан у вбивстві свого слуги. До суду були покликані війт Я. Балика і радці:

«...и ж войт мєский з райцами и всем посполством в звои до побуженя к гвалту ударивши, наншли моцю, к гвалтом на часть мєста єго млсти бискупа киевского у Києє и на двор єго млсти. А там шляхетного пана Бростовского к гвалтом порвавши, шарпали, лжили, били и жону єго шляхетную Зузанну Бобровницкую посполу з ним»⁹⁷.

За розпорядженням Сигізмунда III у 1619 р. з-під юрисдикції біскупа було вилучено гору Щекавицю і передано магістратові для розширення міста, але насправді така передача не відбулася, про що свідчить лист війта й радців до воєводи Т. Замойського від 19 листопада 1620 р., в якому міщани прохали свого патрона і покровителя передати їм у власність цю гору⁹⁸.

⁹³ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 307-311, 409 об. - 411.

⁹⁴ APL. TKL. Akta luźne, k. 17 v., 19 v.; sygn. 65a, k. 225, 227 v.

⁹⁵ Годѣев С. Киевській митрополитъ Петръ Могила и єго сподвижники. К., 1883. Т. 1. Приложения. № XXII. С. 171-177.

⁹⁶ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 202, л. 165 об. - 169.

⁹⁷ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 6, арк. 297 зв.; Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 6. С. 396-397, № CLIV.

⁹⁸ «...nie inszego nie trzeba. iedno Milosciwei łaski Je. K. M. i wm. naszego M[іtościw]ego Pana o Gore Szczikawice, która iest nad domem i gruntem JeM. xiędza Biskupa kiiowskiego, którą Je. K. M. na rozszerzenie miasta tego milosciwie nam nadac raczeł. Wm. Pana Pana naszego M. unizenie i pokornie prosim, racz wm. nasz M[іtościw]y Pan nam prziwrocic roskazac. Bo im nas więcei bendzie, tym większa Je. K. M. i wm. naszemu M[іtościw]jemu panu bendzie usługa i dogoda a chwalebna zwierzchnosc wm. naszego M. Pana iednakowo bendzie (iako nad nami tak i nad tą gurą) zostawała. Teras pozitku ani zamkowi, ani miastu nie czini». (AGAD. AZ, sygn. 337, k. 18 v.)

Киево-печерський монастир.
фрагмент плану
І. Ушакова,
1695 р.
Реконструкція

Протягом XVI – першої половини XVII ст. міський уряд неодноразово судився з митрополитом, ігуменами й ченцями православних монастирів, і навіть тих, землі яких не межували з міською територією. Причинами конфліктів були економічні утиски по відношенню до міщан, зокрема незаконне стягнення податків з них та відкриття шинків.

Частина конфліктів, що виникала між міщанами й архімандритом та братією *Киево-Печерського монастиря*, вирішувалася в судовому порядку. 1578 року війт і радці подали скаргу до королівського суду на архімандрита Мелетія Хребтовича, який «корчму уставичьюю маст и вшеляким питьем шинкует... ку переказе корчмамъ местскимъ». Інтереси архімандрита в суді представляв адвокат Данковський, який, чинивши «отказ на позову, поведил, иж дей мещане киевские неслушне архимандрита позвали», оскільки його притягли до відповідальності, не врахувавши при цьому ченців монастиря. Таким чином, королівським вироком від 28 липня 1578 р. позов був касований⁹⁹. Наступного року міський уряд знову подав до асесорського суду позов на архімандрита й ченців монастиря, звинувачуючи їх у незаконному триманні корчми. Ченці через адвоката Ю. Вроцимського боронилися в суді, покликаючись на те, що віддавна мали

⁹⁹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, л. 195, л. 81 об. - 82.

з міщанами угоду про сплату щороку 15 каменів * воску на користь монастиря взамін на право шинкувати, але міщани не дотримувалися цього вже кільканадцять років. З огляду на брак належних доказів з обох сторін розгляд справи перенесли на 25 травня 1579 р.¹⁰⁰ 12 грудня того ж року архімандрит подав зустрічний позов на війта Ф. Черевчея, бурмистра Я. Баянку, радців і всіх міщан Києва за відмову сплачувати щороку згадані 15 каменів воску на монастир і вимагав сплати заборгованості. Оскільки сторони знову не подали належних доказів, розгляд справи перенесли на 25 травня 1580 р.¹⁰¹

Упродовж 1613–1620-х рр. війт і радці позивалися з архімандритом Єлисеєм Плетенецьким і всією братією Печерського монастиря з приводу незаконного тримання ними шинків. Останні, зі слів позивачів, 25 серпня 1618 р. скликали до Києва своїх підданих із Василькова, Пухова, Дідова та інших сіл і слобід, які, приїхавши до міста, розпродали 100 бочок різних напоїв, завдавши цим шкоди міській громаді на 1000 пол. зол. Також міщани звинувачували монастир у незаконному проведенні ярмарку, під час якого «немало людей купецких з розных мест до монастыря Печерского згромадили и оным розные товары в ташах и будах ташовати и продавати и ку пожитку своему а ку шкоде месту Києву» дозволили¹⁰². Оскільки за час ведення цих судових справ міщани зазнали значних матеріальних збитків, згідно з вироком Сигізмунда III від 23 січня 1621 р. їх було звільнено від сплати королівському інстингаторові присудженого штрафу в 500 пол. зол.¹⁰³

Відомим є факт захоплення Печерським монастирем у 1629 р. ділянки на Подолі і зведення на ній різних будівель. Судовий процес було розпочато внесенням до книги Житомирської гродського уряду «Роспису справ межі черицями печерскими а месчаны киевскими» від 4 жовтня того ж року:

«...о крупит и пляц монастырскій печерскій межы звоиницею Светое Пречистое а двором ее мл. панее виделское в Рынку места Киевского лежащий в справе с поведства его мл. отпа архимандрита... а с поведства зас пановъ мещан о привлащене себе юрисдыкныи над тыми добрами месту полглычии, побудоване на том пляцу издебокъ з неопатрыныи коминами, будоване крамов в Рынку и о приняте ушыи до того пляцу его мл. отцу архимандриту и капитуле, яко позваным до суду...»¹⁰⁴.

* 1 камінь воску = 12,15 кг.

¹⁰⁰ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, л. 195, л. 204 об. – 206.

¹⁰¹ Там же. Л. 202 об. – 204.

¹⁰² ЦДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 1437 зв. – 1439; Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 6. С. 459–462, № CLXXX; С. 463–465, № CLXXXI.

¹⁰³ AGAD. MK. sygn. 165, k. 157–158.

¹⁰⁴ ЦДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 2, арк. 205 зв. – 206.

Обидві сторони, прагнучи дійти взаємної згоди, 30 січня 1630 р. відклали розгляд цієї справи в суді на один рік ¹⁰⁵.

Скуповування дворів на Подолі київськими монастирями почалося ще раніше. Так, 26 травня 1617 р. священник Воскресенської церкви Йов Борецький купив за 500 пол. зол. у магістратського міщанина Андрія Цехи-Черкашеніна будинок, розташований на Подолі поблизу його власного подвір'я ¹⁰⁶, і влаштував у ньому школу ¹⁰⁷. У 1631 р. після смерті митрополита Борецького «Черкашенниковській» двір було передано у володіння Межигірському монастиреві ¹⁰⁸. 2 грудня 1620 р. міщанка Аннуша Карпівна Козеївна, будучи бездітною, «з милости и побожности своеє ку отцу своему духовному для збавєня души своеє дала и даровала» на той час ігумену Михайлівського Золотоверхого монастиря Й. Борецькому свій будинок із пляцом, городом та садом ¹⁰⁹. Цей двір був розташований на вулиці Великій, неподалік від Воскресенської церкви і міської башти, та межував із будинком і пляцом самого Борецького. 31 липня 1624 р. міщанин Прокіп-Богдан Козеєнко продав за 80 коп лит. гр. також митрополиту Борецькому свій будинок, що дістався йому у спадок від тітки Анни Козеївни ¹¹⁰.

Схоже на те, що у київському міщанському середовищі не існувало страху чи побоювань втратити міські права через втрату нерухомості шляхом продажу або передачі згідно з заповітами. Усталилася навіть така практика: вся маєність, придбана монастирями у міщан, незважаючи на заборони міського уряду, переходила з часом, як правило, під церковну юрисдикцію. Зрозуміло, що ця обставина могла викликати незадоволення та неприязнь міщан щодо церковної братії і провокувати різноманітні конфлікти. Можливо, саме це було підставою конфлікту, що стався в 1594 р., коли радці Семен Коначкович, Андрій Смоляга, Дешко Дніка були звинувачені в пограбуванні майна, подарованого Михайлівському Золотоверхому монастиреві княгинею Масальською ¹¹¹. Значно пізніше, 1646 року, листом короля Владислава IV тому ж монастиреві було надано право побудувати на своїй території корчму і шинкувати в ній горілкою, а монастирські маєтки звільнялись від військових постойв ¹¹².

¹⁰⁵ Там само. Спр. 8, арк. 41 зв. – 43 зв.

¹⁰⁶ НБУВ. ІР. Ф. 2, од. зб. 6873.

¹⁰⁷ *Закревский Н.* Описание Киева. М., 1876. С. 517.

¹⁰⁸ Там само. С. 519–520.

¹⁰⁹ ЦДАУК. Ф. 169, оп. 5, спр. 92.

¹¹⁰ ЦДАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 123.

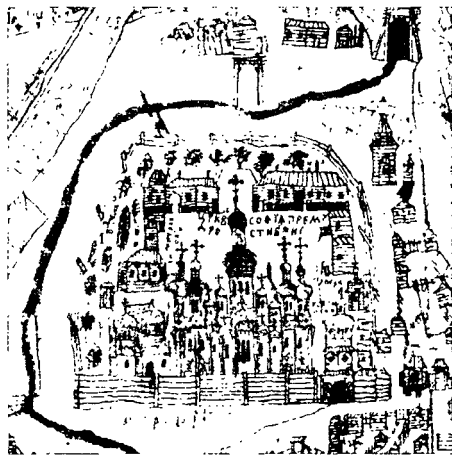
¹¹¹ ЦДАУК. Ф. 169, оп. 5, спр. 91; Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 6. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322–1648). К., 1883. С. 108–109. № LI.

¹¹² *Люта Т.* Земельні володіння Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві та його околицях (XV–XVII ст.). Огляд джерел // Пам'ятки України: історія та культура. К., 1999. № 1. С. 93.

Актові джерела розповідають також про конфлікти й непорозуміння міської громади з іншими київськими монастирями. Так, 12 грудня 1579 р. до асесорського суду було позовано київського митрополита, намісника *Софійського монастиря* Онісефора Дівочку, звинуваченого міським урядом у поширенні своєї юрисдикції на частину міщанства:

«... даже ведати за яким правом и владного дома некоторые в месте нашем Киевском с послушества и права майдеборекого выймуеть, и коморники, которые в тех домах мешкают абы уряду местескому послушни не были, звырхности их не признавали, ани повинности и порадку з другими мещанами около поправляя места и иных обоязков не чинили, и на себе не относили».

Міщани справедливо зазначали, що «водле звичаю права посполного» будь-який шляхтич або міщанин, який у місті мав перухомість, «всех поизятки и повинности местъские отдавати и юрисдикцию местъскую признавати повинень», за чим ся в оному місті нашо́мь Киевском пограишномь великое небезпеченство и перядь около

Софійський монастир.
Фрагмент плану І. Ушакова, 1695 р.

этого осаженья и отправовапья места множить и деть». При тому міський уряд зазнав збитків на 5 тис. пол. зол. Адвокат митрополита Б. Михалювич заявив, що його клієнт не має підданих у самому місті, а лише бояр і людей, які мешкають поблизу церкви Св. Софії: «от места особно, а не близко на грунтех церковных власных мешкають, острог и башты свои ку обороне от неприятеля мають и сторожу стерегутъ, будучи з веков под влаздою митрополитов киевских, яко властныя подданые их, а под

юрисдикциею местескою николи не были... вольностей, гапдлев, шинков и некоторых пожитков местеских» не вживали. Щодо людей, які мешкали «под горою у Хрещатика в месте Киевском, на власных пияцах митрополичих седячи», то вони віддавали сплачували чинш, а монастир їх ніколи не вилучав з-під міської юрисдикції, і просив дозволити, щоб вони й надалі сплачували цей податок. За вироком асесорського суду міщанам, які мешкали поблизу Хрещатика і під-

лягали міській юрисдикції, показувалося «як ли собою права майдебурекого и вольности месеткоє полне ужикати и усеи повинности месеткие» виконувати, а також сплачувати митрополитові чини з земельних ділянок згідно з давнім звичаєм. Самого ж митрополита звільнили від сплати судового штрафу на суму 5 тис. пот. зол.¹¹³

Новоприбулим мешканцям заснованої 1586 року біля Софійського монастиря слободи оголошувалася 24-річна пільга на звільнення від усіляких податків, а також надавалося право на шинкування різними папоями. Це, звісно, завдавало чималих збитків міщанам. Уже у вересні того ж року вони мусли причинити шинкування на Подолі і внесли скаргу до Житомирського городського уряду на поміщика воеводи М. Воронецького, який протегував мешканцям слободи. Незабаром ситуація змінилася і 16 листопада 1586 р. вже слобожани скаржилися на поміщика та його дружину, котрі заборонили їм тримати шинки і, пограбувавши їх, певний час утримували у в'язниці¹¹⁴.

Після укладення Берестейської унії 1596 р. і заснування унійної митрополії в Києві Софійський собор разом зі слободою були передані під юрисдикцію унійного митрополита. Народжені Берестейською унією протиріччя відбулися певною мірою і на житті київської міської громади. Антиунійний рух, очолений воеводою, князем К. Острозьким, був підтриманий у Києві війтом Я. Баликою. Активні дії міщан у 1597 р. проти митрополита Михайла Рогози викликали закономірно негативну реакцію короля Сигізмунда III, який листом від 2 грудня 1597 р. заборонив війтові та всім міським урядникам протидіяти впливу і владі унійного митрополита¹¹⁵. Однак міщани за підтримки очолюваних Я. Баликою урядників і надалі перешкоджали уніатам здійснювати церковні відправи у Софійському монастирі, організовували збройні наїзди на митрополитчі землі. Так само ігнорувався ними наказ короля від 10 вересня 1608 р. виявляти «повинну учтивость и уважанє» до київського унійного митрополита Іпатія Потія¹¹⁶. Тим часом релігійне протистояння між православними й уніатами паростало. У серпні 1610 р. міщани з намови війта та священників подільських церков здійснили напад на резиденцію унійного митрополита. А 20 серпня того ж року І. Потій подав до Володимирського городського суду протестацію зі звинуваченнями на

¹¹³ РГАДА, Ф. 389, оп. 1, д. 195, л. 197 об. - 199; 200-202.

¹¹⁴ ІЦДАНУК, Ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 206 зв. - 208; Архив ЮЗР, Ч. 7, т. 1, № 35, С. 253-256; Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей, С. 50-52.

¹¹⁵ Акты ЗР, СПб., 1851, Т. 4, С. 178-179, № 124.

¹¹⁶ РГИА, Ф. 823, оп. 3, д. 104, л. 1.

адресу війта Я. Баліки, бурмістрів Матвія Мачохи і Дениса Мартяповича та на священників подільських храмів — оця Сімеона з церкви Миколи Доброго, уставника Кирила з соборної церкви, а також на священників церков Миколи Набережного, Воскресенської, Миколи Притиска, Святих Бориса і Гліба¹¹⁷. У вересні 1611 р. війта Я. Баліку та радців позвали до сеймового суду за звинуваченням у встановленні ктигорського права на ряд церков у Києві та заміні унійних священників православними¹¹⁸.

Ставлення київської міської громади до уніатів змінилося з оновленням владної ієрархії — приходом на воєводський уряд у 1609 р. католика Станіслава Жолкевського та на війтівський уряд у 1612 р. Федора Ходики. Відтоді міська рада і поспільство тривалий час виявляли цілковиту лояльність щодо уніатів, про що, зокрема, зазначав сам унійний митрополит Й.-В. Рутський 16 грудня 1614 р. у листі до канцлера Великого князівства Литовського Лева Сапєги після своїх відвідин міста¹¹⁹. Противниками уніатів виявилися замковий уряд (через відібрання ними Софійської слободи), засноване 1616 р. Київське братство, Печерський монастир і козацтво, що діяло в союзі з архімандритом монастиря¹²⁰. Останні стали ініціаторами вбивства у 1618 р. намісника унійного митрополита в Києві А. Грековича¹²¹.

Однак уже у 20-х роках XVII ст. київські міщани почали знову вступати у відкриті конфлікти з унійним митрополитом та його намісниками через завдання їм економічних збитків. 17 вересня 1623 р. возні Радко Мироновський, Павло Гуторович та Нестор Радюка-Бережецький свідчили в Київському градському суді в тому, що вони разом із двома шляхтичами та міським посланцем Богданом Пін-

¹¹⁷ ЦДАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 42, арк. 556 - 556 зв.

¹¹⁸ РГНА. Ф. 823, оп. 3, д. 115, л. 1.

¹¹⁹ «Między ludźmi tutejszymi tak duchownemi, iako y świeckiemі wielka była turbacia y przez tydzień cały rady ustawieczne: czy potykać mię czy nie potykać. Popi soborni y Rada mieyska pozwoliła była, do czego przystapili by byli y inszy monasterzy, ieden Pieczerski protestował wszystkich, związawszy się z podwoiewodzym, y tak mię duchowienstwo nie potkało, ięno kilka popow z niektórych wsi przyległych, gdy wjezdzał, a ludzi na obie stronie zęgnął, klaniali się nizko y zaraz poznaliśmy się, że pospolstwo wszystko było po nas». ЦДАУК. Ф. 48, оп. 1, спр. 555, арк. 1-3; опубл.: Пам'ятки. Архів Української Церкви. Т. 3. Вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI - першої половини XVII ст. / Упор. М. Довбищенко. К., 2001. С. 354-355.

¹²⁰ Митрополит Й.-В. Рутський із виникненням Київського братства пов'язував збройні виступи проти унійного духовництва в місті у 1618 р.: «Великою перешкодою для увії є нове братство, засноване в Києві три роки тому схизматиками без дозволу короля. Там вони мають збори і чинять наради... Якщо це братство не буде скасоване, то важко надіятись на щось добре». Цит. за: *Касвич Я. Л.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI-XVIII ст. К., 1966. С. 90.

¹²¹ Детальніше про це див. наступний розділ.

дворою на прохання війта Ф. Ходики і бурмістра М. Мачохи відвідали будинок сина колишнього помісника унійного митрополита Вацлава Садковського Александра й засвідчили факт незаконного шинкування медом на свято Різдва Богородиці. Міщани наполягали на тому, що вони, згідно з королівським привілеєм, є єдиними виробниками спиртних напоїв у Києві і мають право конфісковувати незаконно виготовлені напої в інших осіб («указуючи на то право своє, то єсть аренду єго королевское милости, за которою волно имь меды такъ в самомъ мѣстѣ, яко и за мѣстомъ в манастирахъ шинки покутныє забирать»). Із цим, звичайно, не погодився Александр Садковський, давши зрозуміти возним, що він і надалі шинкуватиме¹²². Вже наступного дня, тобто 18 вересня, митрополит Й.-В. Рутський подав скаргу до гродського суду на війта Ф. Ходіку, бурмістра М. Мачоху, радців Д. Железковича, М. Александровича, Г. Скорину, Т. Рудого, Л. Чарнавського, І. Шиколу, Ф. Івановича, М. Скочка, Р. Чудновця, писаря Й. Дробиншевича, звинувачуючи їх в організації збройного нападу на його резиденцію в Софійському монастирі, побитті слуг і пограбуванні майна¹²³. Очевидно, що гродським урядникам не вдалося притягнути міщан до відповідальності і ця справа розглядалася в Коронному Трибуналі в Любліні. З лютого 1624 р. бурмістрові Матвію Мачосі, як головному організаторові цього нападу, було вручено позов до Трибуналу. У тексті позову перераховувалися подробиці інциденту й зазначалося, що нападники завдали збитків митрополитові на загальну суму 10 тисяч пол. зол.:

«Року прошлого 1623 мѣа сентебра осмнадцатого дня, сполне с тобою все зобравшыєє, обычаемъ военнымъ з оружемъ войне палежачымъ, стрелбою, в личбе до колкандцати сотъ человека з великимъ крыкомъ, гукомъ, галасомъ, вышедшы з мѣста нашего Киева, мимо замокъ нашъ о полуднио правѣ и вошъли на гору поводовъ митрополию, где церковь митрополня Софійская стоить, там же впрод мѣшан митрополныхъ крыкомъ, гукомъ, галасомъ з домов ихъ выстрашилисте, ижъ кожлы утекали з домовъ своихъ где могли. А ты своимъ тумултомъ нашлалисте на дворковъ поводовъ, до которого разомъ улочкою зместитъ се не могучы, плоты около огородовъ дворныхъ и около дворовъ ломалисте. А впадшы до двора, з великимъ галасомъ словы уничпливыми самого повода лжилисте непристойне. А заставшы тамъ у дворе слугу поводового шляхетного Александра Брохоцкого, сте межы себе порвавши, пястми били, за ворота выведшы, ростегнуть казали, и кийми бигъ, лечь одинъ зъ иныхъ мешанишь Сызонъ Балыка того не допустилъ розказал, але пры томъ, впадшы до светлицы, люди при томныхъ, которые водлугъ палюнныхъ звычайовъ канонъ пили, побили, поранили, тамъ мешанъ и белыхъ голов, до светлицы впадшы, печь побили, до коморы впадшы, меды пресныє испитыє побрали, пошарпали...»¹²⁴.

¹²² ЦДДАУК. КМФ-32, оп. 1, спр. 491.

¹²³ НБУВ. ІР. Ф. ДА/690, арк. 242-243.

¹²⁴ ЦДДАУК. КМФ-32, оп. 1, спр. 496.

Петро Могила, князя XVIII ст. з портрета середини XVII ст.

Якщо у 20-х роках XVII ст. конфлікти між міщанами й представниками Унійної церкви в Києві точилися лише на економічному ґрунті, то з початком 30-х років київське міщанство активно включилося в релігійний конфлікт, спровокований козацтвом. Після смерті митрополита Іова Борещького 2(12) березня 1631 р. постало питання про обрання його наступника. На виборах нового митрополита в грудні того ж року переміг кандидат, якого підтримували козаки – Ісаї Кошшеський. Йому протистояли архімандрит Києво-Печерського монастиря Петро Могила та його прибічники – православна шляхта і київське міщанство.

Козацька рішучість сприяла затвердженню на коронаційному сеймі 1633 р. «Статей заспокоєння народу руського», що легалізувало Православну церкву на території Речі Посполитої, чого не вдалося домогтися раніше – на попередніх сеймах 1631 та 1632 рр.¹²⁵ Проте головну роль у цьому відіграла православна шляхта, яка домоглася від короля ухвалення цих статей. Королевич Владислав фактично усунув від влади в Церкві козацького висувця І. Кошшеського, а на його місце затвердив лояльного до Речі Посполитої П. Могилу, якого обрали православні депутати сейму. У такий спосіб православна шляхта за підтримки коронівської влади розпочала в Церкві антикозацький переворот¹²⁶. Але з огляду на те, що в Києві залишався на митрополиччому престолі І. Кошшеський, вєвчята П. Могили відбулася у Львові 28 квітня 1633 р., у присутності значної кількості православних шляхти і духовенства¹²⁷. Перш ніж повний митрополит приїхав до Києва, його прихильники 12 липня 1633 р. відібрали в уніатів Софійський собор. Тоді ж велика юрба князя, серед яких, крім міщан міської юрисдикції, були мешканці різних юридик, а також слуги та піддані бояр, козаки, волохи, всього близько 600 осіб. «зъ стрелболо огъннею и иишымъ розным до войны палсжачимъ оружємъ»

¹²⁵ Про спільні намагання православних ієрархів та козацтва легалізувати Православну Церкву в 1631 та 1632 рр. див.: *Chodynicki K.* Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska 1371–1632. Warszawa, 1934. S. 532–540.

¹²⁶ *Плюхій С.* Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. К., 2005. С. 304–305.

¹²⁷ *Dzgićlewski J.* O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV. Warszawa, 1986. S. 79.

зліїєнили напад на церкву Св. Софії, її с тобою ду, а також на двір намісника унійного митрополита Мартина Корсака, з вимогою передати ключі від церкви. Через кілька днів уже православний митрополит Петро Могила «з великим орнаком поїдеи, зь людьми, квалтовис пасхавши, в томь же дворе стануть», церкву Св. Софії разом зі слобожанами і двір із міщанами, а також три церкви – Св. Миколи, названої Десятинною, Св. Семена біля міської брами, Св. Василя «под себе загорпуть»¹²⁸, тобто підпорядкував своїй юрисдикції. Одним із перших його кроків був арешт І. Кошицького, якого змусили підписати заяву про зречення митрополії. П. Могила оволодів Києвом майже не зустрівши спротиву місцевого населення і, що важливо, без підтримки козацтва, яке на той час заявило про себе вже як про могутню військову силу і протектора православ'я. Очевидно, що успіх і перемога нового митрополита в Києві стали можливими завдяки підтримці міської громади, яку в лютому 1633 р. очолив Йосиф Ходика, син убитого козаками віїта Федора Ходики¹²⁹.

Один із перших відомих конфліктів між *Цустино-Микільським монастирем* і міським урядом припадає на 1511 рік: віїт і радиі скаржилися на монастирського намісника й ченців із приводу незаконного збирання з міщан, уєупереч давнім підьгам, отриманим від князя Олександра (Озелька), мига з рибатьських човнів (дубасів

Цустино-
Микільський
монастир.
Фрагмент плану
І. Ушакова,
1695 р.

¹²⁸ НБУВ. ІР. Ф. ДА 690, арк. 244-247 зв.; *Годьба*. С. Київській митрополиті Петрь Могила и его сподвижники. С. 530-538, 540-548.

¹²⁹ Про обставини вбивства віїта козаками див. наступний розділ.

і ком'яг). Вироком Сигізмунда I від 22 березня 1511 р. було визнано незаконність стягнення з міщан цього податку¹³⁰. Впродовж XVI – першої половини XVII ст. тривали суперечки між міщанами і монастирем за право володіння Трухановим островом. Дозвіл на володіння ним, а також загатою («сзом») на річці Чортгорній ченці монастиря одержали від воєводи А. Немировича 14 квітня 1534 р.¹³¹ Нагомість міщани, обстоюючи свої інтереси, стверджували, що, згідно з привілеєм Сигізмунда I, виданим того ж року, саме вони дістали право володіти цим островом, а також рибними ловами на озері Долобешькому¹³². 1541 року король видав лист із розпорядженням воєводи Я. Гольшанському з вимогою заборонити міщанам претендувати на Труханів острів, належний монастиреві¹³³. Пізніше, 20 січня 1566 р., монастир отримав від короля привілей на довічне право користуватися ним¹³⁴. Проте вже 1 лютого 1568 р. королівська канцелярія видала листа про передачу острова міській громаді й зобов'язала його мешканців сплачувати купничий податок на її користь¹³⁵.

У березні 1611 р. ігумен Рафаїл Непитуший і ченці монастиря подали скаргу до Київського гродського суду про захоплення міщанами островів Глинища й Лиски на лівому березі Дніпра:

«вышречоные войте, бурмистре, райцы и все мещане киевские, зобравишице з немалою громадою людей, наехали есте мощно квалтом на власный кгрунт церковный Бжое манастырский, против монастиря преречоного по тамтой стороне реки Днепра лежачий, з веков давных до церкви Бжое належачий... сеножати на себе приворочаючи з правом, пожитки на весне звыкло пустити казали есте и тым обудвум сторонам власным церковнымъ пором албо перевозъ свой пропускаете и до Низ перевозujete се и перевозоват ннымъ людем кажете. А его милость отпа игумена и черншов, капитулу преречоного манастира Пустынского киевского, вытискаете...».

При цьому ченці зазначали, що вони понесли збитки на суму 500 пол. зол. і вимагали відповідача відшкодувати їм цю суму та повернути острів монастиреві. 21 квітня 1611 року на гродських судових рочках від імені всього постільства війт Я. Балака на всі обвинувачення позивача відповів:

¹³⁰ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 8, л. 497; опубл.: Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. Вып. 1 (1390-1529). М., 1900. № 129. С. 148.

¹³¹ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. С. 24-25.

¹³² Каманин И. Описание актов книги Киевского Центрального архива № 5882. К., 1897. № 58. С. 10.

¹³³ РГАДА. Ф. 124, оп. 1, д. 3, об. 214-215.

¹³⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 38, л. 573 об. - 574 об.

¹³⁵ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 250.

«... иж тут о тую мниманую кривду в суде тутощнем форум не могут дат того, иж маюг свое право особливое, от свое гых намг тей кролей полских, которым ес судят, то ест майдеборскимъ правом, а от вшеляких ииших юриедциии такъ земьских, яко и кгродскихъ суг выняты и шигде иидей е посполетва о вшеляких кривды от кого ж козьск будучи позваны, толко пред войтом повинни отиоведат»¹³⁶.

Таким чином, через неправомірне притягнення міщан міської юрисдикції до гродського суду вони відмовилися відповідати у суді, і вирішення справи було відкладено на невизначений термін.

У 1626–1629 рр. тривали судові суперечки між міською громадою і монастирем за право володіти грунтом «подліс крышницы названое Хрещатикъ». Конфлікт спершу розглядався у Київському гродському суді. Справа була вирішена на користь монастиря, і радці подали апеляцію до асесорського суду. Проте гродський суд визнав що апеляцію за безпідставпу і не допустив її. Тоді 20 серпня 1627 р. міщани, «поводов... з того грунту выбивши, себе его до ратуша и юриедциии местское» привласнили і все ж домоглися подання апеляції до асесорського суду. Від міського уряду в ролі уповноваженого виступив Г. Длуголенський. У зв'язку з тим, що сторона відповідача взагалі не з'явилася на засідання суду, асесорський суд у 1629 р. скасував вирок гродського суду¹³⁷. Справу про володіння грунтом на «улицы у крышницы Хрещатика названое», чотирма коморами, що знаходилися на Ринок, а також островами Глинища і Лиска в 1630 р. було передано на розгляд до Коронного Трибуналу в Любліні¹³⁸.

Суперечку міської громади з Пустинно-Микільським монастирем про незаконне влаштування ним перевозу на Дніпрі було розв'язано вирокон Сигізмунда III від 2 травня 1628 р., який наказав відшкодувати міщанам збитки в сумі 5 тис. кін лит. гр. і використувати цей перевіз лише для монастирських потреб, як це практикувалося раніше. Проте конфлікт за перевіз на Дніпрі на цьому не вичерпався. 1633 року за позовом ченців до київських міщан що справу розглядав Коронний Трибунал у Любліні¹³⁹. Король Владислав IV листом від 21 березня 1633 р. звернувся до депутатів Трибуналу з вимогою уважно поставитися до спору за Микільський перевіз. Ця справа розглядалася також у сеймовому суді 7 вересня 1641 р., однак остаточного рішення тоді так і не було прийнято¹⁴⁰. У 1643 р. вальний сейм скасував ухвалені у квітні 1623 р. вироки Київського

¹³⁶ Там само. Арк. 234.

¹³⁷ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 211, л. 45–47.

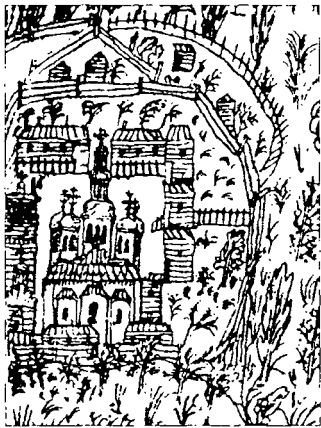
¹³⁸ ІЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, сир. 568.

¹³⁹ APL. TKL, sygn. 65a, k. 225 v., 227 v., 233 v., 293 v.

¹⁴⁰ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 219, л. 241–242.

городського суду й Коронного Трибуналу в Любліні щодо суперечки між Пустинно-Микільським монастирем і міською громадою за острови Ізвинні і Інека¹⁴¹, а також передав цю справу на розгляд асесорського суду¹⁴². Справа остаточно була розв'язана вироком Владислава IV від 20 березня 1645 р., що підтвердив давнє право міщан улаштувати перевози вздовж усього Дніпрового берега і, зокрема, на згаданих островах, щоправда, за умови сплати монастиреві щороку 1,5 каменя воску. Водночас було відмовлено монастиреві в претензіях на міські рибні лови поблизу Труханового острова на озері Долобецькому й на сіножать Жорнівку біля Чорторія¹⁴³. Незадоволюючи до того міські урядники позбавили ченців права власності на деякі земельні ділянки й комори в Ринку, що перебували під міською юрисдикцією¹⁴⁴.

Взаємини київської міської влади з *Кирилівським монастирем* упродовж усього XVI ст. можна характеризувати як дружні. Вони залишалися такими й на початку наступного століття і тривали до

Кирилівський монастир.
Фрагмент плану І. Ушакова,
1695 р.

кінця вийтівства Яцька Балики (1612 р.). На прохання ігумена Василя Красовського міський уряд 4 жовтня 1605 р. видав акт з описом меж земельних володінь монастиря за біскупськими пляцями (за р. Сиресь) і підтвердив його права на володіння цими землями¹⁴⁵. Згодом, під час ігуменства Кипріяна Жеребила-Лабунського (1614–1626 рр.), між міською громадою і монастирем виникали гострі суперечки через відкриття ігуменом шинків та відносно права власності на Кирилівський ґрунт. Зміни у владній ієрархії монастиря збіглися з приходом у липні 1612 р. на вийтівський уряд Федора Ходьки, відповідно змінився і характер відносин між обома сторонами.

Усі подальші конфлікти між ними розглядалися в асесорському суді за позовами міщан: 22 червня 1615 р. та 13 червня 1616 р. з приводу незаконного відкриття шинків. Кирилівський монастир отримав тоді право мати шинки на своїх

¹⁴¹ ЗД, т. XXI, с. 630.

¹⁴² РГАДА, ф. 389, оп. 1, л. 214, л. 208–212 об.

¹⁴³ Там же, л. 266–269; НБУВ, ІР, ф. ДА/517 Л, арк. 192–195.

¹⁴⁴ НБУВ, ІР, ф. ДА/517 Л, арк. 186.

¹⁴⁵ НБУВ, ІР, ф. 2, № 57488, арк. 231 зв. – 232.

землях і діставати з них прибутки, не платячи коштів до міської скарбниці¹⁴⁶. 18 вересня війт і радці поновили справу щодо шинків, зазначивши, що «ігумен жадного права на корчмы и шинки, на кануны, также на броварни и винницы ко розсычивашню медов и палено горелок не маючи», все одно шинкує «под монастыром и за монастыром», незважаючи на те, що право оренди король передав міському урядові під загрозою штрафу в 1000 пол. зол. для порушників цієї постанови. 29 серпня возний Павло Гуторович разом із представниками міської влади оглянули монастирські шинки й наказали ігуменові виконати постанову про їх закриття¹⁴⁷. 6 травня 1623 р. ігумен Кипріяні виклопотав у короля привілей, яким міщанам заборонялося порушувати межі монастирських земель. У разі відмови міської влади виконати вимоги монастиря ігумен погрожував штрафом у 1000 кіп лит. гр.¹⁴⁸ 5 березня наступного року війт і радці звинуватили монастир у свавільному привласненні Карпилівського ґрунту, а також незаконному збиранні мостового мита з перевозу. В останньому випадку міщани скаржилися на те, що позвані

«урядови нашому местскому киевскому не допущают и овнем забороняют людни теми, которые на передместу места нашего Киевского наданомъ. Карпиловка, менкают, юрисдиции мети, але сами над ними юрисдицию свою неслушисе ростягают, и з оных вшелякое послушество, поборы наши и, дей, повинности на себе привлашают и берутъ, а до мунций и жадных повинностей меских заровно з другими передмешаны места нашего Києва под правомъ майдебурскимъ менкаючими, тымъ людемъ, менячи их быти своими поддаными прикладатисе и онымъ за позы уквивжонимъ людемъ до суду нашего местского киевского ставати и отповедати не допущают и забороняют».

При цьому радці наполягали, аби «люди, яко такне при месте нашем пограничномъ менкаючие, о порядку и юрисдицией месцкой слушисе оставит мають»¹⁴⁹. В асесорському суді 26 липня 1624 р. було ухвалено декрет, яким доручалося секретареві цього суду та писарям Київських земського і гродського судів з'ясувати на місці всі обставини цієї справи і визнати право на володіння названим ґрунтом за однією зі сторін¹⁵⁰. Тоді ж було ухвалено рішення щодо стягування мита від міського перевозу. Як з'ясувалося, монастир близько 1615 р. своїм коштом побудував на гагях і трясовинах мости та проклав шляхи і почав збирати мостове мито з усіх проїжджих та худоби,

¹⁴⁶ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 206, л. 103 - 105; л. 139 - 139 об.; Архив ЮЗР. Ч. 1. Т. 6. № СLXXXII. С. 465 - 467.

¹⁴⁷ Архив ЮЗР. К., 1883. Ч. 1. Т. 6. № СLXXXII. С. 465 - 467.

¹⁴⁸ НБУВ. ІР. Ф. 2, од. зб. 57488, арк. 232 зв.

¹⁴⁹ ЦДАУК. Ф. 888, оп. 1, спр. 32, 33.

¹⁵⁰ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 209, л. 364 - 366.

яку гнали на продаж¹⁵¹. У зв'язку з цим міщани протестували й вимагали, щоб із них не стягували ці копшти. Королівським вироком від 26 липня 1624 р. ченцям заборонялося збирати мостове мито там, де раніше був вільний проїзд¹⁵².

Під час двадцятирічного перебування на ігуменстві Софронія Жеребила-Лабунського монастир ще й набув чимало нерухомого майна, зокрема придбав на Подолі кілька дворів¹⁵³. Для вирішення суперечки за право власності на Карнілівський ґрунт ігумен, війт та радні були знову покликані до асесорського суду 2 вересня 1627 р. Міській владі цього разу закидали незаконне обкладення меншканив Карнілівського ґрунту міськими зборами й повинностями, що завдало збитків монастиреві на суму 1000 пов. зол. Асесорський суд мав з'ясувати, чийй юрисдикції підлягали піддані цього ґрунту, проте справу перенесли на пізніший термін¹⁵⁴. Справу щодо визначення власника Карнілівського ґрунту й незаконного шинкування за позовом війта Івана Свсейовича, бурмистра Григорія Лойковича, усіх раднів і лавників до ченців цього монастиря знову розглядали 28 січня 1630 р. в асесорському суді¹⁵⁵, а в 1633 р. – у Королівському Трибуналі в Любліні¹⁵⁶.

Міська громада і приватні юридики

Джерелами постійних конфліктів була присутність у містах Речі Посполитої шляхти, яка, скуповуючи міську нерухомість, утворювала *приватні юридики*. Згідно з магдебурзьким правом особи, що мали маєтність у межах міської юрисдикції, у той же час не підлягаючи їй, були зобов'язані підпорядковуватися міській владі¹⁵⁷. Сеймова конституція 1550 р. дозволила шляхті купувати в містах нерухомість за умови, що такі особи підлягатимуть міській юрисдикції і сплачуватимуть усі міські податки¹⁵⁸. За такої ситуації шляхта в польських містах іноді приймала міське громадянство, тоді як в українських містах це були виняткові й рідкісні випадки.

Майже в усіх містах Великого князівства Литовського та Речі Посполитої впродовж XVI–XVIII століть зберігалася тенденція росту приватних (шляхетських) юридик. Так, згідно з даними ревізії

¹⁵¹ Марціліна Ф., Уляновський В. І. Київська обитель Святого Кирила. К., 2005. С. 165.

¹⁵² РГАДА. Ф. 389, оп. 1, л. 209, л. 367–368.

¹⁵³ Закревський Н. Описание Киева. М., 1876. С. 351.

¹⁵⁴ ЦДАУК. Ф. 220, оп. 1, спр. 109.

¹⁵⁵ ЦДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 2, арк. 204 зв.

¹⁵⁶ APL. TKL. sygn. 65a, k. 293 v.

¹⁵⁷ Groicki B. Artykuły prawa Maydeburckiego / Wyd. K. Koranyj. Warszawa, 1954. S. 73.

¹⁵⁸ VL, Vol. 2, S. 8; Ehrenkrentz S. Z dziejów organizacji miejskiej Starcy Warszawy. Warszawa, 1913. S. 33–35. Приклади щодо приватних юридик у Любліні див.: Mazurkiewicz J. Jurydyki lubelskie. Wrocław, 1956.

Берестейського староства 1566 р., у Бересті на той час 62 % всієї нерухомості знаходилося під юрисдикцією міської влади ¹⁶⁵, в Полозську на початок XVII ст. — лише 25 %. У Вітебську в 1616 р. на землях різних юридик мешкала половина всіх жителів міста, а в 1649 р. тут нараховувалося 28 юридик, які охоплювали 629 із 1011 «дшмів» у цілому місті ¹⁶⁶. Винятком був Могильов, де позиції міської влади були досить міцними і на початок XVII ст. земельна власність місцевої шляхти в місті не перевищувала 5 % ¹⁶⁷. У Львові, згідно з даними люстрації 1564-1566 років, було 30 шляхетських і церковних юридик ¹⁶⁸. У Варшаві в першій половині XVIII ст. нараховувалося 14 юридик, деякі з них, наприклад Солець, налічували близько 5 тисяч мешканців. Такі юридики набували в той час вигляду приватних містечок із власною міською організацією (зібранням посільства, бурмістром і раїцями, війтом і лавниками). Центром подібної юридики ставав Ринок із рагушею ¹⁶⁹.

Боротьба міської влади проти появи приватних юридик набувала специфічних форм у різних містах. У Вільно, щоб запобігти переходу міщан з-під міської юрисдикції до іншої, постановили, що власник міської нерухомості у такому випадку мусив продати її віленському міщанинові, інакше він втрачав нерухомість на користь міста ¹⁶⁴.

Панорама
Вільна.
Гравюра
XVI ст.

¹⁶⁵ Друзьцькі В. Магістраты у беларускіх местах з майдебурскім правам у XV-XVIII ст. С. 448.

¹⁶⁶ Котыцкий З. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI - первой половине XVII в. Минск, 1976. С. 39.

¹⁶⁷ Мелешико В. Могилев в XVI - середине XVII в. Минск, 1988. С. 195.

¹⁶⁸ Lustracja województw Ruskiego, Podolskiego i Bełskiego 1564-1565. Część II. Wydali K. Chłapowski i H. Żytkowicz. Warszawa, 2001. S. 167.

¹⁶⁹ Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1999. S. 199-200.

¹⁶⁴ Bardach J. Ustrój miast na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim do połowy XVII wieku // O dawnej i niedawnej Litwie. Poznań, 1988. S. 109.

У 1590 р. міська рада Мінська прийняла рішення, згідно з яким в осіб, що виходили з-під міської юрисдикції, конфісковували все майно, після чого вони підлягали вигнанню з міста. У Бересті, Мінську, Пінську, Могильові мешканцям юридик заборонялося торгувати на міському ринку, а їхні ятки підлягали знищенню. У Мозирі в 1615 р. виступи проти юридик набули форм відкритої збройної боротьби¹⁶⁵. Упродовж 1609–1647 рр. могильовський міський уряд викупив 65 земельних ділянок шляхти і домогся від короля підпорядкування цієї нерухомості своїй юрисдикції¹⁶⁶. Однак, незважаючи на всі спроби й заходи міських влад обмежити кількість приватних юридик у містах, вони продовжували зростати¹⁶⁷.

Втім у Києві боротьба міської влади з приватними юридиками не набула таких загрозливих форм. Тут, власне, не склалися об'єктивні причини для цього: населення Києво-Подолу впродовж XVI – першої половини XVII ст. було в основному міщанським, а кількість шляхетських дворів, певно, зменшалася сталою, до того ж кількісно вони ніколи не домінували. Випадки переходу міщан до шляхетського стану й, відповідно, до іншої земельної юрисдикції були поодинокими. Одним із таких князя був Василь Федорович Ходика, який у 1578 р. отримав від короля дозвіл вийти з-під міської юрисдикції:

«...вынялись его за всеми добры его, которые на тот час в месте Киевском он имеет и потом мети будет, якож и тым листом нашим выймуем з юрисдиции, и права, и присуду [тобто: міського], одно перед нами и судом нашим королевским места нашего Киевского, также и от уряду воеводства Киевского. А приняли и умоушили звырности и о юрисдицию нашу королевскую то, иж преречоний Василей Федорович Ходыка не имеет и не будет повинен перед урядом места нашего Киевского ставати и отповедати, и оногo послушного быти»¹⁶⁸.

Перехід таких заможних мешканців міста, як Василь Ходика, під іншу юрисдикцію разом із нерухомістю негативно впливав на поповнення міської скарбниці, до якої всі осілі міщани сплачували податок від нерухомого майна. Крім того, впродовж усього зазначеного періоду королівська влада за поданням воєвод або їхніх намісників роздавала шляхтичам у нагороду за військові заслуги або службу на замку земельні ділянки в місті, що знаходились не тільки під замковою юрисдикцією, а й під міською. У XVI ст. такі особи селилися в місцевості, що називалася Скольники, під Михайлівською

¹⁶⁵ *Копытский З.* Магдебургское право в городах Белоруссии (конец XV - первая половина XVII в.) // Советское славяноведение. 1972. № 5. С. 41.

¹⁶⁶ *Мелешко В.* Могилев в XVI - середине XVII в. ... С. 200-201.

¹⁶⁷ *Карташев А.* Феодальные юридик в королевских городах Белоруссии XVII-XVIII вв. С. 27-38.

¹⁶⁸ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, л. 216, л. 181 – 181 об.

горою. Одним із перших, хто отримав «лист на маєткочко для побудовання домку вь містє Кнєвскєм в Сколишкох», був Сурин Пуцягич¹⁶⁹. Рішенням сейму у Варшаві від 20 березня 1572 р. десятникові ротні Каспара Стужинського Маркові Поплавському було підтверджене право володіння двором у Києві на вулиці Великій, придбаним у 1565 р. у М. Ратомського за 20 кн лит. гр., а також сівожаттю на Оболоні¹⁷⁰. Листом до намісника Київського замку О. Ружинського від 22 січня 1579 р. воєводи К. Острозький сповідав про те, що замковому слугі М. Ручинському було надане «дворище нустовскє... прозивасмос Янковьскє, дє жачєс промежку домовь слугь замковьх кнєвскєх, з одноє стороны, Федора Мировицкогє, з другоє - Івана Булаха», а також «пасєчнє Малынинскє», що знаходилося поміж церквою Св. Кирила і церквою Св. Миколая Йорданського¹⁷¹. Дружина М. Ручинського Люція Павлівна та її син у 1604 р. продали цю нерухомість за 20 кн лит. гр. В. Ходичі-Крєнницькому¹⁷². Таким же чином йому дістався город і пляц від Марії Поплавшанки, яка успадкувала їх від батька Марка Поплавського та сестри Галини Мировицької¹⁷³. Новопридбана нерухомість В. Ходичи-Крєнницького знаходилася поблизу маєтності його рідного брата - бурмистра Федора Ходичи. 12 березня 1597 р. королівським привілеєм київському воєводі Семенові Смолянському було надано дві земельні ділянки в місті: одна з них знаходилася на березі Дніпра, а друга «через тья дворища Дышковеского», тобто поблизу двора мішанина Динки. Характерно, що ця нерухомість, яка мала б бути під міською юрисдикцією, згідно з зазначеним привілеєм, переходила під юрисдикцію воєводи: «Маст он то держати и уживати и всякие пожитки себе от того прибавляти, а с тым пляцом поменным звычайем стародавным, не выломуючися з владзы и присуду воєводи нашого кнєвского и єго намєстника, служити и всєх повинностей с тых пляцовь на себе посячи поносити масть»¹⁷⁴. У тому ж році київському городничому Миколайові Гулевичу після смерті мішанина Станіслава Перехристи, власника млина на р. Котур, королівським привілеєм було надано цей млин, при цьому зазначалося, що городничий «добровольне и мужне в справах рыцєрских служил и тепєр уставичне з замку Кнєвского не жежджаючи ... и коштом своим певным под час людей служебных ховалочи»¹⁷⁵. За поданням підвоєводи

¹⁶⁹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499-1514). Užrašimų knyga 8. Parengė A. Baliūsis, R. Firskovičius, D. Antonavičius. Vilnius, 1995. S. 199, nr 214.

¹⁷⁰ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 192, л. 125-126 об.

¹⁷¹ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 963.

¹⁷² Там же. Д. 628.

¹⁷³ Там же. Д. 621.

¹⁷⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 201, л. 127-127 об.

¹⁷⁵ Там же. Л. 121-121 об.

Вацлава Вільгорського замковому слугі Войтехові Соколовському ухвалою вального сейму від 8 лютого 1603 р. було надано земельну ділянку, ниви й сіножать «Пунища», що межували з ґрунтами церкви Св. Миколая Йорданського і дорогою, яка йшла до села Демидів¹⁷⁶.

Виписи з київських городських та ратушних книг кінця XVI першої половини XVII ст. дають можливість приблизно локалізувати на Подолі деякі шляхетські двори. Найбільшою за розмірами була маєливість Василя Ходики-Крепницького, яка знаходилася на вулиці Воскресенській. Скуповуючи протягом життя нерухомість, що межувала з його власною, він став найзаможнішим мешканцем міста. У своєму заповіті від 11 вересня 1616 р. Ходика-Крепницький перерахував усі двори, придбані ним у жителів Києва:

«...меновите двор и пляц мой властный со всем будоваем, где я сам мешкаю, против того дому крнут и огород через улицу лежащий великий, в котором огороде пять дворов в одно место спусчюпо, меновите двор Шахраевский, Жмакинский, Шекаловский, Блудикозинский, Гришковский, а на ишчом месте особливое двор Черкисовский, на котором дворе пять халуп куничников, двор Капустинский, на котором один куничник, двор Мировинского, на котором три куничники, двор Трубачовский, на котором два куничники, двор Андросовский, на котором три куничники, двор поблизу Степана Кривковича, на нем купичник один, двор Микитинский, двор Новейковский, огород подле брамы местское Быдлокгонное»¹⁷⁷.

У 1568 р. шляхтич Щасний Харлинський отримав дарчу від своєї дружини Фенни на три двори в Києві¹⁷⁸. Київський городський писар Богуш Гулькевич-Глібовський у 1574 р. отримав лист-підтвердження на володіння пляцом на вулиці Великій («зосталий по исбожчику Каленику Романовичу, мещанине») та двома городами, «лежачими перед броною мскою»¹⁷⁹. Київський возний Семен Смолянський 12 березня 1597 р. отримав привілей на дві земельні ділянки в Києві: одну – на березі Дніпра, другу – поблизу «дворища Динковського»¹⁸⁰; причому у привілеї зазначалося, що «маєт он то держати и уживати и всякие пожитки себе от того прибавляти, а с тым пляцом помененым звычайем стародавним, не выломуючи ся з влады и присуду воеводы нашего киевского и его паметника, служити и всих повинностей с тых пляцовъ на себе посячи поносити маєтъ»¹⁸¹. Криштоф Сулимовський у 1599 р. став власником двох будинків у Києві: один із них

¹⁷⁶ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 202, л. 139 об. - 140.

¹⁷⁷ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 646, л. 1 об. - 2.

¹⁷⁸ ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 10, арк. 411. (Місце розташування дворів не відоме.)

¹⁷⁹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 192, л. 168 об.; Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 3. К., 1905. С. 40.

¹⁸⁰ Дворище могло належати тодішньому радцеві Дешку Динні. (ЦДАУК. Ф. 169, оп. 5, спр. 191.)

¹⁸¹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 201, л. 127 - 127 зв.

знаходився поблизу вулиці, що йшла «з міста до брами», навпроти будинку радні Яцька Черевця, а з іншого боку -- навпроти дому княгині Ружинської, недалеко від городів міщан Малеви́ча й Мойсе́нка на передмісті¹⁸². Згідно з листом Сигізмунда III від 17 грудня 1603 р., київській земській писар Іван Лозка набув два двори в Києві: перший біля ратуші, другий на вулиці Спаській поблизу костела Св. Яцька. «зо всіми крґрунтами до них належачими по смерти мешчанина київського Филона Душечки, безпотомиє зошлого»¹⁸³. Будинок Олександра Солтана знаходився поблизу церковного ґрунту Св. Миколи Притиського, двора і пляцу бурмистра Діонісія Мартяновича, з іншого боку -- міщан Омеляна Римара, Сави Кушніра та Гришка Коваля (1637 р.)¹⁸⁴. У 1623 р. Петро Стриби́ль купив за 210 кін лит. ґр. у міщанки Устині́ї Хмелівни Богданової двір, що знаходився на вулиці Великій поміж пляцами Богушевичів-Глібовських та Онопріївського, а з тильної сторони -- пляцом Григорія Малеви́човського¹⁸⁵. Поблизу вулиці, що йшла «въ гору и в зъвоз з Рынку до замку», знаходилися земельні ділянки Стриби́лів, які межували, з одного боку, з будинками і пляцами ченців Кирилівського монастиря, з протилежного боку -- ґрунтами Пусти́нно-Микільського монастиря, а з іншого -- маєтністю шляхтичів Трипольських (1639 р.)¹⁸⁶. Будинок Данила Голуба знаходився поблизу вулиці, що йшла від Ринку до церкви Св. Миколи Доброго, позаду його був ґрунт Минковський, з лівого боку -- будинок Олександра Кравця, а навпроти через вулицю -- двір аптекаря Марті́на Рихлицького (1640 р.)¹⁸⁷. Двір Михайла та Габрієля Ти́шів-Биковських знаходився на вулиці Оги́реанській навпроти будинку київського війта Андрія Ходики (1648-1650 рр.)¹⁸⁸. 24 липня 1631 р. київський земський суддя Стефан Аксак отримав королівського листа-підтвердження на «дом дідичний» у Кисві¹⁸⁹. Поблизу церкви Св. Духа знаходився двір київського городничого Станіслава Вигури¹⁹⁰, у 30-40-х рр. у ньому мешкали його сини від другої дружини -- Катерини Филипівичівни -- Григорій та Іван Вигури¹⁹¹. Окрім королівських надань і купівлі нерухомості, існували ще й інші способи переходу міської власності у шляхетські руки: одруження, спадщина та ін.

¹⁸² Там же. Д. 202, л. 21 об. - 22.

¹⁸³ Там же. Д. 204, л. 9 об. - 10.

¹⁸⁴ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л. арк. 181.

¹⁸⁵ ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 107.

¹⁸⁶ НБУВ. ІР. Ф. 160, № 699.

¹⁸⁷ НБУВ. ІР. Ф. 2, № 20757.

¹⁸⁸ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 13, арк. 471.

¹⁸⁹ АГАД. МК, кс. 179, к. 189 - 189 в.

¹⁹⁰ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 1336.

¹⁹¹ ЦДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 624 зв. - 625.

В особистих контактах зі шляхтою міщани, як правило, ставали жертвами шляхетської сваволі, а іноді, навпаки, - виявлялися порушниками «покою посполитого». Так, 2 серпня 1618 р. вїйт і радці поскаржилися до Житомирського гродського уряду на княгиню Софію Ієронімову Ходкевичову з приводу відмови повернути 822 пол. зол., які позичив у них її перший чоловік (на той час уже покійний) Роман Ружинський. 31 серпня того ж року вїйт Федір Ходика та інші міські урядники – Григорій Михайлович, Григорій Лойкович, Ясько Мощенний, Артем Окулич, Іван Євсейович, Денис Мартяшович, Онисим Ходкович, Яцько Чарнавський, Данило Железкович, Яким Скочко, Ясько Субота, Матвій Пилипович, Артем Копашкович, Мартян Лютий -- подали скаргу до Житомирського гродського уряду на київського хорунжого Гаврила Гойського з приводу викрадення сіна з їхніх сіножатей на «болоню киевском лежачих», вилову риби в належних міській громаді озерах, а також «о выдептанс и выпасанс пашен, паствискъ посполитих местских киевских от Вышгорода конми, быдлом вышгородскимъ»¹⁹².

Інколи міщани ставали помітно активнішими й переходили в «наступ», грабуючи шляхетські статки та маєтності. 11 вересня 1618 р. київський городничий Станіслав Вигура подав протестацію на вїйта Федора Ходіку та міщан, які напали на його острів Муравець, що знаходився неподалік від Києва біля села Милославичі (пізн. с. Вигурівщина, нині в межах київського масиву Троєщина), покрали сіно й привласнили той острів. Зі слів городничого, міщани

«зобравши се до трохсот чоловіка з оружем до войны належачим, з галюнами, мушкетами и з иншою стрелбою огнистою з хорюгвями, з бубнами, яко противко якому неприятелю, паихали мощно квалтом на тот кгрунтъ Муравец в кгрунте его Милославицком лежачий, которого еше отец его небожчик Ян Вигура за правом теж своим уживал... тот остров одыймуючи, сена покосили, озера поволочили и то все до пожитку своего привлащивши, его с того острова... и всех его пожитков и приналежностей выбили, вытиснули и квалтовне на себе посегнули».

Унаслідок цього С. Вигура зазнав збитків на суму 1000 пол. зол.¹⁹³ Напади міщан на маєтність Вигур не припинялися й надалі. Згодом, 6 липня 1640 р., його прямиий нащадок – Григорій – скаржився на вїйта Йосифа Ходіку, бурмистра Федора Сказку, радцю Івана Теревковича в тому, що вони разом із цехмістрами й ремісниками шевського, ковальського, кушнірського, кравецького цехів протягом 1635–1640 рр. не раз учиняли грабіжницькі наїзди на Милославичі¹⁹⁴.

¹⁹² ЦДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 1277-1278 зв.

¹⁹³ Там само. Арк. 1269-1270.

¹⁹⁴ ЦДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 9, арк. 623 зв. - 624 зв.

Того ж дня до житомирських гродських книг було внесено «прогосгацію» від вітчима Григорія й Івана Вигур -- Яна Стривязького, що скаржився на міщан, які 3 травня 1640 р. напали на його двір у місті:

«з немалою купою людей ... з стрелбою и иньшим оружем до войны належачим на двор меншканиа протестуючого в месте Кіеве над рекою Днепром, поблизу церькви Духа Светого лежачий. в котором дворе пасербове пана Стривязького урожонье Грегорий и Иван Колонтаеве Виггурове, студя свое у Кіеви одираваючи... замокь пугреный и коморку обухами поотбивали, а инше шаблями поодинали и штоколвекь субстантий протестантъ пань Стривязкий там зложеное справы мел. то все неслушье и непристойне забрала и на свой пожиток обернули»¹⁹⁵.

Окрім пограбованого майна, нападники забрали виписи (екстракти) з київських земських і гродських книг, за чим особливо шкодував потерпілий.

Іншим прикладом прояву агресії міщан було вбивство в Києві в березні 1624 р. волніського шляхтича Адама Хом'яка. У березні 1625 р. родичі потерпілого звинуватили вийта Федора Ходика, а також причетних до цієї справи намісника унійного митрополита Станіслава Садковського, бурмистра Діонісія Мартяновича, радців Стефана Кривковича та Івана Сказку. Всі вони мали відповідати перед Коронним Трибуналом у Любліні¹⁹⁶.

У 1620–1640-х роках зросла кількість судових справ, започаткованих здебільшого з ініціативи міської ради проти місцевої шляхти. Значна кількість таких справ розглядалася в Коронному Трибуналі в Любліні, про що довідуємося зі збережених реєстрів до трибунальських книг: 1618 року за позовом київських міщан Петра і Марка Фроловичів, Сахна Гавриловича і Леська Степановича проти Лукаша Салєги і його дружини¹⁹⁷, вийта Федора Ходики, бурмистра, радців проти Київського земського суду і пана Яна Древецького¹⁹⁸, київських міщан проти київського возного Яна Слницького¹⁹⁹, Федора Ходики проти Богдана Миrowsького; міщанина Яська Василевича (Черевчя?) проти Адама Осенького²⁰⁰. Лукаша Салєги і його дружини проти київських міщан²⁰¹. 5 липня 1624 р. розглядалися справи бурмистра Яцька Балнки з Юрієм Лясотою і його дружиною²⁰²,

¹⁹⁵ Там само. Арк. 624 зв. 625 зв.

¹⁹⁶ ЦДАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 59. арк. 697-697 а.

¹⁹⁷ APL, TKL, sygn. 65a, k. 144.

¹⁹⁸ APL, TKL, sygn. 65a, k. 144.

¹⁹⁹ APL, TKL, sygn. 65a, k. 145.

²⁰⁰ APL, TKL, sygn. 65a, k. 145 v.

²⁰¹ APL, TKL, sygn. 65a, k. 149 v.

²⁰² APL, TKL, sygn. 70, k. 2 v.

Л. Сапєги з київським війтом ²⁰³, війта, бурмистра і радців із дружиною віленського воєводи ²⁰⁴. У 1635 р. нападки війта Івана Євсейовича, а також радців Кирила Пінчуковича, Стефана Кривковича скаржилися на Олександра Красинського ²⁰⁵. 1645 року міський уряд позивався проти Станіслава Хмелевського і Семена Русановського ²⁰⁶, війт Андрій Ходика і Михайло Балика з Оленою Ходичанкою, дружиною Петра Бистриївського, синдик Василь Усович зі шляхтянкою Кириковою Богуфаловою, війт та радці з інстигатором Мартином Рихлицьким і челядником київських бернардинів Криштофом ²⁰⁷; весь міський уряд проти шляхтянок Анни Юр'євої Стоцької і Кристини Станіславової Вадовської, дружини черкаського козацького полковника (з «притомністю малжонков их»), А. Ходика проти Семена Вигури ²⁰⁸, А. Ходика і Б. Сомкович проти Миколая Зацвіліховського ²⁰⁹. Згадані справи за 1645 рік мали своє продовження, оскільки незадоволена судовими вироками трибунальського суду шляхта подавала позови на міську владу до сеймового суду. Зі слів скаржників, міщани вчиняли напади на шляхтичів у місті, завдавали їм тілесних пошкоджень, грабували майно. Усі вироки сеймового суду 1645 р. подібні між собою – вони закінчувалися тим, що міщан визнавали невинними, оскільки позивачі не з'являлися до суду ²¹⁰.

З наведених прикладів бачимо, що позови й судові баталії між учасниками конфліктів тривали впродовж XVI – першої половини XVII ст. Королівські мандати й декрети здебільшого не виконувалися через їхню взаємну неузгодженість. Судова тяганина, як можна припускати, забирала чимало коштів і часу всіх сторін, що позивалися в судах, проте рідко коли давала сподівані результати. Конфлікти між міською громадою і церковними установами, міщанами і шляхтою не були винятком, характерним саме для Києва. Це був елемент повсякденного життя й у містах сусідньої Волині – Луцьку, Кременці, Володимирі ²¹¹. Не становили вони винятку і для інших тогочасних міст. Королівська влада часто виявлялася не-

²⁰³ APL, TKL, sygn. 70, k. 4

²⁰⁴ APL, TKL, sygn. 70, k. 12 v.

²⁰⁵ APL, TKL, sygn. 62, k. 15 v.

²⁰⁶ APL, TKL, sygn. 65a, k. 244.

²⁰⁷ APL, TKL, sygn. 65a, k. 244 v.

²⁰⁸ APL, TKL, sygn. 65a, k. 255.

²⁰⁹ APL, TKL, sygn. 65a, k. 256 v.

²¹⁰ Див.: РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 236 об. 239, 239–241 об., 286–288, 293, 304 об., 406 об. – 409.

²¹¹ Див., наприклад: *Старченко Н.* Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання // СОЦІУМ. К., 2003. Вип. 3. С. 65–98.

спроможною гарантувати самоврядний статус міським громадам у Речі Посполитій.

Загалом, провести підрахунки щодо кількості юридик у Києві, а тим більше визначити й окреслити їхні межі, практично неможливо через брак палежних джерел. Збереглися лише поодинокі згадки щодо їхньої приблизної кількості. Зокрема в листі до воєводи Томаша Замойського в листопаді 1620 р. війт і радці зазначали, що в місті на той час нараховувалося одинадцять юридик²¹². Багато це було чи мало для тогочасного Києва? Порівняно з іншими значними містами Речі Посполитої ця цифра видається замалою. Однак, беручи до уваги той факт, що ці юридики розташовувалися, очевидно, саме на Подолі (тобто не враховуючи такі території Києва, як Верхнє місто і Печерське містечко), а також те, в якому контексті згадували про них міщани, можна дійти висновку, що вони таки справді обтяжували їхнє повсякденне життя.

5.3. «Козацький фактор» у житті міста

Козацтво було невід'ємною складовою структури населення Києва й більшості міст південно-східного пограниччя Великого князівства Литовського і Речі Посполитої²¹³. Про козацькі двори в Києві, що знаходилися під замковою та магістратською юрисдикціями, вже йшлося у другому розділі. Чіткіше визначити місця їхньої осілості в місті та способи набуття ними нерухомості, на жаль, неможливо за браком джерел. Упродовж усього досліджуваного періоду змінювалися чисельність козацтва, рід його занять, а зі зміною політичних реалій, відповідно, змінювався і характер стосунків міської громади з козаками: якщо період із кінця XV до кінця XVI ст. можна назвати часом їхнього мирного співіснування, то, починаючи з кінця XVI ст. і далі, ці стосунки відчутно змінилися й ускладнилися через заострення соціально-економічної і політичної ситуації в регіоні та внаслідок боротьби козацтва за розширення своїх станових прав і вольностей.

²¹² AGAD. AZ, sygn. 337, k. 21.

²¹³ Див. відомості про козаків у Каневі, Черкасах, Києві у ревізії українських замків 1552 р.: РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 15, 22 об., 29 об., 39. Див. також: *Щербак В. О.* Соціальне і правове становлення міщанства Правобережної України в XVI ст. // *Історичні дослідження: Вітчизняна історія*. К., 1989. Вип. 15. С. 21-25; *його ж.* Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV – середина XVII ст.); К., 2000; *Заяць А. С.* Козацтво в містах Волині XVI – першої половини XVII ст. // *Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина*. Матеріали наук. конф. К., 1993. Вип. 1. С. 83-85.

*«Довгий період» мирного співіснування.
Початок конфронтації*

У XV–XVI ст. частина київського міщанства активно займалася традиційними для козаків здобичницькими (уходницькими) промислами, тобто – бджільництвом, мисливством, рибальством. Про козаків-уходників, які тимчасово влаштувалися на подвір'ях у княи, ідеться у великокнязівському листі від 14 травня 1499 р.:

«... коли которыи купцы, а либо козаки приходят до Киева и становятся въ мѣщанъ на подворьѣхъ, и тыи мѣщане обѣсчивали ихъ воеводѣ кievскому; и вы тыи разы тотъ врьдъ за себе были взяли. И мы тое дѣло врьдили подѣ тою мѣрою: коли которыи купцы, а либо козаки приходят до Киева, а в которого мѣщанина стануть на подворьи, тотъ мѣщанинъ масть ихъ обѣстити воеводѣ кievскому, або намѣстнику его, подлугъ давнего обычая, а естли бы который зъ васъ мѣщанинъ не хотѣлъ купца або козака воеводѣ обѣстити, на томъ воеводѣ кievскому дванадцать копъ грошей винны»²¹⁴.

У середині XVI ст. прибулі до Києва козаки сплачували намісникові воєводи по одному грошу: «Козакъ або який-колкекъ гость, хто до Києва зверху, знизу або з Заполя приедет, повинень дати каждый обѣвистьки наместнику воеводиному грошь»²¹⁵. До такого типу занять часто приєднувалися загопи вихідців із подніпровських поселень, які вирушали Дніпром униз аж до порогів, а з приходом зимових холодів поверталися додому. За умов небезпечного життя на прикордонні воєни були добре озброєні й готові захиститися від нападів татар. До іншого типу занять належало «степове піратство», пов'язане з грабіжницькими нападами на купецькі каравани. У такій ролі київські козаки згадуються вперше в 1489 р., коли вони пограбували на Тавані московських купців²¹⁶. Насправді різниця між козаками-уходниками і козаками-воєками у ті часи була досить умовною, й одна категорія легко перетворювалася на іншу²¹⁷. Водночас козацтво тривалий час відіграло важливу роль у колонізації південних земель країни і виявилось єдиною воєнною силою, спроможною ефективно діяти в степових умовах й оборо-

²¹⁴ Акты ЗР. СПб., 1846. Т. 1. № 170. С. 194.

²¹⁵ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 39.

²¹⁶ *Клепатский П. Г.* Очерки по истории Киевской земли. Том I: Литовский период. Одесса, 1912. С. 514.

²¹⁷ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Т. VII: Козацькі часи ... до року 1625. К., 1995. С. 77–82; *Плохій С.* Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. К., 2005. С. 35–37.

п'яти українські землі від нападів кочовиків²¹⁸. Соціальний та етнічний склад українського козацтва теж не відрізнявся однорідністю – його лави протягом XVI – першої половини XVII століть поповнювали представники різних станів і етносів²¹⁹. Загалом козацтво стало притулком для «банітованих» шляхтичів, професійних вояків і шукачів пригод із територій Великого князівства Литовського, Корони Польської, Московського царства та інших сусідніх держав.

Королівське законодавство накладало певні обмеження на проживання неосілих, підозрілих, свавільних людей у прикордонних містах. Декретом асесорського суду від 12 червня 1579 р. кнївських міщан зобов'язували не надавати притулку низовим козакам та «людям люзиним» у місті: «...з стороны низовых козаков... абы тые то позваные мещане наши кнєвские сполку жадного с козаками не мели. Также живностей вшляких, порохов, олову, салетры им не додавали, ани чолнов не продавали и таковых людей люзных в месте не в домех под вниою не переховывали»²²⁰.

Незважаючи на урядові заборони, чисельність козаків у Києві поступово збільшувалася, і на кінець XVI ст. у місті сформувався навіть незначний прошарок козакуючого населення, що походило зі збіднілих мешканців міста і стало потенційним джерелом для поповнення реєстрового та низового козацтва. Наприклад, у найдавнішому реєстрі козацького полку, очолюваного Яном Оришовським у 1581 р. для участі в Лівонській війні, нараховувалося щонайменше 12 осіб, тобто 2 % від загального числа вояків, які ідентифікували себе як князи: Світогор, Костя, Янко Ракевич, Васько, Ясько Добрило, Мартин, Хома, Хома Чорний, Мисько, Васько, Федір, Матвій Плескан²²¹.

Перший відомий нам резонансний конфлікт у Києві був пов'язаний із діями низових козаків. Він виник у середині 80-х років XVI ст. Незадовго до того, восени 1584 р., усупереч універсалам

²¹⁸ *Владимирский-Буданов М.* Внешняя историческая судьба населения Южной Руси 1471 -1569 гг. // Архив ЮЗР. Ч. 7. Т. 2. С. 210; *Федорук Я.* Козацтво і пограничні війни XVI ст. // Наукові записки. Тернопільський обласний краєзнавчий музей. Тернопіль, 1997. Ч. 1. Кн. 2. С. 39 -51; *Plewczynski M.* Kozacy w obronie ziem polskolitewskich w 1 połowie XVI wieku // *Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku.* Warszawa, 2000. S. 8-17; *Черкас Б.* Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515 -1540). К., 2006.

²¹⁹ *Tomkiewicz W.* O składzie społecznym i etnicznym kozaczyzny ukrainnej na przełomie XVI i XVII wieku // *PH.* Warszawa, 1948. T. 37. S. 249-260.

²²⁰ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 195, л. 184 – 186 об.

²²¹ *ЖД.* Т. XX. S. 154-164.

короля Стефана Баторія, що забороняли козакам здійснювати грабіжницькі походи на території сусідніх держав, низові козакі вторглися у володіння Османської імперії: спалили Очаків, напали на татарські улуси, захопили в полон чимало людей, забрали худобу. Турецький султан Мехмед III направив в українські землі своє військо, щоб помститися козакам. Стривожена шляхта, побоюючись того, що козацька авантюра може стати «останньою краплею в чаші турецького гніву», на початку 1585 р. з метою покарання козаків за свавільні дії зібралась на сейм, однак до рішучих дій вдатися не наважилася. Хоч татар урешті-решт погромили, все ж король був вимушений направити свого посланця Глубоцького на Поділля і Волинь із завданням віднайти стада, які козакі захопили у татар, та, мабуть, і самих організаторів акції. Ця місія закінчилась для королівського посланця трагічно – козакі його втопили²²². Щоб уникнути відповідальності за скоєні дії, гетьман запорозьких козаків князь Михайло Ружинський надіслав до Київського замкового уряду одинадцятьох козаків, котрих вважали організаторами походу. Однак підвоєвода князь Матеуш Воронєцький замість того, щоб розмістити злочинців у замковій в'язниці, примусив міський уряд прийняти їх до ратушної в'язниці й приставити до них належну варту²²³. Міщани, у свою чергу, 17 листопада 1585 р. подали скаргу до Житомирського гродського уряду на київського підвоєводу, висловивши при цьому свої побоювання щодо можливих насильницьких дій із боку козаків: «...а мы дей от таковых свовольных людей козаков и сами в домех наших, яко на Украины, во всем месте Киевскомъ... своемъ небезпечны...»²²⁴. Для стримування свавільних козаків від вторгнень на території сусідніх держав король Сигізмунд III видав 25 липня 1590 р. універсал про формування особливого військового з'єднання числом у 1000 осіб під керівництвом снятинського старости Миколая Язловецького та поручника Яна Оришовського²²⁵.

Дії низових козаків особливо активізувались в Києві та його околицях у ході повстання 1593 р. під проводом Криштофа Косинського. У серпні того року козакі поширили свій вплив на території Черкаського й Канівського староств і мали намір просуватися вздовж Дніпра до Києва і далі на Полісся, щоб відновити втрачений раніше контроль над Подніпров'ям. До реалізації цих намірів низовців підштовхнули події в Києві²²⁶.

²²² Архив ЮЗР. Ч. III. Т. I. С. 15–17. № VII; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Т. VII. С. 168.

²²³ ЦДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 114 зв. – 115 зв.

²²⁴ ЦДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 1, арк. 115 зв.

²²⁵ АГАД. МК. ks. 136, k. 234. Опубл.: Архив ЮЗР. Ч. III. Т. I. С. 28–31. № XI.

²²⁶ *Леп'яко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернівці, 1996. С. 81–82.

Після укладення угоди з черкаським старостою князем Олександром Вишневецьким запорожці направили до Києва двох своїх посланців, яким було доручено взяти в гродському суді возного для розслідування заподіяних їм раніше О. Вишневецьким кривд. Однак замкові урядники, незважаючи на офіційність місії посланців Війська Запорозького, арештували їх і піддали жорстоким тортурам, під час яких один із козаків загинув. Після цього інциденту ті ж урядники пограбували майно інших козаків, які перебували в Києві. Запорожці, вирішивши помститись, усім військом, із гарматами вирушили до Києва «відновлювати справедливість»²²⁷. До міста вони підійшли приблизно в середині вересня. Волинський воєвода, краківський каштелян, князь Януш Острозький у своєму листі до коронного канцлера Яна Замойського так згадував про ті події: «...що стосується козаків низових..., зараз по смерті небіжчика пана старости черкаського присягу свою зламали, рушили знову на Київ, якій кілька днів тому облягли»²²⁸. Якраз у той час у місті зібралася на судові рочки місцева шляхта, і від неї для переговорів із козаками була направлена делегація у складі біскупа Йосифа Верещинського і князя Кирика Ружинського. Аби запорожці зрозуміли, що мова йтиме про мирні переговори, люди Верещинського грали церковну музику. Біля гирла річки Либідь вони перестріли козаків і умовили їх спробувати залагодити справу миром, а не мститися замковим урядникам та міщанам. Проте низовці, яких біскуп нарахував до чотирьох тисяч, не побажали висилати до міста своїх посланців, а рушили туди всім військом. Місцева шляхта за останні роки була настільки затероризована козацтвом, що навіть і не намагалася організувати належну оборону. Передбачаючи безчинства і грабежі в місті, кияни були вимушені поховатися за стінами замку. Лише після цього, за посередництвом названих осіб, відбулися переговори з козаками, в результаті чого замковий уряд погодився виплатити їм компенсацію в сумі 12 тис. пол. зол., щоправда, коштом міщан. Отримавши гроші, козаки мирно, «без стрілянини і розлиття крові з обох сторін ввійшли з Києва... жодної шкоди в людях не чинячи». Розмірковуючи пізніше над цією подією, київський біскуп Й. Верещинський засуджував будь-які необережні дії з боку місцевої влади щодо козацтва

²²⁷ Ці події викладено у листі київського біскупа Ю. Верещинського до канцлера Яна Замойського від 4 жовтня 1593 р. // *Listy Stanisława Żółkiewskiego*. Kraków, 1868. № 18. S. 28-30. Див. також: *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. С. 82.

²²⁸ Лист Я. Острозького до Я. Замойського від 22 вересня 1593 р. Писано в Бечу // *AGAD. AZ, sygn. 222, k. 10.*

і пропонував замковому уряду компенсувати міщанам витрати, щоб запобігти їхньому зубожінню²²⁹.

Загалом, стосунки київської міської громади з козацтвом під час повстання 1593 р. були напруженими. Людей Криштофа Косинського зустрічали в Києві не особливо привітно, що, зрештою, призвело до загострення відносин між ними й міщанами. Правляча міська еліта теж навряд чи підтримувала тісні зв'язки з козаками, ставлячись до офіційної влади більш лояльно, ніж міські уряди в інших містах Наддніпрянщини. Існує припущення, що конфлікти між князями і низовими козаками були спровоковані замковим урядом, який діяв в інтересах воєводи князя Костянтина Острозького²³⁰. Існували й інші підстави для взаємної недовіри між міщанами і низовцями: у Києві, який піби замикав собою козацький придніпровський Низ, з кінця XV ст. знаходилися митні служби, що мали стежити за козацькою торгівлею, а місцеві купці діяли як лихварі щодо козацьких промисловців. Київські монастирі конфліктували з ними за придніпровські землі²³¹. Схоже на те, що козаки в той час мали своїх прихильників лише серед незаможної верстви місцевого міщанства.

Навесні 1596 р. Київ опинився в центрі подій козацького повстання під керівництвом Северина (Семерія) Наливайка²³². Козацький загін Григорія Лободи, що стояв у Білій Церкві, вирушив до Києва, де знаходився загін іншого козацького ватажка – Саська.

²²⁹ «Urząd Zamkowy wspolek y ze wszystkimi mieszczyzny na zamku się zawarłi, s któremi Kozaki Urząd Zamkowy y Miescki pogodzyliemy za wielką trudnością y niemalem niebezpieczeństwem naszym, że Kozacy za swoje trudy y szkody, jako też za katowanie jednego posła ich, a drugiego za umorzenie i złupienie majątności towarzyszyów ich, przestali jednajnym obycaiem na dwunaste set złotych liczby polskiej y wieczny pokoy i przymierze z sobą uczynili bez przysięgi, ochraniając zancą stolicę Xięstwa Kiiowskiego, aby żadnej urazy na sobie nie odniosła. Jakosz bez strzelania i bez rozlania krwi z obu stron wyjechali z Kiiowa ... szkody żadnej w ludzicz nie czyniąc, oproc żywności którą się znacznie opatrzyli ... Za które głupie postępki swoje godna by i słuszna rzecz była, aby te szkody, które odniesli mieszczyanie kiiowscy przez Kozaki, Urząd im to Zamkowy nagradzał, a to też dla tego aby napotym mądrszemi byli, bo się tego trzeba obawiac aby Kiiow pustkami nie został». // Listy Stanisława Żółkiewskiego. Kraków, 1868. S. 29-30. Див. також: Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. VII. С. 193-194; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. С. 84.

²³⁰ Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. С. 89.

²³¹ Грушевський М. С. Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр. // ЗНТШ. Львів, 1899. Т. 31-32. С. 21; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. С. 89-91.

²³² Від самого початку повстання (1594 р.) існували два окремих козацькі рухи: одне на чолі з Наливайком, в якому провідна роль належала покозаченим міщанам і селянам, друге – під проводом Г. Лободи і М. Шаули, основу якого склали козаки-низовці. Повстанні чергували походи в Молдавію, Угорщину з грабунками місцевого населення на Волині, Поділлі, Київщині та в Білорусі. Див.: Плехій С. Наливайкова віра... С. 54.

Військо Матвія Шаули, який на той час вважався козацьким гетьманом, у середині березня ще перебувало в Оршанському повіті, але, отримавши звістку про початок воєнних дій, швидким маршем рушило на Київщину і вже 27 березня прибуло в Київ²³³. Прибуття Шаули активізувало воєнні дії з боку козацтва. Деякий час у Києві переховувались повстанці, яким вдалося втекти з-під Паволочі від переслідувань карального загону князя Кирика Ружинського²³⁴. На початку квітня 1596 р. козацьке військо на чолі з Шаулою залишило Київ і вирушило до Білої Церкви.

Вальний сейм, що відбувся у Варшаві на початку травня 1596 р., прийняв жорстку постанову проти «козаків і свавільних людей». Польному гетьману Станіславу Жолкевському було доручено знищити «зрадників» і «ворогів Речі Посполитої»²³⁵. Тоді ж повстанці знову підійшли до Києва. Щоб перешкодити коронному війську переправитись через Дніпро, вони спробували при відступі забрати або знищити всі човни на правому березі. С. Жолкевський розпочав підготовку до переправи, залучивши до цієї справи князя, яким наказав змайструвати нові човни і байдаки. Міщани при цьому виявили неабияку кмітливість: поховавши перед приходом козаків усі човни під водою, вони видобули їх звідти і віддали коронному війську²³⁶. Дізнавшись про це, козаки вирішили якомога ближче підійти до Києва, щоб зруйнувати плани польного гетьмана. 11 травня вони стали навпроти міста на лівому березі. До них припливла запорозька флотилія з декількох десятків човнів. Однак одночасно туди підійшов і сам Жолкевський, який після переговорів із повстанцями почав діяти. Він направив роту Якуба Потоцького вниз по течії Дніпра, щоб імітувати переправу навпроти Переяслава. А коли Лобода і Наливайко зняли свої залоги біля Києва, польний гетьман із військом переправилися через Дніпро за допомогою міщан і вирушили з каральною експедицією проти повстанців²³⁷.

Після розправи з козацьким табором наприкінці травня 1596 р. поблизу річки Солониці й ув'язнення ватажків повстання у козаків

²³³ Див. листи гетьмана С. Жолкевського до канцлера Яна Замойського від 16 березня та 24 березня 1596 р.; лист Матвія Шаули до князів Ружинських із Києва від 27 березня 1596 р. // *Listy Stanisława Żółkiewskiego*. Nr 46-48. S. 71-75.

²³⁴ *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. С. 202.

²³⁵ VL. T. 2. S. 364

²³⁶ *Доманицький В.* Козаччина на переломі XVI і XVII в. (1591-1603) // ЗНТШ. Т. LXII. Львів, 1904. С. 106.

²³⁷ *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. С. 22, 207-208. Див. також версію викладення цих подій польським істориком: *Sterniczuk A.* Pierwsze bunty kozackie w końcu XVI wieku // *Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury...* S. 18-34.

були відібрані Трахтемирів і Бориспіль²³⁸, а їхнє особисте майно, згідно з кадуковими привілеями, підлягало конфіскації. У Києві конфіскували 11 будинків учасників козацького руху, серед яких був козацький ватажок Матвій Шаула. Хоча М. С. Грушевський заперечує його приналежність до киян, усе ж є підстави припускати, що він таки мешкав у Києві і належав до відомої родини Шаул (Шавул): у джерелах за 50-ті роки XVI ст. фіксується ім'я київського зем'янина Богдана Івановича Шавули²³⁹, а в поборовому реєстрі Києва 1571 р. серед міщан міської юрисдикції згадуються два брати Михайло і Мишко Шавули, які сплатили податок від своїх дворів по 16 пол. зол., займались огородинцтвом і рибальством²⁴⁰. Один із них міг бути батьком Матвія. Крім того, у Пом'янику Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря є запис, орієнтовно за 70-ті роки XVI ст., про рід київського міщанина Шавули, де згадуються: Хотян, Марія, Костянтин, Євдокія, ісрей Лазар, Симеон, Йосиф, Михайло²⁴¹. У 1608–1615 рр. у джерелах згадується шляхтич Василь Шавула-Іллінський, який був одружений із дочкою В. Ходики-Креницького²⁴². Будинок і все майно Матвія Шаули кадуковим привілесом від 4 травня 1596 р. дісталися жовнірові Еразму Коморовському²⁴³, який розпочав одночасно кілька справ у асесорському суді за спадок М. Шаули. 28 серпня 1596 р. він безрезультатно позивався із шляхтичами Трипольськими, які нібито переховували майно козацького ватажка²⁴⁴, а пізніше, 7 жовтня, з його родичами – черкаськими міщанами Василем Шаулою і Радком Городчанином. Декретом асесорського суду на майно цих міщан був накладений арешт у сумі 4 тисяч кіп лит. гр., які мали бути передані позивачеві²⁴⁵. Іншим декретом асесорського суду ченців Києво-Печерського монастиря було зобов'язано виплатити Е. Коморовському 100 кіп лит. гр., які вони позичили у М. Шаули під заставу деяких монастирських ґрунтів. І хоча ченці всіляко заперечували свою причетність до цієї справи, адвокат позивача довів факт позики²⁴⁶. Того ж року Е. Коморовський розпочав ще один судовий процес за спадок Шаули, який також закінчився для

²³⁸ VL. T. 2. S. 364.

²³⁹ РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 70; Ф. 389, оп. 1, д. 43, л. 8-8 об.

²⁴⁰ ЦДАУК. Ф. 44, оп. 1, спр. 1, арк. 423 зв.

²⁴¹ ІБУВ. ІР. Ф. 537 П/1743, арк. 53.

²⁴² РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 633, 643.

²⁴³ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 197, л. 80 об. - 81.

²⁴⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 201, л. 89-90.

²⁴⁵ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 201, л. 96-96 об. Оубл.: *Грушевський М. С. Матеріали до історії козацьких рухів...* С. 15-16. № VIII.

²⁴⁶ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 201, л. 96 зв. - 98. Оубл.: *Грушевський М. С. Матеріали до історії козацьких рухів...* С. 16-18. № IX.

нього безрезультатно. За його припущенням, у шляхтича Олександра Остроуха, одруженого з племінницею козацького полковника Саська Богданою, зберігалися деякі козацькі речі та майно, як вважав позивач, на суму 8 тисяч кіп лит. гр. 20 вересня асесорський суд видав декрет, яким присудив Остроухові сплатити цю суму. Адвокат позивача Вітовський пред'явив у суді письмові свідчення київських підвоєводи та городничого про те, що вони дізналися від Мнська, племінника козацького ватажка, про факт передачі Саськом свого майна О. Остроуху та користування ним. Відповідач зі свого боку все це спростував завдяки свідченням «никоторых обывателей и месчан киевских» і на підтвердження своїх слів присягнув у суді ²⁴⁷.

Конфіскація майна активних учасників козацького руху в Києві тривала ще кілька років. Так, 9 січня 1597 р. Сигізмунд III видав спадковий привілей шляхтичу Олександру Вороничу на два двори з будівлями в місті, які перед тим були власністю «неприятелів коронних» – козаків Якіма Мощеного та Андрія Кулака ²⁴⁸. Згідно з королівським рішенням від 12 березня 1597 р., втратив свою нерухомість Хоцько Потапович Золотаренко. Його «Пищиківський двір» дістався шляхтичеві Іполиту Родкевичу ²⁴⁹. Привілеєм від 14 грудня того ж року жовнірові Юрію Муховецькому передавалися три будинки: один козака Басянського, другий «подле того ж дому о стену, козацкий же, в котором Янко Кравецъ мешкаетъ», і третій – той, що раніше належав козаку на ім'я Івнівка ²⁵⁰. Київський підчаший Іван Лозка згідно з привілеєм від 12 листопада 1596 р. отримав урочище над Дніпром під назвою Халепль, що раніше належало «здрайцям Речі Посполитої» Гришку і Яську Халепським. Йому ж дісталася й незабудована ділянка в Києві репресованого козака Луполовза ²⁵¹. 25 вересня 1599 р. кадуковим правом шляхтичеві Криштофові Сулимовському було передано два будинки від низових козаків Леська Валентовича та Мойсея Свниці, «яко по людях свовольных, до шафунку столу нашего водлуг конституций коронных припальє» ²⁵².

²⁴⁷ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 201, л. 94-94 об.; *Грушевський М. С.* Матеріали до історії козацьких рухів... С. 13-14. № VI. (Ім'я адвоката Вітовського пропущено в тексті документа).

²⁴⁸ ЦДІАУК. Ф. 221, оп. 1, спр. 12, арк. 10 - 10 зв.

²⁴⁹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 197, л. 101; опубл.: *Кулаковський П. М.* Нові матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр. // АУ. № 4-6, 1995. С. 69.

²⁵⁰ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 201, л. 158 - 158 об. Опубл.: *Грушевський М. С.* Матеріали до історії козацьких рухів... С. 30. № XVII. За рік до цього Ю. Муховецькому дісталися два села в Житомирському повіті: Бернавка, згідно з листом Сигізмунда III від 2 лютого 1596 р., та Івнція (або Томановщина), згідно з листом від 30 серпня 1596 р. Див.: РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 201, л. 54 - 54 об., 90 об. - 91.

²⁵¹ *Грушевський М. С.* Матеріали до історії козацьких рухів... С. 18.

²⁵² РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 202, л. 21 об. - 22; *Кулаковський П. М.* Нові матеріали до історії козацьких рухів... С. 71.

Наступного року таким же чином жовнірові Воїтеху Путяті дістався двір Матиса Магвіїовича Кучевського, що знаходився «под горою, недалеко от Днєпра и Крещатика»²⁵³. І хоча М. Кучевський як козак у документі не згадується, однак визначення його як «збеглого до Москвы, яко зрадыцы нашом и Рєчи Посполитой», дозволяє з певною імовірністю вважати його причетним до козацької верстви. Снарядковим привілеєм від 22 січня 1605 р. Сигізмунд III надав київському домініканському монастиреві будинок, сад і город Івана Тиського, який під час «зрады и своволенства Наливайковского» був козацьким пункарем. Факт участі Тиського в козацьких рухах 1594–1596 рр. був відомий давно, але тільки по його смерті в 1605 р. пріор монастиря Регінальд Корчинський подав прохання королю про конфіскацію цієї нерухомості, що знаходилася поруч із монастирем, на користь Коронного Скарбу з наступною передачею у вічне володіння київським домініканцям²⁵⁴.

З метою приборкати козацтво на варшавському сеймі 1607 р. було прийнято ухвалу «Про погамування свавільних українних людей», у якій зазначалося: «Знаходяться свавільні люди, які під час спокою і перемир'я з сусідніми державами без нашого дозволу збираються і за кордон військовим способом у чужі держави вирушають, чималі шкоди чинять, чим порушують усталений спокій і до небезпеки й війни підбурюють. Наказуємо воєводам і старостам українних замків, шляхті в містах та містечках запобігати такому свавіллю й небезпеці»²⁵⁵. Однак козаки нерідко порушували що заборону і в пошуках «козацького хліба» вторгалися на території сусідніх держав²⁵⁶. Так, у жовтні 1611 р. полковник київського походження Матвій Ширай провів великий загін через Литву до московського кордону²⁵⁷. Незабаром у тому ж напрямку вирушили інші козацькі полковники: Івашковський, Дришляк²⁵⁸ і Коробка, які «гро-

²⁵³ Двір, очевидно, знаходився біля підніжжя сучасної Володимирської гірки. РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 197, л. 120 об. - 121; *Кулаковський П. М.* Нові матеріали до історії козацьких рухів... С. 72.

²⁵⁴ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 204, л. 77 об. - 78; *Грушевський М. С.* Матеріали до історії козацьких рухів... С. 30; *Кулаковський П. М.* Нові матеріали до історії козацьких рухів... С. 63-64.

²⁵⁵ VL, T. 2, S. 448-449.

²⁵⁶ *Леп'яво С.* Формування світоглядних засад українського козацтва (поняття «козацького хліба» в останній третині XVI ст.) // *Україна в Центрально-Східній Європі*, К., 2000. Вип. 1. С. 143-158.

²⁵⁷ *Щербак В. О.* Українське козацтво: формування соціального стану... С. 129.

²⁵⁸ У 1603 р. київська міщанка міської юрисдикції Гальшка Богданівна Друшлякова (!) продала В. Ходнці-Креницькому двір за 40 коп. лнт. гр. (РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 625.) Вона могла бути дружиною міщанина Друшляка, який подався у козак.

мады немалые людєй собравши... пришедши черєз границу панства по старостє з нами спримироные воєвати и покоїи з нами взрушили. Над то, ходєчи з великими войски по панствах наших, мѣста и волости наши и подданных наших пустошили, людєй невинных забивали, школы великие взрушаючи...». За ці дії козацькі полковники були заарештовані і страчені: «яко здрайцы наши пойманы и на горло за злые выступки свои веказаны суг», а вся їхня перухомість у Києві кадуковим привілеєм від 15 березня 1615 р. була передана підвоєводі М. Мишці-Холоневському²⁵⁹.

Козацтво - причина зростання соціальної напруги та релігійних конфліктів у Києві

Присутність свавільного козацького елементу в Києві та в межах усього воєводства відчутно давалася взнаки, починаючи від початку другого десятиліття XVII ст. Причиною конфліктів між міською владою і козаками стали козацькі постої («слежі»), що відбувалися за прикладом жовнірських і супроводжувалися так само свавіллям та грабунками, про що свідчать численні скарги місцевої шляхти, духовенства та міщан на дії козаків²⁶⁰. У листі Сигізмунда III від 12 січня 1614 р., виданому ревізорам київських міських доходів та видатків, підкреслювалось, що київські міщани, «на Україні мешкаючи, оть жолінеровь и козаковь вытеганьемъ стацыи и ингыныхъ тяжких податковъ великие утиски и наклады поносят, ижъ до великого знищенья и упадку приходит мусять»²⁶¹. Королівські універсали з вимогами до козаків утримуватись від свавільних дій виявилися теж малоефективними²⁶². Право на постої козаки виправдовували належністю до «лицарських людей», службою польському королеві й усьому християнському світу.

Про один із козацьких постів у Києві дізнаємося зі скарги, внесеної радцями міста до житомирських гродських книг 11 липня 1618 р. Зі слів міщан, 12 травня 1618 р. до міста ввійшов п'ятитисячний полк Війська Запорозького і розташувався в ньому на двотижневий постій. Міська верхівка вжила всіх можливих заходів, щоб якнайшвидше позбутися присутності запорожців у місті. Для цього ремісникам було наказано відремонтувати 10 гармат, забезпечити козаків порохом,

²⁵⁹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 207, л. 6.

²⁶⁰ Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 1. С. 236-237, 253-255, 256-258, 263-264 та ін.

²⁶¹ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 206, л. 10-10 об. Опубл.: Архив ЮЗР. Ч. 8. Т. 5. № 153. С. 430.

²⁶² Одним із таких універсалів від 22 травня 1618 р. накатувалося коронному війську розігнати купи свавільних людей, а мешканцям Київського воєводства сприяти і допомагати в цьому польному гетьманові. Див.: Архив ЮЗР. Ч. III. Т. I. С. 256. № LXX.

Невдовзі, 11 липня, така ж доля спіткала відрядженого з Любліна до Києва для збирання ухваленого на сеймі податку з митрополичих підданих Юзефа Оклинського, який був слугою старости унійного митрополита Й.-В. Рутського Вацлава Садковського. Ініціаторами другого вбивства, за свідченням брата потерпілого – Станіслава, виступили магістратські міщани та козаки. З його слів, вбивство сталося вночі в будинку митрополичого підданого Борща, де зупинився Ю. Оклинський, з «ведомостю войта київського Федора Ходьки и всех радец того ж Києва, посполства того міста Киевского. Козачки, могло быти их с тридцат, которых то козаков тые ж мещанс киевские знают и ведают, яко которого зовут именем и прозвискон. И там же они сами и отцы их домами мешкают у Києве...»²⁷³. Після скоєння злочину нападники пограбували речі вбитого: дружина господаря будинку Борща привласнила 1000 пол. зол., децю сховала у сусідів, намісник унійного митрополита Ієронім Крушинський привласнив речі на суму 300 пол. зол., а коня, що коштував 80 пол. зол., хоч як дивно, «без причини взял и пограбил» племінник тодішнього війта шляхтич Федір Ходика-Креницький, який, до того ж, як виявилося, був приятелем В. Садковського. У скарзі нічого не сказано про привласнення речей потерпілого війтом, радцями або іншими міщанами міської юрисдикції, а отже, виникають сумніви щодо їхньої прямої причетності до цього злочину. Ймовірно, що головні учасники події намагалися відвести від себе звинувачення, розповсюдивши чутки про причетність міщан міської юрисдикції до вбивства. Інша версія належить самому митрополитові Й.-В. Рутському, який вважав, що розправа над Ю. Оклинським була вчинена членами Київського братства й низовими козаками, які, схопивши його, вивезли в «Дике Поле» та прикували там до гармати²⁷⁴. Митрополит заборонив проводити богослужіння в церквах, наклавши на Київ інтердикт, який київське православне духовенство зігнорувало, а також подав відповідні скарги на винуватців вбивства до Коронного Трибуналу в Любліні. Для розслідування цієї справи була навіть призначена спеціальна королівська комісія. Обидві судові справи закінчилися безрезультатно, вочевидь, тому що король не збирався вживати репресивних заходів щодо козацтва напередодні польсько-московської війни.

²⁷³ ЦДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 1023–1023 зв.; Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. VII. С. 399.

²⁷⁴ Вестник Западной России. Вильна. 1865/66. Кн. IX. Т. III. С. 173–174; Пам'ятки. Архів Української Церкви. Т. 3. Вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. М. Довбищенко. К., 2001. С. 300.

За нашими спостереженнями, в період з березня 1618 р. до березня 1619 р. змінювалася розстановка політичних сил у місті. Активізацію дій козацтва в Києві в цей час певною мірою можна пояснити тим, що уряд київського воєводи формально був тоді вакантний: 6 березня 1618 р. Станіслава Жолкевського було обрано на уряд великого коронного канцлера²⁷⁵, а його наступник Томаш Замойський отримав привілей на уряд київського воєводи тільки 11 березня 1619 р.²⁷⁶ У квітні того ж року, за повідомленням підвоєводи М. Мишки-Холоневського, П. Сагайдачний розмістив своє військо в Київському воєводстві, а в місті – козацький полк, і мав намір в'їхати до Києва²⁷⁷. І хоча сам гетьман тоді мешкав у Стеблеві, очевидно, йому вдавалося впливати на обстановку в місті. За версією В. Антоновича, в Києві в 1618 р. відбулися нові вибори в'їта, під час яких на місце Федора Ходики в'їтом було обрано прокозацьки налаштованого міщанина Семена Мелешковича. І тільки після смерті Сагайдачного у 1621 р. в'їтівський уряд знову посів Ходика²⁷⁸. Однак ця версія не підтверджується джерелами, а факти свідчать про те, що насправді в'їт узагалі не був усунутий з уряду, а тільки опинився перед такою загрозою. У судовому акті від 12 грудня 1618 р. Ф. Ходика все ще згадується як в'їт²⁷⁹. А навесні наступного року козаки вдалися до спроби силою усунути його від влади. Але з приходом нового воєводи в'їт у квітні 1619 р. отримав гарантії на подальше врядування, про що дізнаємося з листування радців із Т. Замойським²⁸⁰. Наприкінці угоди, укладеної на початку його правління з київськими міщанами, воєвода згадує про кривди, завдані козаками міщанам. У цьому особливо відзначився «покозачений» київський міщанин Григорій Деркач, який, «посварившись із лебіжчиком паном в'їтом [Яцьком Баликою. – Н. Б.], піддався під юрисдикцію козацьку і так ображав в'їта й міщан, що, зрештою, погано скінчив»²⁸¹. У результаті козаки його вигнали, після чого він, повернувшись додому, зайнявся торгівлею. Можна припустити, що Деркач був причетний

²⁷⁵ Urządnicy województwa kijowskiego i czernihowskiego... S. 67.

²⁷⁶ *Witusik A.* Młodość Tomasza Zamoyskiego... S. 153–154.

²⁷⁷ «Starszy Wojska Zaporozkiego Sahajdaczny, a iako się on tytułuje Hetman y iako się pisze Piotr Konaszewicz, gdyż się Sahajdacznym nie zowie, rozłożywszy woysko w wojewodztwie tym tu, ktorego y w Kyiowie pułk swoy z uciążeniem ubogich ludzi polozył, sam mieszka w Stebłowie, wiachać do Kyiowa się obiecuie...». Лист М. Мишки-Холоневського воєводи Т. Замойському від 23 квітня 1619 р. АГАД. АЗ, sygn. 313, к. 1–4.

²⁷⁸ *Антонович В.* Киевские войты Ходыки // Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. К., 1995. С. 182.

²⁷⁹ ІДІАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 1436–1437.

²⁸⁰ АГАД. АЗ, sygn. 337, к. 3–4.

²⁸¹ АГАД. АЗ, sygn. 289, к. 120–123.

до спроби усунення війта з уряду. Міщани просили воєводу не утримувати їхнього кривдника під замковою юрисдикцією, щоб вони могли притягнути його до міського суду, з чим воєвода погодився²⁸².

У 1620 р., завдяки приїзду православних богословів на чолі з Йовом Борецьким й активізації діяльності братства, Київ перейняв від Львова роль центру українського культурного життя й освітньої діяльності²⁸³, а також став головним антиунійним осередком в українських землях²⁸⁴. Того ж року в Києві під «прикриттям козацької шаблі» відбулося таємне висвячення православної ієрархії єрусалимським патріархом Теофаном²⁸⁵. Козацтво від того часу і надалі виступало порушником релігійної толерантності в місті. Перед сеймом 1623 р. під Києвом відбулася велика козацька рада, на якій запорозьке козацтво підтвердило раніше задекларовану готовність боротися за ліквідацію унії. У текстах козацьких вимог послан на сейм містилися навіть погрози підняти повстання в тому разі, якщо не буде «заспокоєно грецьку релігію». Це змусило короля піти на створення комісії з senatorів і депутатів сейму для примирення православних з уніатами. Однак офіційно православну ієрархію так і не було визнано²⁸⁶. Король ужив заходів для виворуження релігійної ситуації. Спеціально призначеній комісії з королівських комісарів було доручено розслідувати обставини вбивства намісника унійного митрополита А. Грековича в Києві, а воєводи наказувалося сприяти цьому розслідуванню²⁸⁷. Однак після вбивства в 1623 р. у Вітебську унійного митрополита Й. Кушчевича, а також після нападу київських міщан того ж року на резиденцію київського унійного митрополита Й.-В. Рутського посилюлися репресивні заходи щодо православ'я.

Очевидно, що за таких обставин міська влада в Києві не могла стояти осторонь від цих подій і мала виконувати королівські та воє-

²⁸² AGAD. AZ, sygn. 289, k. 120–123.

²⁸³ Крижанівський О., Плохій С. Історія церкви та релігійної думки в Україні. К., 1994. Кн. 3. С. 61.

²⁸⁴ Пам'ятки. Архів Української Церкви. Т. 3. Вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині... С. 305.

²⁸⁵ Цьому питанню істориками присвячено чимало уваги, тож не будемо зупинятися на ньому, зауважимо тільки те, що перед приїздом патріарха, 5 травня 1620 р., канцлер С. Жолкевський у своєму листі до київських війта та радців писав про те, щоб вони належним чином прийняли гостя і виділили особу від міського уряду, яка б разом із коморником Начановським супроводжувала його далі до Кам'яниці. Хотинна і волоського кордону. (Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza koronnego i hetmana / Wydał A. Bielowski. Lwów, 1861. S. 369, № 74.) Але, як відомо, київським міщанам не вдалося виконати прохання С. Жолкевського, оскільки ініціативу перехопили запорозькі козаки.

²⁸⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. VII. С. 504–506; Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. С. 163, 164.

²⁸⁷ РГИА. Ф. 823, оп. 1, д. 431, 432. Микрофотокопія: ІЦДІАУК. КМФ-32, оп. 1, стр. 431, 432.

водські накази, зокрема стосовно передачі деяких церков уніатам. До того ж восени 1624 р. загострилися відносини між митрополитом ІІ. Борецьким і козаками, з одного боку, та міським урядом і місцевим унійним духовенством, із другого. За свідченнями ченця-василіанина Рафаїла Корсака, війт та ради були незадоволені діями прокозацьки налаштованого митрополита ІІ. Борецького і, вочевидь, готові були співпрацювати з унійним митрополитом Рутецьким²⁸⁸. Посередником у цій справі виступив колишній священник церкви Св. Василя о. Іван Юзефович, який після прийняття уніатства збирався стати настоятелем Воскресенської церкви в Нижньому місті. Війт Ф. Ходика був парафіянином цієї церкви, мешкав неподалік від неї і, найімовірніше, погодився тимчасово опечатати її для того, щоб пізніше передати новому настоятелю. Православні священники та козаки трактували цей факт як наступ на православ'я. За таких обставин ІІ. Борецький вирішив діяти рішуче і звернувся по допомогу до запорожців, що в результаті призвело до загибелі війта Ф. Ходики. За версією В. Антонювича і М. Грушевського, митрополит ІІ. Борецький у своєму листі до Війська Запорозького поскаржився на ворожі дії, допущені з відома тодішнього війта щодо православних. У лютому до Києва прибуло козацьке військо на чолі з полковниками Якимом Чигиринцем та Антоном Лазаренком, які схопили священника Івана Юзефовича і війта її відрубали їм голови²⁸⁹.

Утім, як свідчать джерела, війт насправді загинув пізніше. На прохання ІІ. Борецького до Києва прибув козацький полк з метою «оборони православної віри від уніатів». Козаки ув'язнили війта Ф. Ходика, бурмистра С. Балику й деяких інших міських урядників, а після Водохреща відкрили опечатані церкви й відпустили війта на поруки. Про цей факт гетьман запорозького козацтва Каленик Андрійович у своєму листі від 17 лютого повідомив ІІ. Борецького, а також застеріг митрополита від нерозважливих кроків у справах віри²⁹⁰. 1 березня 1625 р. возний Волинського воєводства К. Петровський доставив до двору Ф. Ходики позов зі звинуваченням його в убивстві в Києві в березні 1624 р. шляхтича Адама Хом'яка-Смордовського. Війт разом із причетними до цієї справи особами мав стати перед Коронним Трибуналом у Любліні²⁹¹.

²⁸⁸ Пам'ятки. Архів Української Церкви. Т. 3. Вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині... С. 308–309.

²⁸⁹ *Антонювич В.* Кнєзєкне войты Ходыки... С. 183; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Т. VII. С. 531–532.

²⁹⁰ AGAD. Zbiór dokumentów papierowych, sygn. 3989. Опубл.: Пам'ятки. Архів Української Церкви. Т. 3. Вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині... С. 369–370. Цей документ опубліковано повторно: *Брежуєнко В., Насельський М.* Дванадцять листів гетьманів Війська Запорозького XVI – першої половини XVII ст. з польських рукописних зібрань... УАІЦ. Вип. 8–9. К., 2004. С. 444.

²⁹¹ ІЦІАУК. Ф. 28, ор. 1, стр. 59, арк. 697–697 а.

Але цього не сталося. Його, а також бурмистра Созона Балику і писаря Михайла Панчерка козаки звинуватили в прихильності до унії і знову ув'язнили. Щоб запобігти розправі над міськими урядниками, архімандрит Києво-Печерського монастиря Захарія Коштинський 6 березня в листі до запорожців спростовував інформацію щодо переходу в унію цих урядників і вимагав негайного їх звільнення, а також невтручання у справи, які є виключно в компетенції православної ієрархії. Крім того, архімандрит повідомляв про те, що Ф. Ходика на той час уже залишив війтівський уряд і збирався прийняти чернецтво у Межинірському монастирі, де в одній із церков його схопили козаки. Міський писар, будучи хворим чоловіком, хотів також залишити свою посаду і так само готувався прийняти чернечий постриг²⁹². Й. Борецький, зі свого боку, 7 березня 1625 р. разом із духовенством київської митрополії звернувся до козацьких посланців З. Слабського, Н. Гирі та до всього Війська Запорозького з проханням не допустити пролиття крові невинних православних братів, зазначивши, що він не писав до них жодних листів зі скаргами на війта та інших урядників магістрату і не причетний до звинувачень їх у намірах перейти в унію, а також згадав про те, що війт, «яко благочестивий син східної церкви, великим коштом за допомогою панів бурмистрів якоби знову збудовал» муровану церкву Успіння Богородиці Пирогощі²⁹³. Проте заходи митрополита й архімандрита виявилися марними. Прибувши до міста, запорожці пограбували місцеве населення й ув'язнили всіх старших урядників. Із часом за грошовий викуп їх усіх випустили на волю, крім війта й міського писаря. Михайло Панчерко задля збереження життя спробував відкупитися чималими подарунками, але запорожці забрали з собою обох ув'язнених і вирушили в напрямку Запорозжя. По дорозі Ф. Ходику, який на той час мав близько 70 років, стратили в шести милях від Трипілля²⁹⁴. Невдовзі,

²⁹² AGAD. Zbiór dokumentów papierowych, sygn. 3989. Опубл.: Пам'ятки. Архів Української Церкви. Т. 3. Вип. 1: Документи до історії унії на Волині і Київщині... С. 370-371.

²⁹³ Лист написаний митрополитом при цій соборній церкві, про що зазначено ним наприкінці листа. (AGAD. AZ, sygn. 45, k. 7-10.) Можна припустити, що Й. Борецький, який весь час провадив «політику подвійних стандартів» і не завжди був послідовним у своїх діях, написав цього листа на прохання міщан або під їх тиском.

²⁹⁴ О. С. Компан представила ці події як розправу князя із війтом, який належав до «патриціанської родини» і завдавав утисків міщанам: «за утиски і переслідування міського населення князя разом з запорозькими козаками в 1625 р. втопили в Дніпрі війта Федора Ходику, що діяв спільно з представниками польсько-шляхетської влади». Див.: Компан О. С. Участь міського населення у Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. К., 1954. С. 29.

Див. також інтерпретацію цих подій П. М. Сасом (Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). К., 1998. С. 179–184) та польським істориком Т. Кемпою (Sprawa zabójstwa wójta kijowskiego Teodora Chodyki przez kozaków. Przyczynek do wyjaśnienia sytuacji na Kijowszczyźnie w przededniu powstania kozackiego 1625 r. (publikacja źródeł) // Między Zachodem a Wschodem. Studia ku czci prof. Jacka Staszewskiego. Toruń, 2003. T. 2. S. 289-300).

1 червня 1625 р. київські радці написали воєводі Т. Замойському листа, де з жалем розповіли про всі ці події²⁹⁵.

Протягом 20-30-х рр. XVII ст., на думку С. Плохія, київське православ'я дедалі активніше підтримувало козаків у їхніх агресивних намірах щодо представників місцевої влади на волості і, зокрема, в Києві. Хоча козацтво у своїх петиціях до короля часом забувало про захист православної релігії, однак воно завжди було готове вдатися до силових дій проти католиків та уніатів на Подніпров'ї²⁹⁶. Якщо на варшавському сеймі 1623 р. князь Юрій Збарзький лише попереджав про небезпеку об'єднання козацької сили з релігійною опозицією її закликав королівську владу негайно вжити заходів проти неї²⁹⁷, то вже 20 липня 1625 р. у листі до Сигізмунда III він писав, що козаків уже «явно і таємно підтримує мало не вся Київська земля», а православне духовенство підбурює їх проти Речі Посполитої²⁹⁸.

Збройний конфлікт козаків із Річчю Посполитою восени 1625 р., який увійшов в історію під назвою «Куруківщина», став свідченням того, що релігійний фактор хоч і утвердився в ідеологічному арсеналі козацтва, але насправді залишився другорядним порівняно з вимогами соціально-правового характеру. На вимогу польських комісарів припинити втручання в релігійну боротьбу та покарати винуватців вбивства київського вїйта Ф. Ходики козаки відповіли власною декларацією, в якій пояснили свої дії в Києві кривдами, заподіяними уніатами православної віри²⁹⁹.

²⁹⁵ «Wiadomo to iusz iest dobrze w. m. Panu Panu naszemu Msciwemu iako teras niedawnemi czasy, za wyslaniem do nas z Zaporozza od Woiska Zaporoskiego kilka pułkow Kozakow, ktorzy nie mając do nas, poddanych JeK Mci, a naimniejszych sług w. m. Pana nasze[go] M., żadnej potrzeby y należności po dwa kroc wpadaiać do miasta JeKM Kiiowa, nas urzędnikow starszych mieiskich burmistrzow y raycow połapawszy, wiezieniem srogim trapili y szkody wielkie y nieznosne w mieście poczynili, a potom za poręke nas dali. A niedosyc ieszcze na tem, mając woita nasze[go] czl[owie]ka iusz w leciech podeszłych bendac[go] Theodora Chodykę, ulapiwszy z pissarzem mieiskim, od ktorego y podarki niemale za to, ze go zywcem do Woiska na Zaporozc prowadzic mieli pobrawszy, a tego nie dotrzymali, ale wyprowadziwszy go z miasta do Trypola w szesciu milach sciać kazali y scięto go niewinnie. A pissarza na Zaporozze zywcem (gdzie y teras tam iest) zaprowadzili, o ktorym takim wielkim utrapieniu y zubozeniu naszym dawnobysmy w. m. Panu Panu naszemu Msciwemu dacz znac nie zaniechali». AGAD. AZ, sygn. 337, k. 40.

²⁹⁶ Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. С. 176.

²⁹⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. VII. С. 506.

²⁹⁸ Жерела до історії України-Руси. Т. 8. № 179. С. 287-288; Chodyncki K. Kościół prawosławny a Rzeczypospolita Polska (1370 -1632). Warszawa, 1934. S. 459. Така ж ситуація тривала і надалі: 8 жовтня 1639 р. на сеймі київський єпископ Олександр Соколовський твердив, що для утримання козаків у покорі треба карати православних поїв, які підбурюють їх проти Речі Посполитої. Див.: Biedrzycka A. Złoty pokój: Kozacy zaporoscy w służbie Rzeczypospolitej 1639-1647 // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. T. MCCXXXVIII. Prace Historyczne. Z. 127. Kraków, 2000. S. 30.

²⁹⁹ Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. С. 178-179.

Зрив козаками Київського собору 1629 р., на якому розглядалося питання про необхідність об'єднання Уніїної і Православної церков та відправлення послів на Львівський собор, засвідчив, що козацтво не збиралося втрачати контроль над церковною політикою і надалі зберігатиме православ'я як опозиційну ідеологію, а також що воно було готове застосувати насильницькі методи у боротьбі з прибічниками унії та неояльними до козацтва владиками всередині православної ієрархії³⁰⁰. Хоча козаки (крім своїх посланців) не брали участі в засіданнях синоду в Києві, перед його закриттям – 11 липня – вони ввійшли до переповненої церкви, де відбувалося засідання, і голосно заявили про своє негативне ставлення до унії, виголосивши погрози на адресу Петра Могилы і митрополита: «буде унія Господарчикові, та й Борецькому така ж, як і війтові [тобто Ф. Ходлиці. - Н. Б.]»³⁰¹. Королівський комісар Адам Кисіль спробував було заспокоїти козаків, але отримав від них таку відповідь: «Не гучи, ляше. Посли тебе просять, а п'яні гультя лають і грозять»³⁰². Загалом боротьба між уніатами й православними в Речі Посполитій та долучення до неї козаків мали фатальні наслідки не тільки для внутрішньої обстановки в державі, а й для зовнішньополітичних відносин³⁰³.

³⁰⁰ Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczypospolita... S. 479-528; Плахій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. С. 171, 172. Також див. прим. на с. 179.

³⁰¹ Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczypospolita... S. 489.

³⁰² Там само.

³⁰³ Політика Сигізмунда III, котрий передусім спирався на Габсбургів, викликала протидію у чільників протестантських держав, які нерідко використовували релігійні проблеми як спосіб вирішення своїх політичних цілей. Такі противники Речі Посполитої, як шведський король Густав Адольф, семигородський воєвода Бетлен Габор, який очолював угорських протестантів, шукали допомоги в боротьбі з Річчю Посполитою серед польських протестантів, які, у свою чергу, для здобуття прав охоче приймали допомогу від чужих держав. Православні ж виступали союзниками польських протестантів. Під прикриттям захисту православних Швеція намагалася налаштувати козаків проти Речі Посполитої. Протестантські держави, підтримуючи польських протестантів, також намагалися використати у своїх цілях православних. Головним осередком у цій боротьбі був Константинополь. Противник католицизму патріарх Кирило Лукаріс від 1621 р. провадив англійську політику у сфері визнання. Підлягаючи впливам протестантських держав, він був залежний також і від Турецької Порти, мав прихильників у Москві. Зовнішньополітичне становище Речі Посполитої в цей період ускладнювалося ще й тим, що київський митрополит Іов Борецький разом із козаками підтримували сталі стосунки з Москвою і були втягнуті у складні політичні ігри. Див.: Крип'якевич І. Козаччина в політичних комбінаціях 1620-1630 рр. // ЗНТШ. Львів, 1913. Т. 117-118. С. 65-114. Проблему «релігійності» козаків вичерпно розглядають у своїх працях також польські історики, висловлюючи сумніви щодо цього: Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III (1605-1618) // Przegląd Historyczno-Wojskowy. R. VI. T. VIII. Z. 1. Warszawa, 1935. S. 8-10; Serceyк W.A. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 r. Kraków, 1984. S. 175-180; Gawlas S., Grala H. «Nie masz Rusi w Rusi». W sprawie ukraińskiej świadomości narodowej w XVII wieku // PH. T. LXXVII. 1986. Z. 2. S. 347 та ін.

Козацькі війни 1630 р. під проводом Тараса Федоровича (Трясила) та 1637–1638 рр. на чолі з Павлом Бутом (Павлюком), Карном Скиданом та Дмитром Гушею вийшли за межі суто козацького конфлікту з владою й охопили значну територію Київського воєводства³⁰⁴. До цих подій виявилися причетними й київські міщани. Козацькі ватажки вбачали в них надійних союзників, які допомагали їм переправлятися через Дніпро і перешкоджали в цьому коронному війську. За даними Львівського літопису, поблизу Києва повстанці спалили 50 байдаків, безліч човнів, «жеби ся поляци не міли чим перевезти на тамтую сторону до гетьмана»³⁰⁵. У такому ж скрутному становищі опинилася хоругва Станіслава Потоцького, якій 6 травня 1634 р. мав намір переправитися в Києві через Дніпро. Тоді міщани з відома міської влади поховали пороми і вчинили напад на військових, пограбувавши їх: «...а потом одних поймавши до везеня взяли, а других, стреляючи неприятельским способом... позабияли, хоронгев розгромили, речн вси так по самом погинешом ротмистре нашом, яко и товариства его в козках пинезях, рыньштунках, живностях... кгвалтовне забрали и межи себе поделили»³⁰⁶.

Симпатії окремих міщан щодо козацтва проявлялися в їхній участі в козацьких рухах. Серед них було кілька киян, нерухомисть яких після розправи з повстанцями конфіскували на користь жовнірів. Король Владислав IV привілесом від 30 липня 1638 р. передав жовнірові Петру Остойському за військові заслуги всю рухому й нерухому маєтність, грошові суми, статки київських міщан Івана Костинки, Федора Бучака, Стеця Мостицького, Мужина Рижовського, Василя Сурмила, Федора Асавула, «яко по здрайцах з певних причин припалих правом кадуковим»³⁰⁷. «Ординація» 1638 р. намагалася припинити покозачення міщан. Так, козакам заборонялося мешкати в містах, за винятком Корсуня, Черкас і Чигирина, володіти там нерухомистю, а міщанам — вступати до козацького війська і віддавати своїх дочок заміж за козаків³⁰⁸. Метою цих заходів було мінімізувати контакти міщан із козаками, що, у свою чергу, мало зменшити напругу в міському суспільстві.

³⁰⁴ Події козацької війни 1637–1638 рр. детально описані в щоденнику Симеона Окоцького, опублікованого в перекладі: Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. Перевод К. Мельник. К., 1890. Вып. 2. С. 170–272.

³⁰⁵ Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. К., 1970. С. 108–109; Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. С. 238.

³⁰⁶ РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 214, л. 70–70 об.

³⁰⁷ АГАД. МК, кс. 185, к. 121 в. – 122.

³⁰⁸ Текст Ординації 1638 р. опубліковано в: Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2. С. 272–274.

*Козацько-міщанські стосунки
на початку Хмельниччини*

Період із 1638 до 1648 рр. характеризувався «затишшям» у стосунках київської міської громади з козацтвом, принаймні в джерелах не фіксуються резонансні конфлікти між ними. Протягом цих десяти років «золотого спокою» в Речі Посполитій позбавлене політичних прав козацтво активно використовувало як військову силу на прикордонні ³⁰⁹. Звісно, що це було «затишшя» перед страшною бурею. Козацтво, яке втратило свої привілеї у 1638 р., готувалося взяти реванш. Чим далі, тим більше його прихильників з'являлося і в міщанському середовищі.

У період 1648–1649 рр. значно зросла активність київського міщанства, яке у змові з козаками охоче грабувало шляхетські статки і двори в місті та маєтності, розташовані поза його межами ³¹⁰. Так, дружина Абрама Тишкевича Барбара Харлинська та дружина Мельхіора Кучборського Анна Копталовська з сестрою і чернігівськими ченцями-домініканцями, тікаючи разом зі свого маєтку, ймовірно, села Варевичів Овруцького повіту ³¹¹, спочатку до своїх родичів, що мешкали неподалік від Луцька, а потім до Пінська, зустріли там київських міщан – бурмистра Кирила Мефедовича, Івана Чепелка, Сидора Апанасовича та пінського міщанина Семена Палушка, які обіцяли переправити їх через р. Прип'ять під своєю охороною. Приймаючи допомогу міщан, шляхтянки і ченці пустили їх у свої байдаки, наповнені різними статками й коштовностями, і 18 серпня вирушили з Пінська. Міщани, наперед змовившись із козаками, задалегідь вислали двох посланців до Ляховецької переправи, і коли байдаки 23 серпня наблизились до неї, козак вчинили напад на жінок і ченців. Останніх було вбито, а у шляхтянок відібрано всі статки й коштовності, які нападники склали в один байдак і відправили з бурмистром Мефедовичем до Києва. Одну з жінок – Б. Харлинську з дітьми – козакі відпустили. Повернувшись до Пінська, 17 жовтня 1648 р. вона подала скаргу на злочинців до гродської канцелярії, склавши реєстр пограбованого майна, оцінивши його в 30 тисяч пол. зол. ³¹²

³⁰⁹ Biedrzycka A. Złoty pokój: Kozacy zaporojscy w służbie Rzeczypospolitej 1639–1647 ... S. 27–38.

³¹⁰ Кампан О. С. Участь міського населення у Визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. К., 1954.

³¹¹ НБУВ, ІР. Ф. І, спр. 4104, № 2198, 2239.

³¹² АРКг. Archiwum Chodkiewiczów, sygn. 403. Опубл. з деякими похибками: Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / Сост. А. З. Барабой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. К., 1965. № 63. С. 174–176.

Підтримуючи тісні контакти з козацтвом під час війни, київська міська верхівка скористалася цими зв'язками для того, щоб укріпити свої позиції в місті, розірватися зі своїми колишніми конкурентами за міський простір – шляхтою, замковими урядниками, свреями-орендарями, ченцями-католиками³¹³. Один із красномовних прикладів прояву їхньої активності в цьому напрямку зафіксовано у скарзі Михайла й Габріеля Тишів-Биковських від 20 серпня 1650 р., вписаній до житомирської гродської книги. Шляхтичі скаржилися на свого сусіда – війта Андрія Ходика, який у 1648-1649 рр., маючи, очевидно, намір пометитися, скористався їхньою відсутністю і загальним безладом у Києві й ушент спустошив їхній двір:

«... на початку своеволи и ребелней козацкой, под претекъстомъ тыхъ же своеволи козацкой, дворъ протестующихъ в мѣсте его кор. м.л. Киевским, о межн з войтомъ будучих на улицы Огиреанской, через тые две лета фундиртис знесл будоване, которые на тымъ пляцу у дворе было, все до своего дому и до двору, тамъ же о межн будучого, побравъ и позвозил, то ест меновите: светлицъ с коморою, з снйями при той же светлици, комору посеред двора, стайню на коней двадцать и ниньшого будованя немало позвозил. Парьканъ альбо диловангъе, около того двору огороженое, побьралъ и позвозил. Тамъ же, на тымъ пляцу и салъ внивечъ оберънулъ и вирубати казалъ, в которымъ было дерева розмаитого: яблони, орихи волоские, группки великие и малые, сливы, черешни и вишъни и иншого дерева немало...»³¹⁴.

Генеральний возний Мартин Каменський разом із двома шляхтичами засвідчили у суді факт спустошення двору Тишів-Биковських, додавши, що до цього були причетні ще й «мещане околичные, коло того двора мешькаючие», які з метою поживи намовою війта протягом двох років також грабували двір скаржників³¹⁵.

Репресії проти католицького духовенства і шляхти особливо посилилися в місті під впливом новини про наближення до Києва козацьких військ на чолі з Богданом Хмельницьким. У листопаді-грудні 1648 р. київські міщани протягом кількох днів влаштували погроми шляхти і католицького духовенства, чим змусили їх залишити місто й рятуватися втечею на захід³¹⁶. Наприкінці грудня

³¹³ Див., наприклад: Показание игумена Феодосия Васильковского о положении киевских мещан до Богдана Хмельникого // ЧИОНД. Кн. 1. К., 1879. С. 312-314.

³¹⁴ ЦДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 13, арк. 470 зв. – 472 зв.; Архив ЮЗР. Ч. III. Т. IV. № СХХIV. С. 492-495.

³¹⁵ ЦДАУК. Ф. 11, оп. 1, спр. 13, арк. 472 зв. Наведений приклад в українській історіографії раніше інтерпретували як повстання «проти представників польської шляхти», що його очолив «представник міської знаті» Андрій Ходика, який, шоправда, невдовзі «зрадив міщан і навіть докладав зусиль, щоб придушити повстання». (Компан О. С. Участь міського населення у Визвольній війні ... С. 91.)

³¹⁶ Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka / Red. K. Wójcicki. Warszawa, 1853. Т. 1. С. 70-71. Див. також листування воєводи Адама Киселя, опубл.: Документи об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. С. 201-202, 232-233 та ін.

Богдан Хмельницький.
Гравюра Вільгельма
Гондіуса 1651 р.

1648 р. Хмельницький триумфально в'їхав через Золоті Ворота до Києва. Зустрічати гетьмана виїхали єрусалимський патріарх Паїсій разом із київським митрополитом Сильвестром Косовим. Вітали його студенти (спудеї) Києво-Могилянської колегії «орациями й акламаціями, як Мойсея, спасителя, освободителя і визволителя народу з лядської неволі, добрим знаком названого Богданом - від Бога даним»³¹⁷. Назустріч йому виїшло чимало мешканців міста.

Тим часом польський король Ян Казимир відрядив до козаків посольство на чолі з київським воєводою Адамом Киселем, що мало підтвердити від імені новообраного короля козацькі права і вольності. Місцем проведення переговорів було обрано Київ. Але київські міщани не до-

зволнили послам в'їхати в місто, тож ті рушили до Переяслава³¹⁸. Після укладення перемир'я в лютому 1649 р. життя східних земель Речі Посполитої почало поступово впорядковуватися: скликалися сеймики, вільні магністи отримали нових власників, містам і містечкам надавалися або підтверджувалися різні привілеї. На прохання київського посольства король Ян Казимир 3 квітня 1649 р., а згодом - 12 січня і 28 березня 1650 р. підтвердив магдебурзькі права і привілеї місту³¹⁹.

У восні та повосні часи Київ через різні політичні обставини не став столицею нової козацької держави і загалом, як зауважила О. С. Компан, відіграв невідповідно слабку роль порівняно зі своїм місцем і значенням у країні³²⁰, хоча сам Богдан Хмельницький рішуче висловлював свої наміри врядувати в ньому: «Вільно мені там розпоряджатися, мій Київ, я є наном і воєводою київським; дав мені те Бог... за домогою моєї шаблі»³²¹. Відмова гетьмана від постійного проживання в місті мала негативні наслідки для самого козацтва.

³¹⁷ Каманич И. Кієвляне и Богданъ Хмельницкій въ ихъ взаимныхъ отношеніяхъ // КС. 1888. № 7. Т. XXII. С. 69-70; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. 2-е вид. Львів, 1990. С. 96; Історія Києва. Т. 1 / Ред. Ю. Кондуфор, П. Сохань, Ф. Артеменко та ін. К., 1986. С. 341; Смолий В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. К., 1993. С. 159.

³¹⁸ Детальніше про хід та результати цих переговорів див.: Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 - серпень 1649 рр.). Львів, 1993. С. 43-49.

³¹⁹ ІЦІАУК. Ф. 62, оп. 1, спр. 1, арк. 125-132.

³²⁰ Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963. С. 105.

³²¹ Пляхій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. С. 337.

Не наполягаючи на визнанні за собою уряду київського воєводи, Хмельницький практично перетворив місто на центр королівської влади в регіоні, що вступав в очевидну конкуренцію з козацьким центром влади в Чигирині. Крім стратегічних та політичних переваг Чигиринна перед Києвом, важливим чинником був соціальний склад мешканців міста³²². Козацтво в Києві чисельно ніколи не перевищувало мішанське населення порівняно з іншими подніпровськими містами – Чигирином, Черкасами, Капєвом, а отже, не становило загрозливої військової сили для міської громади. Тож закономірно, що в Києві в роки війни було сформовано тільки 7 козацьких сотень, тоді як Черкаси, приміром, дали 13 сотень³²³. І козаччина в цілому, і сам гетьман аж ніяк не почувалися в Києві повними господарями, як це було в гетьманській столиці.

А втім, аналіз списків «Рєєстру Війська Запорозького» 1649 р. свідчить про покозачення ледве не половини всіх родин, що належали до тогочасної правлячої міської еліти Києва. У «Рєєстрі» зафіксовані імена й прізвища нащадків радців та їхніх родичів: Павло і Герасим Балики, Захарій Скорина, Ничипор і Сахно Скючки, Павло Черкашенин, Іван Мацовка, Лазар Ходкович, Андрій, Войтех, Остап та Назар Пінчуки, Іван, Денис та Лук'ян Вовки, Андрій Турчинович, Пилип, Савко та Степан Мехеденки, Грицько Черевченко та ін.³²⁴ Можна припустити, що під час війни перед міськими урядниками, які щороку традиційно під час міських виборів складали присягу на вірність польському королю і міській громаді, постала дилема – необхідність вибору між «вірністю» і «зрадою»³²⁵.

Титульний аркуш
«Рєєстру Війська
Запорозького 1649 р.»

³²² Там само. С. 338–340.

³²³ Рєєстр Війська Запорозького 1649 року // Упор. О. Толіпчук. В. Странко. Р. Остап. Р. Майборода. К., 1996. С. 61–94, 291–312.

³²⁴ Рєєстр Війська Запорозького 1649 року. С. 291, 292, 293, 295, 296, 300, 301, 303, 308, 310, 329, 332, 334, 337, 339, 340 та ін.

³²⁵ Поняття «вірність» і «зрада» часто вживалися у тогочасному суспільстві і набували особливої гостроти в умовах пограниччя під час виникнення кризових ситуацій. Див.: Frank E. Sysyn. Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku: rola świadomości narodowej i konfliktu narodowościowego w powstaniu Chmielnickiego // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. Warszawa, 1982. Т. XXVII. S. 87; *ibidem*. Between Poland and the Ukraine. The dilemma of Adam Kysil 1600–1653. Cambridge, 1985. Про побутування цих понять у міському соціумі в умовах мирного періоду див. мою статтю: «Вірність» і «зрада» у світосприйнятті мішанства Київщини та Волині у XVI – першій половині XVII ст. // СОЦІУМ. К., 2006. Вип. 6. С. 141–160.

Вони опинилися перед нелегким життєвим вибором: кому служити і кому присягати?

Більшість урядників, які займали посади в міському уряді до війни, все ще залишалися в місті в перші її роки. З наближенням до Києва війська Януша Радзивіла митрополит Сильвестр Косів, архімандрит Печерського монастиря Йосиф Тризна, війт Андрій Ходика, бурмистр і радці звернулися в листі до литовського гетьмана з проханням не допустити спустошення міста ³²⁶, що, однак, не врятувало його. А 25 липня 1651 р. вони зустрічали військо Я. Радзивіла, який в'їхав через Золоті Ворота до Києва: «...війт із писарем клали князеві під ноги корогви і ключі городові віддали, і зложили наново присягу» ³²⁷. В діях тодішніх війта А. Ходики, сина загиблого в 1625 р. від рук козаків війта, а також міського писаря і снідика Василя Усовича не слід вбачати чогось надзвичайного і суперечливого. Вони були віроповіданими польського короля й чинили згідно зі своїми урядницькими обов'язками. Варто, мабуть, підкреслити й те, що більшість київського міщанства не підтримала дії міської верхівки, значна частина з них на той час уже покозачилася, а решта – переховувалася по монастирях або рятувалася втечею в безпечніші для проживання місця. Згодом ті з міських урядників, хто не готовий був визнати нову владу, з відступом литовського війська у вересні 1651 р. змушені були залишити місто назавжди. Участь у війні і співпраця

³²⁶ «Jasnie Oswieconym Jasnie Wielmożnym urodzonym Ich M. PP. Regimentarzom woysk JeKrMei W. X. Lith. y wszystkiego kofa Rycerstwa nayniższy ofiarując poklon ze lzami prosimy, abyscie Wier. Wasza Mściwe Panstwo miłoserdzia tak nad nami samymi, iako y nad domami Bożymi zarzyć raczyli y nad miastem Kiiowem, nie dopuszczając chorągwiom wspanstoszenie. Gdy żekłmy nigdy ręki naszej przeciwko Pomazancowi Bożemu nie podniosli, ale za szczęśliwie panowanie iego Maiestat Panski błagali y owszem wiele szlachty y szlachcianek pod czas tych zawieruchow zdrowia zachowali, ktorzy sami w. m. naszemu Mściwemu Panstwu dadzą sprawę w tym. Dawniej bychmy się z tą powołnością naszą W. Nasze M. Panstwu deklarowali, gdyby wolny przeciadz był nam dopuszczony. Prosimy tedy y powtore o obrone od inpetow woicennych». Лист від 24 липня 1651 р.: AGAD. AR. dz. II, sygn. 1254.

Ще 13 жовтня 1648 р. Я. Радзивіл видав збірку статей (принципів), якими мали керуватися військові в обозі та під час битв: їм заборонялося чинити гвалти, грабунки серед мирного населення; належало опікуватися над іновірцями й охороняти православні та католицькі святині. Див.: *Wisner H. Janusz Radziwiłł wobec wybuchu powstania 1648 roku od śmierci Władysława IV do elekcji Jana Kazimierza // Україна в Центрально-Східній Європі. К., 2000. Вип. 1. С. 192.* Ці накази литовського гетьмана виглядають тим більш позірними на тлі тих страшних спустошень і гвалтів, що завдали його жовніри мешканцям міст.

³²⁷ Цит. за: *Грушевський М. С. Історія України-Руси. К., 1996. Т. 9. Ч. 1. С. 330.* Див. також останню публікацію на цю тему: *Гурбик А. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.) // УІЖ. 2006. № 6. С. 35-56.*

з повстанцями іншої частини міської верхівки, очолюваної Богданом Сомковичем, свідчили про зміну під впливом обставин її соціальних орієнтирів та політичних орієнтацій.

Підсумовуючи, наголосимо, що у цьому нарисі не ставилася мета розв'язати весь вузол проблем козацько-міщанських стосунків, які були досить складними і багатошаровими, тим більше, що до сьогодні не існує спеціальних праць із цієї тематики. Основним нашим завданням було висвітлити на конкретних прикладах характер взаємин київської міської громади з козацтвом у XVI – першій половині XVII ст. Ті поодинокі джерела, що випадково вціліли з величезної актові спадщини Києва і нині були використані у дослідженні, показують, як змінювалися стосунки київської міської громади з козацтвом. Конфлікти, що виникали між ними, впродовж досить тривалого часу – до 1620-х років – лежали переважно в економічній площині; однак чим далі, тим більше козаки й міщани виступали як непримиренні противники. Причиною тому було те, що козацтво поводилося в місті як свавільна і майже неконтрольована владою озброєна сила, яка нерідко вдавалася у стосунках із міщанами до насильницьких дій, грабунків і навіть убивств. Їхні спільні дії у цей період були поодинокими і мали місце лише під час козацьких повстань і воєн. Київське міщанство розглядалося козаками як елемент їхньої гри за розширення станових прав. Разом із тим міщани так само, як і козаки, були втягнуті у складні політичні ігри за відновлення ієрархії Православної церкви. Конфронтація між ними почала стихати нанерододні та в перші роки Хмельниччини, коли з'явилися спільні інтереси у протидії свавілью влади воєводи, його урядників, шляхти, а також католицьких монастирів і духовенства.

* * *

Подібно до більшості міст Великого князівства Литовського, а згодом – Речі Посполитої, в Києві міська юрисдикція також поширювалася лише на певну частину населення Києво-Подолу. Поруч із нею існувала замкова юрисдикція, а також церковні й приватні (шляхетські) юридики, власники яких прагнули розширити свої землі за

Януш Радзивіл.
Художник А. ван
Вестерфельд (?).
срр. XVII ст.

рахунок міських, порушували монополізне право пропінації міщан, завдаючи їм матеріальних збитків, що призводило до загострення соціальних протиріч у місті.

Загалом київському посапільству в боротьбі за свої права і збереження автономії доводилося витрачати чимало сил і контів, що разом з іншими несприятливими обставинами досить істотно підривало добробут міста і заважало його нормальному розвитку. Незважаючи на ці труднощі, населення «Дольного» міста й надалі залишалося переважно міщанським, а міському урядові в ході тривалої боротьби з воєводами, представниками замкового уряду, монастирями та шляхтою таки вдалося зміцнити свої владні позиції, що було все ж нетиповим явищем для тогочасних міст Речі Посполитої. І хоча такі «перемоги» міщан часто виявлялися ситуативними і тимчасовими, можна відзначити, що Київ був чи не єдиним королівським містом у південно-східній частині Речі Посполитої, якому вдалося зберегти автономію і розширити права міської громади, навіть за умов конфронтації з представниками таких заможних і впливових родин, як Острозькі і Тишкевичі.

Стосунки київської міської громади з козацтвом зазнавали змін упродовж усього досліджуваного періоду. Зростання соціальної напруги і протиріч у суспільстві в середині XVII ст. штовхало київське міщанство до більш рішучих і активних дій, зокрема союзу з козацтвом, яке в переломну добу виявилось єдиним лідером³²⁸. Київська міська еліта, очолювана війтом А. Ходикою, подібно до місцевої консервативної шляхти, що стояла на варті старовини, у своїй більшості виявилася не готовою до кардинальних змін і не визнала влади козацького гетьмана. Натомість її молодше покоління легко сприйняло вітер змін і в основній масі покозачилося, вписавшись до реєстру Війська Запорозького в 1649 році.

³²⁸ Frank E. Sycyn. Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku... S. 79.

Представлена в книзі характеристика життя київської міської громади в період із кінця XV ст. до середини XVII ст. виявила всю складність і різноплановість її функціонування. То був час, коли відбувалося становлення й утвердження міської автономії, розвиток самоврядності міщан та демократичних виборчих традицій, закладених у магдебурзьких привілеях.

Проміжні висновки до кожного розділу підсумовують викладений вище матеріал, тож навряд чи є потреба їх іще раз повторювати. Хотілося б поміркувати над іншим, а саме - над особливостями київського самоврядування та організації міської влади, що вирізняли Київ серед інших міст Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, а також над наслідками і значенням магдебурзького права для киян.

Як показують дослідження польських, литовських та білоруських істориків, запозичене з європейських міст магдебурзьке право не давало готової моделі й зразків для організації міської влади в містах Великого князівства Литовського. Привілеї містили в основному лише загальні вказівки щодо організації міського уряду або просто відсилали до норм цього права. Королівська влада через привілеї приблизно визначала сферу компетенції та функції міської влади. Загальний і універсальний характер правових приписів призводили до того, що процес оформлення міської юрисдикції і творення органів міського самоврядування розтягнувся на досить тривалий час. Як наслідок, у містах формувалися місцеві особливості в структурі й організації міської влади, і Київ не був винятком.

Чималу роль у житті мешканців будь-якого міста відіграв географічний фактор. Прикметною ж ознакою Києва XV–XVI ст. були його порубіжність, «окраїнність», сусідство зі «Степом», «Диким Полем», Московською державою. Зі слів Казимира Пуласького, Київ був головною оборонною силою дніпровських рубежів¹, а сучасний польський історик Анджей Виробіш охарактеризував його як типове «місто-ворота» (gateway city), яке лежало на пограниччі різних

¹ Pulaski K. Szkieci i poszukiwania historyczne. Kraków, 1887. S. 5.

політичних, сільськогосподарських, лісових та степових зон², що, безумовно, позначалося на всіх сторонах життя, у тому числі й на міському устрої та організації влади.

У Києві, де магдебурзьке право утверджувалося поступово, з наданням привілеїв 1498, 1502, 1514, 1516 рр. склалися такі характерні риси міського управління, як: суміщення сфери діяльності ради і лави, тобто адміністративних і судових функцій; значний вплив радців Старої ради на діяльність Нової ради; збереження радцями пожиттєво титулу «бурмістрів Старої ради» з правом переобрання до Нової ради; функціонування єдиної для ради і лави міської канцелярії, що було властивим для невеликих міст. Київський міський уряд відзначався моноконфесійністю – більшість його представників сповідували православ'я, що було традиційним для київського суспільства, відрізняючи його від аналогічних структур міського управління королівських міст західних регіонів українських та білоруських земель.

Ще однією характерною ознакою міського самоврядування в Києві була відсутність постійно діючого контролюючого органу в міському управлінні з боку міської громади, який мав би складатися з представників від поспільства, подібного до львівської «колегії 40 мужів», або т. зв. «третього ординку» («trzeciego ordynku», *panów gminnych*) у польських містах.

До виняткових рис організації міської влади в Києві слід зарахувати війтівський уряд. На відміну від тих коронних міст, де міським громадам (або міським радам) вдалося викупити цей уряд і війти очолювали тільки судову колегію – лаву, київські війти, крім судових функцій, поступово зосередили у своїх руках також і адміністративну владу, відіграючи чільну роль у житті київського міщанства. З отриманням киянами привілею від 28 травня 1570 р. на вільне обирання чотирьох кандидатур на уряд війта з наступним затвердженням одного з них королем війтівство стало виборним і пожиттєвим. Зосередження широких владних повноважень у руках однієї особи – війта – було властивим для ряду прикордонних міст Великого князівства Литовського, згодом Речі Посполитої.

Таким чином, організація і структура міської влади в Києві відійшли від свого першовзірця – міста Вільна, закладеного у привілеї на магдебурзьке право, і сформувалися не тільки на основі цього привілею, а й з урахуванням місцевих звичаїв і порядків, а також обставин прикордонного життя.

² *Wyrobisz A. Nowe koncepcje w badaniach nad historią miast europejskich // PH. 1989. T. LXXX. Z. 1. S. 160.*

Міською юрисдикцією була охонлена тільки частина території Києва – т. зв. «Дозьне місто», де паралельно існували замкова юрисдикція під владою воєводи і його помісників, а також церковні і шляхетські юридики, що перетворювало адміністративно-територіальний устрій міста на «мозаїку» й суттєво перешкоджало його нормальному розвитку.

У Києві склався своєрідний, не притаманний містам із магдебурзьким статусом, просторовий поділ – без правильної, заздалегідь розпланованої вуличної структури, з хаотичною забудовою. Це було зумовлено чинниками як географічного, так і соціального характеру, а також традиціями забудови київської території, що склалися ще в давньоруські та литовські часи.

До специфічних рис київського міського самоврядування можна віднести наявність у місті двох цехових організацій, підпорядкованих, відповідно, замкові та магістрату. Застосовуючи економічні стимули, королівський уряд однаковою мірою протегував ремісникам обох юрисдикцій, що завдавало чималих збитків міщанам магдебурзької юрисдикції і створювало постійну конфліктну ситуацію в місті. Так тривало до початку 1630-х років, засвідчуючи те, що магістрат, по суті, не був повноправним керівним органом у місті, що можна пояснити знову ж таки прикордонним розташуванням Києва, де на забезпечення оборонних потреб замку магістратські міщани муслили не тільки виділяти значні кошти, а й рахуватися з існуванням конкурентної цехової структури.

У тогочасному Києві населення було корпоративним суспільством, де співіснували відмінні інтереси різних соціальних, етнічних, професійних груп. Міська влада легітимізувала свій вплив завдяки отриманим привілеям і ревно стежила за тим, аби власники юридик не порушували права міщан магдебурзької юрисдикції, та боролася всілякими засобами зі скуповуванням монастирями і шляхтою міської нерухомості й намаганням розширити свої землі за рахунок міста.

Збільшити територію, підпорядковану міській юрисдикції, Київському магістратові вдалося лише в 30–40-х роках XVII ст. Разом із тим розширилися рамки його влади і компетенція та, відповідно, зміцніли позиції: війт перебрав від воєводи право контролювати міську забудову й змінювати межі міста; міська рада, перебравши на себе монопольне збирання податків, стала самостійним розпорядником прибутків і видатків міської скарбниці; тоді ж їй було перепідпорядковано частину замкових цехів, а міська громада отримала від короля низку привілеїв та пільг економічного характеру. На такий

спосіб, незважаючи на несприятливі зовнішні та внутрішні фактори, київські самоврядні інституції досягли відносної автономії. Варго зазначити, що подібні процеси були притаманні лише Наддніпрянщині, тоді як у більших містах Волині спостерігалися зворотні тенденції, пов'язані зі зростанням домінації шляхти, обмеженням правової автономії міських громад, падінням добробуту міщанства.

Зміщення адміністративних позицій міського уряду в Києві напередодні Хмельниччини, по суті, було закономірним явищем. По-перше, тутешній міській громаді, що мешкала на пограниччі й наражалася на постійну зовнішню небезпеку, надавали чимало привілеїв і пільг, тож прагматичні міщани намагалися вповні скористатися ними, а за умов слабкості королівської влади це загалом вдалося. По-друге, київському посіпльству завдяки згуртованості і рішучим діям вдалося обстояти свою автономію у тривалій боротьбі з воєводами та свої економічні права в численних конфліктах з монастирями і шляхтою.

Схоже, що в київського міщанства магдебурзької юрисдикції склався своєрідний *modus vivendi*, відмінний від аналога західних регіонів. Адже та обставина, коли міських урядників зараховували до категорії людей військового стану – свого роду «напівшляхти», котра могла домагатися нових привілеїв і обстоювати інтереси міста, багато важила на пограниччі. Специфіка географічного розташування Києва також диктувала відповідні форми виживання – уміння пристосовуватися й знаходити вихід зі складного становища за будь-яких обставин, вчасно змінювати орієнтири. Усе це накладало відбиток на побут, спосіб мислення і манеру поведінки киян. Змушені постійно дбати про власну безпеку, міщани мусили також вчасно коригувати свої політичні пріоритети. Ще більшої нестабільності їхньому життю додавало низове (запорозьке) козацтво, яке від початку XVII ст. стало проявляти себе в Києві як свавільна, майже неконтрольована озброєна сила. Разом із тим кияни мирно уживались з осілими в місті козаками, чії двори знаходилися по сусідству з міщанськими.

Козацьке повстання 1648 р. і наступні воєнні події розкололи київську міську еліту. Частина її емігрувала разом із відступом військ литовського гетьмана Януша Радзивіла, а ті з міських урядників, що радо вітали Богдана Хмельницького й згодом присягнули в 1654 р. на вірність московському цареві, зрештою, в повоєнні часи обманулися у своїх сподіваннях. Наступ козацької старшини на права міської громади, обмеження її пільг і вольностей у післявоєнний період, а також свавілля прибулих до міста московських воєвод зішкелювали

значення привілеїв, що їх міщани виборювали й отримували від великих князів литовських і королів польських. І хоча більшість пільг було підтверджено гетьманськими універсалами та грамотами московських царів, але, починаючи з кінця 1660-х років, правова автономія міської громади зазнавала поступового обмеження.

Загалом Визвольна війна 1648–1657 рр. і так звана «Руїна» 60–70-х рр. XVII ст. досить згубно позначилися на житті київських міщан. Справжнім лихом для них стала липнева пожежа 1651 р. на Подолі, яка знищила близько двохсот будівель, у тому числі ратушу, кілька подільських церков, міський архів. Писар магістрату Нестор Кононович у 1670 р., зі слів бурмистра Федора Ждановича Тадриши, вніс характерний запис до міської книги, очевидно, суголосний настроєм тогочасних киян:

«...под часъ теперешнее непрестанное на Украинне войны, такъ с пограничными народами околными зачатое, яко и внутрие будучое, для которое ледво кто моглъ в своих домахъ менкати и жити спокойне, и коли той же запаль внутрии з доущеня Божого стал се в Києве през людей войсковых народу розного, что каждый месчанинъ и обывател киевский не толко не моглъ прожити в дому своем, але ледве самое гле на сторону унеслъ здоровье, видечи огнемъ все мѣсто палающее и обертающее: зо всем и з домами Божиими в попель...»³.

Понад три століття київська міська громада користувалася магдебурзьким правом. Надане мешканцям Києво-Подолу в 1498 р. великим князем литовським Олександром, воно з певними відмінами проіснувало до 1834 р., засвідчуючи належність Києва до правової родини міст Центрально-Східної Європи, де в більшості випадків сформувалися засади самоврядування й особливий тип міської політичної культури. Кияни завжди високо цінували свої права і вольності. Для них магдебурзьке право виступало синонімом свободи і предметом гордості, доказом чого може послужити їхня невпинна боротьба за збереження автономії аж до ліквідації магдебургії. Символом цього, зрештою, став і пам'ятник, споруджений 1802 р. на Дніпровому березі.

³ НБУВ. ІР. Ф. ДА/517 Л, арк. 277.

Таблиця

**Київські воєводи
кінця XV – середини XVII століття**

№	Імена	Крайні дати перебування на уряді	Джерела, література
1	Дмитрій Іванович Путятин	20.10.1492 - †1505	МЛ, кн. 3, с. 72; PSB, t. VI, s. 60-61; Urz. kijowscy... S. 66
2	Михаїл Іванович Мстиславський	1505-1506	<i>Pulaski K.</i> Wojewodowie kijowscy... S. 630-631
3	Іван Львович Глиський	12.07.1506 - 7.12.1506	МЛ, кн. 25, № 2; кн. 8, № 181; Urz. kijowscy... S. 66
4	Юрій Михайлович Монтовтович	11.03.1507 - †11.07.1507	МЛ, кн. 8, № 200, 202; Urz. kijowscy... S. 66
5	Юрій Олександрович Гольшанський	1507 - †1510	PSB, t. IX, s. 588-589; Urz. kijowscy... S. 66
6	Юрій Миколайович Радзивіл	15.03.1511-1514	МЛ, кн. 8, № 156; PSB, t. XXX, s. 225-229; <i>Pulaski K.</i> Wojewodowie kijowscy... S. 635-636; Urz. kijowscy... S. 66
7	Андрій Якубович Немирович	26.05.1514- 15.03.1540; †16.03.1540	PSB, t. XXII, s. 803-808; Urz. kijowscy... S. 66
8	Януш (Іван) Юрійович Гольшанський- Дубровицький	24.05.1542-1544	PSB, t. V, s. 439; Urz. kijowscy... S. 66

Продовження табл. 1

№	Імена	Крайні дати перебування на уряді	Джерела літератури
9	Фридрих Глібович Пронський	1544-15.02.1555; †1555	<i>Яковенко Н.</i> Українська шляхта... С. 323; Urz. kijowscy... S. 66-67
10	Григорій Олександрович Ходкевич	1555-16.09.1559	PSB, t. III, s. 358-359; Urz. kijowscy... S. 67
11	Костянтин-Василь Острозький	5.12.1559 †23.02.1608	<i>Малиновскій І.</i> Сборник... Ч. 1, № 39. С. 42-44; Urz. kijowscy... S. 67
12	Станіслав Жолкевський	28.03.1608- 6.03.1618; †1621	AGAD. Zbiór dok. perg., sygn. 8096; Urz. kijowscy... S. 67
13	Томаш Замойський	19.03.1619- 11.07.1628; †8.01.1638	AGAD. AZ. sygn. 730, k. 86; <i>Witusik A.</i> Młodość Tomasza Zamoyskiego. S. 153-154
14	Олександр Заславський	11.07.1628- †6.12.1629	<i>Litwin H.</i> Napływ szlachty ... S. 20; Urz. kijowscy... S. 67
15	Стефан Хмельський	Поч. 1630 - †20.02.1630	<i>Litwin H.</i> Napływ szlachty ... S. 203; Urz. kijowscy... S. 67
16	Януш Тишкевич	13.01.1631 - †3.03.1649	<i>Litwin H.</i> Napływ szlachty ... S. 203; Urz. kijowscy... S. 67
17	Адам Кисіль	15.06.1649- †3.05.1653	PSB, t. XII, s. 487-491; Urz. kijowscy... S. 67

Примітка. Таблиця складена переважно за даними, поданими укладачами збірки земських урядників Київського та Чернігівського воєводств Е. Янасом та З. Клячевським: *Urządnicy województwa kijowskiego i czernihowskiego XV-VIII wieku. Spisy* : Oprac. E. Janas i W. Kłaczewski. - Kórnik, 2002. Деякі дати перебування на уряді київських воєвод уточнено за даними архівних джерел та літератури.

Намісники кнївських воєвод – справці, підвоєводи

№	Імена	Посада	Дати загинок	Джерела, література
1	Андрій Михайлович Сапунко-Кошерський	Справця	1541-1542	<i>Матшовський І.</i> Рада Великого княжества Литовского. Ч. 2. С. 43.
2	Миколай Андрійович Збараський	Справця	Березень 1563 - липень 1564 р., +1574	РГДА. Ф. 389, д. 39, л. 576 об. - 579; <i>Яковенко Н.</i> Українська шляхта... С. 299
3	Йосиф Немирнич	Намісник воєводи	Січень 1564 р.	РГДА. Ф. 389, оп. 1, д. 39, л. 588 об.
4	Іван Федорович Чорторійський	Справця	1564 - березень 1566 р.	РГДА. Ф. 389, оп. 1, д. 44, л. 118 - 118 об. Оубл.: Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 44. № 105. С. 125-126
5	Михайло Федорович Мишка-Варковський	Справця	9.11.1570 р. - 12.06.1571 р.	<i>Litwin H.</i> Napływ szlachty... S. 211
6	Владислав Андрійович Збараський	Справця	12.03.1573 р. - 8.04.1575 р., +1582	<i>Яковенко Н.</i> Українська шляхта... С. 299; <i>Litwin H.</i> Napływ szlachty... S. 211
7	Василь Рай	Підвоєвода	2.09.1560 р., 1567-1569, 1571-1572	НБУВ. ІР. Ф. 690/Л, арк. 233; <i>Litwin H.</i> Napływ szlachty... S. 211
8	Остафій Іванович Ружинський	Підвоєвода	13.08.1576 р. - 4.12.1581 р.	<i>Litwin H.</i> Napływ szlachty... S. 211
9	Григорій Маєвич	Підвоєвода	25.11.1582 р.	<i>Litwin H.</i> Napływ szlachty... S. 211
10	Матеуш Юрійович Воронський	Підвоєвода	27.04.1584 р. - 1.06.1592 р., +1613	<i>Яковенко Н.</i> Українська шляхта... С. 303; <i>Litwin H.</i> Napływ szlachty... S. 211

Продовження табл. 2

№	Імена	Посада	Дати записок	Джерела літератури
11	Філон Богданович Стрибиль	Підвосвода	8.03.1592 р.	ІБУВ. ІР. Ф. 2, спр. 22617
12	Ян Маргннович Аксак	Підвосвода	1592 15.06.1600 р.	<i>Litwin H. Napływ szlachty...</i> S. 211
13	Вацлав Михайлович Вільгорський	Підвосвода	15.06.1600 р. 18.03.1609 р.	<i>Litwin H. Napływ szlachty...</i> S. 211; <i>Rulikowski E. Opis powiatu Kijowskiego.</i> S. 183 (помилково називає його Вацлавом Вигурою)
14	Михайло Олехнович Мишка- Холоневський	Підвосвода	10.03.1609- 1620	AGAD. AZ. sygn. 313, k. 5-9; sygn. 337, k. 11-14; <i>Litwin H. Napływ szlachty...</i> S. 211
15	Миколай Івашенцевич- Макаревич	Підвосвода	1620	<i>Litwin H. Napływ szlachty...</i> S. 211
16	Федір Дмитрович Єлень	Підвосвода	1620 5.05.1628	<i>Litwin H. Napływ szlachty...</i> S. 211
17	Олександр Солтан	Намісник підвосводи, підвосвода?	23.02.1626 р. 1628-1632?	РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, д. 651
18	Ян Ліплянський	Намісник підвосводи, підвосвода	30.07.1628 8.10.1632 - 13.03.1643	ІБУВ. ІР. Ф. ДА 517/Д1, арк. 205. <i>Litwin H. Napływ szlachty...</i> S. 211
19	Ян Вітинський	Підвосвода	13.03.1643 - 18.05.1646 (?)	<i>Litwin H. Napływ szlachty...</i> S. 211
20	Олександр Федорович Ленкевич- Іногорський	Підвосвода	18.05.1646 15.03.1653	<i>Litwin H. Napływ szlachty...</i> S. 211

Київські війти XVI – середини XVII ст.

№ пор.	Війти	Соціальне походження	Рід занять (посада) до затвердження на війтівському уряді	Привілей на війтівство	Крайні терміни перебування на уряді
1	2	3	4	5	6
1	Ганко Онкович Михайлович	Боярин	–	–	Близько 1510 р.
2	Ян ?	Боярин ?	–	–	1524 р.
3	Іван Черевчай	Міщанин	Радця Старої ради 1524 р.	30.06.1528	30.06.1528 р. – 30-ті рр.?
4	Ян Дхоревський	Шляхтич	Жовнір ?	–	1544 р. – поч. 1548 р.
5	Семен Мелешкович	Міщанин	Радця Старої ради ?	–	Березень 1548 – 1550 р.?: друга пол. 50-х рр. – поч. 1563 р.
6	Максим Хонич	Міщанин	Радця Старої ради ?	–	Перша пол. 50-х рр.
7	Богун Ленкевич	Шляхтич	Замковий слуга	–	Друга пол. 1563 – 1564 рр.

№ пор.	Війти	Соціальне походження	Рід занять (посада) до затвердження на війтівському уряді	Привілей на війтівство	Крайні терміни перебування на уряді
1	2	3	4	5	6
8	Юрій Климович	Міщанин	Радця Старої ради 1564 р.	–	Листопад 1565 – 1566 рр.
9	Василь Черевчай	Міщанин	Радця Старої ради (друга пол. 50-х – 1562 рр.)	–	1566–1567 рр.

Таблиця 3

Джерела
7
Archiwum Sanguszkow. 148. k. 1
А. Ф. 389, оп. 1, д. 14,
А. Ф. 389, оп. 1, д. 14, об.
А. Ф. 389, оп. 1, д. 563, об.; ф. 1473, оп. 1, д. 987
А. Ф. 389, оп. 1, д. 43, 51; Ф. 1473, оп. 1, д. 22; К. Ф. 62, оп. 1, сир. 3, арк. 21
А. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 40; К. Ф. 62, оп. 1, сир. 3, арк. 21; П. 537 П/1743, арк. 35
А. Ф. 389, оп. 1, д. 39, об., 592–593

Додаток

Продовження табл. 3

Джерела
7
А. Ф. 1473, оп. 1, д. 20; ЮЗР. Ч. 8, Т. 5, С. 144, № 64
А. Ф. 1473, оп. 1, д. 21; ЮЗР. Ч. 8, Т. 5, С. 471–472
А. Ф. 389, оп. 1, д. 563, л. 40, 41, 42

Додаток

№ пор.	Війти	Соціальне походження	Рід занять (посада) до затвердження на війтівському уряді	Привілей на війтівство	Крайні терміни перебування на уряді
1	2	3	4	5	6
16	Яцько Балака	Міщанин	Радця – 1575/1578 рр.	13.06.1593	13.06.1593 р. - травень 1612 р.
17	Федір Ходика	Міщанин	Радця – 1587 р., радця Старої ради – 1601 р.	20.07.1612	20.07.1612 р. - травень 1625 р.
18	Артем Конаш-кович	Міщанин	Радця – 1606–1610 рр., радця Старої ради – 1618-1620 рр.	Червень 1625 р.?	Червень 1625 р. – початок 1628 р.
19	Созон Балака	Міщанин	Радця – 1611–1622 рр., лентвійт – 1615 р.	25.02.1628	25.02.1628 – лютий 1629 р.
20	Іван Свєсейович	Міщанин	Радця – 1611–1627 рр.	10.03.1629	10.03.1629 - лютий 1631 р.
21	Стефан Кривкович	Міщанин	Радця - 1607-1628 рр., лентвійт – 1630 р.	19.03.1631	19.03.1631 – лютий 1633 р.

№ пор.	Війти	Соціальне походження	Рід занять (посада) до затвердження на війтівському уряді	Привілей на війтівство	Крайні терміни перебування на уряді
1	2	3	4	5	6
22	Йосиф Ходика	Міщанин	Радця - 1621 р., лентвійт - 1629 р., радця Старої ради – 1630 р.	28.02.1633	28.02.1633 - липень 1641 р.

Продовження табл. 3

Джерела
Л. Ф. 389, оп. 1, л. 200. 110 об.; ф. 1473, оп. 1, 578; ІУІАУК. Ф. 25, ар. 15, арк. 411-413
К. Ф. 11, оп. 1, сир. 1, арк. 233 РГАДА. Ф. 1473, оп. 1, л. 621; AZ. sygn. 337, k. 40; Biblioteka a PAN. Rkps 323, k. 59
К. Ф. 221, оп. 1, сир. 60; IP. ДА/517 Л, арк. 221, 235. AZ. 337, k. 41-42 v.; ж. perg. 8087
К. Ф. 11, оп. 1, сир. 7, арк. 213 4; ф. 221, оп. 1, сир. 60, 81; МК. ks. 176, k. 202-202 v.
Ф. 1473, оп. 1, л. 656 ІБУВ 17 Л, арк. 220; ф. 61, № 788; МК. ks. 177, k. 281 v. - 282
Л. Ф. 1473, оп. 1, л. 630, 656; МК. ks. 178, k. 285 v. - 286

Додаток

Закінчення табл. 3

Джерела
АУК. Ф. 11, оп. 1, сир. 2, 8; ф. оп. 1, сир. 77;
AD. МК. ks. 180, k. 70 v. - 71

Додаток

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ ←

Джерела

1. Архівні

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

- Ф. 11: Житомирський гродський суд. Оп. 1, спр. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9, 10, 11, 13.
- Ф. 25: Луцький гродський суд. Оп. 1, спр. 12, 15, 17, 19, 41, 195, 229.
- Ф. 28: Володимирський гродський суд. Оп. 1, спр. 59, 74.
- Ф. 32: Ратуша містечка Вижви. Оп. 1, спр. 8.
- Ф. 44: Скарб коронний. Оп. 1, спр. 1.
- Ф. 48: Потоцькі. Оп. 1, спр. 555.
- Ф. 62: Київський магістрат. Оп. 1, спр. 1, 1а, 2, 3.
- Ф. 130: Києво-Видубицький чоловічий монастир. Оп. 1, спр. 4.
- Ф. 132: Києво-Межигірський чоловічий монастир. Оп. 1, спр. 13, 14.
- Ф. 169: Києво-Михайлівський Золотоверхий чоловічий монастир. Спр. 91, 92.
- Ф. 182: Канцелярія Київського митрополита. Оп. 2, спр. 59, 61, 64, 67, 73.
- Ф. 220: Колекція документів Київської археографічної ком. Оп. 1, спр. 109, 134, 149, 156, 169.
- Ф. 221: Колекція документів «Нова серія». Оп. 1, спр. 60, 81, 123, 151, 157, 570, 631.
- Ф. 223: Колекція документів «Серія Б». Оп. 1, спр. 305, 306, 30
- Ф. 888: Києво-Кирилівський чоловічий монастир. Оп. 1, спр. 32, .
- Колекція мікрофотокопій із Петербурзького відділення Інсти історії.
- Мікрофотокопія: ІЦІАУК. Ф. КМФ-9, оп. 1, спр. 35.
- РГІА. Ф. 823, оп. 1, д. 431, 432, 491. Мікрофотокопія: ІЦІА КМФ-32 (Архів западно-руських уніатських митрополитов. СПб., 18 оп. 1, спр. 431, 432, 491.

**Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАНУ.
Інститут рукопису**

Ф. Київська духовна академія: ДА/517 Л, ДА/690: Ф. 160 (КДА), № 532, 698: Ф. 301 (ЦАМ КДА) № 657: 375/374 (Соф), 438/430 (Соф), 537 II 1743.

Ф. 1: Літературні матеріали, № 4104.

Ф. 2: Історичні матеріали, № 1443, 6569, 6571, 14817–14897, 20755, 20756, 20757, 22108, 22109, 22622, 57488.

Ф. 5: Одеське товариство історії та старожитностей, № 933.

Ф. 61: О. Ф. Кістяківський, № 788, 1083, 1379.

Ф. 160: № 699, 700, 938.

**Российский государственный архив древних актов,
г. Москва**

Ф. 124: Малороссийские дела. Оп. 1, д. 3, 8.

Ф. 248: Капцелярия Правительствующего Сената. Оп. 63, д. 5488.

Ф. 389: Литовская метрика. Оп. 1, дд. 5, 6, 8, 9, 10, 12, 14, 15, 17, 19, 24, 25, 30, 37, 38, 39, 41, 43, 44, 191, 192, 195, 197, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 209, 211, 214, 216, 217, 248, 266, 563.

Ф. 1473: Поместно-вотчинный архив Юго-Западных земель XVI–XIX вв. Оп. 1, дд. 18, 20, 21, 22, 70, 81, 175, 177, 178, 305, 578, 583, 584, 587, 613, 614, 620, 627, 628, 629, 630, 631, 635, 637, 640, 642, 643, 645, 646, 647, 648, 656, 658, 659, 966, 973, 975, 982, 986, 987.

**Нацыянальны гістарычны архів Беларусі,
г. Мінск**

Ф. 1705: Брестский магистрат. Оп. 1, спр. 1.

Ф. 1817: Могилевский магистрат. Оп. 1, спр. 1–10.

Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie

Головний архів давніх актів у Варшаві

Archiwum Radziwiłłow, dział II, sygn. 1254; dział V, sygn. 11078.

Metryka Koronna, ks. 115, 136, 137, 138, 165, 170, 171, 172, 176, 177, 178, 180, 181, 185, 186, 187, 189.

Archiwum Zamoyskich, sygn. 45, 222, 289, 313, 337, 446.

Zbiór Aleksandra Czołowskiego, sygn. 635.

Zbiór dokumentów papierowych, sygn. 3312, 3989.

Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 7980, 8039, 8076, 8087, 8153, 8412.

Biblioteka Narodowa w Warszawie

Національна бібліотека, м. Варшава

Dział mikrofilmów, mf 8099, str. 297–298. Оригінал у:
Ossolineum we Wrocławiu, rękopis B. O. 9614/11, str. 297–298.

Biblioteka Kórnicka PAN

Курницька бібліотека ІАН (м. Курник, Польща)

Rękopis 323.

Archiwum Państwowe w Krakowie

Державний архів у Кракові, Польща

Archiwum Sanguszków. Rękopisy, sygn. 848; Teki rzymskie
plik 42; Akta rodzinne, sygn. 144; Akta obcych rodów. Tecka 130, 1
Archiwum Chodkiewiczów, sygn. 403.
Zbiór Zygmunta Glogera, sygn. 578.
Acta Consularia Cracoviensis, sygn. 451.

Biblioteka Jagiellońska w Krakowie

Ягеллонська бібліотека у Кракові, Польща

Oddział rękopisów, rękopis 4503.

Archiwum Państwowe w Lublinie

Державний архів у Любліні, Польща

Księgi miejskie lubelskie, sygn. 17, 23, 159, 190.
Trybunał Koronny Lubelski, Akta luźne; sygn. 62, 65a, 70, 9

2. Опубліковані

Акты, издаваемые Виленскою археологическою комисси
на, 1872. Т. 6.

Акты Литовской метрики, собранные Ф. И. Леоптовичем
1898. Т. 1. Вып. 2. (1499–1507).

Акты Литовско-Русского государства, изданные М. В. Д
польским. М., 1900. Вып. 1. (1390–1529).

Акты, относящиеся к истории Западной России, собра
данные Археологической комиссией. Т. 1 (1340–1506). СПб.

- ли
- Список використаних джерел та літератури
- (1506–1544). СПб., 1848; Т. 3 (1544–1588). СПб., 1848; Т. 4 (1588–1632). СПб., 1851; Т. 5 (1632–1699). СПб., 1853.
- ка
- Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 1 (1366–1598). СПб., 1862; Т. 2 (1599–1637). СПб., 1865; Т. 3 (1638–1657). СПб., 1863; Т. 10 (1653–1654). СПб., 1878.
- Архів Української церкви. Т. 3: Документи до історії унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Підгот. М. Довбищенко. К., 2001.
- Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе. Ч. 1. Т. 6. К., 1883; Ч. 3. Т. 1. К., 1869; Ч. 3. Т. 4. К., 1914; Ч. 5. Т. 1. К., 1869; Ч. 7. Т. 1. К., 1886; Ч. 7. Т. 2. К., 1890; Ч. 8. Т. 5. К., 1907.
- IV,
- Белоруссия в эпоху феодализма. Сборник документов и материалов: в 3 т. Минск, 1959. Т. 1.
- Боплан Гийом Левассер, де.* Опис України / Пер. з франц. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк; передм. Я. І. Ісаєвича, В. А. Смоля. К., 1990.
- Величко Самійло.* Літопис / Перекл. В. Шевчука. К., 1991. Т. 2.
- Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 г. / Собранные и изданные под ред. В. Антоновича и К. Козловского. К., 1868.
- Густынская летопись // Полное собрание русских летописей. СПб., 1843. Т. 2.
- Документи об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / Сост. А. З. Барабой, И. Л. Бутич, А. Н. Катренко, Е. С. Компан. К., 1965.
- Жерела до історії України-Руси. Т. 8. Матеріали до історії української козащини по р. 1631 / Упор. І. Крип'якевич. Львів, 1908.
- Записки киевского мещанина Божка Балыки о московской осаде 1612 г. // Киевская старина. 1882. № 7. С. 97–105.
- ль-
- Исторический сборник П. А. Муханова. 2-е изд. М., 1866.
- Киевский летописец 1441–1621 pp. / Сост. В. Б. Антонович // Сборник летописей, относящихся к истории Юго-Западного Руси. К., 1888. С. 71–92.
- ва,
- Київський літопис першої чверті XVII ст. / Підгот. В. І. Ульяновський, Н. М. Яковенко // УІЖ. 1989. № 2. С. 107–120; № 5. С. 103–114.
- За-
- Корпус магдебурзьких грамот українським містам. Два проекти видань 20–40-х pp. XX ст. / Упор. В. Андрейцев, В. Короткий, В. Ульяновський. К., 2000.
- из-
- Г. 2

- Литовская Метрика. Книга записей 10 (1440–1523). Вильнюс, 1990.
- Литовская Метрика. Книга записей 25 (1387–1546). Вильнюс, 1990.
- Литовская Метрика. Отд. 1. Ч. 3: Книги публичных дел. Переписки войска Литовского 1528, 1565, 1567 гг. // Русская историческая библиотека. Петроград, 1915. Т. 33.
- Літопис Яна Бінвільського / Підгот. Ю. Мицик // Наукові записи НаУКМА. Т. 20: Історичні науки. Ч. 2. К., 2002. С. 60–77.
- Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження / Упор. О. А. Бевзо. К., 1970.
- Мартин Груневег і його опис Києва / Переклад з нім. Я. Д. Ісаєвич. Всесвіт. 1981. № 5. С. 204–211.
- Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Вып. 2 / П. К. Мельник; под ред. В. Антоновича. К., 1890.
- Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 43 (1523–1566) / Падрыхтаваў В. С. Мянжынскі. Мінск, 2003.
- Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 44 (1559–1566) / Падрыхтаваў А. Груша. Мінск, 2001.
- Палеографический сборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв., изданные Киевской комиссией для сбора древних актов. К., 1899. Вып. 1.
- Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов, высочайше утвержденного при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. К., 1896. Т. 2, отд. 3.
- Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. 2-е изд. К., 1887.
- Пам'ятки. Архів Української церкви. Т. 3. Вип. 1: Документи доточні унії на Волині і Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / Упор. М. Довбищенко. К., 2001.
- Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв. // Сост. А. Л. Хорошкевич. М., 1982. Вып. 4.
- Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упор. М. Каграль. Львів, 1990.
- Реєстр Війська Запорозького 1649 року / Упор. О. Тодійчук, В. Ступко, Р. Остап, Р. Майборода. К., 1996.
- Русско-еврейский архив. Документы и материалы для истории евреев в России. Т. 2: Документы и регесты к истории литовских евреев (1550–1569) / Собрал и издал С. А. Бершадский. СПб., 1882.

Руська (Волинська) метрика. Регестри документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. К., 2002.

Сборник материалов для исторической топографии Кнева и его окрестностей. К., 1874.

Сборник материалов, относящихся к истории Ганов Рады Великого княжества Литовского / Сост. И. Малиновский. Томск, 1901.

Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов. К., 1916. Вып. 2.

Старый Литовский Статут 1529 года // Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. 1854. Кн. XVIII. Отд. II. С. 1–106.

Статут Великого княжества Литовского 1566 р. // Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских. 1855. Кн. XXIII. Отд. II. С. 1–242.

Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мінск: Беларуская савецкая энцыклапедыя, 1989.

Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянина / Упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. К.: Наук. думка, 1990.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. Lwów, 1872. T. III.

Groicki Bartłomiej. Artykuły prawa Maydeburckiego, które zowią Speculum Saxonum z łacińskiego języka na polski przełożone i znowu drukowane roku pańskiego 1629. W Krakowie, 1629. / Wydał K. Koranyi. Warszawa, 1954.

Groicki Bartłomiej. Porządek sądów i spraw mieyskich prawa Maydeburckiego w Koronie Polskiej. Kraków, 1630 / Wydał K. Koranyi. Warszawa, 1953.

Groicki Bartłomiej. Tytuły prawa Maydeburckiego do Porządku i do Artykułów ... Kraków, 1629 / Wydał K. Koranyi. Warszawa, 1954.

Jerlicz Joakim. Latopisiec albo kroniczka / Red. K. Wójcicki. Warszawa, 1853. T. 1, 2.

Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8. Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antonavičius. Vilnius, 1995.

Lietuvos Metrica. Knyga Nr. 9 (1511-1518). Užrašymų knyga 9. P. 9. P. K. Pietkiewicz. Vilnius, 2003.

Listy Stanisława Żółkiewskiego (1584-1620) / Wydał Jan Tac Lubomirski. Kraków, 1868.

Nekanda Trepka Walerian. Liber generationis plebeorum («Chamorum»). Wyd. W. Dworzaczek, I. Bartyś, Z. Kuchowicz. Wrocław 1958; Wyd. II / Opracował R. Leszczyński. Wrocław-Warszawa-Kraków Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1995.

Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza koronnego i hetmana. Wydał August Bielowski. Lwów, 1861.

Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego, biskupa kijowskiego i opata benedyktyńskiego w Sieciechowie, z wiadomością o jego życiu i pismach / Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. Kraków, 1861. S. 35-57.

Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1690. Paryż, 1864. T. 2.

Scriptores Rerum Polonicarum. T. II. Continet: Chronicorum Beavapovii partem posteriorem 1480-1535. Cracoviae, 1874.

Volumina legum Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae ab 1347 ad annum 1780 / Wyd. J. Ohryzko. Petersburg, 1859. Vol. 2: Ab 1550 ad annum 1609; Vol. 3: Ab anno 1609 ad annum 1640.

Źródła Dziejowe. T. V: Lustracje królewskiej ziem polskich w Podolu i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Wydał A. Jabłonowski. Warszawa, 1877.

Źródła Dziejowe. T. XX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. IX. Ziemia Ruskie. Ukraina / Opisane przez A. Jabłonowskiego. Warszawa, 1894.

Źródła Dziejowe. T. XXI: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. X: Ziemia Ruskie. Ukraina / Opisane przez A. Jabłonowskiego. Warszawa, 1894.

Źródła Dziejowe. T. XXII: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. XI. Ziemia Ruskie. Ukraina / Opisane przez A. Jabłonowskiego. Warszawa, 1897.

Żywot Tomasza Zamoyskiego, kanclerza w. kor. Napisał Stanisław Żurkowski / Wydał A. Batowski. Lwów, 1860.

Література

- Абросимова С. В.* Книги записей Литовской метрики как источник по истории городов Украины первой половины XVI в. // Исследования по истории Литовской метрики: Сб. науч. трудов. М., 1989. С. 196-214.
- Абросимова С. В.* Книги переписей Литовской метрики середины XVI в. как источник по истории городов Украины // Историко-графические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Днепропетровск. 1986. С. 123-128.
- Алферова Г., Харламов В.* Киев во второй половине XVII века. К.: Наук. думка, 1982.
- Антипович К. С.* Київська міська печатка // Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. К., 1927. С. 825-836.
- Антонович В. Б.* Исследования о городах Юго-Западной России по актам 1432-1798 гг. // Архив ЮЗР. К., 1869. Ч. 5. Т. I (Акты о городах). С. 1-91.
- Антонович В. Б.* Киев, его судьба и значение с XIV по XVI в. (1362-1569) // В. Б. Антонович. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. К.: Либідь, 1995. С. 534-576.
- Антонович В. Б.* Киевские войты Ходыки // В. Б. Антонович. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. К.: Либідь, 1995. С. 160-185.
- Баранович А.* Украина накануне Освободительной войны середины 17 в. (социально-экономические предпосылки войны). М., 1959.
- Берлинський М. Ф.* Історія міста Києва / Упор. М. Брайчевський. К., 1991.
- Берман Гарольд Дж.* Западная традиция права: эпоха формирования. 2-е изд. М., 1998.
- Білостоцький С.* Посадові особи війтівсько-лавницького суду та їх процесуальний статус в XVI-XVIII ст. // Львів: місто – суспільство – культура. Львів, 1999. Т. 3. С. 158-166.
- Білоус Н. О.* Нове джерело до історії взаємовідносин київських ремісників замкової та магістратської юрисдикцій // АУ. 1997. № 1-6. С. 101-107.
- Білоус Н. О.* Документальні джерела з історії магдебурзького права в Києві XVI – першої половини XVII ст. // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. К., 2000. С. 101-109.

Білоус Н. О. Розвиток самоврядування в Житомирі в XV ній половині XVII ст. // КС. 2001. № 3. С. 73–86.

Білоус Н. О. Київські війти XVI – першої половини XV КС. 2002. № 3. С. 32–51.

Білоус Н. О. Привілеї на київське війтівство XVI – першій половині XVII ст. // АУ. 2002. № 1–3. С. 112–124.

Білоус Н. О. Привілеї на війтівство київським міщан реччям // АУ. 2002. № 4–6. С. 239–242.

Білоус Н. О. Київський магістрат XVI – першої половини XVII організація та структура влади // СОЦІУМ. Альманах соціал торії. К., 2003. Вип. 2. С. 23–39.

Білоус Н. О. Особливості самоврядування Києва на магд кому праві XVI – першої половини XVII ст. // «Істину вста суд історії». Збірник статей на пошану акад. Ф. П. Шевче 2004. Т. 2. С. 194–204.

Білоус Н. О. Функції та основні напрями діяльності Киї магістрату XVI – першої половини XVII ст. // УІЖ. 2005 С. 4–17.

Білоус Н. О. Магістрат і юридики в Києві в XVI – першій вині XVII ст. (соціально-правові взаємини в місті) // СОЦІ 2005. Вип. 5. С. 107–125.

Білоус Н. О. «Вірність» і «зрада» у світосприйнятті між Київщини та Волині у XVI – першій половині XVII ст. // СС Альманах соціальної історії. Вип. 6: «Вірність» – «зрада» в нях і практиках середньовіччя і раннього нового часу. К С. 141–160.

Білоус Н. О. Київська міська канцелярія XVI – першої п XVII ст. (до питання про реконструкцію) // ЗНТШ. Львів Т. ССЛІ. С. 491–521.

Білоус Н. О. «Річ посполита його королівської милос Києва». З історії самоврядного життя Києва в XVI – першій п XVII століття // Пам'ятки України. 2007. № 1. С. 86–97.

Білоус Н. О. Відносини київської міської влади з воє у 1559–1648 рр. Спроби обмеження автономії міської грє СОЦІУМ. Альманах соціальної історії. Вип. 7: «Конфлікт та мішня в історії середньовічної і ранньомодерної Європи». К С. 67–82.

Болховітінов Євгеній, митрополит. Вибрані праці з істо ва / Упор. Т. Ананьєва. К., 1995.

Список використаних джерел та літератури

Боряк Г. В. Іноземні джерела про Київ XIII – середини XVII ст. // УІЖ. 1981. № 12.

Василенко М. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII–XVIII ст. // Український археографічний збірник. К., 1926. Т. 1. С. 50–164.

Васіляускене А. Кириличні списки Другого Литовського Статуту палеографія, хронологія, кодикологія. Львів, 2004.

Владимирский-Буданов М. Ф. Немецкое право в Польше и Литве // Журнал Министерства народного просвещения. СПб., 1868 Ч. СXXXIX. С. 467–554; 720–806; Ч. СXL. С. 519–586.

Высоцкий С. А. Киевские граффити XI–XVII веков. К., 1985.

Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. К., 1883. Т. 1.

Голубев С. Т. О древнейшем плане г. Киева 1638 г. // ЧИОНЛ 1898. Кн. 12. Отд. 2. С. 1–79.

Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Сборник статей. Т. 2: Жизнь города и деятельность горожан. М., 1999.

Гошко Т. Д. Магдебурзьке право Центрально-Східної Європи XIII–XVIII ст. в українській та польській історіографії: Дис. ... канд іст. наук / Інститут української археографії НАНУ. К., 1999.

Граля Г. [Grala Hieronim] Киевские пожалования самозванцев 1604 и 1608 гг. // Russia Mediaevalis. München, 1997. Т. IX, 1 S. 115–127.

Граля И. Дьяки и писари: аппарат управления в Московском государстве и Великом княжестве Литовском (XVI – начало XVIII в.) / От древней Руси к России нового времени. Сб. ст.: к 70-летию А. Л. Хорошкевич / Сост. А. В. Юрасов. М., 2003. С. 148–164.

Гречило А. Магдебурзьке право та питання герба міста Києв: (кінець XV – 80-і рр. XVIII ст.) // Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвячено 500-річчю надання Києву магдебурзького права. К., 2000. С. 149–150.

Груша А. Службовы склад і структура канцелярыі Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст. // METRICA. Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага княства Літоўскага. Мінск, 2001. Т. 1. С. 29.

Груша А. Канцылярыя Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст. Мінск, 2006.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 5. К.: Наукова дум 1994; Т. 7. К., 1995; Т. IX, кн. 1. К., 1996.

Грушевський М. С. Матеріали до історії козацьких ру 1590-х рр. // ЗНТШ. Львів, 1899. Т. 31–32.

Грушевський О. С. З київського ратушного господарства XVI ку // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. К.: ВУАН. 19 С. 109–123.

Гупало К. Н. Подол в древнем Киеве. К., 1982.

Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія. Царгородсь патріархат і генеза Берестейської унії. Львів, 2000.

Дашкевич Я. Р. Вірменське самоврядування Києва в межах мдебурзького права XV–XVII ст. // Самоврядування в Києві: історі сучасність. К., 2000. С. 133–134.

Делімарський Р. С. Київський магістрат у другій половині XV XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Київський державний іверситет імені Тараса Шевченка. К., 1995.

Довнар-Запольский М. В. Украинские староства в первой пвине XVI в. // Архив ЮЗР. К., 1907. Ч. 8. Т. 5. С. 1–118.

Долішська М. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. Ль 2006.

Доманицький В. Козаччина на переломі XVI і XVII в. (15 1603) // ЗНТШ. Львів, 1904. Т. LXII. С. 65–113.

Дружчыц В. Места Менск у канцы XV і пачатку XVI ст. // Пр: БДУ. 1926. № 12. С. 1–22.

Дружчыц В. Войты і іх улада у беларускіх гаспадарскіх мест майдеборскім правом // Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Мен 1928. Кн. 3. Т. 2. С. 241–298.

Дружчыц В. Магістраты у беларускіх местах з майдеборс правом у XV–XVIII ст. // Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Кі Працы клясы гісторыі. Менск, 1929. С. 379–458.

Забела Тодар. Места Берасьцейскае у XVI ст. // Запіскі аддз гуманітарных навук. Кн. 8: Працы клясы гісторыі. Менск, 1929. Т. С. 83–109.

Закревский Н. В. Описание Киева. М., 1868. Т. 1, 2.

Заяць А. Є. Інститут війтівства в містах Волині XVI – пер половини XVII ст. // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII Львів, 1998. С. 106–112.

Івакін Г. Ю. Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. (Історико-топографічні нариси). К., 1996.

Ісаєвич Я. Д. Брацтва та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII століття. К., 1966.

Ісаєвич Я. Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. К., 1982.

Історія Києва. Т. 1 / Ред. Ю. Кондуфор, П. Сохань, Ф. Аргеменко та ін. К.: Наукова думка, 1986.

Каманин И. Киевляне и Богдан Хмельницкий в их взаимных отношениях // КС. 1888. № 7. Т. XXII. С. 69–70.

Каманин И. Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // КС. 1888. № 5. С. 140–168; № 8. С. 157–195; № 9. С. 597–622.

Каманин И. Описи актовых книг Киевского центрального архива № 3501–3511. К., 1897.

Каманин И. Опись актовой книги Киевского центрального архива № 5882. К., 1897.

Капраль М. Привілеї міста Львова XIV–XVIII ст. (Історико-джерелознавчий огляд) // Привілеї міста Львова XVI–XVIII ст.: Зб. док. Львів, 1998. Т. 1.

Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). Львів, 2003.

Капраль М. Функціонування органів влади Львова у XIII–XVIII ст. (нарис історії інститутів магдебурзького права) // УІЖ. К., 2006. № 5. С. 111–130.

Карачківський М. Київські цехи за литовсько-польської доби / Київські збірники історії, археології, побуту й мистецтва. К.: Вид. ВУАН, 1931. Зб. 1. С. 134–149.

Карпачев А. М. Феодальные юриды в королевских городах Белоруссии XVII–XVIII вв. // Советское славяноведение. 1986. № 6. С. 27–38.

Каталог документів з історії Києва XV–XIX ст. / Упор. Г. Боряк, Н. Яковенко. К.: Наукова думка, 1982.

Каталог колекції документів Київської археографічної комісії (1369–1899) / Упор. Я. Дашкевич, Л. Проценко, З. Хомутецька. К., 1971.

Кеннеді-Грімстед П. Руська метрика: книги польської коро канцелярії для українських земель (1569-1673) // УІЖ. 1989. С. 52-62.

Києво-Могилянська академія в іменах XVII-XVIII ст. / Енциклопедичне видання. К.: «КМ Академія», 2001.

Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. Одесса, 1912.

Климовський С. І. До питання про «обмеженість» магдебурзького права середньовічного Києва // УІЖ. 1997. № 4. С. 76-81.

Климовський С. І. Соціально-топографічний розвиток Києва XVI - першої половини XVII ст.: Дис. ... канд. іст. наук / Інст археології НАНУ. К., 1997.

Климовський С. І. Соціальна топографія Києва XVI - серед XVII ст. К., 2002.

Ковальський Н. П. Источники по истории Украины XVI-XVII в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. Днепропетровск: ДГУ, 1979.

Ковальський Н. П. Источниковедение социально-экономической истории Украины (XVI - первая половина XVII в.): Акты о горах Днепропетровск: ДГУ, 1983.

Ковальський Н. П. Локационные и магдебургские грамоты и дамы Украины в составе коронных книг записей «Литовской метрики» второй половины XVI - первой половины XVII в. // Источниковедческие и историко-географические проблемы отечественной истории. Источники по социально-экономической истории России и Украины XVI-XIX веков. Днепропетровск: ДГУ, 1983.

Компан О. С. Участь міського населення у Визвольній українського народу 1648-1654 рр. К., 1954.

Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. 1963.

Копыцкий З. Ю. Магдебургское право в городах Белоруссии (конец XV - первая половина XVII в. // Советское славяноведение. 1972. № 5. С. 26-41.

Копыцкий З. Ю. Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI - первой половине XVII в. Минск, 1976.

Кравченко В. М. Новий документ з історії міського судочинства в Києві 30-х рр. XVII ст. // АУ. 1998. № 1-6. С. 113-120.

Список використаних джерел та літератури

Кравченко В. М. Документи з історії торгівлі шотландців із Замостя і Бродів у Києві 40-х рр. XVII ст. // УАЩ. 2004. Вип. 8/9. С. 482–503.

Крижановський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. К., 1994. Кн. 3.

Крип'якевич І. Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр. // ЗНТШ. Львів, 1913. Т. 117–118. С. 65–114.

Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. 2-е вид. Львів, 1990.

Круглова Т. А. О времени пожалования Киеву магдебургского права // Государство и общество. История. Экономика. Политика. Право. М., 1992. № 2. С. 100–115.

Круглова Т. А. О датировке жалованной грамоты киевским мещанам (из Литовской Метрики) // Архив русской истории. М., 1993. Вып. 3. С. 125–144.

Круглова Т. А. Магдебургское право в Киеве: поиск точки отсчета. К., 1999.

Кулаковський П. М. Нові матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр. // АУ. 1995. № 4–6. С. 62–73.

Кулаковський П. М. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621–1648 рр. // Центральна і Східна Європа в XV–XVIII ст. Львів, 1998. С. 113–130.

Кулаковський П. М. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. Острог–Львів, 2002.

Кулаковський П. М. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618–1648. К., 2006.

Лебединцев П. Г. Исторические заметки о Киеве // КС. 1884. № 10. С. 227–253.

Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернівці, 1996.

Леп'явко С. Про стан українських замків у 1590 р. // УАЩ. 2002. Вип. 7.

Луцицкий И. В. Киев в 1766 г. // КС. 1888. № 1. С. 1–74.

Люта Т. Земельна власність Києво-Печерського монастиря в Києві та його околиці в XVI – першій половині XVII ст. // Наукові записки НаУКМА. К., 1999. Т. 14: Історія. С. 30–38.

Люта Т. Земельні володіння Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві та його околицях (XV–XVII ст.). Огляд джерел // Памятки України: історія та культура. К., 1999. С. 92–94.

Люта Т. Печатки київського суспільства XVI ст. як джерело до історії української геральдики // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках. Львів, 2003. № 1. С. 159–166.

Максимович М. О. «Київ виявляється градомъ великимъ...». Вибрані українознавчі твори / Упор. В. Замлинський. К.: Либідь, 1994.

Малиновский И. Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России. Ч. 2: Рада Великого княжества Литовского. Вып. 2 (1492–1569). Томск, 1912.

Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории Панов Рады Великого княжества Литовского. Добавление. Томск, 1912.

Марголіна Ф., Ульяновський В. І. Київська обитель Святого Кирила. К., 2005.

Мелешко В. Могилев в XVI – середніе XVII в. Минск, 1988.

Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь. К.: Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1893.

Обозрение Киева в отношении к древностям, изданное по высочайшему соизволению киевским гражданским губернатором Иваном Фундуклеем. К., 1847.

Оглоблин Н. Н. Из архивных мелочей о Киеве XVII в. // КС. 1889. № 5. С. 578–585.

Озolin А. И. Землевладение королевских городов Чехии в XIV – начале XV вв. // Средневековый город. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та. 1978. Вып. 5. С. 51–61.

Отамановский В. Д. Развитие городского строя на Украине в XIV–XVIII вв. и магдебургское право // Вопросы истории. 1958. № 3. С. 122–135.

Перковський А. Л. Про чисельність населення м. Києва на початку XVIII ст. Джерела до історичної демографії України // УАІЦ. 1992. Вип. 1. С. 144–156.

Петров Н. И. Киевское латинское бискупство и столовое бискупское имение Фастов. Ч. 3 // Киевские епархиальные ведомости. 1876. Отд. 2. № 16. С. 496–497.

Петров Н. И. Киевская Рождество-Предтеченская или Борисо-Глебская церковь // Труды Киевской духовной академии. К., 1895. № 7. С. 478–508; 1896. № 2. С. 253–283; № 3. С. 333–364.

Петров Н. П. Историко-топографические очерки древнего Киева. К., 1897.

Пичета В. П. Полоцкая земля в начале XVI в. // Белоруссия и Литва XV–XVI вв. М., 1961. С. 213–262.

Плохій С. Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. К., 2005.

Попельницька О. Исторична топографія Київського Подолу XVII – початку XIX ст. К., 2003.

Прокопович В. (Черепин С.). Під золотого короґвою. Le droit de Magdeburg à Kiev. Париж, 1943.

Рогачевский А. Л. Суд небесный и суд земной: памятники магдебургского городского права XIV–XVII вв. и правовые взгляды немецких горожан // Средние века. М., 1994. Вып. 57. С. 89–91.

Рогачевский А. Л. Меч Роланда. Правовые взгляды немецких горожан XIII–XVII вв. СПб.: Издательство Санкт-Петербургского ун-та, 1996.

Рум'янцева В. В., Овсієнко О. Ф. Про давні герби Києва // АУ. 1980. № 3. С. 63–65.

Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. К., 1998.

Русина О. В. Київська магдебурґія: ювілейний комплект // Критика. 1999. № 6. С. 24–26.

Русина О. В. Студії з історії Києва та Київської землі. К., 2005.

Самоврядування в Києві: історія та сучасність. Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права / Ред. В. Андрійко, Н. Білоус, В. Комов. К., 2000.

Самсонович Г. Городское самоуправление в истории Польши периода феодальной раздробленности // Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII–XIV вв. / Под ред. Б. А. Рыбакова. М., 1974. С. 335–357.

Сас П. М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. К., 1989.

Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). К., 1998.

Сас П. М. Петро Конашевич-Сагайдачний. Молоді роки. К., 2006.

Сванидзе А. А. Суд и право в шведских городах XIII–XV вв. М., 1978.

Сванидзе А. А. Средневековый город и рынок в Швеции XIII–XV вв. М., 1980.

Січинський В. Чужинці про Україну. К., 1992.

Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. К., 1993.

Стороженко А. В. К истории Киева и его окрестностей // КС. 1892. № 2. С. 339–347.

Стороженко А. В. Киев 300 лет назад // КС. 1894. № 3. С. 403–425.

Стрэнковскі С. П. Гарадское самакіраванне ў вялікакняжацкіх уладаннях заходняй часткі Вялікага княства Літоўскага ў XV–XVIII ст.: Аўторэф. дыс. ... канд. гістар. навук. Мінск, 1999.

Тарановский Ф. В. Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи. Историко-юридическое исследование. Варшава, 1897.

Тищенко М. Фонди установ Київщини XVIII в. // Центральний архів стародавніх актів у Києві. Збірник статей / За ред. В. О. Романовського. К., 1929. С. 197–203.

Український археографічний збірник / Археографічна Комісія УАН. К.: Друк. УАН, 1926. Т. 1.

Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Кн. 1. К., 1994; Кн. 2. К., 1994.

Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). Львів, 1993.

Федорук Я. Козацтво і пограничні війни XVI ст. // Наукові записки. Тернопільський обласний краєзнавчий музей. Тернопіль, 1997. Ч. 1. Кн. 2. С. 39–51.

Хорошкевич А. Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV – начала XVI в. М., 1980.

Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). К., 2006.

Швидько Г. К. Советская историография о сущности и роли немецкого права в городах Украины XV–XVIII вв. // Вопросы германской истории и историографии. Днепропетровск, 1975. Вып. 3. С. 125–130.

Щербак В. О. Соціальне і правове становище міщанства Правобережної України в XVI ст. // Історичні дослідження: Вітчизняна історія. К., 1989. Вип. 15. С. 21–25.

Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану (друга половина XV - середина XVII ст.). К., 2000.

Щербаківський Д. Реліквії старого київського самоврядування // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. К.: Вид. ВУАН, 1926. С. 168-216.

Щербина В. І. Боротьба Києва за автономію // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. К.: ВУАН, 1926. С. 168-216.

Щербина В. І. Документи до історії Києва. 1494-1835 рр. // Український археографічний збірник. К.: ВУАН, 1926. Т. 1. С. 1-49.

Щербина В. І. Нові студії з історії Києва. К.: ВУАН, 1926.

Щигел Р. Проблеми урбанізації Центральної Європи у XII-XVI ст. // Проблеми слов'янознавства. Львів, 1990. Вип. 42. С. 16-24.

Енциклопедія історії Біларусі: В 6 т. / Мінск: Біларуская Энциклопедыя імя Петруся Броўкі, 2001. Т. 6. Кн. 1.

Яковенко Н. М. Новий документ до історії київських ремісничих цехів початку XVII ст. // АУ. 1989. № 5. С. 68-71.

Яковенко Н. М. До питання про реконструкцію складу київських судово-адміністративних архівів кінця XVI - першої половини XVII ст. // АУ. 1990. № 5. С. 18-25.

Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVI ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1993.

Яковенко Н. М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. К., 2002.

Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України. 2-е вид. К., 2005.

Яковлів А. Німецьке право в працях українських правників XVIII ст. // Науковий збірник українського вільного університету в Празі. Прага, 1942. Т. 3. С. 404-433.

Alexandrowicz S. Gospodarce, prawne i etniczne osobliwości sieci miejskiej ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI-XVII w. // Miasto i kultura ludowa w dziejach Białorusi, Litwy, Polski i Ukrainy / Red. J. Wyrozumski. Kraków, 1996. S. 61-89.

Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. Warszawa, 1885. Wyd. 2. T. 2.

Balzer O. Przewód sądowy polski w zarysie — Studia nad historią prawa polskiego imienia Oswalda Balzera. Lwów, 1935. T. XV. Z. 1.

Bardach J. Czolobicia i pokłony. Kartka z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVI wieku // *Wiek średni. Medium aevum.* Warszawa, 1962. S. 307–315.

Bardach J. Ustrój miast na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim do połowy XVII wieku // *O dawnej i niedawnej Litwie.* Poznań, 1988. S. 72–119.

Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 1999.

Białowiejska W. Stosunki Litwy z Moskwą w pierwszej połowie panowania Aleksandra Jagiellończyka (1492–1499) // *Ateneum Wileńskie.* 1930.

Biedrzycka A. Złoty pokój: Kozacy zaporoscy w służbie Rzeczypospolitej 1639–1647 // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego.* T. MCCXXXVIII. *Prace Historyczne.* Z. 127. Kraków, 2000. S. 27–38.

Bieniarzówna J. Proces ograniczania autonomii miast małopolskich w pierwszej połowie XVI w. // *Małopolskie Studia Historyczne.* T. VI. Z. 1/2. 1963. S. 53–73.

Bieniarzówna J. Mieszczanństwo krakowskie XVII w. Kraków, 1969.

Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Warszawa, 2000.

Bogucka M. Miejsce mieszczanina w społeczeństwie szlacheckim: atrakcyjność wzorców życia szlacheckiego w Polsce XVII wieku // *Społeczeństwo staropolskie.* Warszawa, 1976. T. 1. S. 185–199.

Bogucka M. Mieszczanństwo Warszawy w XVI i w pierwszej połowie XVII w. // *Społeczeństwo Warszawy w rozwoju historycznym.* Warszawa, 1977. S. 393–421.

Bogucka M. Miasta Europy Środkowej w XIV–XVII w. Problemy rozwoju // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych.* Rok 1981. T. XLII.

Bogucka M., Samsonowicz H. Dzieje miast i mieszczanństwa w Polsce przedrozbiorowej. Wrocław, 1986.

Bogucka M. Miasta a władza centralna w Polsce i w Europie wczesnonowożytnej (XVI–XVIII w.). Warszawa, 2001.

Brekiesz S. Z dziejów rady miejskiej w Krośnie // *Małopolskie Studia Historyczne.* Kraków, 1960. T. 3. S. 3–31.

Buczko W. Nowe spojrzenie na recepcję miejskiego prawa niemieckiego w Wielkim Księstwie Litewskim // Wielkopolska - Polska - Europa. Studia dedykowane pamięci A. Karłowskiej-Kamzowej. Poznań, 2006. S. 37-44.

Burbianka M. Geneza urzędu wójtowskiego w Wilnie // Alma Mater Vilmensis, 1932. T. 10. S. 11-17.

Chodynicki K. Kościół prawosławny a Rzeczypospolita Polska 1370-1632. Warszawa, 1934.

Civitas et Villa. Miasto i wieś w Średniowiecznej Europie Środkowej. Wrocław-Praha, 2002.

Czaja R. Patrycjat Starego Miasta Torunia i Starego Miasta Elbląga w średniowieczu // Elity mieszczańskie i szlacheckie Prus królewskich i Kujaw w XIV-XVIII wieku. Toruń, 1995. S. 13-50.

Dachkévych Y. Les Arméniens à Kiev (de la deuxième moitié du XIII au XVII siècle // Armenian studies études arméniennes in memoriam haig berbérien / Dickran Kouymjian editor. Lisboa, 1986. P. 185-214.

Deresiewicz J. Zmiany w strukturze społecznej miast pod koniec istnienia Rzeczypospolitej szlacheckiej w zwierciadle przyjęć do prawa miejskiego // KH. R. LXIII. Warszawa, 1956. Nr 4-5. S. 23-28.

Dworzaczek W. Przenikanie szlachty do stanu mieszczańskiego w Wielkopolsce w XVI i XVII w. // PH. 1956. Nr 4.

Dybek E. Lokacje na prawie niemieckim w ziemi przemyskiej w latach 1345-1434. Tow. Naukowe KUL. Lublin, 2004.

Dyplomatyka wieków średnich / Opracowali: K. Maleczyński, M. Biełlińska, A. Gąsiorowski. Warszawa, 1971.

Dzwiętowski J. O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV. Warszawa, 1986.

Ehrenkreutz S. Z dziejów organizacji miejskiej Starej Warszawy. Warszawa, 1913.

Estreicher S. Kraków i Magdeburg w przywileju fundacyjnym krakowskim. Kraków, 1911.

Fenczak A. Z badań nad początkami samorządu miejskiego w Przemysłu i jego kancelarii // Rocznik Historyczno-Archiwalny. Przemysł, 1988. T. 5. S. 23-48.

Friedberg M. Kultura polska a niemiecka. Poznań, 1946. T. 1. S. 257-259.

Friedberg M. Kancelaria miasta Krakowa do połowy XVIII w. // Archeion. Warszawa, 1953. T. XXIV. S. 280-304.

Froehlichowa Z. Z dziejów organizacji władz miejskich m. Lublina do końca XVII wieku // Pamiętnik Lubelski. Lublin, 1930. T. 1. S. 69-115.

Gąsiorowski A. Wójt i starosta. Ramię monarsze w polskim mieście średniowiecznym // Ars historica. Prace z dziejów powszechnych i Polski. Poznań, 1976. S. 437-444.

Gierszewski S. Obywatele miast Polski przedrozbiorowej. Warszawa, 1973.

Glogier Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana. Warszawa, 1972. T. 1-4.

Góralski Z. Urzędy i godności w dawnej Polsce. Warszawa, 1983.

Góralski Z. Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce. Warszawa, 2000.

Górski Z. Organizacja kancelarii miejskiej Starej Warszawy i system pracy pisarzy miejskich // Archeion. Warszawa, 1983. T. LXXVI. S. 19-36.

Grodecki R. Początki rady miejskiej w Krakowie // Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych. R. 1963. T. XXV. S. 47-68.

Jankauskas V. Kijevo žemės statutes Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV-XV amžiai // Darbai ir Dienos. Vilnius, 2005, nr 44. S. 81-103.

Jarmolik W. Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Unii Lubelskiej 1569 r. // PH. Warszawa, 1982. T. LXXIII. Z. 1-2. S. 23-45.

Jaworski I. Przywileje miejskie na prawo niemieckie w Wielkim Księstwie Litewskim // Rocznik Prawniczo-Wileński. Wilno, 1929. T. 3. S. 48-61.

Jaworski I. Studia nad ustrojem miast na prawie niemieckim w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Jagiellonskiej // Rocznik Prawniczo-Wileński. Wilno, 1931. T. 5. S. 297-352.

Isajewicz J. Uwagi w sprawie oceny prawnej istoty i społecznej treści miejskich jurydyk w dawnej Rzeczypospolitej // CPH. Warszawa, 1959. T. XI. Zesz. 1. S. 145-155.

Iwanicki K. Kościoły i kaplice w Kijowie. Warszawa, 1931.

Kamińska K. Sądownictwo m. Torunia do połowy XVII w. na tle ustroju sądów niektórych miast Niemiec i Polski. // *Studia iuridica.* Warszawa Poznań–Toruń, 1980. T. XVI. Zesz. 2. S. 19- 31.

Kamler M. Rola tortur w polskim sądownictwie miejskim drugiej połowy XVI i pierwszej połowie XVII wieku. // *KH.* 1988. T. 95. nr 3.

Kempa T. Sprawa zabójstwa wójta kijowskiego Teodora Chodyki przez kozaków. Przyczynek do wyjaśnienia sytuacji na Kijowszczyźnie w przededniu powstania kozackiego 1625 r. (publikacja źródeł) // *Między Zachodem a Wschodem.* Studia ku czci prof. Jacka Staszewskiego. Toruń, 2003. T. 2. S. 289- 300.

Kiaupa Z. Vilniaus ir Kauno vaitų teisminės galios raida XV XVII amžiais // *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija.* 4(49) t. Vilnius, 1974. P. 83- 89.

Kiaupa Z. Vaito rinkimas Kauno magistratė (XVI-XVIII a.) // *Lietuvos istorijos metraštis.* 1974 metai. Vilnius, 1976. P. 13-16.

Kojałowicz W. Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego, tak zwany Compedium czyli o klejnotach albo herbach, których familie stanu rycerskiego w prowincjach Wielkiego Xięstwa Litewskiego zażywają. Kraków, 1897.

Konopczyński W. Dzieje Polski Nowożytnej. Warszawa, 1999. Wyd. 4.

Kuraś S. Przywileje prawa niemieckiego miast i wsi małopolskich XIV-XV w. Warszawa, 1971.

Kutrzeba S. Finanse Krakowa w wiekach średnich // *Rocznik Krakowski.* Kraków, 1900. R. 3. S. 27-90.

Lalik T. Funkcje miast i miasteczek w Polsce późnego średniowiecza // *KHKM.* 1975. T. 23. S. 556-562.

Leśniak F. Krośno w czasach Odrodzenia. Studia nad społeczeństwem miasta. Kraków, 1992.

Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648. Warszawa, 2000.

Litwin H. Fakcje magnackie na Kijowszczyźnie 1569-1648 // *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku /* Pod red. I. Urwanowicza. Białystok, 2003.

Łowmiański H. Handel Mohylewa w XVI wieku // *Studia historyczne* ku czci Stanisława Kutrzeby. Kraków, 1938. T. 2. S. 517-547.

Maisel W. Sądownictwo miasta Poznania do końca XVI wieku. Poznań, 1961.

Maisel W. Dawne polskie prawo karne miejskie od połowy XV do połowy XVIII w. / Odbitka z «Historii państwa i prawa Polski». Warszawa–Toruń, 1966. T. II. Wyd. II. S. 343–361.

Maisel W. Związki sądownictwa miejskiego z sądownictwem królewskim w Polsce przedrozbiorowej // Czas przestrzeń, praca w dawnych miastach. Warszawa, 1991. S. 337–350.

Makarau M. Witebskie prawo miejskie w XVI wieku // Zapiski Historyczne. T. LXVIII, zesz. 1. R. 2003. S. 15–16.

Mazurkiewicz J. Jurydyki lubelskie. Wrocław, 1956.

Mazurkiewicz J. O zmianach treści terminu landwójt // СРН. 1962. T. XIV. Zesz. 2. S. 171–173.

Miasta feudalne w Europie Środkowo-Wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne / Pod red. A. Gieysztor i T. Roslanowskiego. Toruń, 1974.

Miasta i mieszczaństwo w Europie Środkowowschodniej do połowy XIX wieku. / Pod red. D. Michaluk i K. Mikulskiego. Toruń, 2003.

Mika M. J. Studia nad patrycjatem poznańskim w wiekach średnich. Poznań, 1937.

Mikołajczyk M. Przestępstwo i kara w prawie miast Polski południowej XVI–XVIII wieku. Katowice, 1998.

Mikulski K. Wymiana elity władzy w Toruniu w drugiej połowie XV wieku // Elity mieszczańskie i szlacheckie Prus Królewskich i Kujaw w XIV–XVIII w. Toruń, 1993. S. 51–87.

Mikulski K. Struktura etniczna mieszkańców i status społeczny ludności pochodzenia polskiego w Toruniu od końca XIV do połowy XVII wieku // Roczniki Historyczne. Poznań, 1997. R. LXIII. S. 111–129.

Motyłowicz J. Społeczeństwo Przemyśla w XVI i XVII wieku. Rzeszów, 2005.

Myśliński K. Wójt dziedziczny i rada miejska w Lublinie. Lublin, 1962. S. 13–141.

Nagielski M. Kozacy w siłach zbrojnych Rzeczypospolitej w I połowie XVII wieku // Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku. Warszawa, 2000. S. 35–55.

Niwiński M. Wójtostwo krakowskie w wiekach średnich. Kraków, 1938.

Noga Z. Krakowska rada miejska w XVI wieku. Studium o elicie władzy. Kraków: Wydawnictwo Naukowe AP, 2003.

Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami tatarów krymskich w XV–XVI w. // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. Warszawa, 1960. T. V. S. 349–398.

Opas T. Z problemów awansu społecznego mieszczan w XVI i XVII w. O przenikaniu do stanu szlacheckiego i duchownego // *PH*. 1974. Nr 3.

Opas T. Własność w miastach i jurydykach prywatnych w dawnej Polsce. Studium historyczno-prawne. Lublin, 1990.

Patkaniowski M. Krakowska rada miejska w średnich wiekach. Kraków, 1934.

Pietkiewicz K. Polityka w. ks. litewskiego Aleksandra wobec miast // *Białostoczczyzna*. Nr 1–2 (61–62). Białystok, 2002. S. 18–41.

Piskorska H. Organizacja władz i kancelarii miasta Torunia do 1793 r. // *Roczniki Towarzystwa naukowego w Toruniu*. Toruń, 1956. T. 59. S. 79–81.

Pisma Aleksandra Jabłonowskiego. Ukraina. Warszawa, 1911. T. 3.

Plewczyński M. Kozacy w obronie ziem polsko-litewskich w I połowie XVI wieku // *Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku*. Warszawa, 2000. S. 8–17.

Ptaśnik J. Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce. Kraków, 1934.

P[ułaski] K. Wojewodowie kijowscy w wieku XV i XVI // *Przewodnik Naukowy i Literacki*. Lwów, 1876. Roczn. 4. S. 621–642.

P[ułaski] K. Dzikie pola. Szkice i poszukiwania historyczne przez Kazimierza Pułaskiego. Kraków, 1887.

Ragauskas A. Vilniaus miesto valdantysis elitas XVII a. Antrojoje pusėje (1662–1702 m.). Vilnius, 2002.

Ragauskas A. Źródła do historii urzędu wójta wileńskiego (koniec XIV w. – koniec XVIII w.): czy istniały księgi sądu wójtowskiego? // *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija*. Vilnius, 2007. P. 395–416.

Rawita-Gawroński Fr. Zakon o.o. Dominikanow w Kijowie. Kijów, 1912.

Rimša E. Kijevas // *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės miestų antspaudai*. Vilnius, 1999. P. 296.

- Romanowska M.* Uposażenie wójtów dziedzicznych miastki w XIV–XV w. // CPH. Warszawa, 2001. T. LIII. Zesz. 1. S.
- Rostanowski T.* Czy istniał średniowieczny patrycjat miejski w Warszawie, 1959. T. L. Z. 2. S. 350–363.
- Rulikowski E.* Kijów // Słownik Geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1883. T. IV. S. 61–91.
- Rulikowski E.* Opis powiatu kijowskiego. Kijów–Warszawa, 1883.
- Rymaszewski Z.* Miejskość czy wiejskość prawa niemieckiego w Polsce // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. Nauki historyczno-społeczne. Łódź, 1970. Seria I. Zesz. 69. S. 65–85.
- Samsonowicz H.* Z zagadnień ustrojowych miasta średniowiecznego // Wieki średnie. Medium aevum. Prace ofiarowane T. Maniowskiemu w 60 rocznicę urodzin. Warszawa, 1962. S. 151–157.
- Samsonowicz H.* Samorząd miejski w dobie rozdrobienia państwa w Polsce // Polska w okresie rozdrobienia feudalnego / Henryka Łowmiańskiego. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1962. S. 133–157.
- Samsonowicz H.* Mieszczańska dobroczynność prywatna w dobie późnego średniowiecza // Cultus et cognitio. Studia z dziejów kultury. Warszawa, 1976. S. 505–511.
- Samsonowicz H.* Kultura prawnicza miast polskich w średniowieczu // Mentis et litteris. O kulturze i społeczeństwie wieków średnich. Warszawa, 1984. S. 319–323.
- Stankowa M.* Kancelaria miasta Lublina XIV–XVIII wieków. Lublin, 1968.
- Sysyn Frank E.* Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku // Świadomość narodowa i konflikt narodowościowy w polsce w dobie Chmielnickiego // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. Warszawa, 1982. T. XXVII. S. 67–91.
- Szacherska S. M.* Wójtowie dziedziczni Starej Warszawy w XVI wieku // Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Warszawa, 1968. S. 291–345.
- Szczerba J. M.* Jurydyki i libertacje królewskich miast po połowy XVII w. // Studia podlaskie. Białystok, 1990. T. I. S.
- Szczotka Z.* Sąd sejmowy w Polsce od końca XVI do końca XVII wieku // CPH. 1968. T. XX. Z. 1. S. 93–111.
- Szczygiel Ryszard.* Konflikty społeczne w Lublinie XVI wieku. Warszawa, 1977.

Список використаних джерел та літератури

Szczygiel R. Wpływ konfliktów wewnętrznych w miastach polskic XV- XVI wieku na zmiany struktur społecznych // Stare i nowe struktur społeczne w Polsce. Lublin, 1994. T. 1. S. 39-50.

Szczygiel R. Lokacje miejskie w dobrach królewskich Małopolski v XVI wieku // Droga historii. Studia ofiarowane J. Szymańskiemu w 70-t rocznicę urodzin. Lublin, 2001. S. 175-184.

Szczygiel R. Rola starostów w życiu miast królewskich województw sandomierskiego w XVI w. Z dziejów ograniczania autonomii miejskiej. Sandomierz. Z dziejów polityki, prawa i kultury / Red. P. Witel A. Wrzyszcz. Sandomierz, 2001. S. 89-102.

Szczygiel R. Powstanie miasta i jego dzieje // Tarnobrzeg. Dziej miasta 1593-1939 / Red. F. Kiryk. Tarnobrzeg, 2005.

Szczygiel R. Wpływ unii Polski z Litwą na rozwój urbanizacj pogranicza obydwu państw od końca XIV do XVI wieku // Stare i now struktury społeczne w Polsce / Red. W. Misztol, J. Styk. Lublin, 2001. T. 3. S. 137- 145.

Szczygielski W. Obowiązki i powinności wojskowe miast i mieszczaństwa w Polsce od XIII do połowy XV wieku // Studia i Materiały d Historii Wojskowości. Warszawa, 1960. T. V. S. 425-457.

Tomkiewicz W. O składzie społecznym i etnicznym kozaczyzn ukraińskiej na przełomie XVI i XVII wieku // PH. Warszawa, 1948. T. 3. S. 249-260.

Trojanowska M. Dokument miejski w polskich badaniach dyplomatycznych // PH. 1972. T. LXIII. Zesz. I. S. 93-101.

Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta I (1605-1618) // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Warszawa, 1935. R. V T. VIII. Z. I. S. 37- 85.

Urzędnicy województwa kijowskiego i czernihowskiego XV-XVI wieku. Spisy / Oprac. E. Janas i W. Kłaczewski. Kórnik, 2002.

Waszak S. Ludność i zabudowa mieszkaniowa Poznania w XV i XVII wieku // Przegląd Zachodni, 9 (1952), S. 64-136.

Wiesiołowski J. Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznani Poznań, 1997.

Winkler E. Projekt kolonizacji Ukrainy biskupa Wereszczyńskiego Przegląd Powszechny. Kraków, 1921. T. 149-150. S. 383-390.

Witusik A. A. Młodość Tomasza Zamoyskiego. O wychowaniu i kierce syna magnackiego w Polsce w pierwszej połowie XVII wiek Lublin, 1977.

Woźniakowa M. Sąd asesorski koronny (1535–1795). Jego organizacja, funkcjonowanie i rola w dziejach prawa chełmińskiego i magdeburskiego w Polsce. Warszawa, 1990.

Wyrobisz A. Zatargi mieszczan ze starostami soleckimi w XVI, XVII i XVIII wieku // *Studia Historyczne*. Kraków, 1969. R. XII. Z. 3 (46). S. 365–375.

Wyrobisz A. Nowe koncepcje w badaniach nad historią miast europejskich // *PH*. 1989. T. LXXX. Zesz. 1. S. 155–174.

VADEMECUM. Podręcznik do studiów archiwalnych dla historyków i prawników. Wydał Teodor Wierzbowski. Warszawa, 1908.

Zajączkowski S. M. Obowiązki wojskowe wójtów w państwie polskim w okresie monarchii stanowej // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. Warszawa, 1978. T. XXI. S. 40–42.

Załęska M. Wójtostwa dziedziczne w miastach Małopolski w późnym średniowieczu. Warszawa, 2005.

Zientara B. Źródła i geneza «prawa niemieckiego» (ius Teutonicum) na tle ruchu osadniczego w Europie zachodniej i środkowej w XI–XII w. // Warszawa, 1978. *PH*. T. LXIX. S. 17–69.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

- Абрамович Зелько, орендар 192
Адольф Густав, шведський король 264
Аксаки, шляхтичі 76
 Стефан, київський земський суддя 73, 216, 241
 Ян, київський земський суддя 151, 281
Аксер Сжи 10
Александрович Михайло, міський урядник 229
Алексів Тарас, міщанин 58
Алферова Г. В. 79, 85, 89
Андрієвич Прокіп, міщанин 58
Андрієвський О. 17
Андріївна Орина, міщанка 143
Андрійович Каленик, гетьман 261
Андрійович Сава, міщанин 162
Андрійовичі, міщани 124, 162
 Вася, дочка Себастьяна, дружина Кирила Пінчуковича 153
 Самійло, радця 154, 159, 162, 198
 Себастьян (Савостьян), бурмістр 122, 125, 153, 159, 162
Антішович К. 19, 142, 144, 145
Антонович В. Б. 13, 14, 15, 16, 19, 41, 50, 57, 107, 125, 199, 259, 261
Апанасович Сидор, міщанин 266
Апостол Данило, гетьман 146
Артемович Павло, міщанин 134
Асавула Федір, міщанин 265
Афонович Шмойло, єврей із м. Любомль 193
Багаїт Д. І. 13
Балбер Ян, замковий слуга 101
Балика Грещкевич Петрушко, шляхтич 152
Балика Грещкевич Тимін, шляхтич 152
Балики, міщани 30, 107, 124, 125, 152, 159, 161
Андрій, старший лавник 194
Богдан (Божко), міський писар 33, 107, 134
Георгій 109
Герасим 269
Ісай 152
Катерина 71
Олександр, радця, лентвійт 107, 113, 159
Михайло, лентвійт 110, 114, 152, 153, 191, 192, 217, 218, 244
Павло, замковий міщанин 107
Павло 269
Петро, лавник 138, 139, 193
Созон, війт 107, 108, 109, 113, 122, 154, 155, 157, 159, 160, 193, 197, 212, 213, 215, 229, 261, 262, 284
Федора, дочка Яцька, війта, дружина Ф. Митковича 152, 153
Хатян (Хотян), бурмістр 64, 118
Хоцько, бурмістр 120, 159
Яцько (Діонісій), війт 33, 97, 105, 106, 107, 119, 120, 122, 152, 153, 159, 180, 190, 194, 197, 206, 222, 224, 227, 228, 232, 234, 259, 284
Яцько, радця 154, 243

* Показчик не охоплює бібліографії. Міщанські та єврейські найменування зареєстровано за патронімами, напр.: Андрієвич Прокіп.

- Балінський Михайло* див. *Baliński M.*
Баранович О. 21
Бардах Юліуш див. *Bardach Juliusz*
 Басяньський, козак 253
 Батюк Гришко, ремісник 81
Бевзо О. А. 265
Берлінський М. Ф. 11, 69, 75
Берман Гарольд Дж. 36
 Берн Вільгельм, купець із м. Замостя 182
 Бех Окула, міський урядник 125
 Бєсєрівський Петро, шляхтич 244
 Бистриковський Ян, шляхтич 79
 Бихавський Карп, міський урядник 159, 162
 Бікген Андрій, купець із м. Замостя 182
Білостоцький С. 114, 130, 133
 Бім Фрідріх, купець із м. Броди 182
 Бінвільський Ян, літописець 33, 134
 Бобровницька Зузана, дружина шляхтича Бростовського 222
 Богдана, племінниця козацького полковника Саська 253
 Богдана, дочка Федора Митковича див. Митковичі
 Богданович Гринь, міщанин 84
Богущька Марія див. *Boguska Maria*
 Богушович-Глібовський Філон, шляхтич 152
 Богушовичі-Глібовські, шляхтичі 80, 241
Бодяньський Осип 12
 Болгаринович Йосиф див. Йосиф Болгаринович, київський митрополит
Болховітінов Савеній 220
 Боллан Гійом Левассер де, французький інженер-фортифікатор 33, 71, 73, 78, 80, 89
 Борецький Йов, ігумен Михайлівського Золотоверхого м-ря, київський митрополит 170, 197, 225, 230, 260, 261, 262, 264
 Борисович Терех, міський урядник 204
 Борковський Станіслав, міський слуга 130
 Борш, міщанин 258
Боряк Г. В. 21, 42, 44
 Бохен Олександр, шотландський купець 215
Брайчевський М. Ю. 11, 75
 Браччі Себастьян, італійський архітектор 125, 197
 Бростовський Н., шляхтич 222
 Брохоцький Олександр, шляхтич 229
 Була Каспир, купець із м. Броди 182
 Булах Іван, замковий слуга 239
 Булиевичі, міщани 124
 Бурне Андрій, купець із м. Замостя 182
 Буг (Павлюк) Павло, козацький вагажок 265
 Бухаловський Петро, возний генерал 151
 Бучак Федір, міщанин 265
Вадовська Кристина Станіславова, шляхтянка 244
 Валентович Лесько, козак 253
Василенко Микола 18, 26
 Василь, дяк 137
 Василь, міський писар 134
 Васько, козак 247
 Вейрріх Каспар, німецький хроніст 44
 Величко Самійло, козацький літописець 33, 176
 Верещака Лев, київський гродський писар 205
 Верещинський Йосиф, київський біскуп 249
 Вестерфельд Абрагам ван, художник 73, 74, 82
 Вигури, шляхтичі Григорій 241, 242, 243 Іван 241, 243

- Катерина 241
Семен, городничий 244
Станіслав, городничий 74, 152, 210, 241, 242
Ян 242
Виробіш Анджеї див. Wyrobisz Andrzej
Висоцківна Орна, міщанка 84
Вишневецький Єремій, князь 217
Вишневецький Олександр, князь, черкаський, канівський і любецький староста 249
Віжкул Тетяна 10
Вільгорський Вацлав, київський підвоєвода 122, 210, 240, 281
Вітинський Ян, київський підвоєвода 183, 281
Вітинський Ян, житомирський підстароста 119
Вітовський Н., адвокат 253
Вітовський Лукаш, київський городський суддя 192
Вітовт, великий князь литовський 23, 41, 46, 47
Віхман, магдебурзький архієпископ 36
Владимирський-Буданов М. Ф. 13, 37, 128, 247
Владислав I Локсток, король польський 38
Владислав II, король польський 94
Владислав IV Ваза, король польський, великий князь литовський 59, 61, 62, 66, 67, 69, 76, 77, 94, 110, 155, 157, 168, 197, 211, 217, 218, 219, 220, 225, 230, 232, 234, 256, 265
Владислав Ягайло, король польський 94
Власович Онопрій, радця 120, 192
Власовичі, міщани 30
Вовк Денис, міщанин 269
Вовк Іван, міщанин 269
Вовк Лук'ян, міщанин 269
Волинець Опанас, козак 83
Волк Костянтин, писар Війська Запорозького 105
Волк Максим 105
Волк Федір, київський вїйт 104, 105, 283
Волк Федір, зем'янин Новгородського повіту 105
Волк Федір Васильович, зем'янин Троцького повіту 105
Волкович Лев Іванович 100
Володимир Ольгердович, київський князь 43
Вольський Олександр, шляхтич, адвокат 185
Вольський Ян, шляхтич 190
Воронський Магеш, князь, памісник київського воєводи 205, 210, 227, 248, 280
Воронич Олександр, шляхтич 253
Вороничі, шляхтичі 76
Вроцимський Юрій, шляхтич, адвокат 223
Гаврилович Іван, купець 159
Гаврилович Сахно, міщанин 243
Ганна, дружина козака Опанаса Волинця 83
Гапонович Афанас, радця 125
Гарволитни Роман, міщанин 100
Гаркавий Максим, міщанин 143
Гантольд Мартин, київський воєвода 43
Гедеон, ігумен Межигірського м-ря 198
Гирич І. Б. 10
Гиря Ничипор, козацький посланець 262
Глебов Іван, київський генерал-губернатор 147
Глинський Іван Львович, князь, київський воєвода 55, 278
Глушанин Федір, міщанин 198
Гойський Гаврило, київський хорунжий 193, 242

- Головинський Яцько, шляхтич 152
 Голуб Данило, шляхтич 241
 Голуби, шляхтичі 76
Голубєв С. Т. 14, 17, 74, 77, 222, 231
 Гольшанський Юрій Олександрович, київський воєвода 55, 219, 278
 Гольшанський-Дубровицький Януш Юрійович, київський воєвода 220, 232, 278
Горобець В. М. 10
 Горелкович Зенько, могольовський міщанин 162
 Горностаї Гаврило, воєвода міньський та берестейський 105
 Горностаї, шляхтичі 76
 Городчанин Радко, черкаський міщанин 252
Грала Г. див. *Grala H.*
 Грекович Антоній, намісник київського унійного митрополита 228, 257, 260
Гречило А. 26, 144, 145
 Григорович Йов, міський писар 134
 Григорович Сафон, бурмістр 125
 Григор'єв Петро, міський писар 134
 Григорій, священник («поп») церкви Св. Бориса і Гліба 137
 Гришкович Андрій (Андрос), радця 83, 104, 124, 179
 Гришкевич Петрушко див. Балака Гришкевич Петрушко
 Гришкевич Тиміш див. Балака Гришкевич Тиміш
 Гроїцький Бартоломій, правник див. *Groicki Bartłomiej*
Груша А. 137, 204
Грушевський М. С. 13, 15, 16, 42, 45, 112, 195, 246, 250, 252, 253, 256, 257, 261, 263, 270
Грушевський О. С. 13, 18, 19, 202
 Гулевич Миколай, київський городничий 161, 206, 239
 Гулькевич-Глібовський Богуш, київський гродський писар 240
 Гулькевичі-Глібовські, шляхтичі 76
 Гуня Дмитро, козацький вагажок 265
Гуналю К. П. 80
Гурбик А. О. 22, 270
 Гурорович Павло, київський возний 190, 228, 235
 Габор Бетлен, семігородський воєвода 264
 Габсбурги 264
 Гейденштейн Рейнольд, королівський секретар 71
 Глембоцький Себастьян, шляхтич 190
 Глубоцький Н., королівський посланець 210, 248
 Груневег Мартин, ганський купець 33, 60, 75, 78
Гудзак Борис 44
 Гумельський Ян, адвокат 134
 Давидович Петро, радця 193
 Данковський Н., адвокат 223
Дашкевич Я. Р. 25, 87
Делімарський Р. 23
 Деркач Григорій, міщанин 259
 Дівочка Михайло, київський городничий 102
 Дівочка Опісифор, намісник Софійського м-ря 226
Дзюба О. М. 26
 Динки, міщани 124, 239
 Василь 162
 Григорій 162
 Данило, бурмістр 162
 Дешко, радця 225, 240
 Дзюголенцький Григорій, шляхтич, адвокат 233
 Дмитрій Іванович (Самозванець, Лжедмитрій), московський цар 65, 66, 108

- Добрило Ясько, козак 247
Довбищенко М. 23, 228, 258
Довнар-Запольський М. В. 14, 16, 232
Долішська М. 24
Доловський Войтех, міський писар 125, 133, 134, 179
Домашцький В. 251
Домонти, князі 76
Дмитро, міський слуга 131
Драбович-Озидловський Іван, шляхтич 152
Древецький Ян, шляхтич 243
Дриніаєк, козацький полковник 254
Дробиневич Йов, міський писар 126, 134, 135, 139, 149, 229
Дробиневич Федір, мішанин 139
Дружниць Василь 48, 50, 51, 56, 92, 95, 114, 148, 155, 160, 237
Друнцьякова Гальянка Богданівна, міщанка 254
Дхоревський Ян, київський вїйт 100, 125, 282
Дубинич Васько, міський слуга 130
Дублянський Богдан Степанович, зем'янин 100, 199
Дублянський Григорій, зем'янин 161, 179
Дублянські, зем'яни 76
Дубрава Тит, міський урядник 125
Дунечка Філон, міщанин 241
- Ерист Ф.* 18
- Євсейович Іван, київський вїйт 97, 109, 119, 122, 159, 161, 162, 191, 236, 242, 244, 284
Єзерський Петро, шляхтич 217
Єлец Федір Дмитрович, підвоєвода 281
Єлицький Ян, київський возний 243
Єрлич Йоахим, мемуарист див. Jerlicz Joakim
- Железкович, мішанин 124
Валер'ян 140
Данило, радця 229, 242
Улас (Власій), підписок, міський писар 134, 138, 182
Жеребило-Лабунський Кириян, ігумен Кирилівського м-ря 234, 235
Жеребило-Лабунський Софроній, ігумен Кирилівського м-ря 236
Жмака Васько, підвойський 130
Жолкевський Станіслав, київський воєвода, гетьман польний коронний 33, 160, 193, 196, 209, 211, 212, 228, 251, 259, 260, 279
Жолпери (Жолперовичі), мішанин 30, 124
Данило, радця 153, 159, 179
Ілля, купець 159
Журковський Станіслав див. Żurkowski Stanisław
- Забела Т.* 121
Заборовський Рафаїл, київський митрополит 146
Запвіліховський Миколай, шляхтич 244
Закревський Микола 12, 41, 78, 89, 236
Замойські, польські магнати
Гризельда-Констанція 217
Томаш, київський воєвода, коронний канцлер 25, 32, 68, 98, 108, 124, 160, 171, 187, 206, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 222, 256, 257, 259, 263, 279
Ян, коронний канцлер 211, 249, 251
Ян-«Собєпан», київський воєвода 217
Заславський Богдан Іванович, князь, мінський намісник 48
Заславський Олександр, князь, київський воєвода 217, 279

- Заяць А. С. 22, 163, 245
 Збараський Владислав Андрійович,
 князь, справля Київського
 воєводства 280
 Збараський Миколай Андрійович,
 князь, справля Київського
 воєводства 203, 204, 280
 Збараський Юрій, князь 263
Зєнтара Б. див. Zientara B.
 Злогопольський Петро, шляхтич 192
 Золотаренко Хонько Потапович,
 міщанин 253
 Золотунка Василь, радця 119
 Золотунная Федя, зем'янка 100
- Івакін І. Ю.* 23, 24, 43
 Іван III, московський цар 47, 49
Іванішев М. Д. 12, 13
 Іванович Гришко, зем'янин 94
 Іванович Карц, радця 193
 Іванович Кузьма, радця 120
 Іванович Марко, міський слуга 131
 Іванович Мойсій, міський слуга 131
 Іванович Федір, міський урядник 229
 Іванович Фірс, радця 153, 154
 Іванович Фірс, регент 139
 Іванович Фір'ян, радця 182
 Івашеневич-Макаревич Миколай,
 підвоєвода 281
 Івашковський, козацький полковник 254
 Івнівка, козак 253
 Ілдркович Киркор, радця 124
 Ізбицький Ян, київський возний 206
Іконіков В. 17
 Іоан, архімандрит Кисво-Печерського
 монастиря 43
 Іпатій Потій, київський унійний
 митрополит 227
Ісаєвич Я. Д. 60, 75, 78, 228
- Й**овович Андрій, київський кулець 67
 Йосиф Болгаринович, київський
 митрополит 48
- Казимир III, король польський 94
 Казимир IV, король польський і
 великий князь литовський 39,
 43, 45, 47, 68, 75, 152
 Казимирський Крештоф, київський
 біскуп 65, 74, 177, 222
Каманін І. М. 13, 14, 15, 17, 41, 42,
 142, 232, 268
 Каменський Мартин, возний генерал
 267
 Канніський Валентин, київський
 ротмістр 206
Капраль Мирон 10, 22, 26, 28, 72, 89,
 94, 117
Карачківський М. 18, 19
 Карий Баргонц, кулець із м. Броди 182
 Карл V, кайзер 176
Карпачев А. 238
 Квітковський Войтех, шляхтич 190
Кєлта Т. див. Kępta Tomasz
Кєбнер Р. див. Koebner R.
 Кирило, священник соборної церкви
 228
 Кирило Лукаріс,
 константинопольський патріарх
 264
 Кисіль Адам, київський воєвода 69,
 145, 146, 209, 264, 267, 268, 279
 Кисіль Ян, шляхтич 191
 Кірдей Лемеш Яків, шляхтич 152
 Кириковая Богуфаловая, шляхтянка
 244
Кістяківський О. Ф. 13
Клепатський П. П. 16, 42, 43, 45, 52,
 246
Кліменко П. 18
 Климович Юрій, київський вїйт 101,
 204, 283
 Климовичі, міщани 30
Климовський Сергій 24, 74, 80, 81,
 89, 145
 Кобизевичі див. Ходики (Ходики-
 Кобизевичі)
 Кобудський Федір, міський урядник
 198

- Коваль Гришко, міщанин 241
Ковальський М. П. 81
Козеївна Аннуша Карпівна, міщанка 170, 225
Козеснко Прокіп-Богдан, міщанин 225
Козька Андрій, міщанин 162
Козловський К. 14, 50, 57, 199
Козьма Олександр, слуга війта 131
Коморовський Еразм, жовнір 252
Комашко Юсько, міський слуга 131
Комонешкий Василь, радця 198, 218
Коман О. С. 21, 71, 262, 266, 267, 268
Конашкович (Конашко) Артем (Євстратій), київський війт 108, 109, 119, 122, 153, 154, 159, 194, 197, 204, 242, 284
Конашкович Семен, київський війт 64, 103, 104, 108, 120, 179, 192, 225, 283
Конашковичі, міщани 30, 124, 125
Кононович Нестор, міський писар 277
Конталовська Анна, шляхтянка, дружина Кучборського Мельхіора 266
Контаріні Амвросій, венеціанський посол 33
Конаневич Демид, радця 193
Коншинський Ісай, київський митрополит 230, 231
Конищенський Захарія, архімандрит Києво-Печерського м-ря 262
Котиский З. Ю. 92, 237, 238
Кораній Кароль див. Koranyi Karol
Коробка, козацький полковник 254
Корсак Адам, шляхтич 161
Корсак Мартин, намісник київського унійного митрополита 231
Корсак Рафаїл, київський унійний митрополит 261
Корсунь Яків, канцелярист 146
Корчинський (Коршинський) Регінальд, пріор домініканського м-ря 221, 254
Косинський Криштоф, козацький вагажок 248, 250
Костя, козак 247
Косів Сильвестр, київський православний митрополит 268
Коспа Лесько, радця 125
Костинка Іван, міщанин 265
Костевський Григорій, шляхтич 152
Костевський Стефан, шляхтич 152
Костогрижа Іван, козак 84
Котляр М. Ф. 25
Кошколдеї (Кошколдейовичі), міщани 30, 124
Андрій (Кошколдей-Басанський), бурмистр 103, 124, 152, 153, 159, 160, 179, 180, 204
Богдана, дочка Андрія, перша дружина Федора Ходики 153
Галшка, дружина Устима Фіца-Кобизевича 153
Яцько (Кошкідич), радця 124
Кравець Олександр, міщанин 241
Кравець Янко, міщанин 253
Кравченко В. М. 10, 23, 52, 127, 182
Красинський Олександр, шляхтич 244
Красовський Василій, ігумен Кирилівського м-ря 234
Кривкович Василь, купець 158
Кривкович Давид, радця 159
Кривкович Стефан, київський війт 110, 119, 153, 155, 162, 190, 193, 210, 240, 243, 244, 284
Крикуи М. Г. 112, 159
Крип'якевич І. П. 264, 268
Криштоф, челядник київських бернардинів 244
Круглова Т. А. 26, 42, 48, 49
Крупневич Степан, міський слуга 130
Крушинський Ісронім, намісник унійного митрополита 258
Кувчинський Герасим, бургомистр 146
Күза А. В. 41

- Кулак Андрій, козак 253
Кулаковський П. М. 105, 106, 182, 253, 254
 Кушчевич Йосафат, вітебський унійний архієпископ 260
 Кухмістр Іванко, міщанин 198
 Кучборський Мельхіор, шляхтич 266
 Кучевський Матис Матвійович 254
 Кушнір Сава, міщанин 241
 Кушнір Федько, міщанин 100
- Лавринович Микита, радця 118
Лазаревська К. 18, 19
 Лазаренко Антон, козацький полковник 261
 Лазоревич Андрій, міський писар 134
 Лазоревич Гарасим, міський писар 134
Лебединцев П. 12, 17
 Левонида Гапон, міський урядник 125
 Левонович Іван 152
 Ленкевич Богуш, київський війт 101, 282
 Ленкевич-Погорський Олександр Федорович, підвоявода 281
Леонтович Ф. І. 14, 41, 42, 63, 131, 142
Леп'яво С. А. 195, 248, 249, 250, 251, 254
 Лико Семен, князь 152
Липіченко І. А. 13
Липіський Т. див. *Lipński T.*
 Ліплянський Ян, підвоявода 281
 Лісовський Олександр, шляхтич 214
 Лішинський Вацлав, коронний канцлер 216
 Лобода Григорій, гетьман Війська Запорозького 250, 251
 Ложки, міщани 124
 Ложойд Прокіп, міщанин 198
- Лозка Іван, київський земський писар 62, 241, 253
 Лозки, шляхтич 76, 86
 Лойковичі, міщани 124
 Григорій, бурмістр, лентвійт 113, 120, 162, 191, 193, 218, 236, 242
 Давид, міщанин 162
 Лук'янович Богдан, могильовський міщанин 162
 Луполовз, козак 253
Люта Т. Ю. 23, 76, 78, 225
 Лютий Мартян, міський урядник 242
 Лясковський Станіслав, королівський віце-інстигатор 220
 Лясота Юрій, шляхтич 243
- Майер, познанський купець 102
 Максимович Василь, регент 146
Максимович Михайло 13
 Малашківч Федір, лавник 179
 Маликовичі, міщани 30
 Богдан, міський урядник 204
 Ігнатій, радця 103, 153
Малиновський І. 206, 280
 Малиновський Криштоф, шляхтич 192
 Мантуші, міщани 124, 125
 Марина Борисівна, дружина Льва Івановича Волковича 100
 Маркович Федір, лавник 194
 Матвій, міський слуга 131
 Матвійович Петро, лавник 130
 Мартин, козак 247
 Мартяновичі, міщани 124
 Алімпіда 126
 Анна 126
 Діонісій (Денис), радця, лентвійт 59, 114, 126, 159, 161, 192, 198, 228, 241, 242, 243
 Матвій 161, 198
 Митрофан 126
 Настасія 126
 Масальська Н., княгиня 225

Іменний покажчик

- Мапошквичівна Анна, міщанка 84
Мацевич Н., міщанин 241
Мацевич Григорій, підвоєвода 280
Мацевичовський Григорій, міщанин 241
Маповка Іван, міщанин 269
Маповка Стефан, міщанин 198
Мачохи, міщани 30, 124
Богдан 162
Денис, радця 220
Матвій, бурмистр, лентвійт 113, 119, 122, 154, 155, 162, 196, 197, 198, 220, 228, 229
Михайло 161
Мелешко В. 237, 238
Мелешковичі, міщани 30, 124
Вася, дочка Семена 153
Гришко 100
Настасія, дочка Степана 153
Семен, війт 95, 100, 101, 102, 153, 179, 199, 259, 282
Степан, радця 100, 103
Яків 100
Менглі-Гірей, кримський хан 43, 52
Мефедовичі (Мехедовичі), міщани 111, 124
Данило, лавник 111
Кирило, радця 111, 198, 266
Самійло, війт 111, 119, 181, 193, 218, 285
Самійло, лавник 111
Мехеденко Пилип, міщанин 269
Мехеденко Савко, міщанин 269
Мехеденко Степан, міщанин 269
Мехмед III, турецький султан 248
Микитинич Максим, могильовський міщанин 162
Миклушевич Ясько, підвойський 130
Миколайович Криско, міський слуга 131
Мировицька Ганна 239
Мировицький Федір, замковий слуга 239, 240
Мировський Богдан, шляхтич 243
Мироновський Радко, київський возний 228
Мисько, козак 247
Мисько, племінник козацького ватажка Саська 253
Митковичі, міщани 124
Богдана, дочка Федора 152
Сфроснія, дружина Василя Ходики 153
Кошша, кулець 159
Митко Богданович 153
Олена, дружина Ігнатія Маликовича 153
Федір, радця, лентвійт 65, 113, 152, 153, 159, 173
Михайлина П. 21
Михайло Корибут, польський король 217
Михайло Рогоза, київський унійний митрополит 227
Михайлович Григорій, міський урядник 242
Михалович Богдан, шляхтич, адвокат 226
Мицик Ю. А. 134
Мишинський Мартин, возний Київського воєводства 177
Мишка-Варковський Михайло, київський підвоєвода 79, 280
Мишка-Холоневський Михайло, київський підвоєвода 208, 211, 255, 257, 259, 281
Мікульський Кишиштоф див. Mikulski Krzysztof
Можактин Данило, міський урядник 125
Мойсєєнко Н., міщанин 241
Мойсейович Іван, міщанин 64
Молчановський Н. 17
Монтовтович Юрій Михайлович, київський воєвода 55, 278
Моргилевський І. 18
Мордвінцев В. М. 10
Морозович Левон, лавник 125, 167
Мосс Марсель 212

- Мостицький Стець, міщанин 265
 Моцений Яким, козак 253
 Моценний Ясько, міський урядник 242
 Мстиславський Михаїл Іванович,
 князь, київський воєвода 55,
 278
Муханов П. А. 57, 58, 61, 62, 65, 68,
 69, 111, 172, 195
Мухін М. 14, 73, 80, 81, 85, 218
 Мужилівський Силуян, шляхтич 127
 Муховецький Юрій, жовнір 253
- Нагельський М. див. Nagielski
 Mirosław*
 Наливайко Северин (Семерій),
 ватажок повстання 250, 251
 Нападівський Семен, шляхтич 152
 Нарбутов Василь, дяк 135
 Наруківня Ясько (Яцько), міський
 слуга, лавник 130, 131
 Неканда Трепка Валер'ян, генеалог
 див. Nekanda Treпка Walegjan
 Немирич Йосиф, намісник київського
 воєводи 101, 280
 Немирович Андрій Якубович,
 київський воєвода 57, 98, 99,
 157, 165, 166, 232, 278
 Непитуций Рафаїл, ігумен Пустинно-
 Микільського м-ря 232
 Нестор, міський писар 134
Нога Здзіслав див. Noga Zdzisław
- Обалковський Бартоломій,
 королівський адміністратор 190
 Обалковський Станіслав, шляхтич
 190
Овсієнко О. 143
Оглоблін М. 17
Одрін О. 10
 Одровонж Яцько, місіонер 73
Озолін А. 160
 Оклинський Станіслав, шляхтич 258
 Оклинський Юзеф, слуга старости
 унійного митрополита 258
 Окольський Симеон, мемуарист 265
 Окулич Артем, міський урядник 242
 Окна-Радощевський Богуслав див.
 Радощевський Богуслав
 Олександр Казимирович, король
 польський і великий князь
 литовський 7, 16, 39, 43, 44, 46,
 47, 48, 49, 51, 52, 54, 55, 56, 62,
 63, 75, 94, 131, 165, 219, 277
 Олексій Михайлович, російський
 цар 112
 Олекшич Олександр, шляхтич 152
 Омелько (Олександр) Володимирович,
 київський князь 42, 231
 Омелькович Семен, київський князь
 42, 43
 Олюшенко Семен, радня 134, 198
 Онискович Семен 152
 Онковичі 99
 Андрій, зем'янин 98, 99
 Богдан, віленський радця 99
 Ганко Михайлович, київський
 війт 55, 98, 282
 Онопрійович Матяш, міщанин 162
 Онопрійович Н., міщанин 241
 Оришовський Ян, поручник 247, 248
 Осецький Адам, шляхтич, війт у
 Біскупському містечку 74, 243
 Осип Гаврило Іванович, бурмистр 64
 Остойський Петро, жовнір 265
 Острозькі, князі 272
 Катерина, дружина Томаша
 Замойського 213
 Костянтин (Василь), київський
 воєвода, маршалок Волинської
 землі 29, 33, 77, 101, 106, 145,
 149, 169, 180, 188, 195, 204,
 205, 206, 207, 211, 213, 227,
 239, 250, 279
 Януш, краківський каште-
 лян, волинський воєвода 65,
 151, 249
 Остроух Олександр, шляхтич 152, 253
Отамановський В. Д. 20

- Отрошкович Кузьма, могильовський міщанин 162
Отрошкович Устим, могильовський міщанин 162
Оттони, німецькі імператори 35
- Павлович Богдан, міщанин 126
Палушко Семен, пінський міщанин 266
Панчерко Михайло, міський писар 135, 136, 139, 194, 262, 263
Пархомович Микита, купець 159
Пархомович Михайло, радця 158
Пачинський Павло, намісник воєводи Томаша Замойського в Києві 160
Пац Миколай, київський біскуп 169
Пацевич Юрій, київський воєвода 51
Петро III, російський імператор 147
Петро Могила, архімандрит Києво-Печерського м-ря, київський православний митрополит 14, 77, 128, 230, 231, 264
Петров М. 14, 73, 79, 103, 197, 199
Петровський К., возний Волинського воєводства 261
Перехрист Станіслав, міщанин 239
Перковський А. Л. 21, 88, 89
Пецигович Юрій, ковенський вїйт 95
Пивоваров Григорій, київський вїйт 146
Пилипович Матвій, радця 190, 242
Пичета В. 157
Пікен Якуб, купець із м. Броди 182
Піндюрович (Піндюра) Богдан, радця 208, 228
Пінчуки (Пінчуковичі), міщани 124
 Андрій 269
 Войтех 269
 Кирило, бурмістр 119, 153, 159, 194, 244
 Назар 269
 Остап 269
Пілескан Матвій, козак 247
- Плетенецький Єлисей, архімандрит Києво-Печерського м-ря 224
Плискевич Іван, ремісник, лавник 167
Плохий Сергій 230, 246, 250, 260, 263, 268
Полозович Кирило, пресвітер Воскресенської церкви 198
Полоцький Данило, лєнгвійт 114
Полоцькі, міщани 124
Попельницька О. 15, 24, 25, 84, 197
Поплавський Марко, десятник роти Каспара Стужинського 239
Поплавшанка Марія, міщанка 239
Попович Арефа, бурмістр 121, 125
Порфирійович Микита, міський писар 134
Постояльський Андрій, регент 139
Потоцький Станіслав, шляхтич 265
Потоцький Якуб, ротмістр 251
Похилевич Д. 22
Прокопович В. 20
Пронський Фридрих Глібович, київський воєвода 279
Песуцький Петро, київський ротмістр 206
Пуласький Казимир див. Pulaski Kazimierz
Путята Войтех, жовнір 254
Путята Іван, шляхтич 152
Путятич Дмитрій Іванович, князь, київський воєвода 52, 55, 278
Путятич Сурін 239
- Радзивіли, князі, литовські магнати 33, 146
 Криштоф, коронний підчаший 33, 207
 Юрій Миколайович, київський воєвода 55, 278
 Януш, литовський гетьман 82, 83, 112, 145, 270, 271, 276
Радкович Стефан, ремісник 84
Радошевський Богуслав, київський біскуп 73

- Радока-Бережеський Пестор,
 київський воєний 228
 Рай Василь, київський підвоєвода
 102, 280
 Ракевич Янко, козак 247
 Рапаховський Андрій, королівський
 ротмістр 191
 Рагомський Костянтин, остерський
 староста 151
 Рагомський Михайло, остерський
 староста 151, 239
 Римар Омелян, міщанин 241
 Рижовський Мужин, міщанин 265
Rimša E. див. Rimša E.
 Рительський Мартин, воєний 182
 Рихлицький Мартин, аптекар 241, 244
Рогачевський А. 121, 123
 Рогоза Михайло див. Михайло
 Рогоза, київський митрополит
 Родкевич Іполит, шляхтич 253
 Рої, міщани 30
 Рої Гаврило, київський війт 103,
 179, 180, 204, 283
 Рожновський Юрій, шляхтич 151
 Розумовський Кирило, гетьман 147
 Романович Каленик, міщанин 240
Романовський В. 26, 146
 Рудий Теодор, міський урядник 229
 Ружицькі, князі 76
 Н., княгиня 241
 Євстафій (Остафій) Іванович,
 памісник Київського замку 198,
 239, 280
 Кірик 249, 251
 Михайло 248
 Роман 242
Рулівський Едвард див. Rulikowski
Edward
Рум'янцева В. 143
 Русановський Семен, шляхтич 244
 Русецький Андрій, міський слуга 130
Русина О. В. 23, 25, 42, 43, 45, 47, 49
 Рут, зем'янин 86
 Рутський Йосиф-Вельямин, київський
 унійний митрополит 228, 257,
 258, 261
 Ручинська Люція Павлівна 239
 Ручинський Михайло, замковий слуга
 239
 Сагайдачний Петро Конашевич,
 гетьман Війська Запорозького
 256, 259
 Садковський Вацлав, памісник
 київського унійного
 митрополита 229, 258
 Садковський Олександр, шляхтич
 229
 Садковський Станіслав, памісник
 київського унійного
 митрополита 243
 Самійлівна Матрона, дружина війта
 Стефана Кривковича 153
 Самойлович Богдан, бурмістр 122,
 154
 Сангушко-Коперський Андрій
 Михайлович, князь, справця
 Київського воєводства 98, 203,
 280
 Санета Лев, канцлер Великого
 князівства Литовського 228
 Санета Лукаш 243, 244
 Санета Павло Іванович, київський
 каштелян 102
Сас П. М. 21, 22, 23, 25, 214, 262
 Сасько, козацький полковник 250,
 253
Сванідзе А. А. 163
 Свершчок, дяк 135, 143
 Свиниця Мойсей, козак 253
 Свиниця Томіло, радця 125, 179
 Світогор, козак 247
 Семенич Гаврило, радця 193
 Семенович Іван, міський урядник
 204
 Семенович Левон, радця 125, 141
 Серета Малко Федорович, радця 205
 Сигізмунд I Старий, король
 польський і великий князь
 литовський 47, 54, 55, 56, 57,

- 58, 63, 68, 75, 94, 107, 157, 165, 203, 206, 219, 232
- Снігзмунд II Август, король польський і великий князь литовський 58, 59, 63, 64, 68, 75, 76, 93, 100, 103, 170, 186, 196, 203, 204, 220
- Снігзмунд III Ваза, король польський і великий князь литовський 59, 60, 62, 66, 68, 71, 74, 77, 94, 105, 107, 109, 130, 149, 155, 157, 158, 171, 172, 186, 188, 189, 193, 195, 196, 197, 203, 206, 208, 209, 216, 220, 222, 224, 227, 233, 241, 248, 253, 254, 255, 256, 263, 264
- Сидковичі, міщани 124
- Сидоренко О. Ф.* 158
- Симеон, священник церкви Миколи Доброго 228
- Сичевський Іван, київський війт 147
- Сказки, міщани 124
- Дешко, радця 59
- Іван, радця 84, 154, 184, 218, 243
- Федір, радця 119, 121, 122, 242
- Скидан Карю, козацький ватажок 265
- Склюд Іван, ремісник 81
- Скорини, міщани 124
- Григорій, радця 119, 155, 208, 229
- Захарій 269
- Ісай 159
- Лукаш, лавник 199
- Скоронадський Іван, генеральний осавул 147
- Скоруша Андрій, радця 182
- Скочки, міщани 124
- Макар, міський урядник 159, 229
- Мануйло 162
- Ничипор 269
- Сахно 269
- Яким, радця 242
- Скриль Остап, міщанин 162
- Скриль Сава Остапович, козак 84
- Слабський З., козацький посланець 262
- Слосарський Данило, міський писар 146
- Смирнов Я. І.* 82
- Смолий В. А.* 268
- Смоляга Андрій, радця 225
- Смолянський Семен, київський возний 239, 240
- Сокирко О. І.* 212
- Соколовський Войтех, замковий слуга 240
- Соколовський Олександр, київський біскуп 263
- Соколовський Станіслав, київський війт 102, 283
- Солтани, київські зем'яни 76
- Іван 152
- Кирик 152
- Олександр, підвоєвода 241, 281
- Сомковичі, міщани 124
- Богдан (ІІов), київський війт 112, 113, 114, 153, 154, 159, 181, 193, 218, 244, 271, 285
- Войтех, радця 153
- Сорока Андрій, міщанин 198
- Ставликівич Григорій, радця 125
- Станіслав Глібович, полоцький намісник 53
- Старченко Наталія* 10, 244
- Степанков В. С.* 268
- Степанович Лесько, міщанин 243
- Степанович Ничипор, лавник 130
- Стефан Баторій, король польський і великий князь литовський 53, 62, 64, 68, 95, 104, 105, 106, 149, 180, 189, 203, 206, 207, 248
- Стефанович Леонтій, міський урядник 154
- Стефанович Федір, київський міщанин 84
- Стороженко О.* 17
- Стоцька Анна Юр'євая, шляхтянка 244
- Стравинський Бальцер, міський воєвода, мозирський староста 106
- Стравинський Еразм, київський війт 105, 106, 283

- Стравинський Криштоф, троцький земський суддя 106
- Стравинський Мартин, тивун і городничий троцький, маршалок господарський, каштелян мінський та вітебський, могильовський вїйт 106
- Стрибиль Петро, шляхтич 241
- Стрибиль Філон Богданович, підвоєвода 281
- Стрибилі, шляхтичі 76, 241
- Стривязький Ян, шляхтич 243
- Стужинський Каспар, війський та ротмістр Київського замку 104, 169, 206, 239
- Суботи (Суботович), міщани
Данило, лавник 127, 198
Іван, міщанин 129
Ясько (Яцько), міський урядник 161, 242
- Сулимівський Криштоф, шляхтич 240, 253
- Сурмило Василь, міщанин 265
- Сусли, шляхтичі 127
Григорій 127
Данило 127
Миколай 127
Федір (Теодор), синдик 127, 178, 179
- Сушевич Данило, лавник 83
- Сущик Пархом, радця 155, 178, 179
- Тадрина Федір Жданович, бурмистр 277
- Тадрини, міщани 124
- Тарановський Ф. В.* 174, 175
- Тарновський Ян, краківський каштелян 175
- Тасич Левко, міський писар 134
- Теофан, єрусалимський патріарх 260
- Тернавіот, грецький купець 75
- Тесленко Ігор* 10
- Тетеревко (Тетеревкович) Іван, радця 198, 242
- Тимофійович Гаврило, міщанин 149
- Тискиневич Григорій, гетьман 257
- Тиський Іван, міщанин 254
- Тиші-Биковські, київські зем'яни 76
Василь Федорович 159
Габріель 241, 267
Михайло 241, 267
- Тишкевичі, шляхтичі 272
Абрам 266
Скумин Львович, маршалок господарський 101
Януш, київський воєвода 127, 156, 181, 187, 193, 208, 216, 217, 218, 279
- Тищенко М.* 146, 147
- Тітмар, єпископ мерзебурзький 41
- Толочко О. П.* 10, 43
- Толочко П. П.* 41
- Тризна Йосиф, архімандрит Кисво-Печерського м-ря 270
- Трипольські, шляхтичі 76, 159, 241, 252
Андрій 159
Герман 159
Максим 159
Матвій 159
- Трощина Антон Трохимович, срібрянський сотник 57
- Туманський Осип, канцелярист 147
- Тур Мартин, шляхтич 94
- Туркисхтович Матвій, радця 125, 193
- Турчиновичі, міщани
Андрій 269
Іван, купець 159
Себастьян, купець 159
- Уваров О., граф 12
- Уласович Яким, міщанин 130
- Ульяновський В. І.* 10, 18, 20, 26, 65, 75, 84, 125, 196, 236
- Унавський, регент 140
- Усович Василь, синдик, міський писар 70, 128, 129, 134, 244, 270
- Усовичі (Чудновці), житомирські бояри 128, 129

- Ухін Давид, купець із м. Замостя 182
Ушаков Іван, генерал 79, 81, 82, 83,
84, 223, 226, 231, 234
- Федір**, козак 247
Федорович Левон (Левко), бурмістр
119, 159, 179
Федорович (Трясило) Тарас,
козацький ватажок 265
Федорук Ярослав 10, 247, 268
Филіпович Кипріян, міщанин 84
Филіповичівна Катерина, дружина
Станіслава Вигури див.
Вигури
Філевич Олександр, регент 146
Фролович Марко, міщанин 243
Фролович Петро, міщанин 243
Фурс Н., зем'янин 86
- Халепський Гришко, зем'янин 253
Халепський Ясько, зем'янин 253
Харкович Конон, міщанин 84
Харламов В. А. 79, 85, 89
Харлинська Барбара, дружина
Абрама Тишкевича 265
Харлинська Фенна, дружина
Щасного Харлинського 240
Харлинський Щасний, київський
хорунжий 79, 240
Хилкович Федір, радця 159
Хилчонок Іван, радця 192
Хмелевич Богдан, радця 193
Хмелевський Н., регент 140
Хмелевський Станіслав, шляхтич 244
Хмелецький Стефан, київський
восвода 217, 279
Хмелі, міщани 15, 124
Стефан, купець 159
Устинія Богданова 241
Яцько 83
Хмельницький Богдан, гетьман
Війська Запорозького 15, 112,
159, 267, 268, 269, 276
Хованський Олександр, князь 152
- Ходики, міщани 30, 124, 126
Андрій, вїйт 97, 111, 112, 124,
141, 161, 182, 198, 218, 241, 244,
267, 270, 272, 285
Богдана, дочка Василя 152
Василь, радця 64, 108, 120, 124,
126, 150, 151, 152, 153, 158, 161,
162, 179, 198, 238, 239, 240, 252, 254
Іван 150
Йосиф (Юзеф), вїйт 110, 111,
113, 120, 121, 124, 161, 191, 193,
217, 218, 231, 242, 285
Людмила, дочка Василя 152
Настасія, дочка Василя 152
Олена, дочка Василя 152, 244
Тетяна, дочка Василя 152
Федір, вїйт 30, 107, 108, 109,
110, 122, 124, 150, 153, 154, 155,
158, 196, 197, 210, 212, 228, 229,
231, 234, 239, 242, 243, 258, 259,
261, 262, 263, 264, 284
Федора, дочка Василя 152
Федора, сестра Василя, дружина
Данила Жолнера 153
Ходика-Кобизевич Устим, бурмістр
103, 108, 124, 126, 153
Ходика-Кобизевич Федір, міщанин
100, 108
Ходика-Креницький Василь
Федорович, київський скарбний
див. Ходика Василь
Ходика-Креницький Федір
Васильович, шляхтич 258
Ходкевич Н., граф, російський
генерал-поручик 146
Ходкевич Григорій, ковенський
староста, з 1555 р. київський
восвода 29, 95, 101, 203, 279
Ходкевич Іван, київський восвода 43,
206
Ходковичі, міщани 124
Васко 58
Лазар 269
Онисим 84, 153, 154, 197, 210, 242
Ходкевичова Софія Ісронімова,
княгиня 242

- Ходченко Лесько, міщанин 84
 Хома, козак 247
 Хом'як-Смордовський Адам, шляхтич 243, 261
 Хоничі, міщани
 Андріан 101
 Андрій 101
 Євгеній 101
 Лазор 101
 Максим, війт 30, 95, 100, 101, 282
 Марфа 101
 Павло 101
Хорошкевич А. Л. 49, 50, 137
 Хребтович Мелетій, архімандрит Кисво-Печерського м-ря 223
 Хурсевич Василь, радця 108, 124, 125, 162, 154
- Цеха-Черкашенін Андрій, міщанин 225**
- Чарнавський Левон, лавник, радця 119, 125, 229**
 Чарнавський Яцько, радця 124, 197, 242
 Чарнавські, міщани 124
 Чепелко Іван, міщанин 266
 Черевчеї (Черевчейовичі), міщани 30, 104, 124, 125, 158
 Василь, війт 78, 95, 101, 102, 103, 158, 179, 283
 Василь Йосифович 205
 Григорій, радця 102, 154
 Грицько 269
 Єсько, радця 100, 102, 160
 Іван, війт 99, 100, 157, 158, 282
 Іван, купець 102
 Матвій, радця 102, 153, 179, 180, 154
 Микита 102
 Миколай 102, 158
 Олександр 102, 158
 Полонія, дочка Василя 152
 Федір, війт 64, 102, 103, 118, 120, 152, 180, 224
 Федір, радця 102
- Федора, дружина Федора, війта 152
 Яцько, радця 102, 154, 241, 243
Черкас Б. 247
 Черкашенін Кость, лавник 179
 Черкашенін Павло, міщанин 269
 Чигиринень Яким, козацький полковник 261
 Чинич Роман, радця 146
 Чорний Хома, козак 247
 Чорторійський Іван Федорович, князь, справця Київського воєводства 204, 280
 Чуднові див. Усовичі
 Чудновець Петро, міський урядник 129
 Чудновець Роман, міський урядник 129, 229
- Шавула Богдан Іванович, зем'янин 252**
 Шавула-Іллієвський Василь, шляхтич 152, 252
 Шавули (Шаули), міщани 252
 Євдокія 252
 Йосиф 252
 Костянтин 252
 Лазар, ієрей 252
 Марія 252
 Михайло 252
 Мишко 252
 Симеон 252
 Хотян 252
 Шаула Василь, черкаський міщанин 252
 Шаула Матвій, козацький ватажок 250, 251, 252
Шамрай С. 18
 Шафранець Станіслав, сандомирський воєвода 64
Швидько Г. К. 21
Шевченко Ф. П. 21
 Шершневич Філон, радця 129, 154
 Шкаревський Андрій Степанович, шляхтич 159
 Шкаревський Олександр Євстафійович, шляхтич 159

- Шидловський Ян, інсигатор Київського градського суду 183, 185
 Шикута Іван, міський урядник 229
 Шинкар Ясько, міщанин 199
 Шинило Кирило, міщанин 198
 Ширай Матвій, козацький полковник 254
 Ширкович Олексій, могильовський міщанин 162
 Шипчанка Маруша, шляхтянка 153
 Шкаревський Н., зем'янин 86
 Шмойлович Аврам, єврей з м. Любомль 193
 Шмойлович Мордухай, єврей з м. Любомль 193
- Шербак В. О.* 23, 245, 254, 265
Щербаківський Л. 18
Щербина Володимир 19, 41
Щигел Р. див. *Szczygiel Ryszard*
- Юзефович Іван, священник церкви Св. Василя 261
 Юзефович Лейзор, орендар 181, 193
 Юркович Яким, міський слуга 130
Юрченко Н. Г., архітектор 82, 83
 Юшкович Федір, лавник 194
 Юшковичі, міщани 124
- Яблоновський О.* див. *Jablonowski Aleksandr*
Яворський І. див. *Jaworski Iwo*
 Ягельницький Михайло, срібрянський сольник 57
 Язловецький Миколай, святинський староста 248
 Яков, священник («поп») церкви Св. Василя 137
Яковско Н. М. 10, 21, 23, 42, 52, 82, 84, 104, 105, 125, 127, 145, 146, 148, 191, 196, 207, 279, 280
Яковлів Андрій 20
 Яковович Іван, міський урядник 153
- Яловицький Захаріяш, секретар і писар королівської канцелярії 122
 Ян (?), київський війт 99, 157, 282
 Ян (?), київський замковий пушкар 206
 Ян Казимир, король польський і великий князь литовський 69, 94, 156, 168, 172, 220, 268
 Янецький Андрій, шляхтич, адвокат 126
 Яскер Миколай, польський правник 174
 Ястрембський Якуб, міський писар 64, 125, 134
 Яцьковая Оксенія, могильовська міщанка 162
- Adamczyk Władysław* 155
Alexandrowicz Stanisław 39, 40, 92
- Baliński Michał* 12, 17, 188, 197
Balzer Oswald 183
Bardach Juliusz 26, 40, 58, 91, 92, 97, 137, 150, 178, 237
Białowiejska Wanda 47
Biedrzycka Agnieszka 263, 266
Bieniarzówna Janina 93, 201
Bogucka Maria 88, 116, 150, 201
Buczko Włodzimierz 54
- Chodynicki Karol* 230, 257, 263, 264
- Dworzaczek Włodzimierz* 118
Dzegielewski Jan 230
- Ehrenkreutz S.* 171, 189, 236
Estreicher Stanisław 37
- Friedberg Marian* 37, 135
Froehlichowa Zofia 115, 117
- Gawlas Sławomir* 264
Gieysztorowa Irena 85
Gierszewski Stanisław 116, 167
Głogier Zygmunt 33, 92, 205
Góralski Zbigniew 129
Górski Zbigniew 128

- Grola Hieronim* 65, 66, 137, 264
Groiński Bartłomiej 32, 98, 114, 116, 123, 129, 130, 133, 167, 173, 175, 176, 236
Horn *Maurycy* 39
Iwanicki Karol 103
Jabłonowski Aleksandr 16
Jankauskas Vytautas 144
Jarmolik Włodzimierz 92
Jaworski Iwo 50, 54, 56, 72, 92
Jerlicz Joakim 79, 267
Kamińska *Krystyna* 37, 91
Kamler Marcin 177
Kempa Tomasz 262
Kiaupa Zigmantas 40, 95
Koebner R. 37
Kojałowicz W. 104, 106
Koranyi Karol 174, 175, 176
Kurzeba Stanisław 28, 36
Lalik *Tadeusz* 38
Leśnodorski Bogusław 91, 150, 178, 237
Lipiński Tadeusz 17, 188, 197
Litwin Henryk 24, 217, 280, 281, 279
Lück Heiner 36
Łosowski *Janusz* 135
Łowmiański *Henryk* 158
Maisel *Witold* 28, 91, 133, 173, 174
Majewski Andrzej 256
Makarau Maksym 92
Mazurkiewicz Józef 113, 236
Mikulski Krzysztof 10
Mikołajczyk Marian 179
Motylewicz Jerzy 177
Mysliński Kazimierz 91, 163
Nagielski *Miroslaw* 256, 261
Nekanda Trepka Walerian 150
Niwiński Mieczysław 91
Noga Zdzisław 10, 116
Ochmański *Jerzy* 93
Opus Tomasz 67, 72, 150, 169
Putkaniowski *Michał* 116
Pietkiewicz Krzysztof 39, 40, 50, 55, 99
Pietrzak Michał 91, 150, 178, 237
Piskorska Helena 134
Plewczyński Marek 247
Ptaśnik Jan 91, 94, 128, 150, 173
Puhle Mathias 35
Pulaski Kazimierz 273, 278
Ragauskas *Aivas* 117
Rawita-Gawroński Franciszek 73, 220
Rimša Edward 143
Rymaszewski Zygfryd 163
Rulikowski Edward 16, 105, 213, 281
Samsonowicz *Henryk* 116, 122, 123, 198
Serezyk Władysław 264
Stankowa Maria 91, 134
Sterniczuk Andrzej 251
Sysyn Frank E. 269, 272
Szczerba Jan Miroslaw 76
Szczotka Zbigniew 173, 182
Szczygielski Wojciech 92
Szczygiel Ryszard 10, 37, 38, 39, 85, 201
Szymański Józef 29
Tęgowski *Jan* 113
Tomkiewicz Władysław 247
Tyszkowski K. 256, 264
Vasilauskienė *Aldona* 129
Waszak *Stanisław* 85
Wędzki A. 38
Wiesiołowski Jacek 85
Wisner Henryk 270
Witusik Adam Andrzej 217, 259
Woźniakowa Maria 173
Wójcicki Karol 267
Wyrobisz Andrzej 273, 274
Zajączkowski *S.* 92
Zalęska Marta 36, 91, 92
Zientara Benedykt 37
Żurkowski *Stanisław* 213

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК *

Восводства

Бре - Берестейське	Пдл - Подільське
Брц - Брацлавське	Пдлс - Підляське
Влн - Волинське	Пзн - Познанське
Влнс - Віленське	Плц - Полоцьке
Віб - Вітебське	Пмр - Поморське
Квс - Київське	Рек - Руське
Крк - Краківське	Смл - Смоленське
Лбн - Люблінське	Снд - Сандомирське
Лнч - Ленчицьке	Срд - Серадзьке
Мзв - Мазовецьке	Три - Троцьке
Мнс - Мінське	Хлм - Хелмінське
Нвг - Новогрудське	Чрг - Чернігівське

<p>Андріївська гора 73 Андріївський узвіз 80 Андросівський двір 240</p> <p>Багричів фільварок 104 Баликіно, с. Новгород-Сіверського пов. Чрг 161 Басань Нова, м-ко Київського пов. Квс 161 Басань Стара, с. Київського пов. Квс 161, 179 Берестейське староство Брс 237 Берестейській повіт Брс 121 Берестечко, м. Луцького пов. Влн 145 Берестя, м. Брс 39, 121, 237, 238 Берковець, с. Київського пов. Квс 73 Бернавка, с. Житомирського пов. Квс 253</p>	<p>Бернардинський монастир 74 Бидлогінна брама 240 Бидлогінна (Вигонна), вул. 80, 81, 84 Биків, м-ко Київського пов. Квс 161, 179 Біла Церква, м. Київського пов. Квс 250, 251 Білорусь 8, 32, 48, 250 Більськ Підляський, м. Пдлс 40 Біскупська (пізн. Йорданівська) брама 80 Біскупська, вул. 80, 81 Біскупське містечко (Біскушчина) 24, 74, 80, 81, 87, 222 Біскушчина див. Біскупське містечко Бісова Баба, урочище див. Хлопач Блудикозинський двір 240</p>
---	---

* Вказані у покажчику топоніми знаходяться в основному в межах Кисва. Позиція «Київ» до покажчика не вводилася.

- Богоявленська церква 85
 Бористілля, м. Київського пов. Квс 105, 189, 252
 Борисоглібська («Святих Страстотерпців Бориса і Гліба»), вул. 80, 81
 Борисоглібська (Святих Бориса і Гліба) церква 81, 83, 196, 197, 228
 Брацьк, м. Пдлс 40
 Братська, суч. вул. 81
 Братський монастир 81, 82, 85
 Брегинці, с. Київського пов. Квс 161
 Бровари, м. Київського пов. Квс 189
 Броди, м. Львівського пов. Рек 23, 181, 182, 186
 Бугаївка, с. Київського пов. Квс 161
- Варевичі, с. Овруцького пов. Квс 161, 266
 Варшава, м. Мзв 10, 14, 30, 31, 32, 33, 59, 69, 88, 104, 108, 116, 127, 128, 129, 149, 150, 151, 155, 170, 171, 237, 239, 251
 Василівська (Св. Василя) церква 85, 231, 261
 Васильків, с. Київського пов. Квс 224
 Введенська нива 78
 Велика (Воскресенська), вул. 80, 81, 162, 225, 239, 240, 241
 Велике князівство Литовське 19, 22, 26, 28, 29, 39, 40, 41, 44, 46, 48, 54, 56, 58, 63, 64, 66, 72, 89, 90, 91, 92, 94, 97, 113, 115, 121, 125, 132, 137, 143, 148, 156, 160, 166, 169, 204, 206, 228, 237, 245, 247, 271, 273, 274
 Великопольща 38
 Верхнє місто (Верхнє старе місто) 70, 71, 77, 80, 88, 245
 Верхній Вал, суч. вул. 80
- Вєшніки, маєток у Великому князівстві Литовському 94
 Вишів, с. Овруцького пов. Квс 127
 Вигонна, вул. див. Бидлогінна
 Вигурівщина див. Милославичі, с.
 Видубицький монастир див. Михайло-Видубицький монастир
 Високе, м. Кам'янецького пов. Брс 40
 Вишгород, м-ко Київського пов. Квс 65, 80, 161, 162, 242
 Вільно (Вільнюс), м. Влнс 12, 14, 39, 48, 54, 55, 56, 58, 90, 94, 104, 115, 117, 120, 155, 237, 274
 Вінниця, м. Брц 20
 Вірменська, вул. 80, 81
 Вірменська дільниця 75
 Віта, с. Київського пов. Квс 78, 100, 199
 Вітебськ, м. Втб 237, 260
 Вітнє, озеро 161
 Водниця, р. 73, 162
 Волинське воєводство 31, 261
 Волинь 22, 23, 41, 60, 64, 102, 117, 244, 248, 250, 276
 Володимир, м. Влн 38, 41, 54, 244
 Володимирський узвіз 80
 Волоська, суч. вул. 81
 Ворошків, с. Київського пов. Квс 161
 Воскресенська (або Бидлогінна) брама 80, 81
 Воскресенська, вул. див. Велика, вул.
 Воскресенська церква 71, 84, 196, 198, 225, 228, 261
 Вроцлав, м. 115
- Гаврилівська, сіножать див. Котельницька, сіножать
 Гатицька земля 38

- Галицько-Волинське князівство 38
 Глеваха, с. Київського пов. Квс 78
 Глибочицьке урочище 74
 Глинщина, острів 232, 233, 234
 Глухів, м. 147
 Гоцчарі, урочище 74
 Гришковський двір 240
 Гродно, м. Три 40
 Грубешів, м. Холмського пов. Рск 54
- Гданськ, м. Пмр 44, 88, 150, 216
- Давидковичі, с. Київського пов. Квс 161
 Демидаїв, с. Київського пов. Квс 240
 Десна, р. 100, 199
 Десятинна церква 198, 231
 «Дике Поле» 258, 273
 Динківське дворище 239, 240
 Дівич-гора 78
 Дідів, с. Київського пов. Квс 224
 Дніпро (Борисфен), р. 65, 68, 70, 71, 72, 73, 77, 78, 79, 80, 81, 85, 105, 159, 189, 209, 220, 232, 233, 234, 239, 240, 243, 246, 248, 251, 253, 254, 257, 262, 265, 277
 Добжинська земля 38
 Добро-Микільська церква 85, 196, 228, 241
 Долобецьке, озеро 232, 234
 Дольне місто див. Кисво-Поділ
 Домнішівка, с. Овруцького пов. Квс 152
 Домініканський монастир див. Миколаївський домініканський монастир
 Дорогичин, м. Пдлс 40, 50, 51, 60, 117
 Дорогобуж, м. Смл 214
 Дорогожичі, місцевість у Києві 70
- Духівська, вул. див. Святодухівська, вул.
- Ельблоні, м. Пмр 88
- Євстафійський ґрунт Київського пов. Квс 198
- Жерев, р. 152
 Жілляни, с. Київського пов. Квс 159
 Житній ринок 74, 80, 82
 Житомир, м. Квс 41, 211
 Житомирський повіт Квс 214, 217, 253
 Жмакинський двір 240
 Жорнівка, сіножать 234
- Замкова вулиця 81, 86
 Замкова гора 72, 73, 74, 81, 85
 Замойська академія 109
 Замостя, м. Красноставського пов. Рск 23, 181, 182, 186, 212, 213, 215, 216
 Запорожжя 135, 262, 263
 Запорозька Січ 256
 Заставоцька брама див. Кожу-м'яцька брама
 Західна Європа 38
 Золота Орда 40
 Золоті Ворота 52, 268, 270
- Іванків, с-ще Київського пов. 105
 Івниця (Томашівщина), с. Житомирського пов. Квс 253
 Іллінська церква 85
 Ірпінь, р. 68, 73
- Йорданівська земля 75
 Йорданівське озеро 75, 220
 Йорданівський монастир 80

- Йорданівська (Св. Миколая) церква
239, 240
- Кам'янець, м. Берестейського пов.
Брс 40, 94
- Кам'янець-Подільський, м. Пдл 5,
260
- Канів, м. Квс 245, 269
- Капівський замок 99
- Капівське староство Квс 248
- Капустинський двір 240
- Карпилівка, с. Київського пов. Квс
161, 235
- Карпилівський ґрунт Київського пов.
Квс 234, 235, 236
- Кисво-Печерський монастир див.
Печерський монастир
- Києво-Полі (Дольне місто, Нижнє
місто) 24, 25, 28, 45, 70, 71,
72, 73, 76, 79, 80, 82, 83, 84,
85, 88, 89, 146, 208, 224, 225,
227, 236, 238, 240, 245, 261,
275, 277
- Київська земля 40, 42, 43, 52, 165
- Київське воєводство 31, 45, 52, 56,
59, 88, 98, 160, 177, 190, 202, 204,
211, 215, 217, 221, 255, 256, 259,
265, 271, 272
- Київське князівство 43
- Київський замок 29, 30, 52, 71, 101,
102, 104, 172, 187, 195, 207, 239
- Київський повіт 16, 159, 161
- Київщина 16, 25, 41, 44, 104, 217,
250, 251
- Кирилівська земля 75
- Кирилівське озеро 220
- Кирилівська церква 239
- Кирилівський монастир 73, 75, 80,
126, 198, 220, 234, 235, 241
- Ковальський сінокіс 220
- Ковно, м. Трц 39, 94, 95
- Кожум'яки, урочище 74, 80
- Кожум'яцька (Заставоцька) брама
(башта) 80
- Койловський ухол 159
- Константинополь, м. 264
- Копирів кінець, місцевість 70
- Корона Польська див. Польське
королівство
- Кореунь, м. Київського пов. Квс 265
- Косинь, місцевість 99
- Костянтинівська, суч. вул. 72
- Котельницька (або Гаврилівська)
сіножать 161
- Котир див. Когур
- Котур (Котир), р. 73, 220, 239
- Котур (Котир), масток 161, 214, 221
- Краків, м. Крк 10, 27, 39, 54, 70, 88,
98, 115, 116, 117, 128, 135, 137,
150, 174, 175, 218
- Красностав, м. Рск 158
- Кременець, м. Влн 41, 54, 244
- Креничі, с. Київського пов. Квс 78,
151, 159, 161
- Кривець, р. 68
- Кривий мост 165
- Кудрявень, р. 72, 74, 75, 80
- Кулажин, с. Київського пов. Квс 161
- Курник, м. Пзн 30
- Куявія 38
- Ленчицька земля Лнч 38
- Либідь, р. 71, 77, 78, 249
- Лиска, острів 232, 233, 234
- Литва, держава 8, 47, 54, 146
- Литва див. Велике князівство Ли-
товське
- Литовиж, м-ко Володимирського пов.
Влн 54
- Лісківці, с. Київського пов. Квс 78
- Логойськ, м. Мнс 217, 218
- Лосва Гора, м-ко Київського Квс 105
- Лоїв, м. Київського пов. Квс 105
- Лосичі, м. Мельницького пов. Пдлс 40
- Лук'янівське плато 74
- Луцьк, м. Влн 40, 41, 117, 127, 244,
266

- Луцький повіт Влі 214
 Люблін, м. Лібн 10, 32, 54, 75, 88, 102, 108, 117, 121, 127, 134, 151, 158, 181, 182, 183, 184, 193, 217, 220, 221, 222, 229, 233, 234, 236, 243, 258, 261
 Люблінське воєводство 135
 Львів, м. Рєк 5, 8, 22, 24, 26, 28, 38, 58, 72, 76, 88, 94, 115, 120, 150, 158, 207, 230, 237, 260
 Львівська земля Рєк 38

 Магдебург, м. 5, 35, 36, 37, 115, 116
 Мазовія Мзв 35
 Максимів, с. Київського пов. Квс 161
 Малинівська пасіка 239
 Малопольща 38
 Марків, с. Київського пов. Квс 161
 Махнівка, с. Житомирського пов. Квс 217
 Мачохинський сінокіс 220
 Межигірський монастир 80, 109, 110, 126, 134, 198, 225, 262
 Мельник, м. Підлє 40
 Микитинський двір 240
 Микільський перевіз 233
 Миколаївський домініканський монастир 73, 219, 220, 221
 Миколи Доброго церква див. Добро-Микільська церква
 Миколи Набережного церква див. Набережно-Микільська церква
 Миколи Притиського церква див. Притисько-Микільська церква
 Милувщина, с-ще Київського пов. Квс 105
 Милославичі (пізн. Вигурівщина), с. Київського пов. Квс 242
 Минковський ґрунт 241
 Мирковицький двір 240
 Михайлівська Борщавка, с. Київського пов. 78
 Михайлівська гора 238
 Михайлівський Золотоверхий монастир 70, 77, 78, 99, 101, 110, 126, 131, 199, 225, 252
 Михайло-Видубицький монастир 70, 77, 88, 257
 Мінськ, м. Мнс 27, 40, 48, 50, 51, 56, 60, 117, 237, 238
 Мотильов, м. Оршанського пов. Віб 162, 215, 237, 238
 Мозир, м. Мнс 238
 Молдавія 250
 Моравія 36, 38
 Москва, м. 12, 27, 30, 47, 65, 71, 112, 114, 211, 254, 257, 264
 Московська держава 40, 45, 49, 60, 65, 66, 107, 146, 158, 159, 181, 247, 256, 273
 Московська земля 102, 104
 Мостище, с. Київського пов. Квс 73
 Муравець, острів 242

 Набережно-Микільська, церква 85, 228
 Наддніпрянщина 40, 60, 64, 102, 166, 177, 250, 276
 Некрасівське, с-ще Київського пов. Квс 221
 Нижнє місто див. Кисво-Поділ
 Нижній Вал, суч. вул. 72, 80
 Нижній Новгород, м. 106
 Низ 232, 250
 Німеччина 36
 Нова Басань, м-ко див. Басань Нова
 Новгород-Сіверський повіт Чрг 161
 Новгород-Сіверщина Чрг 106
 Новгородський повіт Нвг 105

- Новейковський двір 240
 Новоградок, м. Пвп 56
- Оболонь, місцевість 68, 70, 75,
 79, 80, 161, 162, 221, 239, 242
 Обрубний, острів 77
 Овруч, м. Квс 41
 Овруцький повіт Квс 127, 152,
 266
 Огирянська, вул. 80, 81, 241, 267
 Олика, м. Луцького пов. Влн 117
 Оришівська земля Квс 78
 Оршанський повіт Втб 251
 Османська імперія (Турецька
 Порта, Оттоманська Порта)
 87, 248, 264
 Остер, м. Квс 41
 Остерський замок Квс 102
 Оттоманська Порта див.
 Османська імперія
 Очаків, м. 248
- Павлів, с. Київського пов. Квс 161
 Павлоч, м-ко Київського пов. Квс
 251
 Париж, м. 20
 Перемишль, м. Рск 38
 Переяслав, м. Квс 205, 251, 268
 Петербург див. Санкт-Петербург
 Петрикове озеро 78
 Печерськ див. Печерське
 містечко
 Печерська фортеця 88
 Печерське містечко (Печерськ)
 24, 70, 71, 80, 87, 88, 245
 Печерський монастир (Печерська
 лавра) 43, 75, 76, 87, 126,
 194, 198, 199, 223, 224, 228,
 230, 252, 262, 270
 Успенський собор 43
- Пшиковський двір 253
 Піддяшня Підл 39
 Пшськ, м. Брс 238, 266
 Пшське озеро 78
 Поділ див. Києво-Поділ
 Поділля Підл 248, 250
 Подільське воєводство 39
 Подніпров'я (Україна) 177, 248,
 255, 263
 Познань, м. Пзн 28, 37, 88, 133
 Покрова Богородиці церква 75
 Покровська, суч. вул. 72, 75, 81
 Поліся 44, 159, 248
 Полоцьк, м. Пш 40, 48, 50, 51, 53,
 56, 60, 90, 105, 156, 237
 Польське королівство (Корона Поль-
 ська) 32, 38, 52, 59, 66, 72, 89,
 91, 92, 115, 122, 123, 148, 175,
 218, 247
 Польща 36, 37, 78
 Почайна, р. 52, 189
 Прага, м. 70
 Прип'ять, р. 266
 Пригісько-Микільська, суч. вул. 73
 Пригісько-Микільська церква 75,
 81, 85, 196, 228
 Пригісько-Микільської церкви ґрунт
 (земля) 75, 241
 Проварські (або Спаські) ворота 81
 Пуниця, сіножать 240
 Пустино-Микільський монастир
 29, 70, 77, 87, 102, 126, 189,
 199, 231, 232, 233, 234, 241
 Пустино-Микільського монастиря
 ґрунти 232, 241
 Путивль, м. Київського пов. Квс 41,
 45
 Пухів, с. Київського пов. Квс 224
 Пьотркув, м. Срд 58, 127
- Радом, м. Срд 127
 Ревель, м. 12
 Рижки, с. Київського пов. Квс 161

- Ринкова площа (Ринок) 72, 79, 80, 81, 82, 83, 145, 157, 166, 186, 187, 188, 192, 194, 196, 224, 233, 234, 237, 241
- Ринок див. Ринкова площа
- Різдва Богородиці церква 75, 81
- Різдва Святого Іоанна Предтечі, церква 197, 199
- Різдва Христового церква 85
- Річ Посполита 16, 19, 22, 26, 28, 29, 32, 67, 72, 85, 88, 89, 92, 96, 97, 106, 125, 128, 132, 133, 150, 153, 158, 163, 167, 169, 170, 172, 176, 185, 189, 201, 211, 230, 236, 237, 245, 251, 253, 254, 256, 263, 264, 266, 268, 271, 272, 273, 274
- Російська держава 19
- Російська імперія 11, 12
- Росія 8
- Русь Південна 40
- Руське воєводство 38
- Сагайдачного Петра, суч. вул. 81
- Сандомир, м. Слїд 54
- Саксонія 36
- Санкт-Петербург (Петербург), м. 147
- Святих Бориса і Гліба вулиця див. Борисоглібська вул.
- Святих Бориса і Гліба церква див. Борисоглібська церква
- Святої Катерини костел 145
- Святої Софії церква див. Софійський собор
- Святого Василя церква див. Василівська церква
- Святого Духа церква див. Святодухівська церква
- Святого Кирила церква див. Кирилівська церква
- Святого Миколая Йорданівська церква див. Йорданівська церква
- Святого Миколая назв. Десятинна церква див. Десятинна церква
- Святого Семена церква 231
- Святодухівська (Духівська), вул. 81, 84
- Святодухівська церква 81, 85, 197, 241, 243
- Святого Михайла Золотоверхого монастир див. Михайлівський Золотоверхий монастир
- Святого Яцька, катедральний костел домініканського монастиря 73, 81, 221, 241
- Святошицький бор 75
- Серадзька земля Срд 38
- Сирень, р. 73, 75, 220, 234
- Сілезія 36, 38
- Скавика, долина 75
- Сколков двір 99
- Скольники, урочище 73, 238, 239
- Солець, юридика у м. Варшава 237
- Солониця, р. 251
- Софійська слобода (Старе городище) 24, 227, 228, 231
- Софійський монастир 70, 77, 205, 226, 227, 229
- Софійський собор 43, 227, 230
- Спаська, вул. 80, 81, 241
- Спаський перевіз 189
- Спаський узвіз 81
- Спаська церква 81, 85
- Стара Басань див. Басань Стара
- Старе городище див. Софійська слобода
- Стеблів, м-ко Київського пов. Кве 259
- Стугна, р. 105
- Сяпок, м. Рек 94
- Тавань, острів 246

- Товстолісся, с. Київського пов. Квс 78
- Торжовський сінокіс 220
- Торунь, м. Хлм 37, 88, 134, 216
- Трахтемирів, м-ко Київського пов. Квс 252
- Трипілья, м-ко Київського пов. Квс 159, 262
- Троки, м. Три 39
- Троцьке воєводство 106
- Троцький повіт Три 105
- Турень, р. 75
- Турецька Порта див. Османська імперія
- Трубачовський двір 240
- Труханів острів 77, 102, 232, 234
- Тюрінгія 36
- Угорське королівство (Угорщина) 38, 89, 201, 250
- Уздихальниця, гора 196
- Україна, держава 5, 8, 16, 20, 22, 27, 31
- Україна див. Подніпров'я
- Успенська церква див. Успіння Богородиці Пирогощі, соборна церква
- Успіння Богородиці Пирогощі, соборна церква 60, 82, 84, 107, 123, 145, 146, 196, 197, 224, 262
- Успіння Божої Матері, церква див. Успіння Богородиці Пирогощі, соборна церква
- Успіння Пресвятої Богородиці див. Успіння Богородиці Пирогощі, соборна церква
- Флорівський монастир 85
- Фліньський ґрунт 162
- Халець, уроч. над Дніпром 253
- Хвошова, долина 75
- Хлопач (Бісова Баба), уроч. 73, 221
- Хмелевська, вул. 81
- Хмелевські пляси 83
- Ходорово, с. Київського пов. Квс 99
- Ходосівка, с. Київського пов. Квс 78
- Холм, м. Рєк 38
- Хотин, м. Пдл 215, 260
- Хрещатик, криниця 233
- Хрещатик, місцевість 226, 254
- Хрещатицька брама 80, 81
- Хрещатицька, вул. 77, 80
- Хрещатицька пристань 189
- Хрещатицький перевіз 189
- Центральна Європа 38
- Центрально-Східна Європа 5, 8, 10, 35, 36, 37, 38, 70, 121, 160, 221, 277
- Чатаново, с. Київського пов. Квс 100, 199
- Черкаси, м. Київського пов. Квс 41, 245, 265, 269
- Черкаське староство Квс 248
- Черкашенківський двір 225
- Черкисовський двір 240
- Чернігово-Сіверська земля (Чернігово-Сіверщина) Чрг 105, 106, 159
- Чернігівське воєводство 161
- Чеське королівство (Чехія) 36, 38, 89, 201
- Чигирин, м. Київського пов. Квс 265, 269
- Чорнобильський замок Квс 160

Географічний покажчик

Чортова долина 75	Юр'івка (Юр'івц), с. Київського пов. Кве 78, 100, 161, 199
Чорторній, р. 189, 232, 234	Юр'івська земля Київського пов. Кве 78
Шахраївський двір 240	Юр'івщина, с. Київського пов. Кве 105
Швеція 163	Юрков ставок 74
Шекаловський двір 240	
Шульжинці, с. Київського пов. Кве 161	
Щекавіця, гора 68, 69, 70, 74, 80, 214, 222	Янковське дворище 239
	Ярославська, суч. вул. 80, 81

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Олександр, король польський і великий князь литовський. Гравюра XVII ст. За публікацією: Феодосій Софонович. *Хроніка з літописців стародавніх. К., 1992. С. 216.*
2. Привілей великого князя литовського Олександра київським міщанам 1494 р. РГАДА. Ф. 389, оп. 1, д. 5, л. 29 об.
3. Сигізмунд I Старий. Гравюра XVI ст. *Dzieje Polski ilustrowanej. Warszawa, 1901. T. III. S. 202.*
4. Сигізмунд II Август. Гравюра XVI ст. За публікацією: Феодосій Софонович. *Хроніка з літописців стародавніх. К., 1992. С. 219.*
5. Стефан Баторій. Гравюра XVI ст. За публікацією: Феодосій Софонович. *Хроніка з літописців стародавніх. К., 1992. С. 220.*
6. Сигізмунд III Ваза, бл. 1610–1613 рр. Художник Ш. Богушович. *Львів, Історичний музей. За публікацією: Белецький П. Украинская портретная живопись XVII–XVIII в. Ленинград, 1981. С. 41.*
7. Дмитрій Самозванець. Гравюра з панегірика: *Grochowski S. Pieśni na fest ucieszny... (Краків, 1606). За публікацією: Wisner H. Król i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku. Warszawa, 1995.*
8. Владислав IV Ваза. Гравюра з портрета Пітера Рубенса 1624 р. *Wisner H. Król i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku. Warszawa, 1995.*
9. Привілей Владислава IV від 25.02.1634 р. на звільнення від мит київських міщан. Засвідчена копія з міської книги. *НБУВ. ІР. Ф. ДА 517 Л.*
10. Ян Казимир. Гравюра 1649 р. Вільгельма Гондіуса з портрета Даниєля Шульца. За публікацією: *Wisner H. Król i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku. Warszawa, 1995.*
11. Загальний вигляд Замкової гори, палацу воєводи, 1651 р. Фрагмент малюнка А. ван Вестерфельда. За публікацією: *Г. Левассер де Боллан. Опис України. К., 1990.*
12. Єзуїтський катедральний костел та Бернардинський монастир. Фрагмент малюнка А. ван Вестерфельда. За публікацією: *Г. Левассер де Боллан. Опис України. К., 1990.*
13. Кирилівська церква. Сучасний вигляд.

14. Києво-Печерська лавра. Фрагмент гравюри з книги «Акафісти» (1677 р.)
За публікацією: Алферова Г., Харламов В. Київ во второй половине XVII века. К., 1982.
15. Софійський монастир. 1651 р. Фрагмент малюнка А. ван Вестерфельда.
За публікацією: Алферова Г., Харламов В. Київ во второй половине XVII века. К., 1982.
16. Рагуша. Фрагмент плану І. Ушакова. 1695 р. *За публікацією: Алферова Г., Харламов В. Київ во второй половине XVII века. К., 1982.*
17. Рагуша. Реконструкція П. Юрченка за планом І. Ушакова 1695 р. *За публікацією: Алферова Г., Харламов В. Київ во второй половине XVII века. К., 1982.*
18. Двір із плану І. Ушакова 1695 р. *За публікацією: Алферова Г., Харламов В. Київ во второй половине XVII века. К., 1982.*
19. Мапа-схема Речі Посполитої близько 1570 р. *За виданням: P. R. Magosci. Ukraine: A Historical Atlas. Warszawa, 1985 // Яковенко Н. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К., 2005. С. 199.*
20. Засідання міської ради. Реконструкція П. Жолтовського з малюнка поч. XVIII ст. *Оригінал: ЦДДАУЛ. Ф. 22, оп. 1, спр. 7, арк. 490. Опубл.: Капраль М. Національні громади Львова XVI-XVIII ст. Львів, 2003.*
21. Фрагмент випису з міської книги від 12.06.1615 р., засвідченого печаткою та підписом писаря Михайла Панчерка. *ЦДАУК. Ф. 132, оп. 1, спр. 12.*
22. Фрагмент випису з міської книги від 25.06.1644 р., засвідченого печаткою та підписом підписка Уласа Железковича. *НБУВ. ІР. Ф. ДА 517 Л.*
23. Фрагмент випису з міської книги від 8.06.1654 р., засвідченого міською печаткою та підписом старшого лавника Петра Балики. *НБУВ. ІР. Ф. ДА 517 Л.*
24. Перша сторінка випису з міської книги від 13.06.1647 р. *НБУВ. ІР. Ф. ДА 517 Л.*
25. Мала радецька печатка. *НБУВ. ІР. Ф. ДА 517 Л.*
26. Велика радецька печатка. *НБУВ. ІР. Ф. ДА 517 Л.*
27. Фрагмент випису з міської книги від 30.03.1610 р. із сигнетними печатками та підписами радців О. Ходковича, А. Копацьковича, Ф. Івановича. *НБУВ. ІР. Ф. ДА 517 Л.*
28. Фрагмент випису з міської книги від 1.11.1623 р. із сигнетними печатками та підписами бурмистрів Я. Балики, Ф. Івановича, вїйта Ф. Ходики. *НБУВ. ІР. Ф. ДА 517 Л.*
29. Сигнетна печатка Созона Балики. *AGAD. AZ, sygn. 337.*

30. Панорама Любліна. Гравюра XVI ст. З публікації: *LUBLIN. Lublin, 1997. S. 10-11.*
31. Третій Литовський Статут 1588 р. Титульний аркуш. Публікація з: *Історія Української РСР. К., 1979. Т. 1. С. 163.*
32. Панорама Варшави. Гравюра з малюнка Дальберга 1656 р.: *V. Fabiani. Na dworze Wazów w Warszawie. Warszawa, 1988 // Яковенко П. М. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. К., 2005. С. 328.*
33. Groicki B. «Artykuły prawa maýdeburskiego...». Титульний аркуш видання 1629 р.
34. Groicki B. «Porządek sądów mieyskich...». Титульний аркуш видання 1629 р.
35. «Jus Municipale...». Титульний аркуш видання П. Щербича 1581 р.
36. Сейм Речі Посполитої. Гравюра Дж. Лаурі. 1622 р.
37. Соборна церква Успіння Богородиці Пирогощі. Фото 1935 р. перед руйнацією церкви.
38. Князь Костянтин-Василь Костянтинович Острозький. Копія XIX ст. з оригіналу кінця XVI ст. *Львів, Історичний музей. За публікацією: Белецький П. Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв. Ленинград, 1981. С. 20.*
39. Адам Кисіль. Копія 1809 р. з прижиттєвого портрету. За публікацією: *Белецький П. Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв. Ленинград, 1981. С. 65.*
40. Станіслав Жолкевський. Невідомий художник. За публікацією: *Wisner H. Król i car. Rzeczpospolita i Moskwa w XVI i XVII wieku. Warszawa, 1995.*
41. Томаш Замойський. Невідомий художник I пол. XIX ст. *Muzeum Okręgowe w Zamościu. За публікацією: Dobrowolska M. Trybunał Koronny w Lublinie 1578-1794. Lublin, 1994. S. 17.*
42. «Лист глейтовний» короля Владислава IV, виданий київським міщанам у травні 1638 р. *НБУВ. ІР. Ф. ДА 517 Л.*
43. Домініканський монастир. Фрагмент малюнка А. ван Вестерфельда. Копія XVIII ст. За публікацією: *Г. Левассер де Боплан. Опис України. К., 1990.*
44. Києво-Печерський монастир. Фрагмент плану І. Ушакова, 1695 р. Реконструкція. За публікацією: *Алферова Г., Харламов В. Киев во второй половине XVII века. К., 1982.*
45. Софійський монастир. Фрагмент плану І. Ушакова, 1695 р. За публікацією: *Алферова Г., Харламов В. Киев во второй половине XVII века. К., 1982.*

46. Петро Могила. Копія XVIII ст. з портрета середини XVII ст. *За публікацією: Белецький П. Українська портретна живопись XVII-XVIII вв. Ленінград, 1981. С. 57.*
47. Пустинно-Микільський монастир. Фрагмент плану І. Ушакова, 1695 р. *За публікацією: Алферова Г., Харламов В. Київ во второй половине XVII века. К., 1982.*
48. Кирилівський монастир. Фрагмент плану І. Ушакова, 1695 р. *За публікацією: Алферова Г., Харламов В. Київ во второй половине XVII века. К., 1982.*
49. Панорама Вільна. Гравюра XVI ст. *За публікацією: Dzieje Polski ilustrowanej. Warszawa, 1901. Т. III.*
50. Петро Конашевич Сагайдачний. Гравюра 1622 р. з напегірика Касіяна Саковича «Вірші на жалосний погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного». *За публікацією: Белецький П. Українська портретна живопись XVII-XVIII вв. Ленінград, 1981. С. 55.*
51. Богдан Хмельницький. Гравюра Вільгельма Гондіуса 1651 р. *За публікацією: Белецький П. Українська портретна живопись XVII-XVIII вв. Ленінград, 1981. С. 61.*
52. Титульний аркуш «Ресстру Війська Запорозького 1649 р.». РГАДА. Ф. 196, оп. 1, спр. 1691. *За публікацією: Ресстр Війська Запорозького. К., 1995. С. 22.*
53. Януш Радзивіл. Художник А. ван Вестерфельд (?), сер. XVII ст. *Краків, зібрання Вавельського замку. За публікацією: Белецький П. Українська портретна живопись XVII – XVIII вв. Ленінград, 1981. С. 62.*

STRESZCZENIE

Kijów od końca XV – do połowy XVII wieku. Władze miejskie i samorząd

Praca niniejsza omawia określony ramami chronologicznymi etap dziejów Kijowa, związany z funkcjonowaniem miasta na prawie niemieckim. Zaczyna się od roku 1498 (nadanie prawa magdeburskiego przez wielkiego księcia litewskiego Aleksandra), kończy zaś w połowie XVII wieku, czyli w początkach powstania pod przewodnictwem Bohdana Chmielnickiego. Rozważania podzielono na pięć rozdziałów.

W *rozdziale pierwszym* przedstawiono charakterystykę źródeł i historiografii Kijowa. Zauważono, że historii miasta czasów wczesnonowożytnych poświęcono sporo prac w charakterze naukowym i popularno-naukowym. Jednak tylko w niektórych z nich były rozpatrywane aspekty historii jego samorządu, działalności władz miejskich i dziejów rodów mieszczańskich. Najwcześniejsze próby badania tej problematyki w historiografii ukraińskiej były podjęte w XVIII w. przez M. Berlińskiego, który zwrócił uwagę na skład i strukturę władz miejskich kijowskich. Inni badacze – N. Zakrewski, M. Maksymowicz prace swoje poświęcili problemom topografii oraz ogólnej historii miasta. Historyków następnej generacji – M. Władimirskoho-Budanowa, W. Antonowicza oraz jego uczniów – I. Kamanina, M. Hruszewskiego interesowały takie problemy jak: recepcja prawa magdeburskiego, jego adaptacja na Ukrainie, wpływ na rozwój miasta, stosunki władz miejskich z wojewodami, konflikty społeczne.

W historiografii radzieckiej w latach dwudziestych – początku trzydziestych zajmowali się interesującym nas tematem N. Wasylenko oraz W. Szczerbina. Ostatni zestawił spis wójtów kijowskich, który jednak jest niepełny i zawiera dużo błędów. Od lat 30 do 70-ch XX w. problematyka samorządu miejskiego nie była popularna z powodów politycznych i ideologicznych. Dopiero w 1982 roku, w związku z jubileuszem 1500 rocznicy fundowania Kijowa zostały przygotowane przez pracowników Akademii Nauk prace *«Istoria mista Kyjewa»* oraz *«Katalog dokumentiv z istorii Kyjewa XV–XIX w.»*, gdzie były rozpatrywane problemy historii samorządu miejskiego

Kijowa czasów wczesnonowożytnych. Kolejnym wydarzeniem, ważnym dla omawianej problematyki były obchody w 1999 r. pięćsetnej rocznicy nadania Kijowowi prawa magdeburskiego. Opublikowano w wydanych materiałach konferencji kilka artykułów z historii funkcjonowania prawa magdeburskiego w Kijowie. Można podkreślić też fakt, że Kijów – miasto stołeczne – nie doczekało się dotychczas naukowej monografii historycznej.

Badanie problemów władzy i samorządu w Kijowie w omawianym okresie jest trudne, ponieważ brakuje oryginalnych źródeł z okresu, czyli dokumentów i ksiąg miejskich z tamtych czasów. Wiadomo, że całe archiwum magistratu kijowskiego został zniszczony podczas pożarów miasta w latach 1651, 1718 i 1811. Fragmentaryczność źródeł, które zachowały się, a przede wszystkim, ich rozproszenie w archiwalnych zasobach Ukrainy, Polski, Białorusi i Rosji w znacznej mierze skomplikowało poszukiwania potrzebnych informacji. Badanie prowadzono więc na podstawie źródeł pośrednich, dokumentów w charakterze publiczno-normatywnym, pochodzących z kancelarii Wielkiego Księstwa Litewskiego – księgi Metryki Litewskiej, Rzeczypospolitej – księgi Metryki Ruskiej (Wołyńskiej) oraz Metryki Koronnej (przywileje na prawo magdeburskie i wójtostwo kijowskie, dekrety, różne dokumenty sądowe, listy królewskie oraz inne).

Ważne są także dokumenty o charakterze prywatno-prawnym, które pochodzą z kancelarij urzędów grodzkich i ziemskich. Wykorzystano więc zapisy, dotyczące mieszczan kijowskich, zachowane w księgach łuckich, włodzimierskich, żytomierskich. Dzięki temu udało się odnaleźć kilkadziesiąt aktów, które dotyczą historii mieszczaństwa i urzędników miejskich kijowskich. Jednak podstawowymi źródłami dla niniejszej monografii są wypisy (ekstrakty) z ksiąg miejskich kijowskich oraz akta miejskie, wpisane do ksiąg grodzkich i ziemskich. Materiał ten jest niejednorodny i rozproszony po różnych zespołach kilku archiwów: Centralnego Państwowego Archiwum Historycznego Ukrainy w Kijowie, Instytutu Rękopisów Biblioteki Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, a także Rosyjskiego Archiwum Państwowego Akt Dawnych w Moskwie i Archiwum Państwowego Historycznego Białorusi w Mińsku. Właśnie te źródła dają możliwość rekonstruowania struktury i składu magistratu kijowskiego, pozwalają śledzić kariery urzędników miejskich i ich stan majątkowy, miejsce zamieszkania w Kijowie, ewolucję pracy kancelarii miejskiej i cały szereg rozmaitych kwestii z historii gminy kijowskiej. Przy badaniu tego tematu ważnymi także są dokumenty z Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, Archiwów Państwowych w Lublinie i Krakowie.

W rozdziale drugim «Gmina miejska Kijowa na prawie magdeburskim» w pierwszym podrozdziale «Prawo magdeburskie w Europie Środkowo-

Wschodniej i jego wprowadzenie w Kijowie» rozpatrzono problem recepcji prawa magdeburskiego w tym regionie Europy, ruch osadniczy na ziemiach ukraińskich, wprowadzenie prawa niemieckiego w Kijowie.

W ciągu X – połowy XIII w. uważano Kijów za duży ośrodek na terenach południowo-wschodnich słowiańskich, stolicą państwa – Rusi Kijowskiej. W XIV wieku miasto przeszło pod rządy Wielkiego Księstwa Litewskiego, zostało centrum księstwa kijowskiego. Straszliwego spustoszenia zaznało po najezdzie tatarskim w 1482 r. Dla podejmowania gospodarki i zasiedlenia ośrodka wielki książę litewski Aleksander na początku lat 90-ch XV w. wprowadził w mieście urząd wójta, a w 1498 r. nadał przywilej na prawo magdeburskie.

Na czele władz miejskich stał wójt, władza którego rozciągała się tylko nad ludnością miejską dolnej części Kijowa – t. zw. Podołu. Jej mieszkańców w 1502 r. zwolniono spod jurysdykcji tiwuna, dawania stacji i podwód, płacenia niektórych podatków, natomiast zobowiązano do «ciężarów miejskich». Jednak prawa nabytego w końcu XV w. mieszczanom nie udało się utrzymać przez dłuższy okres, ponieważ wielki książę litewski, ze słów kijowian, «nie chciał im tego prawa dzierżeć». Należy też dodać do tego sprzeciw administracji wojewódzkiej, która traciła z tym nadaniem władzę nad mieszczanami, oraz związany z tym szereg rozmaitych dochodów w mieście. Dopiero przywilejem z 29 marca 1514 r. Zygmunt I wyjął mieszczan kijowskich wyznań prawosławnego, katolickiego i ormiańskiego spod praw «polskich, litewskich i ruskich», które były przeciwne «prawa niemieckomu majtborskomu» i nadał im prawo magdeburskie na wzór stołecznego miasta Wilna. Ten przywilej okazał się także niewystarczający dla mieszczan, dlatego w dniu 16 stycznia 1516 r. Zygmunt I potwierdził go Kijowowi, dodając do tegoż wyłączenie istniejących cechów spod jurysdykcji zamku oraz przekazanie ich władzom miejskim. Wyjął też mieszczan spod władzy i jurysdykcji wojewody i jego namiestnika, poddając ich wyłącznie jurysdykcji wójta. Więc właściwością wprowadzenia prawa magdeburskiego w Kijowie było jego powolne wprowadzenie, uprzywilejowanie miasta etapami, co nadawały przywileje z lat 1498, 1502, 1514, 1516.

Oprócz przywileju na prawo magdeburskie i jego potwierdzeń, mieszczanie kijowscy otrzymali szereg innych przywilejów oraz ulg o charakterze ekonomicznym, czemu został poświęcony *podrozdział drugi – «Prawa i przywileje gminy miejskiej»*. Za bardzo ważne uważano prawo propinacji dla członków gminy miejskiej, prawo do posiadania ziemi i korzystania z gruntów na terenie miejskim, organizację dwu dorocznych jarmarków i cotygodniowych targów, a także prawo do wolnego handlu w granicach Wielkiego

Księstwa Litewskiego. Mieszczan zwolniono też od obowiązku utrzymania posłów, wysyłania gońców, dawania podwód i stacji.

Podrozdział trzeci «Dolne miasto w aglomeracji miejskiej Kijowa» zawiera omówienie funkcjonowania gminy miejskiej wśród innych elementów terytorialnych: Miasto górne, Miasteczko monasteru Pieczerskiego oraz liczne jurydyki. Dalej scharakteryzowano układ przestrzenny miasta na Podolu, luźną zabudowę oraz ludność i jej zajęcia.

Rozdział trzeci «Organizacja oraz struktura władz miasta» zaczyna się od *podrozdziału «Wójtostwo i ława»*, gdzie został omówiony problem urzędu wójtowskiego w Kijowie. Zaznaczono, że urząd wójtowski stanowił istotny element organizacji władz miejskich. Najwcześniejsza wzmianka o nim pochodzi z przywileju wielkiego księcia litewskiego Aleksandra dla mieszczan kijowskich z 28 maja 1494 r. Wtedy do obowiązków wójta należało: nadzorowanie nad utrzymaniem porządku w mieście oraz piecza nad jego bezpieczeństwem przeciwpożarowym. Kompetencja władzy wójtowskiej była rozszerzona po nadaniu przywilejów królewskich w 1514 r. i 1516 r. Wójt został uwolniony spod władzy i jurysdykcji wojewody i w «sprawach sądowych» podlegał bezpośrednio królowi.

Do lat siedemdziesiątych XVI w. wójtowie kijowscy byli nominowani przez «hospodara» – wielkiego księcia litewskiego. Przywilej Zygmunta Augusta z dnia 24 maja 1570 r. dla gminy miejskiej zatwierdził prawo mieszczan do wyboru wójta oraz porządek jego elekcji. Zgodnie z nim po śmierci lub w razie wcześniejszego ustąpienia z urzędu nowy wójt miał być powoływany w ten sposób, że władze miejskie ze swego grona, zapewne spośród rajców starych, wybierali czterech kandydatów, spośród których monarcha mianował dożywotnio wójta. Prawo wskazywania kandydatów na urząd wójta przez mieszczan potwierdzono później przywilejami kolejnych władców. Po ustaleniu kandydatur na urząd wójta, urząd miejski zwracał się do króla z odpowiednią prośbą. Wojewoda kijowski często występował w tej sprawie jako pośrednik i protektor mieszczan.

W odróżnieniu od miast polskich, gdzie wójtowie przewodniczyli tylko kolegium sądowemu (ławie) i pozostawali poza organami samorządowymi miasta, wójtowie kijowscy, oprócz funkcji sądowych, uzyskanych po nadaniu miastu przywileju na prawo magdeburskie, skoncentrowali stopniowo w ciągu XVI stulecia w swoich rękach także i władzę administracyjną.

Znana jest ogólna tendencja do wykupu wójtostw przez gminy miejskie. W Kijowie było inaczej. Warto zauważyć, że tamtejszy urząd wójtowski nigdy nie był przedmiotem kupna-sprzedaży, przejścia warendę, zastaw, drogą spadku (to znaczy nie był dziedziczny), jak to miało miejsce w większości miast

Rzeczypospolitej. Stanowiło to specyficzną cechę organizacji władz miejskich Kijowa.

Do kompetencji kolegium ławników albo ławy sądowej, która obradowała pod przewodnictwem wójta, należało rozpatrywanie, przede wszystkim, spraw kryminalnych. Było ich pięciu. Wybory ławników odbywały się tego samego dnia, co i wybory rajców. Udział w posiedzeniach sądu uważano za zasadniczy obowiązek ławników. Oprócz władzy sądowej ławnicy kijowscy mieli prawo poświadczyć akta o charakterze prywatno-prawnym, dzielić majątek zmarłych mieszczan, wprowadzać we władanie nieruchomościami w mieście w granicach jurysdykcji miejskiej. Podobnie do organizacji władz miejskich na przykład Lublina i Sandomierza, ławnicy w Kijowie byli współpracownikami rady, z którą tworzyli magistrat, nazywany tak od lat dwudziestych XVII w.

W *podrozdziale drugim «Rada miejska»* omówiono następujące problemy: kompetencje tego kolegium, wybory rajców, skład społeczny, etniczny i wyznaniowy.

W Kijowie mieliśmy do czynienia z typowym modelem rady miejskiej na prawie magdeburskim. Dlatego należy przypuszczać, że rada urzędująca, zwana też radą «roczną», «siedzącą», składała się z czterech rajców, którzy przez kwartał pełnili urząd burmistrza i dlatego nazywano ich w źródłach «burmistrzami rocznymi». Obok rady urzędującej funkcjonowała w Kijowie «stara rada», która początkowo liczyła także czterech rajców, zaś w pierwszej połowie XVII w. źródła notują tych rajców 6. Rajcy «starej rady» pełnili często funkcje landwójta, bywali też powoływani na wójtostwo.

Kadencja urzędników miejskich w Kijowie trwała jeden rok. Termin wyborów był stały – wypadał na śródpoście czyli w marcu lub początku kwietnia (1.03. – 4.04.). Wybory odbywały się więc corocznie na trzy tygodnie przed Wielkanocą. Formalnie nowoobrane kolegium rajców otrzymywało pozwolenie od poprzedniego na prawo wykonania swoich obowiązków. Wybory «nowej rady» odbywały się z udziałem i aprobatą urzędników «starej rady». Wpływ tych ostatnich na wybory w Kijowie był znaczny, podobnie jak i w miastach Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego. Rajców kijowskich wybierano przeważnie z grona kupców. Trzy porządki miejskie (tzn. rada, ława i pospólstwo) wybierały wspólnie nową radę. Corocznie, zgodnie z prawem magdeburskim, wybierano ławników. Niestety nie zachowała się żadna dokumentacja o tym, kto ich wybierał – wójt czy rada miejska. Zważywszy na wybieralność wójta kijowskiego, o czym była mowa wyżej, udziału rady miejskiej (urzędującej i starej) w wyborze ławników nie możemy wykluczyć. Dopiero po skończeniu wyborów urzędnicy «starej rady» składali przed nowoobranymi i pospółstwem sprawozdanie ze swojej działalności, po czym trwała ceremonia objęcia urzędu przez nowoobranych rajców, którzy

przysięgali na wierność królowi i gminie miejskiej, i już wtedy nowe kolegium rajców uważało się za w pełni uprawnione do działania.

Skład rady był stosunkowo stabilny. Ograniczona była też liczba rodzin mieszczańskich, spośród których rajcy się rekrutowali. Były to niewątpliwie rodziny bogate, zamieszkujące głównie w centrum miasta. Zdominowali oni swoimi przedstawicielami ten urząd często na dłuższy czas (zazwyczaj na dwa pokolenia, rzadziej – na trzy). Przełom lat 40–50-tych XVII w. przyniósł zasadnicze zmiany w funkcjonowaniu rady oraz w składzie urzędu miejskiego w Kijowie.

Polietniczność ludności «ukrainnego» miasta odbiła się na składzie narodowościowym gminy miejskiej kijowskiej, do której oprócz mieszczan autochtonicznego miejscowego pochodzenia - ukraińców, przybyłych Litwinów (Białorusinów) wchodził także przedstawiciele ormieńskiego, tatarskiego, greckiego, polskiego, tureckiego, wołoskiego pochodzenia, którzy mieszkali w Kijowie. Jednak stanowili oni niewielki procent ogólnej ilości urzędników miejscowego pochodzenia. W Kijowie do urzędu miejskiego obierano przeważnie osoby wyznania prawosławnego.

W *podrozdziale trzecim «Inne urzędnicy oraz służba miejska»* jest mowa o urzędnikach drugorzędnych. Na początku 1638 r. w magistracie kijowskim wprowadzono urząd syndyka – prawnika, zobowiązanego bronić interesów miasta w sądach ziemskich, grodzkich, miejskich, duchownych oraz w sądzie asesorskim. Do tego czasu te funkcję spełniali pisarze miejscy oraz obrońcy szlacheckiego pochodzenia, których wynajmował magistrat. Syndyk wykonywał również funkcję instygatora. W latach czterdziestych XVII w., jak podaje dokumentacja źródłowa, funkcję syndyka sprawował pisarz miejski. Podwojski w Kijowie uważany był za sługę miejskiego, pełnił też funkcję woźnego, był mianowany zapewne przez radę i ławę. Podwojskiego wzmiankują źródła jednocześnie jako «sługę miejskiego», «sługę ratusznego» albo «sługę urzędowego». Obecność tych osób źródła notują w początku XVII w. W funkcjonowaniu organizmu miejskiego ważną rolę pełnili też inni pracownicy pozostający na usługach magistratu. Wśród takich osób byli: wagowy, stróż nocny, budowniczy miejski, kat.

W *podrozdziale czwartym «Kancelaria miejska»* omówiono kompetencje, funkcje, personel kancelarii miejskiej Kijowa oraz jej dokumentację, pieczęć, historię archiwum miejskiego. Kształtowanie kancelarii miejskiej kijowskiej odbywało się jednocześnie z rozwojem organów samorządowych miasta. Na początek jej funkcjonowania wskazują wzmianki w źródłach o pieczęci miejskiej z 1500 r.

Na czele kancelarii miejskiej stał pisarz, którego zapewne mianowała rada sama albo wspólnie z wójtem. Kariery pisarzy były wielokadencyjne.

Na odmianę od miast polskich, gdzie pisarze mogli kontynuować karierę w organach władz miasta i byli wybierani na urzędy ławników i rajców, w Kijowie takiej praktyki nie spotykamy. Niekiedy pisarze zostawali na tym urzędzie na dłuższy okres albo wykonywali go dożywotnio. Oprócz pisarza w kancelarii miejskiej kijowskiej przez długi czas istniało stanowisko diaka, który spełniał funkcję notariusza. W końcu XVI w. jego funkcję przejął podpisek. Funkcjonował także regent.

W omawianym okresie w Kijowie nie było specjalnego pomieszczenia dla przechowania ksiąg archiwum miejskiego. Księgi miejskie przechowywano w katedrze Zaśnięcia Najświętszej Marii Panny przy Rynku. Wskutek pożaru, który nastąpił w Kijowie po wejściu wojsk hetmana litewskiego Janusza Radziwiłła w lipcu 1651 r. większość ksiąg miejskich została zniszczona.

W *podrozdziale piątym* «*Status prawno-społeczny urzędników miejskich oraz ich dochody*» jest mowa o zmianach, które trwały w statusie prawno-społecznym rajców w ciągu XVI w. Przywilej króla Stefana Batorego, wydany w Warszawie 24 listopada 1582 r. na sejmie walnym koronnym, zrównał urzędników miejskich kijowskich w opłacie zysków (główszczyzny – 100 kop gr. lit. i nawiązki – od 20 do 50 kop gr. lit.) ze szlachtą, «jako ludzi ukraińnych i jako tych, którzy służbą rycerską wojskową zabawiają się». Większość rajców kijowskich używała herbów szlacheckich na równi ze szlachtą i posługiwała się gmerkami z odtworzeniami godeł herbowych z pewnymi odmianami, o czym świadczą liczne odciski na wypisach z ksiąg miejskich kijowskich.

W XVI w. w Kijowie, podobnie do większości miast Rzeczypospolitej, urzędy rajców i ławników byli honorowymi. Z drugiej ćwierci XVII w. urzędnikom miejskim dawano wynagrodzenie pieniężne z miejskiego skarbu. Ważnym źródłem dochodów rajców i ławników kijowskich było zajmowanie się handlem. Urzędnicy miejscy otrzymywali również dochody od administrowania nieruchomościami miejskimi, które oddawano warendę lub sami występowali jako dzierżawcy pól, ogrodów, łąk i pastwisk. Dochodowym rodzajem ich działalności była arenda różnych opłat: «kapszczyzny», «obwistki», «pomirnoho», cła i in. Rajcy i ławnicy kijowscy mieli prawo na posiadanie majątków ziemskich na tych zasadach, co bojarze-szlachta w Wielkim Księstwie Litewskim. Niektórzy z nich nabywali wsi u szlachciców i otrzymywali tak samo, jako i szlachta, dochody od tych nieruchomości. Pewna część tych urzędników zajmowała się lichwiarstwem.

W *rozdziale czwartym* «*Zarządzanie miastem*» przedstawiono problemy jurysdykcji władz miejskich, sądownictwa miejskiego oraz kierunki działalności rady miejskiej.

W *podrozdziale «Jurysdykcja władz miejskich»* jest mowa o kształtowaniu w Kijowie jurysdykcji miejskiej, którą zapoczątkował przywilej na prawo magdeburskie. Jej mieszkańcy - obywatele miejscy tworzyli społeczność miejską, która wyróżniała się wśród innych części aglomeracji miejskiej. Podobnie do miast polskich, w Kijowie do niej nie zaliczano szlachty, duchowieństwa, ubogich oraz Kozaków. Ludzi, przyjmujących prawo miejskie po złożeniu przysięgi na wierność gminie i radzie miasta, wpisywano do odpowiedniego rejestru. W źródłach są oni wzmiankowani jako «ludzie miasta Kijowskiego, przysądu prawa majdeburskiego», «horodczanie miejscy», «ludzie jurysdykcji miejskiej prawa majdeburskiego», «majdeboczcyki».

Obywatelstwo miejskie mogła nabyć osoba «prawego» pochodzenia, «przystojnego» zachowania, chrześcijańskiego wyznania. Podobnie, jak w miastach polskich prawo miejskie nadawano tylko na podstawie listów rekomendacyjnych, w największych miastach wschodniej części Rzeczypospolitej zasadniczymi kryteriami przy jego uzyskaniu były: stałe zamieszkanie, posiadanie nieruchomości oraz «dobra sława». Nie udało się jednak odnaleźć żadnej wzmianki w źródłach o istnieniu takiego rodzaju listów w Kijowie.

W *podrozdziale drugim «Sądownictwo miejskie»* omówiono rodzaje sądów miejskich oraz źródła prawa magdeburskiego, które były podstawą wymiaru sprawiedliwości, praktyka sądowa w mieście. Sąd wójtowski-ławniczy w Kijowie, podobnie do miast polskich, rozstrzygał zapewne sprawy kryminalne i cywilne, a także działał jako notariat. Do kompetencji sądu radzieckiego należały sprawy związane z zarządzeniem, nieruchomościami, posagami i oprawami, opieką, alienacją dóbr ruchomych i nieruchomych, testamentami, inwentarzami, podziałem dóbr i ustaleniem granic, sprawy budowlane, fiskalne, a ponadto apelacje od sądu ławniczego. Sąd radziecki działał też nieraz w charakterze sądu polubownego. Od początku XVII w. rada i ława często zbierały się jako jeden organ sądowy - magistrat, i posiedzenia obu kolegium odbywały się razem dla rozstrzygnięcia szczególnie ważnych dla gminy miejskiej spraw.

Praktyka administracyjna została omówiona w *podrozdziale trzecim «Kierunki działalności rady miejskiej»*. Zakres działania rady miejskiej był bardzo rozległy i różnorodny. Obejmował całokształt życia ludności jurysdykcji magdeburskiej, odnosił się do kwestji wytwórczości i handlu, porządku w mieście, bezpieczeństwa i moralności obywateli, kwestii finansowych. Najważniejsze rozporządzenia rady dotyczyły życia rzemieślniczo-handlowego. Sytuacja w Kijowie komplikowała się istnieniem podwójnej podległości cechów, ponieważ prawie połowa z nich nie przeszła pod jurysdykcję

magistratu i zostawała pod rządem zamku. Walki, konflikty, które toczyły się pomiędzy rzemieślnikami cechowymi oboje jurysdykcji o prawo sprzedaży na rynku ich produkcji, regulowały zazwyczaj decyzje wojewody i magistratu.

Z władzą administracyjną rady związane były jej czynności finansowe. Czerpało miasto dochody przede wszystkim z czynszów od nieruchomości oraz różnych opłat. Jednak zasadnicze źródło dochodów skarbu miejskiego stanowił dochód od propinacji. W połowie XVII w. w mieście było 58 mieszczkańskich szynków. Wydatki szły na opłatę podatków dla króla, czyli szosu, podymnego i pogłównego, dalej dla wojewody (coroczne prezenty), płace urzędników i służby miejskiej, naprawę różnych budynków, utrzymanie mostów, przewozów, szpitala, remontu kościołów i inne.

Obok kierowania skarbowością miejską należały do rady także czynności policyjne. Ze względu na pograniczne położenie miasta, jego zabezpieczenie przed nieprzyjacielem uważano za główny obowiązek rady. Jej kompetencji podlegały nadzór nad wewnętrznym bezpieczeństwem mieszkańców, budownictwem w granicach jurysdykcji miejskiej oraz utrzymanie czystości w mieście.

W rozdziale piątym «Kontakty zewnętrzne gminy miejskiej» w podrozdziale pierwszym rozpatrzono relacje gminy miejskiej z dworem królewskim, wojewodami oraz ich urzędnikami. Od 1471 r. Kijów był centrum województwa, siedzibą wojewodów kijowskich. Po objęciu urzędu wojewody przez księcia K. Ostrońskiego w 1559 r. i nadal wojewodowie kijowscy rezydowali w swoich rodzinnych majątkach, natomiast w Kijowie zastępowali ich namiestnicy – podwojewodowie. Ingerencja wojewodów i ich namiestników w życie wewnętrzne gminy miejskiej kijowskiej jako i w innych miastach była dość silną. Jednak dzięki wspólnym działaniom urzędu miejskiego i pospólstwa mieszczańskim udało się opierać ich naciskowi. Kijów był jednym z nielicznych miast w południowo-wschodniej części Rzeczypospolitej, któremu udało się obronić prawa i przywileje gminy miejskiej, autonomię miasta, nawet w konfrontacji z przedstawicielami takich wpływowych rodzin jak Ostrogscy i Tyszkiewiczowie.

W podrozdziale drugim «Stosunki z monasterami i jurydykami» omówiono stosunki urzędu miejskiego i mieszczaństwa kijowskiego z monasterami prawosławnymi i katolickimi oraz ze szlachtą kijowską – właścicielami jurydyk duchownych i świeckich. Liczne były skargi mieszczan na monastera i właścicieli jurydyk, że ciągle starają się zająć grunta należące do miasta, dopuszczają się licznych gwałtów i ucisków mieszczanom o charakterze ekonomicznym. Łagodzenie tych konfliktów komplikowało się dlatego, że monas-

tery miały wpływowych protektorów, którzy często bronili ich prawa i przywileje. Oprócz monasterów i jurydyk kościelnych kłopotów mieszczańom przyczyniali właściciele jurydyk świeckich, ilość których nie była tak duża jako w innych miastach Rzeczypospolitej.

W *podrozdziale trzecim «Kozacki faktor» w życiu miasta»* omówiono ewolucję i charakter stosunków gminy miejskiej z Kozakami. Okres od końca XV do końca XVI w. można scharakteryzować jak długi czas zgodnego współżycia mieszczań i Kozaków w Kijowie, gdzie znajdowało się niemało dworów kozackich. Jednak, poczynając od lat 20-tych XVII w. konflikty, wynikające między mieszczańami i Kozakami nizowymi (czyli zaporozkimi) dotąd przeważnie na tle ekonomicznym zastąpiły konflikty innego rodzaju – pochodzące z religijnych i politycznych sprzeczności w społeczeństwie. Kozactwo zaporozkie zachowywało się w mieście jako swawolna i prawie niekontrolowana przez władze uzbrojona siła, która często w stosunkach z mieszczańami dopuszczała się grabieży, gwałtów i zabójstw. Przykłady wspólnych działań mieszczań i Kozaków byli nielicznymi. Sytuacja taka trwała do początku lat 40-tych XVII w., kiedy obserwuemy zanik sporów oraz wspólne działanie obydwu grup przeciwko nadużyciom wojewody i jego urzędników, szlachty, a także instytucji duchownych, głównie monasterów.

W *Podsumowaniu* rozważa się nad szczegółami (odrębnościami) organizacji samorządowej miasta, skutkami wprowadzenia prawa magdeburskiego w Kijowie oraz jego znaczeniem dla życia gminy miejskiej.

W ciągu XVI i pierwszej połowy XVII w. w Kijowie powstał więc oryginalny ustrój władz miejskich oraz porządek zarządzania miastem. Do odrębności organizacyjnych gminy miejskiej można odnieść: podporządkowanie obydwu kolegiów – rady i ławy sądowej wójtowi; brak rozdzielenia zakresu działań rady i ławy, administracji i wymiaru sprawiedliwości; duży wpływ rajców «starej rady» na działalność «rady urzędującej», brak stale działającego organu, złożonego z przedstawicieli pospółstwa, który mógłby kontrolować czynności rady, funkcjonowanie jednej wspólnej dla rady i ławy kancelarii miejskiej.

Wśród różnych przyczyn i okoliczności, które wpływały na ukształtowanie organów władz miasta i odrębność ich od innych miast Rzeczypospolitej, czy też formowanie swoistej mentalności kijowian można podkreślić aspekt geograficzny. «Jako na pograniczu mieszkające», «Kijów – wrota państwa» – spotykamy zwykle te określenia w ówczesnych źródłach. Innym czynnikiem, mającym niemały wpływ na życie społeczne mieszczań

i działalność urzędników miejskich był problem kozacki. Prawie połowa członków magistratu, oraz ich synowie przeszli na stronę kozaków podczas wojny w latach 1648–1651 i uczestniczyli w bataliach przeciw wojskom koronnym. Jednak należy stwierdzić, iż zwyczaje prawa magdeburskiego oraz zasady samorządowe zakorzeniły się na długo w świadomości obywateli miasta, którzy pragnęli nadal zachować porządku, prawa i wolności, uzyskane w czasie przynależności Kijowa do Rzeczypospolitej, także w okresie po zajęciu miasta przez Rosję.

Aneks zawiera trzy tabele ze spisami wojewodów kijowskich i ich namiestników, a także wykazy wójtów kijowskich. Monografię kończy spis wykorzystanych źródeł i opracowań oraz indeksy: geograficzny i osobowy.

SUMMARY

Kyiv in the Late 15th – Early 17th Centuries. Town Authorities and Self-Government

The monograph is focused on the history of Kyiv's town community which functioned according to the norms of the Magdeburg law. For the first time in historiography various aspects of Kyiv community's life in the period since the late fifteenth till the early seventeenth centuries is studied on the basis of unique archival sources from Ukrainian, Polish, Russian and Byelorussian archives. The author considered such questions as organization and structure of town government and administration, relationships of the town community with representatives of royal government, monasteries, nobility and the Cossacks.

The first chapter is devoted to *historiography and source analysis*. The author argues that though history of early modern Kyiv was the subject of numerous academic and popular works, not all of them considered the problems of self-government, town authorities' activities and the life of the town community. The complex of these problems has never been studied in Ukrainian historiography. The study of the problems mentioned above is a challenge because of the lack of original sources, town books in particular. It is well known that Kyiv archive was destroyed in fires of 1651, 1718 and 1811. Fragmentary character of survived sources and the fact that they were scattered between the archives of Ukraine, Poland, Byelorussia and Russia prevented researchers from effective search for the information. That is why research was done on the basis of the secondary sources. The author of the monograph managed to collect around 100 original excerpts from Kyiv town books as well as excerpts from criminal castle and other court books of Kyivan and Volhynian palatinates. Private and public sources from the archives of Warsaw, Krakow, Lublin, Minsk and Moscow as well as various published sources were also used.

The second chapter is called *Town Community of Kyiv and the Magdeburg Law*. The *first part* of the second chapter *The Magdeburg Law in East-Central Europe and its Acceptance in Kyiv* is focused on the problem of the Magdeburg

law reception in the mentioned region, settlers' movement in the Ukrainian lands, and granting the Magdeburg law to Kyiv in the 15th century. The author claims that the Magdeburg law in Kyiv was adopted gradually and its norms were accepted quite slowly.

In addition to the right of Magdeburg law and its later confirmation, Kyiv dwellers received more rights and privileges of economic character which are the main subject of the second part *Rights and Privileges of the Town Community*. The most important of them were the following: the right of the monopoly tavern-keeping for the members of town community, the right to use plot of land within town's jurisdiction, to organize two (later three) annual fairs and weekly markets, and finally the right of free trade within the Grand Duchy of Lithuania.

The third part of the first chapter *Lower Town in Kyiv's Agglomeration* studies town community functioning in other administrative parts of town: the Upper Town, Pechersk, Church and private lands. The author analyzes town's division and demographic data (population size and its occupation).

The third chapter called *Organization and Structure of Town Government* begins with the part *The Institute of Voit and Lava*¹. In this part the specific of *voit's* office (which was an important element of town autonomous government in Kyiv) is investigated. The author compares the role of *voit* in Kyiv with that in other towns of the Polish-Lithuanian Commonwealth, reconstructs *voit's* succession in Kyiv during the 16th through the first part of the 17th centuries and provides information concerning their personalities. The measures of jurisdiction and functions of *lava's* members are also studied.

In the second part called *Town Council* following problems are explored: measures of jurisdiction and functions of the council, elections of council members, social, ethnic and confessional structure of the council. The author mentions that Kyiv had a model of council which was typical for the towns holding the right of the Magdeburg law. Council members hold their office for a year. «New council» members were elected annually at the end of March.

The third part *Other Office-Holders and Magistrate's Servants* is about office-holders hired by the magistrate to execute secondary (assisting) functions. One can find office-holders called *syndyk* and *pidvoiski*, the latter was also called *town servant*. Among magistrate's servants following office-holders are mentioned: weight-regulator, night-guards, builder, and a torturer. Other office-holders are not mentioned in the sources available.

¹ *Lava* – elected organ of town government, *voit* – its chairman.

The fourth part *Town Chancellery* is devoted to the study of functions and composition of Kyiv's chancellery, its documentation, seal, and the history of town's archive.

The fifth part *Social and Legal Status of Town Office-Holders and Their Income* investigates changes in the legal status of council members that took place in the 16th century. The author gives the information about sums of rewards given to the councils from the town's budget well as other sources of their income.

In the fourth chapter *Town Administration* the problems of town jurisdiction, courts and council's activities are studied. The first part called *Jurisdiction of Town Government* explores the process of town's jurisdiction formation – it is claimed that this process began in 1498 when the town was granted the right of Magdeburg law. Dwellers who lives within town's jurisdiction composed town community and differed from the dwellers of other agglomerations of the town. In Kyiv like in Polish towns nobility, clergy, the poor and the Cossacks were excluded from town's jurisdiction.

In the second part *Town Courts* variety of courts and their practices as well as sources of the Magdeburg law used by magistrates are examined. The court of *voit* and *lava* mainly considered criminal cases and executed notary functions. Since the early 17th century town council and *lava* gathered together and constituted magisterial court.

Administrative practice in the town is studied in the third part. Various inner and outer factors could influence council activity. Council checked trade and crafts in the town, regulated relationships between various guilds, represented town community interests outside the town. The council was responsible for financial policy of the town, for order and comfort in the town as well as for the charity. Because of the town's frontier disposition, the council was in charge of town's protection and had to look after fortifications.

In the first part of the fifth chapter *External Contacts of the Town Community* relationships of the town community with the royal court, palatines and their representatives are investigated. The interference of the palatines and their representatives to the life of Kyiv community was quite intensive (same as it was in other town of the Polish-Lithuanian Commonwealth). However magistrate and town-dwellers were able to unify their efforts and oppose palatines' pressure, and so to protect their rights and privileges, and defend town's autonomy.

In the second part *Relationships with Monasteries and Nobility* the author studies relationships of the town government and dwellers with Orthodox and Catholic monasteries as well as with nobility who owned private plots of land.

The complains of the town community about these private owners trying to occupy town lands and to oppress the town economically were numerous.

The third part *Cossacks' Influence on the Life of the Town* is focused on the evolution of town community relationships with the Cossacks. The end of the 15th through the 16th century was a «long period» of their peaceful coexistence. However since 1620s economic conflicts were replaced with conflicts that originated from religious and political tensions within the society. The Cossacks the town represented arbitrary military power out of control who often used violence against town-dwellers. This situation continued till 1640s when at times of the Cossack revolution town-dwellers united with the Cossacks to oppose abuses on behalf of palatines, nobility and Catholic monasteries.

In the *epilogue* the author summarizes all the conclusions, reflects about the specificity of town's autonomy organization, outcomes of the Magdeburg law reception in Kyiv, and its significance for the town community.

The monograph is supplemented with the index, list of sources and bibliography, list of abbreviations, illustrations, three tables (lists of Kyiv's palatins and their representatives, and Kyiv's voits).

Наукове видання

Наталія Білоус

**КИЇВ НАПРИКІНЦІ XV –
У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ.**

Міська влада і самоврядування

Редактор

С. П. Залозна

Художнє оформлення

Д. Л. Виговського

Технічний редактор

Т. М. Новікова

Комп'ютерна верстка

Н. В. Єрмак

Підписано до друку 11.03.2008.

Формат 60 × 90^{1/16}.

Гарнітура «Times New Roman». Папір офсетний № 1.

Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 22,5. Наклад 1000 прим.

Зам. 8 197.

Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

Свідоцтво про реєстрацію № 1801 від 24.05.2004 р.

Адреса видавництва та друкарні:

04070, Київ, Контрактова пл., 4.

Тел./факс: (044) 425-60-92, 425-77-84.

E-mail: phouse@ukma.kiev.ua

Білоус Наталія

561 Київ наприкінці XV - у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. -- К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 360 с.

ISBN 978-966-518-450-8

Монографію присвячено історії київської міської громади, яка функціонувала, керуючись нормами магдебурзького права. Уперше в сучасній українській історіографії на підставі маловідомих, унікальних джерел із архівів України, Польщі, Росії, Білорусі висвітлюються різні сфери її життєдіяльності в період з кінця XV до середини XVII ст. Розглядаються і такі питання, як організація та структура міської влади, управління містом, відносини міської громади з представниками королівської влади, а також із монастирями, шляхтою, козаками.

Для науковців, викладачів та всіх, хто цікавиться історією Києва раннього Нового часу.

УДК 352(477.25)“14/16”
ББК 67.9(4Укр-2К)401